

BAOU
Education
for All

**ડો. બાબાસાહેબ આંબેડકર
ઓપન યુનિવર્સિટી**

BACHELOR OF SOCIAL WORK

BSWR-102

માનવ વૃદ્ધિ અને વિકાસ

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
ओपन युनिवर्सिटी

BSWR-102
मानववृद्धि અને વિકાસ

વિભાગ

1

માનવવૃદ્ધિ અને વિકાસના સિદ્ધાંતો અને વર્તન અભ્યાસની પદ્ધતિ

એકમ-1 જીવનફલક, વારસો અને વાતાવરણ, જીવન ફલકનાં તબક્કા, માનવીય વૃદ્ધિ અને વર્તનને સમજવા માટે જીવનનાં પરિપ્રેક્ષ્યો અને વિવિધ મનોવૈજ્ઞાનિક અભિગમો

એકમ-2 વૃદ્ધિ અને વિકાસનાં સિદ્ધાંતો

એકમ-3 વર્તન અભ્યાસની પદ્ધતિઓ

એકમ-4 વારસા અને વાતાવરણની ભૂમિકા, વાલીપણામાં સામાજિક રિવાજો, પ્રણાલીઓ, મૂલ્યો અને બાળઉછેર પ્રથા, વંચિતતા અને વિકાસ

ISBN : 978-81-946447-1-2

લેખક

ડૉ. પ્રાર્થના વી. શેરસિયા	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, શ્રી મહર્ષિ અરબિંદો એમ.એસ.ડબલ્યુ. કોલેજ, રાજકોટ.
ડૉ. અશ્વિન એસ. આમ્રણિયા	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સી. યુ. શાહ આર્ટ્સ કોલેજ, અમદાવાદ.

પરામર્શક (વિષય)

ડૉ. સી. જી. સાનન	નિવૃત્ત પ્રોફેસર અને વિભાગીય અધ્યક્ષ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ.
------------------	--

પરામર્શક (ભાષા)

ડૉ. ઘનશ્યામભાઈ ગઢવી	રિટાયર્ડ પ્રિન્સિપાલ શ્રીમતી એ. એસ. ચૌધરી મહિલા આર્ટ્સ કોલેજ, મહેસાણા
---------------------	---

Edition : 2021

Copyright©2021 Knowledge Management And Research Organisation.

All rights reserved. No part of this book should be reproduced, transmitted or utilized in any form or by any means, electronic or mechanical, including photocopying, recording or by any information storage or retrieval system without written permission from us.

Acknowledgement

Every attempt has been made to trace the copyright holders of material reproduced. It may be possible that few words are missing or correction required, we will be pleased to make necessary correction/amendment in future edition of this book.

દૂરવર્તી અધ્યયનમાં સ્વ-અધ્યયન અભ્યાસ-સામગ્રીની ભૂમિકા

દૂરવર્તી શિક્ષણ પ્રણાલીમાં અસરકારક સ્વ-અધ્યયન અભ્યાસ-સામગ્રી અનિવાર્ય છે. આ અભ્યાસ-સામગ્રીના લેખકો, અધ્યાપકો અને વિદ્યાર્થીઓ એકબીજાથી ઘણાં દૂર અને ક્યારેક તો ક્યારેય ન મળી શકે તેવી સ્થિતિમાં હોવાથી આવી અધ્યયન સામગ્રી સુગમ અને અસરકારક હોવી જરૂરી છે. દૂરવર્તી શિક્ષણ માટેની અભ્યાસ-સામગ્રીમાં વિદ્યાર્થીના બૌદ્ધિક ચિંતનને ઉદ્દીપ્ત કરવાની ક્ષમતા તથા આવશ્યક તમામ અધ્યયન પ્રવૃત્તિઓ હોવી જોઈએ. આ સામગ્રી પાઠ્યક્રમના સામાન્ય અને વિશિષ્ટ હેતુઓના અનુસંધાને વિદ્યાર્થીને પર્યાપ્ત માર્ગદર્શન આપવા સક્ષમ હોવી જોઈએ. સ્વ-અધ્યયન સામગ્રીમાં અભ્યાસક્રમમાં સૂચિત તમામ બાબતોનો સમાવેશ થાય તે જરૂરી છે.

અસરકારક અધ્યયન સિદ્ધ કરવા માટે અનેક પ્રકારના આયોજનનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે; જેનાથી વિદ્યાર્થી જ્ઞાનોપાર્જન કરી શકે. બૌદ્ધિક અને મનોશારીરિક કૌશલ્યો કેળવી શકે અને વર્તન તથા અભિગમમાં આવશ્યક પરિવર્તનો સાધી શકે. આથી જ વિદ્યાર્થીનું મૂલ્યાંકન પણ પાઠ્યસામગ્રીમાં આવરી લેવામાં આવ્યું છે.

દૂરવર્તી શિક્ષણની સ્વ-અધ્યયન અભ્યાસ-સામગ્રીમાં ઉપયોગમાં લેવામાં આવેલી શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓનું સ્વરૂપ તે શિક્ષણના જ્ઞાનાત્મક, ભાવાત્મક કે મનોશારીરિક હેતુમાંથી કયા હેતુને સંલગ્ન છે? તેના પર આધારિત છે. આ હેતુઓ ભવિષ્યમાં અનુક્રમે જ્ઞાન, બૌદ્ધિક કૌશલ્યો અને મનોશારીરિક કૌશલ્યોની ઉપલબ્ધિમાં પરિણમે છે. વિદ્યાર્થીએ મેળવેલ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ, ઉપયોગ અને અભિવ્યક્તિ કરવા માટે પ્રોત્સાહિત કરી શકાય. વિદ્યાર્થીઓના પૂર્વજ્ઞાનનો અને અનુભવોનો આધાર લઈને રચવામાં આવેલ શિક્ષણ સામગ્રી દ્વારા બૌદ્ધિક કૌશલ્યના હેતુને સિદ્ધ કરી શકાય છે અને તેના દ્વારા નવીન જ્ઞાન પ્રાપ્તિનો માર્ગ પ્રશસ્ત થાય છે.

અભ્યાસ-સામગ્રીમાં સ્વાધ્યાય પ્રોજેક્ટ અને પ્રતિપુષ્ટિ (Feedback)ના સ્વરૂપે અભ્યાસનું આયોજન જરૂરી છે. શારીરિક કૌશલ્ય સંબંધિત શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓમાં ચિત્રાત્મક રજૂઆત હોવી જોઈએ અને ત્યારબાદ ઊચિત અભ્યાસનું આયોજન હોવું જોઈએ. વર્તન અને અભિગમમાં પરિવર્તન માટે આયોજિત શિક્ષણ પ્રવૃત્તિઓ રસ જન્માવે તેવી તથા આ પરિવર્તન દ્વારા થતાં લાભ અને તેની જરૂરિયાતને પ્રતિબિંબિત કરે તેવી હોવી જોઈએ. ત્યાર પછી નવાં અભિગમોને અપનાવવાની અને તે સંબંધિત પ્રક્રિયાના યોગ્ય અભ્યાસનું ઊચિત આલેખન થવું જોઈએ.

દૂરવર્તી શિક્ષણની ભૂમિકા.

પ્રત્યક્ષ અધ્યાપનમાં જોવા મળતી પ્રત્યાયનની વિશેષતાઓ; જેવી કે અંતરાલાપ, પૂર્વઅભિસંધાન, યોગ્ય સ્થાને વિરામ, આરોહ-અવરોહ, ભાવ-ભંગીમાં, સ્વરભાર વગેરે દૂરવર્તી અધ્યયનમાં ઉપલબ્ધ નથી. આ ઉણપ વિશેષતઃ મુદ્રિત સાહિત્યમાં (લેખિત સાહિત્યમાં) જોવા મળે છે. વિદ્યાર્થી અને શિક્ષક વચ્ચેના વ્યવહારની આ ખૂટતી કડીને જોડવા માટે જ દૂરવર્તી સ્વ-અધ્યયન સામગ્રીમાં શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરવામાં આવે છે. માટે જ આવી પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન વૈકલ્પિક નહીં; પરંતુ અનિવાર્ય છે.

સ્વ-અધ્યયન અભ્યાસ-સામગ્રીને નાના એકમોમાં વિભાજિત કરીને શિક્ષણના ઉત્તમ સાધન તરીકે વિકસાવવાની સંકલ્પના છે. શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓમાં વૈવિધ્ય દ્વારા શિક્ષણના વિવિધ ક્ષેત્રના હેતુઓ સિદ્ધ થાય તેવો પ્રયત્ન કરવાનો છે.

દૂરવર્તી શિક્ષણની સ્વ-અધ્યયન સામગ્રીનું આયોજન પૂર્વનિશ્ચિત શૈક્ષણિક નીપજને ધ્યાનમાં લઈને કરવાનું હોવાથી તેના હેતુઓ અને ધ્યેયો નિશ્ચિત હોય છે. વળી અધ્યેતાઓ દૂરસ્થ હોવાથી આ સામગ્રી દ્વારા તેઓ નિશ્ચિત અધ્યયન પ્રવૃત્તિઓમાં સંલગ્ન રહે તેવું આયોજન કરવામાં આવે છે. જેથી અધ્યેતાઓ સંબંધિત સંકલ્પનાઓને બરાબર સમજી શકે. સ્વ-અધ્યયન સામગ્રીમાં સાથે સંકળાયેલ સ્વાધ્યાયો, પ્રાયોગિક કાર્યો, પ્રવૃત્તિઓ અને પ્રકલ્પોનો પણ આ જ હેતુ છે. આ સામગ્રી માટે ઊચિત શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓની ઉદાહરણરૂપ સૂચિ ઘણી મોટી હોઈ શકે. આ સંદર્ભે શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓ વિદ્યાર્થીને અભિપ્રેરિત કરે છે, માર્ગદર્શન આપે છે અને વિદ્યાર્થીની પ્રગતિ અને પ્રદર્શનનું સતત માપન-મૂલ્યાંકન પણ કરે છે.

પ્રસ્તાવના

દૂરવર્તી શિક્ષણની અભ્યાસ સામગ્રી તૈયાર કરવા માટે વિવિધ બાબતોની કાળજી રાખવાની થાય છે. પ્રસ્તુત પુસ્તક દરેક વિદ્યાર્થીની અધ્યયન વિષયક સજ્જતા કેળવવામાં સહાયક નીવડશે તેવી શ્રદ્ધા છે. વિષયલક્ષી વિભાવનાઓની સરળ સમજ આ પુસ્તિકાને વિદ્યાર્થીભોગ્ય બનાવે છે.

આશા છે કે સ્વ-અધ્યયન અને અધ્યાપનના ક્ષેત્રે આ પ્રકારની અભ્યાસ સામગ્રી વિષયક્ષેત્રની સમજનો વિસ્તાર કરશે. કારકિર્દી ઘડતરના નિર્ણાયક તબક્કે આપને ઉજ્જવળ ભવિષ્યની શુભકામનાઓ.

વિભાગ-1 : માનવવૃદ્ધિ અને વિકાસના સિદ્ધાંતો અને વર્તન અભ્યાસની પદ્ધતિ

1. જીવનફલક, વારસો અને વાતાવરણ, જીવન ફલકનાં તબક્કા, માનવીય વૃદ્ધિ અને વર્તનને સમજવા માટે જીવનનાં પરિપ્રેક્ષ્યો અને વિવિધ મનોવૈજ્ઞાનિક અભિગમો
2. વૃદ્ધિ અને વિકાસનાં સિદ્ધાંતો
3. વર્તન અભ્યાસની પદ્ધતિઓ
4. વારસા અને વાતાવરણની ભૂમિકા, વાલીપણામાં સામાજિક રિવાજો, પ્રણાલીઓ, મૂલ્યો અને બાળઉછેર પ્રથા, વંચિતતા અને વિકાસ

વિભાગ-2 : માનવ વિકાસના સિદ્ધાંતો

1. માનવ વિકાસના સિદ્ધાંતો-1
2. માનવ વિકાસના સિદ્ધાંતો-2
3. સ્કીનરનો કારક શિક્ષણનો સિદ્ધાંત

વિભાગ-3 : માનવીય વર્તન અને પર્યાવરણીય અભ્યાસ

1. વિકાસલક્ષી મનોવિજ્ઞાનનો પરિચય
2. વર્તન અભ્યાસની પદ્ધતિઓ-1
3. વર્તન અભ્યાસની પદ્ધતિઓ-2

વિભાગ-4 : માનવ વિકાસ : બાળ વિકાસનો પૂર્વત્તર અને પ્રારંભિક સમયગાળો

1. માનવ વિકાસ અને આરોગ્ય
2. બાળ વિકાસનો પૂર્વોત્તર અને પ્રાથમિક સમયગાળો
3. માનવ વિકાસ અને આરોગ્ય
4. ભારતીય સમાજમાં યુવાનો

ઘટક પરિચય : Block Introduction :

આ ઘટકમાં આપણે આપણા જીવનના વિવિધ તબક્કાઓ તથા તે તબક્કા દરમ્યાન આવતા પ્રશ્નો, પડકારો અને વિકાસકાર્યોની સમજ મેળવવાની રહે છે. વ્યક્તિના જીવનમાં આવતા બદલાવ અને બદલાવના સમયે તેની પ્રતિક્રિયાની પણ આપણે સમજ મેળવવાની છે. જન્મપૂર્વની અવસ્થાથી શરૂ કરીને મૃત્યુ સુધીની અવસ્થા જીવનના વિવિધ ભાગોને અસર કરે છે. જીવનફલકમાં આપણે જાણીએ છીએ તે પ્રમાણે દરેક અવસ્થાનું પોતાનું આગવું મહત્ત્વ છે અને સાથે-સાથે મર્યાદા પણ છે. આપણે એ દરેક અવસ્થાના મહત્ત્વ અને મર્યાદાની સમજ મેળવવાની છે. જેનાથી વ્યક્તિને સમજવામાં આપણને સરળતા રહે.

આ ઘટકમાં વારસા અને વાતાવરણને પણ સમજવાનો પૂરતો પ્રયત્ન કરવાનો છે. આપણા જીવનના કયા પાસાં પર વારસાની અને કયા પાસાં પર વાતાવરણની અસર થાય છે તે પણ આપણે સમજવાનું છે.

દરેક વ્યક્તિના વિચાર અલગ હોય છે. 'તુંડે તુંડે મર્તિભિન્ના' અનુસાર અમુક બાબતોમાં મનોવૈજ્ઞાનિકોના વિચારો પણ અલગ હોય છે. આપણે જીવનફલક વિશે વિભિન્ન મનોવૈજ્ઞાનિકોના વિચારો / અભિગમોની સરળ સમજ મેળવીશું.

આ ઘટકમાં વૃદ્ધિ અને વિકાસની પણ સમજ મેળવવાની રહે છે. બધા મતમાં સામાન્ય મત એ છે કે વૃદ્ધિ અને વિકાસ એક જ છે પણ આપણે તેને સમજવાનો પૂરો પ્રયત્ન કરવાનો છે અને તેમના તફાવતને પણ જાણવાનું છે. સાથો-સાથ વિકાસના કારણો તથા સિદ્ધાંતોની ચર્ચા પણ કરીશું.

તદ્દુપરાંત આ ઘટકમાં વ્યક્તિના વર્તનને સમજવા માટેની વિવિધ પદ્ધતિઓનો પણ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. દરેક પદ્ધતિને તેની પેટા પદ્ધતિઓ સાથે વિસ્તૃત રીતે સમજાવવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. સાથે મનોવૈજ્ઞાનિકો દ્વારા તૈયાર કરાયેલ મનોવૈજ્ઞાનિક અભ્યાસ માટેના સાધનોની પણ સમજ આપવાનો પુરો પ્રયત્ન કરેલ છે. જેનાથી તમે વ્યક્તિના વર્તનને સરળતાથી સમજી શકો.

આપણા જીવન પર વારસા અને વાતાવરણની ઘણી ગાઢ અસર જોવા મળે છે. એકસરખો વારસો હોવા છતાં ખરાબ વાતાવરણ વ્યક્તિ વિકાસને અવરોધે છે. જ્યારે સારું વાતાવરણ ખરાબ વારસાની અવેજી બની શકતો નથી. આ બાબતને આપણે ઉંડાણપૂર્વક સમજવાની છે. બાળઉંઘેર મા-બાપની સૌથી મોટી જવાબદારી ગણાય છે અને તે જ કારણોસર આપણું સામાજિકરણ આપણા કુટુંબથી જ થાય છે. આ બાબતને ધ્યાનમાં રાખીને આ ઘટકમાં બાળઉંઘેર પ્રથા, વાલીપણાંની ભૂમિકા વગેરે બાબતોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

આમ, આ ઘટકમાં વ્યક્તિના જીવનફલક, વારસો અને વાતાવરણ, વિકાસકાર્ય, વર્તન અભ્યાસની પદ્ધતિઓ, બાળઉંઘેર પ્રથાને સમજાવવાનો પૂરતો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

ઘટકના હેતુઓ :

આ ઘટકના અભ્યાસ બાદ તમે સમજી શકશો કે, આપણા જીવન ઉપર વારસા અને વાતાવરણનું શું મહત્ત્વ છે? તથા વારસા અને વાતાવરણની આપણા જીવન પર શી અસર થાય છે તે પણ જાણવા મળશે.

- આ ઘટકના અભ્યાસ બાદ તમને વિવિધ મનોવૌજ્ઞાનિકોએ આપેલાં અભિગમોની પણ સમજૂતી મળશે.
- વૃદ્ધિ અને વિકાસના સિદ્ધાંતો તથા વૃદ્ધિ અને વિકાસ વચ્ચેનો તફાવત પણ સમજી શકાશે.
- માનવજીવનને સમજવા માટે વ્યક્તિના વર્તનનો અભ્યાસ કરવો પડે છે અને તે માટે વ્યક્તિ અભ્યાસની પદ્ધતિઓના ઉપયોગથી માનવ વિકાસ વર્તનને તમે સરળતાથી સમજી શકશો.
- આ સાથે વારસો અને વાતાવરણ એકબીજાના પૂરક છે તે પણ જાણી શકાય છે.
- બાળ ઉછેર પ્રથા, વાલીપણાની ભૂમિકા, સામાજિક રિવાજો વગેરેનું મહત્ત્વ સામાજિકરણમાં તમને શીખવા મળશે.

આમ, આ ઘટકમાં વ્યક્તિના જન્મથી મૃત્યુ સુધીના વિવિધ તબક્કાઓ તથા તે તબક્કા દરમ્યાનના વિકાસને જાણી શકવામાં તમે સમર્થ હશો. વ્યક્તિના વર્તનને સરળતાથી સમજવા માટેની પદ્ધતિઓ પણ તમે જાણી શકશો.

એકમ-1

જીવનફલક, વારસો અને વાતાવરણ, જીવન ફલકનાં તબક્કા, માનવીય વૃદ્ધિ અને વર્તનને સમજવા માટે જીવનનાં પરિપ્રેક્ષ્યો અને વિવિધ મનોવૈજ્ઞાનિક અભિગમો

: એકમનું માળખું :

- 1.0 એકમનાં હેતુઓ
- 1.1 પ્રસ્તાવના
- 1.2 વારસો અને વાતાવરણ
 - 1.2.1 વારસો
 - 1.2.2 વાતાવરણ
- 1.3 જીવન ફલકનાં વિવિધ તબક્કાઓ
- 1.4 જીવનનાં પરિપ્રેક્ષ્યો અને વિવિધ મનોવૈજ્ઞાનિક અભિગમની પદ્ધતિઓ
- 1.5 ઉપસંહાર
- 1.6 તમારી પ્રગતિ ચકાસો (MCQ)
- 1.7 તમારી પ્રગતિ ચકાસોનાં જવાબો
- 1.8 ચાવીરૂપ શબ્દો (Glossary)
- 1.9 સ્વાધ્યાય લેખન (Assignment)
- 1.10 પ્રવૃત્તિ (Activities)
- 1.11 કેમ સ્ટડી (Case Study)
- 1.12 સંદર્ભ ગ્રંથ

1.0 એકમનાં હેતુઓ

પ્રસ્તુત એકમનાં અભ્યાસ બાદ તમે નીચે જણાવેલ બાબતો સમજવા સક્ષમ બનશો.

- વારસો અને વાતાવરણની બાબતોનાં જીવન વિકાસ પર થતી અસરથી માહિતગાર થશો.
- જીવન ફલકનાં તબક્કાઓથી પરિચિત બનશો.
- માનવ અભ્યાસનાં વિવિધ અભિગમો અંગે જાણકારી મળશે.

1.1 પ્રસ્તાવના

આપણી આસ-પાસનાં જગતમાં સતત રીતે ઘટનાઓ બનતી રહે છે. જેનાં કારણો શોધવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવે તો, આપણને એક નવીન ક્ષિતિજનો પરિચય થાય છે. માનવી જ્યારે પોતાની જાતને તેમજ પોતાનાં અને અન્યના વર્તનને સમજવાનો પ્રયત્ન કરે અને ઘટનાઓ જુએ તેના કરતાં મનોવૈજ્ઞાનિકો જૂદી જ રીતે આવી ઘટનાઓને તપાસે છે. સામાન્ય માનવી જ્યારે કોઈપણ ઘટનાને વ્યક્ત કરે ત્યારે તે વિશેનું અધકચરું જ્ઞાન, પાયા વગરનાં ખોટા ખ્યાલ, પૂર્વગ્રહયુક્ત વલણ વગેરે જવાબદાર હોય છે. જ્યારે મનોવૈજ્ઞાનિક કોઈપણ ઘટનાને સંશોધનાત્મક અભિગમથી તપાસીએ તેના ઊંડાણમાં જઈને તેનાં વિશે પૂરતી વૈજ્ઞાનિક માહિતી એકત્રિત કરી ચોક્કસ તારણો તારવે છે.

આપણે એકમનાં ઊંડાણમાં પ્રવેશતાં પહેલાં મનોવિજ્ઞાનની સામાન્ય સમજ કેળવી લઈએ જેનાથી એકમને સમજવામાં સરળતાં રહે.

1.2 વારસો અને વાતાવરણ

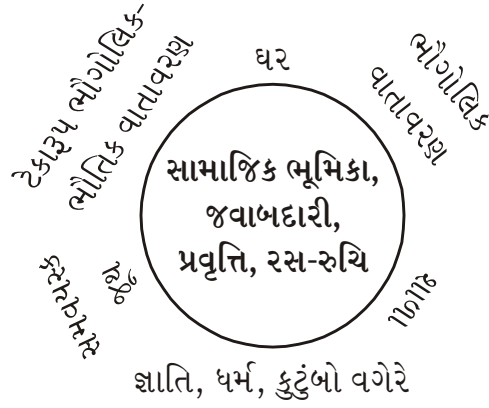
બધાં બાળકોનો વિકાસ સરખો હોવાં છતાં જુદો-જુદો અને સરખો હોય છે, તેમાં વ્યક્તિગત

ભિન્નતા રહેલી હોય છે. આ વ્યક્તિગત ભિન્નતાનું કારણ વારસો અને વાતાવરણ છે. વારસો તો બાળકને ગર્ભાધાનથી જ મળી જાય છે, અને ત્યારથી જ ફલિત કોષ પર વાતાવરણની અસર શરૂ થાય છે. વ્યક્તિનાં જીવનમાં તેના મૃત્યુ સુધી વાતાવરણની અસરો ચાલુ રહે છે.

વિકાસને અસર કરતા પરિબલો

૧. જૈવિક પ્રક્રિયા
૨. બોધાત્મક પ્રક્રિયા
૩. સામાજિક-આવેગિક પ્રક્રિયા

1.2.1 વારસો એટલે શું ?

જૈવિક શ્રુષ્ટિમાં અનેકાનેક જાતિઓ છે. દરેક જાતિમાંથી તેથી જ જાતિ લગભગ તેવાં જ લક્ષણો અને ગુણધર્મો સાથે જળવાઈ રહી છે તેનું કારણ શું ? આ પ્રશ્ન સ્વાભાવિક છે. “એક પેઢીમાંથી બીજી પેઢીમાં મળતા જૈવિક લક્ષણો એટલે વારસો અથવા અનુવંશ.”

વધુ સ્પષ્ટ રીતે કહીએ તો, માનવ વારસો એ ગર્ભાધાન સમયે માતા-પિતા પાસેથી સંતાનને મળતાં 23-23- એમ 46 રંગસૂત્રો (Cromosoms) નો બનેલો છે. રંગસૂત્રોમાં જનીનતત્વો રહેલા હોય છે. આ જનીનતત્વો (Genes) વારસાના વાહકો છે. એક જ જાતિના મૂળભૂત કોષોમાં જનીન તત્વો સરખા હોય છે.

દા.ત. માનવીના જનીન તત્વોમાંથી માનવગર્ભ (Human Embryo) રચાય ત્યારે આ ગર્ભનો વાતાવરણ મળતાં તેનો વિકાસ થાય છે. જે પ્રકારના જનીન કોષો હોય તે પ્રકારની જાતિ ઉત્પન્ન થાય છે. આ નિયમ મુજબ માનવીમાંથી ફક્ત માનવી જ પેદાં થાય છે, તેથી સરખું સરખાને જન્મ આપે છે એવું નહીં, પરંતુ લગભગ સરખાને જન્મ આપે છે. “Like tends to be get almost like.” માનવી માનવબાળને જન્મ આપે છે તે ખરું પણ બાળક જન્મદાતા જેવું જ પૂરેપૂરું હોતું નથી.

(1) અપ્રગટ અથવા પ્રચ્છન્ન વારસો (Genotype) :

જનીનતત્વોનાં સંયોજનોમાં જે ગુણધર્મ અને લક્ષણો હોય છે તે બાળકનાં આંતરિક બંધારણમાં હોય છે, પરંતુ તે તમામ વારસામાં પ્રગટ થતા નથી તેવાં વારસાને અપ્રગટ વારસો કહે છે.

(2) પ્રગટ વારસો અથવા પ્રભાવી વારસો (Phehotype) :

વ્યક્તિમાં દેખાતા પ્રગટ લક્ષણો અથવા ગુણધર્મો તે પ્રગટ વારસો છે. દા.ત. ઊંચાઈ, વજન, આંખનો રંગ, વાળ, ચામડીનો રંગ, શરીરનો બાંધો વગેરે...

– જૈવિય પ્રક્રિયાઓ (Biological Process) :

વિકાસ મહદ્અંશે જનીનતત્વો પર આધારિત છે. આ જૈવિય પ્રક્રિયા છે, જેમાં માતા-પિતા તરફથી વારસામાં જનીનતત્વોનાં રૂપમાં મળે છે.

– બોધાત્મક પ્રક્રિયાઓ (Cognitive Process) :

વિકાસમાં થતાં કેટલાંક ફેરફારો જેવાં કે જ્ઞાન ચિંતન, અનુભૂતિ, સમસ્યા-ઉકેલની સૂઝ, ભાષા પ્રયોગ વગેરે મનોવ્યાપારો સાથે સંકળાયેલાં છે. આવી પ્રક્રિયાઓને બોધાત્મક પ્રક્રિયાઓ કહે છે. દા.ત. રસ્તામાં વાહન અથડાશે તો શાંત મનવાળી સ્વસ્થ વ્યક્તિ મારી માફી માંગશે, જ્યારે તાણમાં રહેતી વ્યક્તિ “આંધળો છે”, “જોતો નથી” તેમ બોલશે. આમ, એક જ પરિસ્થિતિમાં જુદી-જુદી વ્યક્તિ તેનાં વિકાસ પ્રમાણે ભાષાનો ઉપયોગ કરશે.

– સામાજિક-આવેગિક પ્રક્રિયાઓ (Socio-Emotional Processes) :

ઘરમાં ઉછરેલું બાળક અને કોઈ સંસ્થામાં ઉછેર પામેલાં બાળકનાં વર્તનમાં તફાવત જોવા મળે છે. માતા-પિતા પણ પોતાના બાળકોનાં ઉછેરમાં લાગણીમાં ભેદભાવ રાખે છે. તેનો પ્રભાવ બાળકનાં વ્યક્તિત્વ-વિકાસ ઉપર પડે છે.

1.2.2 વાતાવરણ એટલે શું (What is Environment) :

વ્યક્તિનાં વિકાસ ઉપર વ્યક્તિ જે સ્થળ, ભૌગોલિક પરિસ્થિતિમાં જીવતી હોય અને વૃદ્ધિ પામતી હોય તેની અસરો પડે છે, આ પ્રકારની અસરને વાતાવરણીય અસર કે પરિસ્થિતિક અસર કહે છે. વાતાવરણ બાળકને ઉદ્દીપન અને વર્તન માટે પ્રેરણા પૂરી પાડે છે. તેથી જેવાં પ્રકારનું વાતાવરણ તેવા પ્રકારનું બાળકનું વર્તન જોવા મળે છે. ક્ષતિયુક્ત વાતાવરણ બાળકનાં વિકાસમાં બાધારૂપ બને છે.

દા.ત. બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં જન્મેલ બાળક માંસાહાર પ્રત્યે અરુચિ દાખવશે. ગંદા વસવાટમાં જન્મેલાં બાળકો રખડું જ હોય છે.

આપ સૌ જાણો છો તેમ આપણાં જીવન ઉપર ઘર, શાળા, અડોશ-પડોશ અને સમવયસ્કોની સૌથી વધુ અસર જોવા મળે છે.

કુટુંબ એ આપણી પ્રથમ સામાજિક સંસ્થા છે. બાળકે કેવું વર્તન કરવાનું છે તેની રીતભાત, ટેવ, રહેણી કરણી, આદતો વગેરે તેનાં ઘરનાં નીતિનિયમો મુજબ થશે.

દા.ત. અમુક કુટુંબોમાં જયશ્રી કૃષ્ણ અથવા જયસ્વામી નારાયણ કહેવાની રતી.

ત્યારબાદ બાળક મોટું થતાં શાળાએ જાય છે. શાળાનો પ્રકાર, શાળાનું માધ્યમ, શૈક્ષણિક સવલતો, શાળાનું વાતાવરણ, શિક્ષકો, અન્યાસ વિષયો, શિક્ષક અને વિદ્યાર્થીનાં સંબંધોની પણ તેની ઉપર અસર પડે છે.

દા.ત. સરકારી શાળાનાં બાળકનું વર્તન અને કોન્વેન્ટ સ્કૂલનાં બાળકનું વર્તન.

આપણા જીવામાં જો સૌથી વધુ અસર કોઈની હોય તો તે છે આપણાં સમવયસ્કોની. સમવયસ્કો પાસેથી પણ બાળક ઘણું અર્જિત કરે છે. ઘણીવાર સારી અને ખરાબ ટેવો પણ બાળકને તેનાં મિત્રવર્તુળમાંથી મળે છે.

દા.ત. વ્યસનની ટેવ...

આપણાં વિચારો કે વર્તન પર જેની અસર થાય છે, તેવી દરેક બાબત વાતાવરણમાં આવે છે. ઘણીવાર ખરાબ વાતાવરણ સારાં વારસાંને નષ્ટ કરે છે.

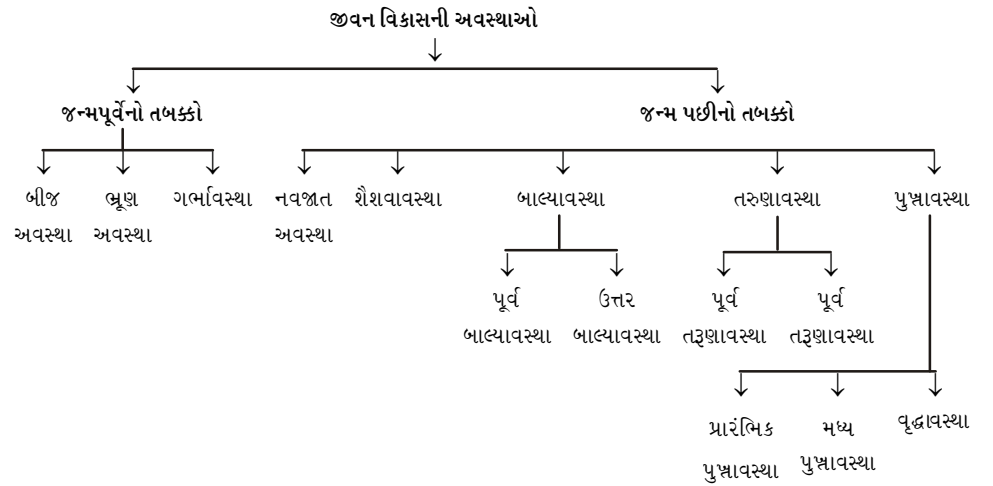
દા.ત. અમલા-કમલા નામની વરૂબાળાઓ, ખારવાનાં બાળકો, રખડું બાળકો, સારો વારસો હોવા છતાં પણ ખરાબ વાતાવરણની સંગતનાં કારણે વિકાસને અવરોધે છે.

ઘણીવાર, સારું વાતાવરણ સારાં વારસાની ગરજ સારી શકતું નથી.

દા.ત. વાનરબાળને ગાવાની ગમે તેટલી તાલીમ આપવામાં આવે, પરંતુ વાનરની કંઠનળીનો વિકાસ થયો ન હોવાથી તે ગાઈ શકવાને શક્તિમાન નથી.

1.3 જીવન ફલકનાં વિવિધ તબક્કાઓ

વ્યક્તિનાં જીવનનો અભ્યાસ કરવા માટે તેનાં જીવનકાળને જુદાં-જુદાં તબક્કામાં કે અવસ્થામાં વહેંચવામાં આવે છે. વિકાસનાં તબક્કાને મુખ્યત્વે બે વિભાગમાં વહેંચવામાં આવે છે. દરેક અવસ્થાની વિગતે સમજૂતી મેળવીએ.

1. જન્મપૂર્વનાં તબક્કાઓ (Germinal Period) :

ગર્ભાધાનથી જન્મ સુધીનાં લગભગ 280 દિવસનો સમય જન્મપૂર્વનો તબક્કો ગણાય છે. આ જન્મપૂર્વનાં તબક્કાને ત્રણ અવસ્થામાં વહેંચવામાં આવે છે.

(1) બીજ અવસ્થા (Embryonic Period) :

ગર્ભાધાનથી 15 દિવસનો સમય બીજ અવસ્થા ગણાય છે. જીવનની શરૂઆત ગર્ભાધાનથી થાય છે. ગર્ભાધાનથી બે અઠવાડિયા સુધીનાં સમયમાં કોષોનું વિભાજન ઝડપી હોય છે. તેમજ ફલિત અંડ ગર્ભાશયની દિવાલ સાથે પંદર દિવસ પછી જોડાય છે.

(2) ભ્રૂણ અવસ્થા (Fetal Period) :

ગર્ભાધાન પછીનાં બે અઠવાડિયાથી બે માસ સુધીનો સમય ભ્રૂણ અવસ્થા કહેવાય છે. લગભગ 45 દિવસનાં આ સમય દરમિયાન ફલિત અંડ મનુષ્ય આકાર પ્રાપ્ત કરે છે અને આંતરિક અવયવોનો વિકાસ શરૂ થાય છે.

(3) ગર્ભાવસ્થા :

ભ્રૂણ અવસ્થા પછી ગર્ભાવસ્થા શરૂ થાય છે. બે માસથી જન્મ સુધીનાં સમયને ગર્ભાવસ્થા કહે છે. આ સમયગાળા દરમિયાન ગર્ભ સંપૂર્ણ માનવ આકારમાં વિકસે છે અને ગર્ભમાં આંતરિક અવયવો અને ક્રિયાઓ શરૂ થાય છે. ગર્ભનું ફલન-ચલન માતા અનુભવી શકે છે. લગભગ નવ માસે બાળક જન્મ પાવા માટે પરિપક્વ બને છે.

2. જન્મ પછીનાં તબક્કાઓ :

બાળકનાં જન્મ પછીનાં તબક્કામાં તેનો શારીરિક, માનસિક, બોધાત્મક વગેરે બાબતોનો સર્વાંગી વિકાસ થાય છે. આ વિકાસ પણ ક્રમિક અને તબક્કાવાર હોય છે. બધી જ અવસ્થાનો સમય લગભગ નક્કી જ હોય છે.

(1) નવજાત અવસ્થા (New born stage) :

જન્મથી 15 દિવસ સુધીની અવસ્થાને નવજાત અવસ્થા કહે છે. માનવજીવનની સૌથી ટૂંકી અવસ્થા તરીકે પણ નવજાત અવસ્થા ઓળખાય છે. નવજાત અવસ્થામાં બાળકે ખોરાક, મૂત્ર, શ્વાસોચ્છ્વાસ તથા વાતાવરણ સાથે સમાયોજન સાધવાનું હોય છે. આ ચતુષ્કોણીય સમાયોજનનાં અભાવે નવજાત અવસ્થામાં મૃત્યુનું પ્રમાણ વધુ હોય છે.

(2) શૈશવસ્થા (Infancy) :

શૈશવસ્થા જન્મથી બે વર્ષની ગણી શકાય. બે અઠવાડિયાનું બાળક અવાજની દિશામાં સમજી શકે છે. એક માસનું બાળક બે માસનું થાય ત્યારે વિકાસ દેખાય છે. ત્રણ માસનું થતાં ઊંધું ફરે છે. માથું ઊંચકે છે. આગળ ખસે છે. એક વર્ષનું થતાં બે-ત્રણ શબ્દ બોલે છે. ચાલતાં દોડતાં શીખે છે. પ્રથમ વર્ષે માતા-પિતા સાથે ગાઢ આસક્તિ વિકસે છે. બે વર્ષનું થતાં કુટુંબનાં સભ્યોની મદદથી આત્મનિર્ભર બને છે અને આશરે 200 શબ્દો બોલતું થાય છે.

(3) બાલ્યાવસ્થા (Childhood) :

બાલ્યાવસ્થા બે-વર્ષથી લગભગ 11-12 વર્ષ સુધીની હોય છે. તેનાં વિકાસને સમજવા બે ભાગ પાડવામાં આવે છે.

(1) પૂર્વ બાલ્યાવસ્થા

(2) મધ્ય ઉત્તર બાલ્યાવસ્થા

(1) પૂર્વ બાલ્યાવસ્થાનો કાળ બે વર્ષથી છ વર્ષનો હોય છે. આ સમય દરમિયાન શારીરિક, માનસિક, ભાષાકીય, સામાજિક, આવેગાત્મક વિકાસ અને ચેષ્ટા વિકાસ દેખાય છે જે ઘણો ઝડપી હોય છે.

શારીરિક વિકાસ :

વજન અને ઊંચાઈ વધે છે. બાળક મોટું થાય તેમ તેનાં શરીરનાં અવયવો લંબાતા જાય છે. ચરબી ઘટે છે. મધ્ય બાલ્યાવસ્થામાં મોટે ભાગે શરીરનાં કંકાલતંત્ર અને સ્નાયુતંત્રના વિકાસને કારણે અને શરીરનાં અંગોનાં કદ વધવાથી બાળકનું કદ અને વજન વધે છે.

ચેષ્ટા વિકાસ :

આ અવસ્થા દરમિયાન બાળક પોતાના હાથ-પગ સહેતુક આત્મવિશ્વાસથી હલાવે છે. આ અરસામાં તેનામાં સૂક્ષ્મકારક કૌશલ્યો જેવાં કે, આંગળાની ચપળતા અને આંખ વચ્ચેનું સંકલન સારું એવું વિકાસ પામે છે. દા.ત. નાહું બાંધવું, હથોડી વડે ઠોકવું, બટન બંધ કરવા વગેરે...

માનસિક વિકાસ :

આ અવસ્થા દરમિયાન વિભાવનાની રચના, તર્ક અને વિચારોનું સાહચર્ય વિકસે છે. બાળક પ્રત્યક્ષ ન હોય તેવી વસ્તુનો પણ વિચાર કરી શકે છે. આ અવસ્થામાં બાળક આત્મકેન્દ્રી હોય છે, તેથી બીજાની વાત સરળતાથી માનતું નથી. દા.ત. દિવાલ સાથે અથડાય, તો દિવાલે મને માર્યું એમ કહે છે. વિચાર પ્રક્રિયાનાં વિકાસને કારણે પણ નવાં-નવાં ખ્યાલો કોઈને કોઈ માધ્યમ દ્વારા રજૂ કરે છે. દા.ત. માટીમાંથી જુદાં આકાર બનાવવા, ચિત્ર દોરવાં, આકાર પ્રમાણે નામ આપવાં વગેરે...

ભાષાકીય વિકાસ :

જ્ઞાનાત્મક વિકાસ થતાં બાળકનું શબ્દભંડોળ અને વ્યાકરણનું જ્ઞાન વધે છે. પહેલાં એક-બે શબ્દ, ત્યારબાદ ટૂંકા વાક્ય બોલે છે. આધુનિક જમાનામાં બાળકી અઢી-ત્રણ વર્ષે નર્સરીમાં જતાં હોવાથી તેમનું શાળાકીય શિક્ષણ શરૂ થઈ જાય છે, પરંતુ તે રમત-ગમત, સંગીત, ચિત્રકામ કે અભિનય પૂરતું મર્યાદિત હોય છે. અક્ષરજ્ઞાન સાડાચાર વર્ષે તથા સાદું ગણિતિક જ્ઞાન છ વર્ષ સુધીમાં પ્રાપ્ત કરે છે.

સામાજિક અને આવેગાત્મક વિકાસ :

બાળક પોતાનાં કુટુંબનાં પ્રભાવથી પોતાની જાતિ પ્રત્યે સભાન બને છે. મોટી વ્યક્તિઓ સાથે તાદાત્મ્ય સાધીને સમાજની અપેક્ષા પ્રમાણેનું આચરણ શીખે છે. દા.ત. છોકરી-ઓફિસે જવું, સાહેબ બનવું, સ્કૂટર ચલાવવું, જ્યારે છોકરી-ઘરઘર રમવું, રસોઈ બનાવવી વગેરે.

(2) મધ્ય ઉત્તર બાલ્યાવસ્થા :

છ થી બાર વર્ષનો સમયગાળો એ ઉત્તર બાલ્યાવસ્થાનો ગણાય. બાળકમાં રોજંદી ક્રિયાઓમાં સ્થિરતા અને ઝડપ આવે છે. સમવયસ્કો સાથે રમતો રમે છે.

નવ થી બાર વર્ષમાં વૃદ્ધિ-વિકાસ થોડો ઝડપી હોય છે. તરુણાવસ્થામાં પ્રવેશની તૈયારીરૂપ શારીરિક-માનસિક ફેરફાર દેખાય છે. આ સમય દરમિયાન તેમનાં જીવનમાં મિત્રોનું સ્થાન મુખ્ય હોય છે. ટોળકી બનાવી રમતો રમવી અને એ દ્વારા પોતે હવે બાળક નથી રહ્યો, તેવો અહેસાસ તેને થાય છે. આ અવસ્થામાં વિકાસમાં છોકરીઓ આગળ હોય છે.

આ અવસ્થાનાં અંતિમ સમયમાં શારીરિક ફેરફારો થવાં લાગે છે.

દા.ત. છોકરાંઓમાં મૂછનો દોષો-દાઢી ઊગવા અને છોકરીઓમાં અવાજ તીણો થવો વગેરે...

(iv) તરુણાવસ્થા :

બારથી અઠાર ઓગણીસ વર્ષ સુધીનાં સમયગાળાને તરુણાવસ્થા ગણાય છે. આ વિકાસને બે તબક્કામાં વહેંચી શકાય.

(1) પૂર્વ તરુણાવસ્થા અને (2) ઉત્તર તરુણાવસ્થા.

(1) પૂર્વ તરુણાવસ્થા :

લગભગ 12 થી 15 વર્ષની ઉંમર દરમિયાન તરુણ-તરુણીઓ બાળપણથી પુખ્તતા તરફ આગળ વધે છે. આ સંક્રાંતિકાળ છે, બાલ્યાવસ્થા અને પુખ્તતા વચ્ચેનો સમય છે. આ અવસ્થા દરમિયાન શારીરિક અને માનસિક ફેરફારો ઝડપી હોય છે.

શરીરનો બાંધો વધુ પુષ્ટ બને છે. ખભા પહોળાં થાય છે, અવાજ ઘાટો બને છે. દાઢી-મૂંછનો વિકાસ થાય છે. ગૌણ જાતિય અંગોનો વિકાસ થાય છે. છોકરીઓમાં માસિક શરૂ થાય છે. સ્તન અને નિતંબ વિકાસ પામે છે. પોતાનાં દેખાવ પ્રત્યે વધુ સભાન બને છે. બીજાનાં અસ્તિત્વને સ્વીકારી હળમળીને રહેતાં શીખે છે. વિજાતિય આકર્ષણ પ્રબળ બને છે તેથી તે પ્રમાણેનું વર્તન જોવા મળે છે. પિટ્યુટરી ગ્રંથીનાં સ્ત્રાવને કારણે છોકરાં-છોકરીઓમાં અનુક્રમે પુરુષત્વ અને સ્ત્રીત્વનાં લક્ષણો સ્પષ્ટ દેખાય છે.

(2) ઉત્તર તરુણાવસ્થા :

16 થી 18 વર્ષનો સમય એ ઉત્તર તરુણાવસ્થા કહેવાય છે. શારીરિક વૃદ્ધિનો સમય આ અવસ્થા દરમિયાન પૂર્ણ થાય છે. ઊંચાઈ, વજન અને શરીરનો બાંધો વગેરે સંપૂર્ણ બને છે. વ્યક્તિનાં જીવન દરમિયાન વજનમાં ફેરફાર થાય છે. પરંતુ, ઊંચાઈમાં થતો નથી.

આ સમયગાળામાં, હતાશા, સંઘર્ષ, મૂંઝવણ વધુ હોય છે. શું કરવું, કેવી રીતે કરવું, તેની ચિંતા વધુ હોય છે. પોતાના વિચારો અને આદર્શો મુજબ તેઓ વર્ણન કરે છે, પરંતુ જ્યારે સમાજમાં તેમનાં વર્તનને માન્યતા મળતી નથી ત્યારે તેઓ હતાશ થાય છે. પોતાનાં સપના સાકાર કરવાં, સ્વતંત્ર જીવવાના, સમાજ કરતાં અલગ પ્રવાહની વાતો કરે છે. જેથી સમાજનો વિરોધ થતાં તેઓ હતાશ બને છે. દા.ત. ઘર છોડીલ દેવું, દારૂ-સિગરેનાં રવાડે ચડવું, આવા સમયે વડીલોએ મદદ કરવી જોઈએ અને સલાહ સૂચન આપવા, જેથી યુવાનીનાં જોશમાં કોઈ ખોટું પગલું ન ભરી દે.

(v) પુખ્તાવસ્થા (Adult) :

(1) પ્રારંભિક પુખ્તાવસ્થા :

18-20 વર્ષથી 35 વર્ષનો સમયગાળો વ્યક્તિનાં જીવનનો મુખ્ય સમયગાળો હોય છે. તેને સુવર્ણકાળ કહી શકાય. કેમ કે તે સમય દરમિયાન વ્યક્તિ શારીરિક રીતે સ્વસ્થ હોય છે અને જીવનમાં પણ સ્થિર હોય છે. તેમાં શારીરિક, માનસિક તેમજ સામાજિક પરિપક્વતા આવી જાય છે. આ ઉંમર મતાધિકાર માટે સરકારે પણ માન્ય ગણી છે. તેમજ લગ્નજીવન માટે પણ યોગ્ય ગણી છે.

આ ઉંમર વ્યક્તિનાં ભવિષ્યની દિશા નક્કી થાય છે. નોકરી-ધંધાની પસંદગીમાં પોતાનાં વિચારો, વડિલોની સલાહ, બજારમાં, ગમો-અણગમો વગેરે ભાગ ભજવે છે. જીવનસાથીની પસંદગી પણ આ સમય દરમિયાન જ થતી હોય છે, તેથી તેણે પોતે કંઈક મેળવ્યું છે એવો તેને સંતોષ થાય છે. યોગ્ય લગ્ન યોગ્ય પાત્ર મળ્યું હોય તો જીવન આનંદિત બને છે, પરંતુ પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિમાં સમાયોજન ન સાધી શકતાં જીવન તણાવયુક્ત અને વિવિધ સમસ્યાઓથી ગ્રસ્ત બની જાય છે.

(2) મધ્ય પુખ્તાવસ્થા :

35 થી 50 વર્ષનો સમયગાળો એ મધ્ય પુખ્તાવસ્થા કહેવાય છે. લગભગ 40 થી 45 વર્ષની આસપાસ સુધી વ્યક્તિ શક્તિશાળી લાગે છે, પરંતુ ત્યારબાદ સ્નાયવિક અને સાંવેદનિક શક્તિઓમાં ઘટાડો દેખાય છે. શરીર નબળું પડે છે. માંસપેશી નબળી બને છે. ઘણી વ્યક્તિઓ જાડી થતી જોવા મળે છે. પરંતુ તેની શારીરિક શક્તિઓ નબળી પડતી જાય છે. ચામડીનો રંગ ઝાંખો અને શુષ્ક થાય છે, શરીર ઘ્રૂજે છે, ઓછું સંભળાવું, ઓછું દેખાવું, વાળ ઉતરી જવાં અને સફેદ થવાં વગેરે મધ્ય પુખ્તાવસ્થામાં જોઈ શકાય તેવાં ફેરફારો છે.

સામાન્ય રીતે 50 થી 60 વર્ષની ઉંમરે યાદશક્તિ નબળી પડે છે. તાત્કાલિક બનતાં પ્રસંગો ભૂલી જાય છે, પરંતુ પહેલાનું યાદ રહે છે. આ ઉંમરે મોટેભાગે વ્યક્તિઓ નામ, ફોન-નંબર, સરનામાં વિગેરે ભૂલી જાય છે, પરંતુ બાળપણ અને યુવાનીની વાતો યાદ રહે છે. વિચારક્રિયા સાતેજ હોય છે. આ ઉંમરની વ્યક્તિઓ પોતાનાં જીવનમાં મેળવેલાં અનુભવનું જ્ઞાન અને તેમાંથી ઉદ્ભવતું શાણપણ બાળકો અને યુવાનોને આપે તો તે તેમાંથી ઘણું શીખી શકે છે. વ્યક્તિગત ભિન્નતા બધી જ અવસ્થાઓને અસર કરે છે. તેથી સામાન્ય રીતે આ પ્રકારનું વર્તન જોવા મળે છે તેમ કહી શકાય, પરંતુ ખોરાક, કસરત, યોગ, હકારાત્મક મનોવલણ વગેરે દ્વારાં વૃદ્ધત્વની અસરોને થોડી દૂર ખસેડી શકાય છે.

આ અવસ્થામાં શરીરની ક્રિયાઓ ધીમી પડે છે. વિચારમાં પણ પરિવર્તન આવે છે. તેમજ અભિરુચિઓમાં પણ પરિવર્તન આવવાથી યુવાવર્ગ સાથે સમાયોજનનાં પ્રશ્નો ઊભા થાય છે. આ બધાં પ્રશ્નો 55 થી 60 વર્ષની આસપાસ શરૂ થાય છે.

(vi) વૃદ્ધાવસ્થા (Old Age) :

60 વર્ષ પછીનો સમય વૃદ્ધાવસ્થા ગણવામાં આવે છે. શારીરિક અને માનસિક શક્તિઓનું ઘટવું એટલે વૃદ્ધાવસ્થા શરૂ થઈ કહેવાય. આ અવસ્થા થોડી આગળ-પાછળ થતી હોય છે, પરંતુ 60 વર્ષની આસપાસ તેનાં લક્ષણો જોવા મળે છે. તેથી વિજ્ઞાને પણ આ વિભાગીકરણ માન્ય રાખ્યું છે. સરકાર પણ આ અવસ્થાને માન્ય રાખીને વ્યક્તિઓને નોકરી-ધંધામાંથી નિવૃત્ત કરે છે. નિવૃત્તિની ઉંમર કામ-ધંધાના કાર્ય પ્રમાણે થોડી આગળ-પાછળ હોય છે. કેટલાંક બુદ્ધિપ્રધાન કાર્યો જેવાં કે સંશોધન કાર્ય, ન્યાય, નેતૃત્વ વગેરેમાં નિવૃત્તિકાળ 70 થી 80 વર્ષ ગણાય છે.

તમે જાણો છો તેમ, વૃદ્ધાવસ્થામાં વ્યક્તિ શારીરિક અને માનસિક રીતે થાકી જતી જોવા મળે છે. તેથી સમાજમાં સમાયોજન સાધવામાં મુશ્કેલી ઊભી થતી હોય છે. યુવાનીમાં જે કાર્યો થઈ શકતાં હતાં તે હવે વૃદ્ધાવસ્થામાં થઈ શકતાં નથી. યુવાનીમાં જે કાર્યો થઈ શકતાં હતાં તે હવે વૃદ્ધાવસ્થામાં થઈ શકતાં નથી. સંસારમાંથી રસ-રુચિ ઓછાં થઈ જાય છે. સમવયસ્ક મિત્રો સાથે વધુ ગમે છે. ચાલવા-બોલવાની, ખાવાની, જોવાની, સાંભળવાની ક્રિયાઓ ધીમી પડતી જોવાં મળે છે. માન્યતાઓ,

આદર્શો સ્થિર અને જડ થઈ ગયા હોય છે. નવું સ્વીકારવાની ઈચ્છા ઓછી થઈ જાય છે, તેથી યુવાન-વર્ગ સાથે વિચાર ભેદ રહે છે. જેને આપણે “જનરેશન ગેપ” કહીએ છીએ. આર્થિક ઉપાર્જનનું કાર્ય ન થઈ શકવાનાં કારણે લાચારી વધે છે. શક્તિ ઘટવાથી નિઃસહાય અને નકામા થઈ ગયાનાં ભાવો ઉદ્ભવે છે. માંદગીની શક્યતાઓ વધી જાય છે. કુટુંબની વ્યક્તિઓનો સાથ-સહકાર ન હોય તો મૃત્યુની રાહ જોતાં દુઃખી થાય છે. સામાન્ય રીતે આ અવસ્થા દરમિયાન ઈશ્વર પ્રત્યે વધું લગાવ જોવાં મળે છે.

તમે જોયું તેમ, બધી અવસ્થાનું વિભાગીકરણ શરીરની વૃદ્ધિ અને વિકાસ તથા પરિપક્વતાને આધારે કરવામાં આવ્યું છે. ગર્ભાધાનથી શરૂ કરી સંપૂર્ણ જીવન દરમિયાન કયા કયા ફેરફારો થાય છે અને વ્યક્તિ શું કરી શકે છે તેનાં વિશે વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસ બાદ આ વિભાગીકરણને વિજ્ઞાને માન્ય રાખ્યું છે. વિજ્ઞાનનો વિકાસ, શિક્ષણ, ઔષધ દ્વારા માનવી જાગ્રત થયો છે. બાળ-વિકાસ, બાળ ઉછેરની પદ્ધતિઓ અને તે અંગેની જાણકારી દ્વારા બાળકોની સમસ્યાનું સમાધાન લાવી શકાય છે. દરેક અવસ્થાનાં નિકાસની અસર તેની પછીનાં વિકાસનાં તબક્કા પર પડે છે, પછી તે સારી હોય કે ખરાબ.

1.4 જીવનનાં પરિપ્રેક્ષ્યો અને વિવિધ મનોવૈજ્ઞાનિક અભિગમની પદ્ધતિઓ

મનોવિજ્ઞાનનાં અભ્યાસનાં અભિગમો :

કેટલાંક લોકો મનોવિજ્ઞાનને “ગાંડાઓનું વિજ્ઞાન સમજે છે” તો વળી કેટલાંક જાદુમંતર કે જેનાથી બીજાની વાત સહેલાઈથી જાણી લેવાય. કેટલાંક તો એમ માને છે કે, મનોવિજ્ઞાન તેની જાદુઈ લાકડી વડે કોઈપણ સમસ્યાનો ઉકેલ લાવી શકે છે.

મનોવિજ્ઞાન :

- મનોવિજ્ઞાન એ મનોવ્યાપારોનો અભ્યાસ કરે છે.
- વ્યક્તિનાં અનુભવના અભ્યાસમાં રસ લે છે.
- વર્તનનો અભ્યાસ કરે છે.
- વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરે છે.
- વર્તનનો અભ્યાસ કરે છે.
- વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ કરે છે.
- માનવી અને પ્રાણી વર્તનનો પણ અભ્યાસ કરે છે.

દરેક અભિગમ કોઈને કોઈ મનોવૈજ્ઞાનિક દ્વારા આપવામાં આવેલ છે. કોઈપણ એક અભિગમ મનોવિજ્ઞાનની સંપૂર્ણ સમજ આપી શકતો નથી. આ સર્વેનું સંકલન કરીને જ મનોવિજ્ઞાનની સાચી સમજ મેળવી શકાય.

માનવ-વર્તનને સમજવાં માટે નીચેનાં અભિગમોને આધારે જાણકારી મેળવીએ.

(1) જૈવિય અભિગમ	(2) વાર્તાનિક અભિગમ
(3) બોધાત્મક અભિગમ	(4) મનોવિશ્લેષણાત્મક અભિગમ
(5) માનવવાદી અભિગમ	(6) સામાજિક-સાંસ્કૃતિક અભિગમ

મનોવિજ્ઞાનનાં અભિગમોનું દર્શન :

અભિગમ	માનવ અંગેનું પ્રતિમાન(મોડેલ)	મુખ્ય નિર્ધારકો	અભ્યાસનાં મુખ્ય મુદ્દા	પદ્ધતિ અંગેનો અભિગમ
જૈવ	યાંત્રિક	વારસો અને જૈવ રાસાયણિક રચના	મગજન-ચેતાતંત્રની પ્રક્રિયાઓ	જૈવ રાસાયણિક યંત્રણાઓનો અભ્યાસ
વાર્તાનીક	પ્રતિક્રિયા આપનાર તરીકે	વાતાવરણનાં ઉદ્દીપકો	પ્રગટ વાણી-વર્તન, મુખભાવ હલનચલન, ઉદ્દીપક ક્રિયા તરીકે	નિરીક્ષણ અને પ્રયોગ
મનોગત્યાત્મક	સહજવૃત્તિથી દોરાયેલો	વારસો અને બાલ્યાવસ્થાનાં અનુભવો	અચેતન પ્રક્રિયાઓ, સંઘર્ષ	અજ્ઞાન પ્રેરકોનાં પ્રગટ આવિર્ભાવ તરીકે વર્તનનો અભ્યાસ
બોધાત્મક	સર્જનાત્મક રીતે ક્રિયાશીલ, ઉદ્દીપક પ્રત્યે પ્રતિક્રિયાશીલ	માનસિક પ્રક્રિયાઓ, ઉદ્દીપક પરિસ્થિતિઓ	માનસિક પ્રક્રિયાઓ, ભાષા, શિક્ષણ, જ્ઞાન, કૌશલ્ય, કલ્પના વગેરે	વાર્તાનિક સૂચનાઓનો અભ્યાસ
માનવવાદી (માનવીય)	પ્રવૃત્તિશીલ, અમર્યાદિ સુમ શક્તિઓ ધરાવનાર	સ્વપસંદગી, સ્વતંત્ર, સંકલ્પ શક્તિ, જીવન-લક્ષ્યો પ્રત્યે સ્વનિર્દેશીત અને શક્તિશાળી	અનુભવો અને માનસિક સુમ શક્તિઓ	જીવનની ભાત અને વિકાસાત્મક ધ્યેયોનો અભ્યાસ
સામાજિક સાંસ્કૃતિક	સામાજિક સંસ્કૃતિ સાથે પરસ્પર સંબંધિત	પર્યાવરણ માનવનું સહભાગિત્વ, સાંસ્કૃતિક-સામાજિક મૂલ્યો	સામાજિક આંતરક્રિયાઓ વિવિધ વિધિઓ, રિવાજો	ગુણાત્મક પદ્ધતિઓ

(1) જૈન અભિગમ (Biological Approach) :

વેબર અને ફેકર જેવાં શરીર મનોવૈજ્ઞાનિકોએ માનવ-વર્તનને સમજવા માટે જૈવ અભિગમનો આધાર લીધો હતો. આ અભિગમ પ્રમાણે કોઈપણ માનવ-વર્તનને સમજવા માટે વ્યક્તિનાં મૂળમાં રહેલાં રંગસૂત્રો, જનીનો, શરીર-રચના, જ્ઞાનેન્દ્રિયો, સ્નાયુતંત્ર, ગ્રંથિઓનાં સ્ત્રાવ અને ચેતાપ્રવાહોનો આધાર લેવાય છે.

આ માટે સંશોધકો શસ્ત્રક્રિયા, વિદ્યુત ઉદ્દીપન જૈવ-રાસાયણિક જેવી અનેક પદ્ધતિઓ અને વિવિધ સાધનોનો ઉપયોગ કરે છે. અનેક સંશોધનોએ પુરવાર કર્યું છે કે, વ્યક્તિનાં વર્તન સાથે જૈવિય જનીનીક વારસો અને મગજ સંકળાયેલાં છે, પરંતુ કેટલાંક આંતરિક અનુભવો જેવાં કે ભય, દુઃખ, આનંદ વગેરે માટે મગજ જવાબદાર છે.

જૈવ અભિગમ દ્વારા ઘણાખરાં પ્રગટ હલન-ચલનો, વાણી વગેરેને સમજાવી શકાય છે, પરંતુ દરેક વર્તનને સમજાવી શકાતું નથી. માનવ-શરીરની જટિલતાને કારણે સમગ્ર શરીર અને મગજનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ શક્ય બન્યો ન હોવાથી પ્રત્યેક વર્તન અને મનોવ્યાપારને આ અભિગમ સ્પષ્ટ કરી શકતો નથી. પરંતુ, યાદ રાખવું જોઈએ કે, માનવનું ઘણું વર્તન તેના જૂથની ક્રિયાઓ તેમજ સામાજિક-સાંસ્કૃતિક વાતાવરણ ઉપર આધાર રાખે છે. જેમાં જૈવક્રિયાઓનું કોઈ સ્થાન હોતું નથી.

(2) વાર્તાનિક અભિગમ (Behavioural Approach) :

વોટસન નામનાં મનોવૈજ્ઞાનિકે માનવ-વર્તનને સમજવા માટે મનોવિજ્ઞાનને ફક્ત વર્તનનાં વિજ્ઞાન તરીકે ઓળખાવ્યું છે. વાર્તાનિક અભિગમ વ્યક્તિને માત્ર તેનાં વર્તનનાં આધારે સમજવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તેથી વ્યક્તિના વર્તનનું વસ્તુલક્ષી નિરીક્ષણ કરી શકાય તેવી બાબતોનો જ સ્વીકાર કરે છે. આ અભિગમ મનોવિજ્ઞાનમાંથી અનુભવ-ચેતના અને આંતરનિરીક્ષણ પદ્ધતિને બાકાત કરે છે. તે વર્તનને ઉદ્દીપક પ્રત્યે કરવામાં આવેલી પ્રતિક્રિયા તરીકે ઓળખાવે છે. તેથી તેને “ઉદ્દીપક-પ્રતિક્રિયા અભિગમ” પણ કહે છે.

આ અભિગમ વ્યક્તિનાં વાણી, મુખભાવ, ચેષ્ટાઓ અને હલનચલનનો જેવાં પ્રગટ વર્તનને જ કેન્દ્રમાં રાખીને અભ્યાસ કરતો હોવાથી તેને વાર્તાનિક અભિગમ કહેવાય છે. આ અભિગમમાં વોટસન ઉપરાંત સ્કેનર, ગથરી, યકેલમેન વગેરેનું પ્રદાન પણ છે.

વર્તનની તરેહોમાં વ્યક્તિગત, જૂથગત તેમજ સાંસ્કૃતિક તફાવતો જોવાં મળે છે. લોકો જે વાતાવરણમાં રહેતાં હોય તે વાતાવરણ વ્યક્તિનાં વર્તનને ચોક્કસ સંદર્ભ પૂરી પાડે છે. અને વર્તનને અર્થયુક્ત બનાવે છે. વિવિધ સંદર્ભોમાં વર્તનનાં પ્રકારો બદલાતાં જોવા મળે છે. દા.ત. વ્યક્તિ જ્યારે ટોળામાં હોય ત્યારે અલગ વર્તન કરે છે, પણ જ્યારે તે શાળા કે કુટુંબમાં હોય તો તેનું વર્તન અલગ હોય છે. વર્તનને સમજવા માટે મનોવૈજ્ઞાનિકો વર્તનને વિવિધ સ્તરે તપાસે છે. વૈયક્તિક વર્તન ઉપરાંત જૂથકીય વર્તન, ટોળાકીય વર્તન, સંગઠિત વર્તન, આંતર વૈયક્તિક વર્તન, આંતરજૂથ વર્તન વગેરેનો પણ મનોવૈજ્ઞાનિક અભ્યાસ કરે છે.

(3) બોધાત્મક (જ્ઞાનાત્મક) અભિગમ (Cognitive Approach) :

સ્વીસ મનોવિજ્ઞાની જ્યાં 5યાંજેએ બોધાત્મક અભિગમ દર્શાવેલ છે.

ઉંમર	તબક્કો	લક્ષણો
જન્મથી 2 વર્ષ	સાંવેદનિક-કારક તબક્કો	<ul style="list-style-type: none"> — જન્મથી માત્ર પ્રતિક્ષિત ક્રિયા કરતું બાળક પ્રતિક્રિયાત્મક રીતે વિચારવાનું શરૂ કરે છે. — તેને થતાં સંવેદનાત્મક અનુભવોથી જગતને ઓળખે છે. — પદાર્થો સ્થાયી હોય છે, એવો ખ્યાલ બંધાય છે.
2 થી 7 વર્ષ	પૂર્વક્રિયાત્મક તબક્કો	<ul style="list-style-type: none"> — બાળકની વિચારણા સ્વકેન્દ્રિત હોઈ તે અન્યના દૃષ્ટિકોણને ધ્યાનમાં લેતાં નથી. — બાળક જગતને શબ્દો અને પ્રતિમાઓ વડે નિર્દેશી, તે દ્વારા જગતને સમજવાની શરૂઆત કરે છે.

7 થી 12 વર્ષ	મૂર્ત-ક્રિયાત્મક તબક્કો	<ul style="list-style-type: none"> — મૂર્ત પદાર્થો કે ઘટનાઓ વિશે વિચારી સમજી શકે છે. — પદાર્થોનું વર્ગીકરણ કરી શકે છે. — લક્ષણોની સમજ પડે છે.
12 વર્ષથી વધું	અમૂર્ત ક્રિયાત્મક તબક્કો	<ul style="list-style-type: none"> — અમૂર્ત વિચારો કરી શકે છે એટલે કે પદાર્થ કે અન્ય બાબતો પ્રત્યક્ષ ન હોવા છતાં તે અંગેની વિચારણા કરતું થાય છે. — તાર્કિક અને વ્યવસ્થિત ચિંતનાત્મક શક્તિ વિકસે છે.

સ્વીસ મનોવૈજ્ઞાનિક જ્યાં પિયાજેનાં સિદ્ધાંતની બોધાત્મક સમજૂતી ઘણી મનનીય છે. આ અભિગમે વાર્તાનિક અભિગમનો વિરોધ કરી જણાવ્યું છે. માનવ એ ફક્ત યંત્ર નથી, કે જે માત્ર ઉદ્દીપકો પ્રત્યે પ્રતિક્રિયા આપે કે હુકમોનાં સંદર્ભમાં જ ક્રિયા કરે. જેમ રોબોટ પોતાના બધાં જ કાર્યો તેને આપવામાં આવેલ સૂચના મુજબ જ કરે છે, જ્યારે માનવી સ્વયં સ્ફૂર્ત રીતે સક્રિય છે, તે સૂચનાઓ (ઘટનાઓ)નું પોતાની રીતે અર્થઘટન કરી પ્રતિક્રિયા આપે છે, જ્યારે કોઈપણ જ્ઞાનેન્દ્રિયો દ્વારા તેને માહિતી મળે એટલે તરત જ તેનું પહેલાનાં (ભૂતકાળનાં) અનુભવોનાં સંદર્ભમાં પૃથક્કરણ કરે છે, વર્તમાન માહિતીને અન્ય માહિતી સાથે સરખાવે છે. અને પછી યોગ્ય નિર્ણય લઈને વર્તન કરે છે. આમ, આ અભિગમે માનવ-વર્તનને સમજવાં માટે વિચારણા, સ્મૃતિ, સમસ્યા-ઉકેલ, નિર્ણય પ્રક્રિયા જેવાં જટિલ પરિબલોને સમજવાનાં પ્રયત્નો કર્યાં છે. આ રીતે બોધાત્મક અભિગમ માનવવર્તન સાથે સંકળાયેલાં બોધાત્મક, શૈક્ષણિક, વિકાસાત્મક પરિબલોનાં સંદર્ભમાં વ્યક્તિનાં મનોવ્યાપારોને સમજવાનો પ્રયાસ કરે છે.

સાંવેદનિક કારક તબક્કામાં બાળકની મહત્વની પ્રાપ્તિ એ છે કે તે ક્રિયાને ઉલટાવી શકે છે. દા.ત. તોડવું-જોડવું, ઊંચે લઈ જવું - નીચે લાવવું વગેરે. પૂર્વક્રિયાત્મક તબક્કામાં ભૌતિક નહીં પણ માનસિક કક્ષાની વાત કરેલ છે. દા.ત. માટીનાં બે સરખાં વજનવાળાં ગોળામાંથી એકને લંબગોળ વાળી દેવામાં આવે તો બાળક લંબગોળને વધુ વજનદાર માનશે.

મૂર્ત(પદાર્થલક્ષી) ક્રિયાત્મક તબક્કામાં ભૌતિક રીતે હાજર દેખાતી અને હાથમાં પકડી શકાય તેવી વસ્તુઓનો વિચાર કરે છે, તેઓ ધારણાત્મક કે અમૂર્ત ખ્યાલો કરી શકતાં નથી. દા.ત. સીતા, ગીતા કરતાં જાડી અને નીતા, મીતા કરતાં પાતળી, તો વધું જાડું કોણ ? તો બાળક ગૂંથવાઈ શકે છે. અમૂર્ત ક્રિયાત્મક તબક્કામાં તર્ક કરવાનો વિકાસ થાય છે. આ તબક્કો 12 વર્ષ પછી શરૂ થાય છે. દા.ત. સ્વચ્છતા, લોકશાહી જેવાં ખ્યાલોને સમજે છે.

(4) મનોગત્યાત્મક અભિગમ (Psychodynamic) :

આ અભિગમ મનોવિશ્લેષણવાદનાં પિતા ડૉ. સિગ્મંડ ફ્રોઈડ દ્વારા પ્રતિપાદિત છે. ડૉ. સિગ્મંડ ફ્રોઈડ વ્યક્તિનાં વર્તન માટે તેનાં મનજમાં પડેલી અચેતન પ્રેરણાઓને જવાબદાર ગણે છે. વ્યક્તિનાં વર્તન માટે વ્યક્તિની વાર્તાનિક શક્તિ અને અચેતન મનને જવાબદાર ગણવામાં આવે છે.

આ અભિગમ વર્તનનું પ્રેરણા, આવેગ જેવાં મનનાં ગતિશીલ પરિબલોનાં સંદર્ભમાં સ્પષ્ટીકરણ આપવાનો પ્રયત્ન કરે છે. દા.ત. ક્યારેક બલમાં મુસાફરી કરતાં કોઈ વ્યક્તિ આપણી બાજુમાં બેસે છે, તો તે આપણને ગમતું નથી. આ વ્યક્તિને કદી મળ્યાં નથી, એને જોઈ હોતી નથી. છતાં તેમનાં માટે અણગમો કેમ ?

મનોગત્યાત્મક અભિગમ આ બાબતનો (પ્રશ્નનો) જવાબ અચેતન મન દ્વારાં આપે છે. ક્યારેક સભાનપણે કદી ન કરી શકે તેવું વ્યક્તિનું વર્તન તેની અભાન અવસ્થામાં જોવાં મળે છે.

આ અભિગમમાં વ્યક્તિના સમગ્ર વ્યક્તિત્વ માટે વારસો અને બાળપણમાં થયેલાં અનુભવોને ખૂબ જ મહત્વનાં ગણવામાં આવે છે. આ અભિગમ વ્યક્તિની સમાન અવસ્થા કરતાં તેના અચેતન મન કે સભાન અવસ્થાને તેનાં વર્તન માટે વધારે જવાબારદ ગણી તેનો અભ્યાસ કરે છે.

(5) માનવવાદી અભિગમ (Humanist Approach) :

આ અભિગમનાં પ્રણેતા અબ્રાહમ મેસ્લો છે. આ અભિગમ ડૉ. ફ્રોઈડના મનોગત્યાત્મક અભિગમ કરતાં તદ્દન વિરોધી બાબત ઉપર ભાર મૂકે છે. મનોગત્યાત્મક અભિગમના મતે માનવી મૂળભૂત રીતે અનિચ્છનીય અને સમાજવિરોધી પ્રેરણાથી વર્તન કરે છે. તેને પોતાની મૂળભૂત ઈચ્છાઓ ગમે તે ભોગે પૂરી કરવા સિવાય અન્ય કોઈ બાબતોમાં રસ હોતો નથી. જ્યારે માનવવાદી અભિગમના મતે, માનવી ખૂબ જ શક્તિશાળી સમાજને અનુકૂળ થઈને રહેવાવાળો અને ક્રિયાશીલ હોય છે. માસ્લોનાં મતે માનવ એ ભૂતકાળ અને વર્તમાનનાં અનુભવોનું પોટલું નથી, પરંતુ પોતે ઈચ્છે તે રીતે વર્તવા માટે સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર છે. માસ્લોનાં મતે, વ્યક્તિનું દુનિયાને નિહાળવાનું દૃષ્ટિબિંદુ તેનાં વર્તનને ઘડે છે. આમ, આ અભિગમ માનવીને સ્વતંત્ર ઈચ્છા શક્તિ ધરાવતો અને સ્વ-વિકાસની ઈચ્છા સેવનારો તેમજ વિધાયક દૃષ્ટિબિંદુવાળો ગણાવે છે, આથી આ અભિગમ માનવીય ગણાય છે.

(6) સામાજિક-સાંસ્કૃતિક અભિગમ (Socio Cultural Approach) :

રશિયન મનોવૈજ્ઞાનિક વાયગોટસ્કીનાં મતે સામાજિક-સાંસ્કૃતિક પરિબળો બાળકનાં બોધાત્મક વિકાસને અસર કરે છે. આ અભિગમ બાળકનાં બોધાત્મક-વિકાસ માટે કુટુંબ અને સમાજનાં વધુ જાણકાર સભ્યો સાથેની સહકારયુક્ત વાતચીતો અને વ્યવહાર ઉપર વધારે ભાર મૂકે છે. તેમનાં મત મુજબ બધાં જ પ્રકારની માનસિક પ્રક્રિયાઓ પ્રથમ બાહ્ય સામાજિક જગતમાંથી ઉદ્ભવે છે. બાળક પોતાનાં સમાજની સંસ્કૃતિ સાથે આંતરક્રિયા (વિચાર અને વર્તન) શીખે છે. બાળકનો વિકાસ વાતાવરણમાં જ થાય છે અને તે પણ ખાસ કરીને સામાજિક વાતાવરણમાં બાળક આવાં વાતાવરણમાં તેની જાતે જ ભાગ લે છે અથવા ભળે છે. ઘરમાં, શાળામાં, મિત્રો સાથે જે કંઈ ક્રિયાઓ કરે છે તે ક્રિયાઓ બાળક લગભગ સમાજમાં પ્રચલિત રીતો વડે જ શીખે છે. પોતાનાં સમાજની ભાષા તે બોલે છે. તેનું કારણ એ હોય છે કે આજુબાજુની વ્યક્તિઓ જે રીતે ઉચ્ચાર કરે છે તે જોઈને બાળક તે રીતે બોલતા શીખે છે. આમ, હિન્દી ભાષી સમાજમાં બાળક હિન્દી બોલતાં શીખે છે. ગુજરાતી ભાષી સમાજમાં બાળક ગુજરાતી બોલતાં શીખે છે. આમ, બાહ્ય દુનિયામાં બાળકનાં વર્તન-વિકાસને બહારથી દિશા મળે છે અને પછી પોતાનામાં તે અંતરીકૃત કરે છે.

અન્ય અભિગમોની સરખામણીએ થોડી આધુનિકતાની છાંટ ધરાવતો આ અભિગમ માનવીય વર્તન માટે તેની આસપાસના સામાજિક-સાંસ્કૃતિક પરિબળોને જવાબદાર ગણાવે છે. આ અભિગમ મુજબ માનવીનું વર્તન કદી સામાજિક-સાંસ્કૃતિક ઘટકોથી પર હોતું નથી. સામાજિક, સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો, ધોરણો, દરજ્જાઓ અને ભૂમિકાઓ વ્યક્તિનાં વર્તન માટે જવાબદાર હોય છે.

1.5 ઉપસંહાર

આ યુનિટમાં આપણે મહત્તમ ચર્ચા આપણાં જીવન વિકાસની કરી છે, વારસો અને વાતાવરણ તથા વિવિધ મનોવૈજ્ઞાનિકોએ આપેલ અભિગમ અને જીવન ફલકનાં પગથિયાં વિશે પણ તબક્કાવાર માહિતી મેળવી. ઉપરાંત જીવન ફલક વિશે પણ માહિતી મળી.

1.6 તમારી પ્રગતિ ચકાસો (MCQ)

(1) માતા-પિતા પાસેથી સંથાનને કેટલા રંગસૂત્રોની જોડ મળે છે ?

(અ) 23-23

(બ) 22-22

(ક) 24-24

- (2) ગર્ભાધાનથી જન્મ સુધીના લગભગ દિવસનો સમય જન્મપૂર્વેનો તબક્કો ગણાય છે.
 (અ) 240 (બ) 260 (ક) 280
- (3) અભિગમ વર્તનને સમજવા માટે વારસો અને જૈવ રાસાયણિક રચનાને મહત્વ આપે છે.
 (અ) જૈવ (બ) વાર્તાનિક (ક) માનવવાદી
- (4) પૂર્વક્રિયાત્મક તબક્કાનો સમયગાળો છે.
 (અ) જન્મથી 2 વર્ષ (બ) 2 થી 7 વર્ષ (ક) 7 થી 12 વર્ષ
- (5) માનવવાદી અભિગમનાં પ્રણેતાં નીચેનામાંથી કોણ હતાં ?
 (અ) વોટ્સન (બ) ફોર્ડ (ક) મેસ્લો

1.7 તમારી પ્રગતિ ચકાસોનાં જવાબો

- (1) અ - 23 - 23
 (2) ક - 280
 (3) અ - જૈવ
 (4) બ - 2 થી 7 વર્ષ
 (5) ક - મેસ્લો

1.8 ચાવીરૂપ શબ્દો (Glossary)

વારસો : પેઢી દર પેઢી મળતાં જૈવિય લક્ષણો

જનીનતત્ત્વો : વારસાનાં વાહકો

બોધાત્મક પ્રક્રિયાઓ : સ્મૃતિ, વિચારણા, ઉકેલની સૂઝ, અનુભૂતિ, ભાષા પ્રયોગ વગેરે મનોવ્યાપારો.

વૃદ્ધાવસ્થા : 60 વર્ષ બાદની ઉંમર

સહજવૃત્તિ : મૂળવૃત્તિ

અમૂર્ત : અપ્રત્યક્ષ

મૂર્ત : પ્રત્યક્ષ

1.9 સ્વાધ્યાય લેખન (Assignment)

પ્રશ્ન : 1 વારસો અને વાતાવરણ સમજાવો.

.....

પ્રશ્ન : 2 તરૂણાવસ્થાની સમજૂતી આપો.

.....

પ્રશ્ન : 3 વૃદ્ધાવસ્થા દરમિયાનનાં ફેરફારો અને સમસ્યાઓ

.....

.....
.....
.....

પ્રશ્ન : 4 મનોગત્યાત્મક અભિગમની સમજૂતી આપો.

.....
.....
.....
.....

પ્રશ્ન : 5 બોધાત્મક અભિગમની ચર્ચા કરો.

.....
.....
.....
.....

1.10 પ્રવૃત્તિ (Activities)

અનાથ આશ્રમનાં બાળકોની મુલાકાત તથા છાત્રાલયો અને શાળાની મુલાકાત કરવી; જેમાં બાળકો અને તરૂણોનાં વર્તનની માહિતી મેળવી શકાય.

1.11 કેસ સ્ટડી (Case Study)

કોઈપણ નાનાં બાળકનાં વર્તનની નિરીક્ષણ નોંધ તથા વૃદ્ધાશ્રમમાં કોઈ એક વૃદ્ધની મુલાકાત લઈ શકાય.

1.12 સંદર્ભ ગ્રંથ

- (1) બાળ મનોવિજ્ઞાન : કઠિયારા મોહંમદ હનીજ એ., અક્ષર પ્રકાશન.
- (2) Human Growth & Development : Uday Paratapsing Royal Book Depo.
- (3) વિકાસલક્ષી મનોવિજ્ઞાન : યોગેન્દ્ર દેસાઈ, યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ

: એકમનું માળખું :

- 2.0 અભ્યાસના હેતુઓ
- 2.1 પ્રસ્તાવના
- 2.2 વૃદ્ધિ અને વિકાસનો અર્થ
 - 2.2.1 વૃદ્ધિ
 - 2.2.2 વિકાસ
- 2.3 વિકાસમાં સમાવિષ્ટ ફેરફારોનાં પ્રકારો
- 2.4 ફેરફાર પ્રત્યેનાં વલણો
- 2.5 વિકાસ પ્રક્રિયાનાં સિદ્ધાંતો
- 2.6 વૃદ્ધિ અને વિકાસ વચ્ચેનો તફાવત
- 2.7 ઉપસંહાર
- 2.8 તમારી પ્રગતિ ચકાસો (MCQs)
- 2.9 તમારી પ્રગતિ ચકાસોનાં જવાબો
- 2.10 ચાવીરૂપ શબ્દો - અર્થો (Glossary)
- 2.11 સ્વાધ્યાય લેખન (Assignment)
- 2.12 પ્રવૃત્તિ (Activities)
- 2.13 કેસ-સ્ટડી (Case Study)
- 2.14 સંદર્ભ ગ્રંથ

2.0 અભ્યાસના હેતુઓ

આ એકમનાં અભ્યાસ બાદ તમે સરળતાથી સમજી શકશો કે,

- વૃદ્ધિ અને વિકાસ અંગેની માહિતી મળશે.
- વૃદ્ધિ અને વિકાસ કેવી રીતે ભિન્ન છે, તે જાણી શકશો.
- વિકાસના સિદ્ધાંતો અંગે માહિતી મળશે.

2.1 પ્રસ્તાવના

આ એકમમાં આપણે, વૃદ્ધિ અને વિકાસનાં સિદ્ધાંતોની ચર્ચા કરીશું. વૃદ્ધિ અને વિકાસ દરમિયાન આપણાં જીવનમાં કેવા વળાંકો આવે છે. આપણાં શરીરનાં ફેરફારો પ્રત્યેના વલણો, વિકાસમાં સમાવિષ્ટ થતાં થતાં ફેરફારોને આપણે સમજી શકીએ છીએ. વિકાસનાં સિદ્ધાંતો દ્વારા આપણે સમજી શકીએ છીએ કે, વિકાસ એ સતત ચાલતી પ્રક્રિયા છે. આ એકમમાં આપણે વૃદ્ધિ અને વિકાસને સમજવાનો પ્રયત્ન કરવાનો છે. આ સાથે વૃદ્ધિ અને વિકાસ વચ્ચેનો તફાવત પણ જાણી શકાશે. વૃદ્ધિ અને વિકાસનાં કારણે માનવજીવનમાં થતાં શારીરિક-માનસિક-બોધાત્મક-સામાજિક ફેરફારોની પણ આપણને ઊંડી સમજ મળે છે.

2.2 વૃદ્ધિ અને વિકાસનો અર્થ

ફેરફાર એ જીવનમાં શરૂથી માંડીને અંત સુધી ચાલ્યા જ કરે છે. શારીરિક તેમજ માનસિક જીવનમાં પણ અવિરતપણે ફેરફારો થયાં જ કરે છે. વ્યક્તિને તેની ખબર પડે કે ન પડે સામાન્ય-વ્યવહારમાં આપણે વૃદ્ધિ-વિકાસને પ્રગતિના સમાનાર્થી શબ્દરૂપે જ વાપરીએ છીએ. પરંતુ, બન્ને વચ્ચે મનોવૈજ્ઞાનિક વૃદ્ધિએ તફાવત છે તેવું દર્શાવે છે.

2.2.1 વૃદ્ધિ

વૃદ્ધિ એટલે કદમાં વધારો. સમગ્ર શરીર કે એનાં કોઈ અંગમાં વૃદ્ધિ થાય છે.

વૃદ્ધિ એટલે, “શરીરનાં અંગોમાં થતો ફેરફાર”.

ઉંમર વધવાની સાથે શરીરનાં વિવિધ અવયવોનાં વજન, કદ અને આકારમાં થતાં ક્રમિક પ્રગતિગામી પ્રમાણાત્મક ફેરફાર એટલે વૃદ્ધિ. એલિઝાબેથ હરલોકનાં મતે બાળકનાં જન્મથી તે પુખ્તતા પ્રાપ્ત કરે ત્યાં સુધીમાં માથામાં બે ગણો, છાતીમાં અઢી ગણો, ધડમાં ત્રણ ગણો, હાથમાં ચાર ગણો અને પગમાં પાંચ ગણો વધારો થાય છે.

આ ફેરફાર પ્રમાણાત્મક થતો હોવાથી માણસનાં આકારમાં સમરૂપતા અને એકરૂપતા લાગે છે. દરેક અંગ-ઉપાંગની વૃદ્ધિ તે અંગનાં પ્રમાણમાં થાય છે. વૃદ્ધિ પ્રમાણાત્મક થતી હોવાથી ઊંચી વ્યક્તિનાં હાથ ટૂંકા હોતાં નથી અને ટૂંકી વ્યક્તિનાં હાથ-પગ લાંબા હોતાં નથી. હાથની વૃદ્ધિ નાક જેટલી થતી નથી અને પગની માથા જેટલી થતી નથી. માથાના વાળની ઝડપે શરીરનાં અન્ય ભાગનાં વાળ ઉગતાં નથી, નહીં તો કલ્પના કરે છે, કેવી વિકૃતિ આવે.

2.2.2 વિકાસ

“વિકાસ એ ગુણાત્મક ફેરફાર છે. પરિપક્વતાનાં લક્ષ્ય તરફ લઈ જતાં ક્રમબદ્ધ, સુસંવાદી અને પ્રગત્યાત્મક ફેરફાર એટલે વિકાસ.” — એલિઝાબેથ હરલોક

“સમગ્ર દેહતંત્રમાં થતો ફેરફાર એ વિકાસ છે.” — કો અને કો.

વિકાસ સર્વાંગી અને સાંગોપાંગ પ્રક્રિયા છે. બાળકની વય વધવાની સાથે માનસિક, શારીરિક, આવેગિક, ભાષાકીય, સામાજિક વગેરે જે વર્તન ફેરફાર થાય તે વિકાસ છે. વિકાસનો તબક્કાવાર ચોક્કસ ક્રમ હોવાથી એક તબક્કા પરથી બીજા(પછીનાં) તબક્કાની આગાહી પણ કરી શકાય છે. દા.ત. બાળક ઊંધું પડતાં શીખે છે ત્યારબાદ પેટથી અને ઘૂંટણીએ ખસે છે. કોઈપણ બાળક પહેલાં બેસવાનું શીખે છે અને ત્યારબાદ જ ચાલવાનું શીખે છે.

વૃદ્ધિ પ્રમાણાત્મક ફેરફાર છે, જ્યારે વિકાસ ગુણાત્મક ફેરફાર છે.

2.3 વિકાસમાં સમાવિષ્ટ ફેરફારોનાં પ્રકાર

વિકાસમાં ફેરફારોનો સમાવેશ થાય છે તે અંગે કોઈ બે મતથી છતાં તે વાત એટલી જ સાચી છે કે બધાં ફેરફારો એકસરખાં કે એક જ પ્રકારનાં હોતાં નથી. વિકાસને પ્રગટ થતાં ફેરફારોને ચાર પ્રકારમાં વહેંચી શકાય તેમ છે.

- (1) કદનાં ફેરફાર
- (2) પ્રમાણમાં ફેરફાર
- (3) જૂની વિશિષ્ટતાઓ કરમાઈને ખરી પડવી
- (4) નવાં લક્ષણોની ખેલવણી

(1) કદનાં ફેરફાર :

સ્થૂળ શારીરિક વિકાસમાં આવાં ફેરફારો સ્પષ્ટ વર્તાય છે, પરંતુ માનસિક વૃદ્ધિ-વિકાસમાં પણ આ જાતનાં ફેરફારો થતાં જોવાં મળે છે. બાળકનાં શરીરનાં અંગ-ઉપાંગોનાં કદમાં, વજનમાં, ઊંચાઈમાં પણ સાધારણ વધારો થતો જ રહેતો હોય છે.

માનસિક વિકાસમાં પણ કદની માફક ફેરફાર થાય છે. બાળકનું, શબ્દભંડોળ રોજબરોજ વર્ષોવર્ષ વધતું જાય છે. બાળકનાં રસ-રુચિ, વલણ, વર્તનમાં વધારો થતો રહે છે. વિકાસનાં શરૂઆતનાં તબક્કા દરમિયાન એની સ્મરણ, શિક્ષણ નિર્ણય, સમજ પ્રત્યક્ષીકરણ, કલ્પન વગેરેની તાકાતમાં પણ વધારો થતો જોવાં મળે છે.

(2) પ્રમાણમાં ફેરફાર :

શારીરિક વિકાસ, અંગેનાં પ્રમાણમાં થતાં ફેરફારોમાં પણ છતો થાય છે. બાળક એ મોટાની નાની આવૃત્તિ નથી. મોટાનાં અને નાનાં બાળકનાં શરીર પ્રમાણમાં ખૂબ જ ભેદ હોય છે. દા.ત. નવજાત શિશુનાં શરીરમાં હાથ-પગ, ધડ અને માથા વચ્ચે જે પ્રમાણ જોવા મળે છે તે જ પ્રમાણ પુખ્ત ઉંમરે જોવાં મળતું નથી. જ્યારે પુત્ર માણસનું માથું શરીરનો સાતમો ભાગ હોય છે.

માનસિક વિકાસમાં પણ એવાં પ્રમાણાનુરૂપ ફેરફારો દૃષ્ટિગોચર થાય છે. શૈશવમાં કલ્પના મુખ્યત્વે તરંગી, હવાઈ હોય છે. ધીરે-ધીરે તેને વાસ્તવિકતાનો ઓપ ચડતો જાય છે. શૈશવમાં બાળક પોતાનામાં જ મસ્ત હોય છે. તરૂણાવસ્થામાં વિજાતીય વ્યક્તિઓ પ્રત્યે આકર્ષિત થાય છે. યુવાની અને પ્રૌઢાવસ્થામાં સામાજિક જીવનમાં મસ્ત બને છે. શૈશવમાં આવેગોની આસપાસ જીવન અટવાયેલું જોવા મળે છે. વર્ષો વીતતાં તેમાં વિવિધ સ્વરૂપ અને ભાવવહી ભાવો અને ઉત્કૃષ્ટ ઊર્મિઓની ખીલવણીનું પ્રમાણ વધે છે.

(3) જૂની વિશિષ્ટતાઓ કરમાઈને ખરી પડવી :

વ્યક્તિ જેમ-જેમ મોટી થતી જાય છે. તેમ-તેમ કેટલીક નકામી થયેલી, બિનઉપયોગી બનેલી બાબતો અદૃશ્ય થતી જાય છે. પગનાં તળીયાને સ્પર્શતા પગનો અંગૂઠો ટટ્ટાર થાય છે. છાતીમાં આવેલી ગ્રીવા ગ્રંથિ બાળક મોટું થતાં અદૃશ્ય થાય છે. શિશુની શરૂઆતની રૂંવાટી અને દૂધિયાં દાંત ચાલ્યા જાય છે.

માનસિક બાબતોમાં પણ શરૂઆતની કાલીધેલી અસ્પષ્ટ અધકચરી વાણી અદૃશ્ય થાય છે. વિચાર્યા વગર ઉશ્કેરાટના દોરાયા વગરની તલપ અદૃશ્ય થાય છે. બાળપણની ધિંગાનમસ્તી, બાળપણની હઠ, ક્રોધનાં ધમપછાડા, સહજસુલભ રૂદન વગેરે ઓછાં થતાં જાય છે. ગંધ અને સ્વાદની તીક્ષ્ણ સંવેદન ક્ષમતા પણ ઓગળી જાય છે.

(4) નવાં લક્ષણોની ખીલવણી :

કેટલાંક લક્ષણોમાં લોપની સાથે બીજા કેટલાંક લક્ષણોનો ઉદય થાય છે. દૂધિયા દાંત પડી જાય છે. તેની જગ્યાએ નવા કાયમી દાંત આવે છે. અસ્પષ્ટ બબડાટને ઠેકાણે સ્પષ્ટ ઉચ્ચારણ કરે છે. વગર વિચાર્યા વર્તનની જગ્યાએ વિચારેલું વર્તન પ્રગટે છે. અનેક નવી બાબતોમાં રસ જાગે છે અને જિજ્ઞાસા પેદા થાય છે.

2.4 ફેરફાર પ્રત્યેનાં વલણો

માનસિક કે શારીરિક, સ્થૂળ કે સૂક્ષ્મ સ્વરૂપનાં ફેરફારો સતત થતાં રહેતાં હોય છે. છતાં વ્યક્તિ કેટલીકવાર એનાથી અજાણ હોય છે. કેટલાંક ફેરફારો તો એનાં ખ્યાલમાં પણ આવતાં નથી. બાળપણ કે તારુણ્યમાં ફેરફારો જેટલાં વૃદ્ધાવસ્થાનાં ફેરફારો ઝડપી નથી છતાં, એ ફેરફારો પણ વિશિષ્ટ પ્રકારની અનુકૂલનની સમસ્યાઓ સર્જે છે.

આપણો વ્યવહાર આપણને ભ્રમમાં નાંખે છે. દા.ત. બાળક પાંચ વર્ષ પૂરાં ન કરે ત્યાં સુધી તેને શાળામાં દાખલ કરવામાં આવતું નથી. શારીરિક કે માનસિક એવું એકપણ પાસું નથી જે એકાએક ઉદ્ભવે છે. સાચી વાત તો એ છે કે, બધા જ પાસાંનાં બી ગભાધાન વખતે જ વવાઈ ચૂક્યાં હોય છે અને ધીરે-ધીરે તેમાંથી ફણગાં ફૂટતાં રહે છે. દા.ત. છ-આઠ મહિને દાંત ફૂટવાં વગેરે.

શરીરનાં દેખાવ પર એની કેવી અસર થાય છે તે પણ અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ વલણ માટે જવાબદાર છે. વ્યક્તિના જીવનમાં દેખાવ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. તેથી જ યુવાનીનો મોહ લોકોને થાય છે. જ ફેરફારોને કારણે શરીર બેડોળ બને છે, શરબીનાં થર જામે છે, એ ફેરફાર માણસને ગમતાં નથી.

વૃદ્ધાવસ્થામાં કરચલી પડવી, ચામડી બરછટ થવી, વાળ સફેદ થવાં. વગેરે જેનાથી લોકો વૃદ્ધાવસ્થામાં ગભરાય છે.

તદુપરાંત, વ્યક્તિમાં થઈ રહેલાં ફેરફારને જે-તે સમાજને સંસ્કૃતિનાં લોકો કઈ રીતે જુએ છે અને કયા સ્વરૂપમાં અપનાવે છે, તે પણ વલણની અનુકૂળતા-પ્રતિકૂળતાનાં નિર્ધારણમાં ભાગ ભજવે છે.

2.5 વિકાસ પ્રક્રિયાનાં સિદ્ધાંતો

વિકાસની પ્રક્રિયા નિરંતર ચાલ્યાં જ કરે છે. વિકાસની પ્રક્રિયા ક્યારેક ધીમી, ક્યારેક ઝડપી પણ એકંદરે વણથંભી ચાલ્યાં જ કરે છે. તેથી એમ કહેવાય છે કે, વિકાસ સાતત્ય જાળવે છે. એ કોઈ ત્રુટક નહીં પણ સતત ચાલતી પ્રક્રિયા છે. બીજાના ફલીનીકરણથી શરૂ થયેલી આ પ્રક્રિયા મૃત્યુ સુધી ચાલ્યાં જ કરે છે.

દા.ત. છ-આઠ મહિને દૂધિયા દાંત ફૂટવાનાં શરૂ થાય છે.

શેશવ, બાળપણ, તારુણ્ય, યૌવન, ઘડપણ વગેરે શબ્દો સ્થિરતાનાં સૂચક હોઈ ગેરરસ્તે દોરી જનારાં છે. વીકાસમાં કૂદકાં કે ભૂસકાં નથી જ, વિકાસ તો સતત ચાલ્યાં જ કરે છે, જે-તે અવસ્થાનું નામકરણ તો અભ્યાસ અને વ્યવહારની સગવડતા માટે જ કરવામાં આવેલ છે.

(1) વિકાસ એ એકીસાથે ખીલવાની અને કરમાવાની પ્રક્રિયા છે :

વિકાસની પ્રક્રિયામાં આજીવન બે પરસ્પર વિરોધી પ્રક્રિયાઓ એકીસાથે ચાલે છે. ખીલવાની અને કરમાવવાની, વૃદ્ધિની અને ગળાવાની, ઉત્કાંતિની અને અવકાંતિની બન્ને પ્રક્રિયાઓ ગર્ભાધાનથી શરૂ થઈ મરણ આવે ત્યારે જ અટકે છે. શરૂઆતના વર્ષોમાં વૃદ્ધિની પ્રક્રિયા વધુ પ્રભાવશાળી હોય છે. તેમ છતાંયે, ગર્ભકાળ દરમિયાન પણ ક્ષીણ થવાનાં ફેરફારો ચાલતાં જ હોય છે. જીવનનાં પાછલાં વર્ષોમાં કરમાવવાની ક્રિયાનું પ્રભુત્વ જોવાં મળે છે. જો કે આ વર્ષોમાં પણ વાળ, નખ વગેરે આવતાં જ રહે છે. તે બતાવે છે કે વૃદ્ધિ ક્યારેય અટકતી નથી. માનસિક જીવનમાં પણ આજીવન ચઢતી-પડતીની પ્રક્રિયાઓ ચાલ્યાં જ કરે છે.

(2) વિકાસ એ ઉત્તરોત્તર અનેક અસરોને સમાવી આગળ વધતી સંચયી પ્રક્રિયા છે :

વિકાસ સતત ચાલતી પ્રક્રિયા છે. એટલું જ નહીં પણ તે ઉત્તરોત્તર વધારેને વધારે અસરોને પોતાનામાં સમાવતી પ્રાગતિક પ્રક્રિયા છે. એ રીતે તે એક સંચયી પ્રક્રિયા છે.

વ્યક્તિના જીવનનો પ્રત્યેક પ્રસંગ વ્યક્તિને એ પ્રસંગ પૂર્વેની વ્યક્તિથી થોડીક ભિન્ન વ્યક્તિ કરી શકે છે. એ બનાવ બહારથી જોનારને તો નાનો-સૂનો લાગે એવું પણ બને છે. દા.ત. સાડા ત્રણ વર્ષનાં બાળકને 1થી 10 સુધીનું લખતાં શીખવવામાં બગડો આવડતો નહોતો. રોજ તે પ્રયત્ન કરે, એક દિવસે તે સફળ રહ્યો, અને બાલમંદિરથી ઘરે આવીને બધાંને કહ્યું કે મને બગડો આવડી ગયો. ત્યાર પછીનાં ચાર-પાંચ દિવસમાં તેને 100 સુધી લખતાં આવડી ગયું.

આ સંચયની પ્રક્રિયા સાથે અનુભવનનાં અંતરીકરણની પ્રક્રિયા પણ સંકળાયેલી છે. બાહ્ય પરિબળો કે પ્રસંગો વ્યક્તિનાં ભાવિ પ્રત્યાઘાતોને પલટી નાંખે છે. એવાં કાયમી અવશેષો મૂકી જાય ત્યારે અવશેષો એનાં પ્રતિક્રિયા ભંડારનાં ભાગરૂપ બની જાય છે.

(3) વિકાસ એ આંતરક્રિયા - પારસ્પરિક પ્રક્રિયા છે :

વિકાસ અને પરિપક્વન અને શિક્ષણની આંતરક્રિયા છે. બન્ને વચ્ચેની પારસ્પરિક પ્રક્રિયામાંથી શારીરિક અને માનસિક વિકાસ ઉદ્ભવે છે. પરિપક્વન અને શિક્ષણનાં સમન્વયથી વિકાસ થાય છે.

એવી જ રીતે વિકાસ એ વારસો અને વાતાવરણ વચ્ચેની પારસ્પરિકઆપ-લેની પ્રક્રિયા છે. જન્મપૂર્વે પણ આ બે ઘટકો વચ્ચે આપ-લે ચાલતી હોય છે. તેથી જન્મપૂર્વેનાં વિકાસમાં પણ વાતાવરણનો પ્રભાવ હોય છે.

(4) વિકાસને ચોક્કસ ક્રમ અને દિશા હોય છે :

દરેક પ્રકારનાં વિકાસની દિશા હોય છે. દરેક પ્રકારનાં પ્રાણીના બાળકો પોતાની જાતને અનુલક્ષીને એક વિશિષ્ટ પ્રકારની વિકાસ-ભાતને અનુસરે છે. જન્મપૂર્વેનો વિકાસ પણ અમુક ચોક્કસ ક્રમમાં જ થતો જોવા મળે છે. ગર્ભ બંધાયાન બાદ પ્રત્યેક અઠવાડિયે અને મહિને તેમાં વિકાસ થતો જ રહે છે.

વિકાસ માથાથી પગ તરફનાં ક્રમને અનુસરે છે. શરીરની રચના તેમજ નિયંત્રણમાં થતાં ફેરફારો માથાંથી શરૂ થઈ પગ તરફ ગતિ કરે છે. જન્મ સમયે શરીરનાં અન્ય અવયવ કરતાં માથાંનો વિકાસ વધુ હોય છે. જન્મ પછી પણ અન્ય અવયવ કરતાં વધુ હોય છે. અને અન્ય અવયવ કરતાં માથું સૌથી પહેલું પરિપક્વ કદ પ્રાપ્ત કરે છે અને પગ છેલ્લે.

દા.ત. બાળકને ઊંધું સુવાડ્યું હોય ત્યારે તે છવાતી કરતાં પહેલાં માથું ઊંચું કરે છે, બેસે છે અને ત્યારબાદ ઊભું રહેતાં શીખે છે.

એવી જ રીતે વિકાસ નિકટ-દૂર ક્રમને અનુસરે છે. વિકાસ કેન્દ્રિય ભાગો પરથી પરિઘના ભાગ તરફ આગળ વધે છે. પ્રથમ શરીરનાં મધ્ય ભાગથી શરૂ કરેલી વિકાસની પ્રક્રિયા શરીરનાં છેડાનાં ભાગ તરફ હોય છે. ધડના વિકાસ પછી હાથ-પગનાં, કોણી-ઘૂંટણ અને આંગળીઓ તરફનો વિકાસ હોય છે.

દા.ત. ધડનો વિકાસ થાય ત્યારબાદ હાથ પહોળાં કરી કોઈ ઉંચકી લે તેવી ઈચ્છા દર્શાવે છે. ત્યારબાદ રમકડું પકડતાં શીખે છે અને આંગળીઓથી પકડી લખવાની ક્રિયા તો લગભગ ચાર વર્ષે કરી શકે છે.

(5) વિકાસની પ્રક્રિયા સામાન્યથી વિશિષ્ટ તરફની હોય છે :

વિકાસ શારીરિક હોય કે માનસિક, પરંતુ તે સામાન્યથી વિશિષ્ટ તરફનો હોય છે. શરીરનાં કોઈપણ ચોક્કસ અંગનો ઉપયોગ પ્રથમ થઈ શકતો નથી. નાનું બાળક પારણાંમાં સૂતું હોય અને રમકડું પારણાંમાં ઉપર બાંધ્યું હોય તો તે પકડવાં માટે આખું શરીર હલાવે છે. માથું, હાથ-પગ, ધડ એમ સમગ્ર શરીર દ્વારા પ્રયત્ન કરે છે, ત્યારબાદ વિકાસ થતાં ફક્ત હાથનો જ ઉપયોગ કરવો. દા.ત. જમવા માટે “મમ્” પણ શીખ્યા બાદ દાળ-ભાત, શાક-રોટલી, વગેરે બોલશે.

આવેગ અને વ્યવહારમાં પણ શરૂઆતમાં બાળક બધાં પ્રાણીથી ડરે છે, પણ સમય જતાં અમુક જ પ્રાણીથી ડરે છે.

બાળક પહેલાં સરળ ક્રિયાઓ કરી શકે છે. પછી અટપટી, જટિલ, સુધડ ને સુરેખ ક્રિયાઓ કરી શકે છે.

(6) સંયોજનો અને સંશ્લેષણનો સિદ્ધાંત :

સમગ્ર હલનચલનમાંથી ધીરે-ધીરે વિશિષ્ટ હલન-ચલન ખીલે છે. એ તથ્યની સાથે આ વાત પણ માનવી જોઈએ કે નવી-નવી કુશળતાઓ આ વિવિધ વિશિષ્ટ હલન-ચલનનાં સંયોજનો અને સંકલનો શીખાય છે. એક તરફ વિકાસ, શરૂઆતમાં સમગ્ર પરથી વિશિષ્ટ પર ગતિ કરે છે, તો બીજી તરફથી અનેક અવયવોની ક્રિયાઓનાં સમન્વયાત્મક સંકલન તરફ વળે છે. લેખન માટે નજર અને પકડ બન્નેનું સંયોજન જરૂરી છે. પગ હલાવવાની અને ઉપાડવાની ક્રિયાઓ પછી બાળક બન્ને પગની ભિન્ન હિલચાલનું સંયોજન કરી, સ્પષ્ટ ચાલતાં શીખે છે, પરંતુ સારી દોડ માટે પગ ઉપરાંત હાથ, માથું અને ધડનું સંયોજન જરૂરી છે.

દા.ત. ત્રિચકી (Tricyclce) સાયકલ ફેરવવાં માટે હાથ-પગ, નજર અને બેઠક બધાંનું સંયોજન જરૂરી બને છે. દ્વિ-ચકી સાયકલ માટે એથી ઉચ્ચ કક્ષાનું સંયોજન જરૂરી છે.

(7) વિકાસની ગતિનો સિદ્ધાંત :

વિકાસની ગતિ કે ઝડપ એકસરખી હોતી નથી. વિકાસ સતત ચાલતી પ્રક્રિયા હોવા છતાં તેની ગતિ સરખી નથી. ક્યારેક ઝડપી તો ક્યારેક મંદ.

દા.ત. ગર્ભાવસ્થામાં વ્યક્તિનો વિકાસ ઝડપી હોય છે. ફલિત થયેલ બીજ ફક્ત નવ મહિનામાં 20 ઈંચની લંબાઈ ધારણ કરે છે. ત્યારબાદનાં વર્ષોમાં કુલ જન્મ સમયની લંબાઈમાં ત્રણ ગણો જ વધારો થાય છે. શૈશવ અને તરુણાવસ્થામાં ઘણી ઝડપ આવે છે. વયગાળાનાં 5 થી 10 વર્ષમાં બહું મંદ પ્રગતિ દેખાય છે. પ્રૌઢાવસ્થામાં વિકાસ પાછો ઝડપી બને છે અને ત્યારબાદ મંદ થાય છે.

વિકાસની ગતિ એકધારી નથી એટલું જ નહિ પણ શરીરનાં જુદાં-જુદાં અવયવોને તેમજ જીવનનાં જુદાં-જુદાં પાસાંનો વિકાસ દર જુદો-જુદો જોવાં મળે છે.

(8) અનુબંધનો સિદ્ધાંત :

ઘણાંખરાં પાસાંનો વિકાસ દર ભિન્ન છે. કુદરતે વિકાસનું ઐક્ય જાળવવાં વિવિધ પાસાંનાં વિકાસ વચ્ચે એક પ્રકારનો અનુબંધ સાચવ્યો છે. શરૂઆતનાં ગાળામાં જે વ્યક્તિ અમુક બાબતમાં અન્યથી ચઢિયાતી હોય તે આગળ જતાં ચઢિયાતાપણું જાળવી રાખે છે. અને જે મંદ હોય છે તે અન્યની અપેક્ષાએ મંદ રહે છે.

વિકાસનાં એકાદ ક્ષેત્રની ઉણપનો પ્રભાવ બીજા ક્ષેત્રો પર પણ પડે છે, આવેગની ખેંચતાણથી મૂંઝાતા લોકો સામાજિક સમાયોજનમાં પણ પાછા પડે છે અથવા મુશ્કેલી અનુભવે છે. ઘણાં વામન સ્વરૂપવાળા લઘુતાગ્રંથિથી પણ પીડાય છે.

(9) વિકાસનાં પ્રત્યેક તબક્કાને પોતાનાં લાક્ષણિક ગુણધર્મો છે :

દરેક ઉંમરે અમુક પાસાંનો વિકાસ અન્ય પાસાંનાં વિકાસની અપેક્ષાએ વધુ ઝડપથી અને વધુ સ્પષ્ટતાથી થાય છે. જીવનનો પ્રત્યેક તબક્કો કોઈ વિશિષ્ટ લક્ષણથી વિભૂષિત હોય છે. એ લક્ષણ, એ તબક્કાને અનત્યતા અને સંવાદિતા અર્પે છે.

દા.ત. બે વર્ષ સુધી બાળક એનાં વાતાવરણનું શોધન કરે છે. શરીર પર કાબૂ મેળવે છે. ખાતાં-પીતાં, બોલતાં, ચાલતાં શીખે છે. ત્રીજા વર્ષથી છ-વર્ષનાં ગાળા દરમિયાન તે વધુ સામાજિકતા દાખવે છે. જીવનમાં જન્મ સમયે, 15 મહિને, 21 વર્ષે તેમજ તરુણાવસ્થા વખતે કટોકટીનો ગાળો હોય છે. જેવી રીતે દરેક તબક્કાની પોતાની વિશિષ્ટ ખાસિયત છે. તેવી જ રીતે તેની કેટલીક અવિચારી ખાસિયત છે. તેમાં કેટલાંક અવિચારી અને અનિચ્છનીય લાગતાં વર્તન સ્વરૂપો હોય છે. દા.ત. પથારી ભીની કરવી, પરંતુ શૈશવાવસ્થામાં પ્રવેશતાં આવેગોનું નિયંત્રણ કરતાં આવડી જાય એટલે આ સમસ્યા દૂર થાય છે. તરુણાવસ્થામાં ઘરનાં વડીલો કરતાં મિત્રોનું તથા વિજાતીય વ્યક્તિનું મહત્વ વધી જાય છે.

યુવાવસ્થામાં આકાશનાં તારા તોડી લાવવાં પણ તૈયાર થાય છે. આમ, દરેક તબક્કો પોતાના ગુણધર્મોથી ભરપૂર હોય છે.

(10) વિકાસની આગાહી થઈ શકે છે :

વિકાસ એ નિયમિત અને ક્રમબદ્ધ તેમજ ચોક્કસ ભાતને અનુસરતી ઘટના હોવાથી વિકાસનો વરતારો કરી શકાય છે. દરેક વ્યક્તિનો વિકાસ સામાન્યતઃ ચોક્કસ ક્રમને જાળવતો હોવાથી વ્યક્તિનાં આખરી વિકાસની વિશાળ સીમાઓ વિશે પહેલેથી આગાહી થઈ શકે છે. ક્ષ-કિરણની મદદથી બાળકનાં કાંડાનાં હાડકાંની મેળવેલી માહિતીનાં આધારે પરિપક્વતાએ તેનું કદ, લંબાઈ કેવાં હશે તે જાણી શકાય છે. આ સિદ્ધાંતનું વ્યાવહારિક તાત્પર્ય ઘણું છે. એને આધારે ઉંમર, ઊંચાઈ, વજન, વિકાસ અને બુદ્ધિ અંગેનાં ધોરણો સ્થાપવાં શક્ય બન્યાં છે. વિવિધ કક્ષાનાં વિકાસની આગાહી થઈ શક્યાનાં કારણે વ્યક્તિનાં શિક્ષણ, ઘડતર માટે વધુ સ્પષ્ટ યોજનાઓ કરી શકાય છે.

વિકાસ ક્રમનાં જ્ઞાનનાં આધારે વ્યક્તિ માત્ર ભવિષ્યમાં થનાર પોતાની જે-તે અવસ્થાનાં વિકાસ અંગે અગાઉથી સમયસર તૈયાર થઈ શકે છે અને પોતાની જાતને માનસિક રીતે તૈયાર રાખી શકે છે.

(11) સ્વગત પ્રેરણાનો સિદ્ધાંત :

તંદુરસ્ત બાળક સ્વગત પ્રેરણાનો મહત્વનો વિકાસાત્મક સિદ્ધાંત પ્રગટ કરે છે. પોતાનામાં વધી રહેલી શક્તિઓને સ્વયંસ્ફૂર્ત રીતે વાપરવાની એનામાં તમન્ના હોય છે. વિકાસ, નિદાન જેવી પ્રારંભિક અવસ્થાઓમાં તે ખાસ સ્વયં-સંચાલક કળાથી સજ્જ હોય છે.

વિકાસનાં વિવિધ ગાળામાં કેટલાંક એવાં તબક્કા આવે છે, જ્યારે વ્યક્તિ માત્ર સ્વગત પ્રેરણાથી ધકેલાય છે. અમુક બાબતોમાં એવી મંડી પડે છે કે જાણે એ જ વસ્તુ એનાં જીવનમાં સર્વોપરી હોય, બાળક કોઈ નવી પ્રવિણતા મેળવવાનું ચાલું કરે ત્યારે તેની પાછળ બરાબર લાગી જાય છે.

દા.ત. તેણે ઊભા રહેવાની કે ચાલવાની પૂરી સજ્જતા પ્રાપ્ત કરી લીધી હોય તો તેને એ કાર્યનું ઘેલું લાગી જાય છે. તે આખો દિવસ ઊભા થવાં, ચાલવાં લાગી જાય છે. પણ પછી બરાબર ચાલતાં આવડી ગયા બાદ એ ધગમ ઓસરતી જાય છે.

માણસમાં સ્વગત પ્રેરણાનાં સિદ્ધાંતની સાથે “આદતોનો વિકાસાત્મક સુધારણાનો સિદ્ધાંત” પણ જોવા મળે છે.

(12) વૈયક્તિક ખાસિયતનો સિદ્ધાંત :

બધી વ્યક્તિઓ વિકાસનાં ચોક્કસ ઢાંચાને અનુસરે છે એ ખરું પરંતુ સાથે-સાથે દરેક વ્યક્તિ પોતાનાં લક્ષણોને અનુરૂપ જ બને છે. કેટલાંક ધીમે વિકસે છે જ્યારે કેટલાંકનો વિકાસ ઉછાળાં મારતો હોય છે.

વ્યક્તિઓનાં શારીરિક-માનસિક ઘડતરમાં ભિન્નતા લાવતાં પરિબળો ઘણાં છે. એવાં મહત્વનાં પરિબળો ખોરાક, આબોહવા, તંદુરસ્તી, તક, પ્રેરણાં, સામાજિક છે. દરેક બાળકની શારીરિક-માનસિક વિકાસની રીત અલગ છે. એક જ વ્યક્તિએ પણ આ રીત તબક્કાવાર હોય છે.

ઘણીવાર સમાન વાતાવરણીય ઉદ્દીપકો પ્રત્યે બે પ્રતિક્રિયા સમાન રીતની આવશે એવી અપેક્ષા રાખવી વાજબી નથી. એકને એક વસ્તુ હાસ્યાસ્પદ લાગે છે. એક ને પત્થર દેખાય તો બીજાને ઈશ્વર દેખાય છે. એકસરખી ક્ષમતાવાળા પાસે પણ એકરસખી સિદ્ધિની અપેક્ષા રાખવી યોગ્ય નથી. કારણ કે, કોઈક કળામાં પ્રવિણ બને તો કોઈક સાહિત્યમાં કોઈક વ્યવહારમાં કુશળ બને તો કોઈક વિજ્ઞાનમાં, સમાજની ઉન્નતિ માટે આવી ભિન્નતા પણ જરૂરી છે.

2.6 વૃદ્ધિ અને વિકાસ વચ્ચેનો તફાવત

વૃદ્ધિ એટલે શું ?

“વૃદ્ધિ એ કેવળ કદમાં થતો વધારો છે. વજન, ઊંચાઈ, શરીરનાં બાંધામાં થતાં ફેરફારને વૃદ્ધિ કહે છે.”

વિકાસ એટલે શું ?

“વિકાસ એ ગુણાત્મક ફેરફાર છે. પરિપક્વતાનાં લક્ષ તરફ લઈ જતાં ક્રમબદ્ધ, સુસંવાદી અને પ્રગતિગામી ફેરફાર એટલે વિકાસ.”

તફાવત :

	વૃદ્ધિ		વિકાસ
(1)	વૃદ્ધિ એ માત્ર કદમાં થતો વધારો છે.	(1)	વિકાસ એ ફક્ત શરીરનો નહીં પણ સંપૂર્ણપણે થતો વધારો વિકાસ કહેવાય.
(2)	વજન, ઊંચાઈ અને શરીરનાં બાંધામાં જે ફેરફાર થાય તેને વૃદ્ધિ કહેવાય.	(2)	માનસિક, સામાજિક, આવેગાત્મક, બોધાત્મક બાબતોમાં થતો વધારો વિકાસ કહેવાય.
(3)	વૃદ્ધિ પ્રમાણાત્મક ફેરફાર છે.	(3)	વિકાસ એ ગુણાત્મક ક્રિયાત્મક ફેરફાર સૂચવે છે.
(4)	વૃદ્ધિની આગાહી કરી શકાતી નથી.	(4)	વિકાસની આગાહી થઈ શકે છે.
(5)	વૃદ્ધિનાં પ્રમાણનો આધાર બાળકને વારસામાં મળેલાં જનીનો ઉપર છે.	(5)	વિકાસનાં પ્રમાણનો આધાર બાળકની આસપાસનાં વાતાવરણ ઉપર રહેલો છે.
(6)	વૃદ્ધિ, પરિપક્વતા માટેનું પ્રથમ સોપાન છે.	(6)	વિકાસ દ્વારા પરિપક્વતા પ્રાપ્ત થાય છે.
(7)	વૃદ્ધિ પ્રમાણાત્મક અને એકાંગી હોય છે.	(7)	વિકાસ દરેક પાસાંને સ્પર્શતું સર્વાંગી હોય છે.
(8)	વૃદ્ધિની ક્રિયા ગર્ભાધાનથી શરૂ થાય છે.	(8)	વિકાસ એ સળંગ ચાલતી પ્રક્રિયા છે.
(9)	18 થી 21 વર્ષ સુધી જ વૃદ્ધિ થાય છે.	(9)	જન્મથી મૃત્યુ સુધી વિકાસ સતત ચાલુ જ રહે છે.

વ્યક્તિમાં સ્વગત સુધારણાની ધગમ જોવાં મળે છે. પરિપક્વતાનાં કારણે જ્યારે બાળક પૂર્વે અશક્ય લાગતાં કાર્યો કરવા શક્તિશાળી બને છે, ત્યારે તે વર્તનની જૂની રીતો અને સ્વરૂપોની જગ્યાએ નવી રીતો તથા નવા સ્વરૂપો અપત્યાર કરે છે, જ્યારે આવો ફેરફાર થાય ત્યારે તે આદતની વિકાસાત્મક સુધારણાનું ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે.

2.7 ઉપસંહાર

આ એકમમાં આપણે :

વૃદ્ધિ અને વિકાસની ચર્ચા કરી, તેમાં થતાં ફેરફાર અને ફેરફાર પ્રત્યેનાં વલણોને સમજ્ય, તદ્દુપરાંત વિકાસનાં સિદ્ધાંતો અંગે પણ માહિતી મેળવી.

2.8 તમારી પ્રગતિ ચકાસો (MCQs)

પ્ર.1 પ્રમાણાત્મક ફેરફાર છે.

(અ) વિકાસ (બ) વૃદ્ધિ (ક) વર્તન

પ્ર.2 ગુણાત્મક ફેરફાર છે.

(અ) વર્તન (બ) વિકાસ (ક) વૃદ્ધિ

પ્ર.3 દુધિયા દાંત ફૂટવાની શરૂઆત મહિને થાય છે.

(અ) 2 થી 4 (બ) 4 થી 6 (ક) 6 થી 8

પ્ર.4 નીચેનામાંથી સ્નાયુઓના સંયોજનો સાથે કયો સિદ્ધાંત સંકળાયેલો છે ?

(અ) અનુબંધનો (બ) વિકાસની ગતિનો (ક) સંશ્લેષણનો

પ્ર.5 પોતાનામાં વધી રહેલી શક્તિઓને સ્વયંસ્ફૂર્ત રીતે વાપરવાની તમન્ના બાળકમાં કયો સિદ્ધાંત પ્રદર્શિત કરે છે ?

(અ) સંશ્લેષણનો (બ) અનુબંધનો (ક) સ્વગત પ્રેરણનો

2.9 તમારી પ્રગતિ ચકાસોનાં જવાબો

જવાબ.1 - બ - વૃદ્ધિ

જવાબ.2 - બ - વિકાસ

જવાબ.3 - ક - 6 થી 8 મહિને

જવાબ.4 - ક - સંશ્લેષણનો

જવાબ.5 - ક - સ્વગત પ્રેરણનો

2.10 ચાવીરૂપ શબ્દો (Glossary)

વૃદ્ધિ : શરીરમાં થતો પ્રગતિગામી ફેરફાર.

વિકાસ : શરીરમાં થતો ગુણાત્મક ફેરફાર.

દૂધિયા દાંત : અસ્થાયી દાંત

સંચયી : ઉત્તરોત્તર

અનુબંધ : સાહચર્ય - જોડાણ

2.11 સ્વાધ્યાય લેખન (Assignment)

પ્રશ્ન.1 વૃદ્ધિ અને વિકાસની સમજૂતી આપો.

.....
.....
.....
.....

પ્રશ્ન.2 વિકાસનો અનુબંધનો સિદ્ધાંત ચર્ચો.

.....
.....
.....
.....

પ્રશ્ન.3 વિકાસનો સંશ્લેષણનો સિદ્ધાંત સમજાવો.

.....
.....
.....
.....

પ્રશ્ન.4 વૈયક્તિક ખાસિયતનો સિદ્ધાંત સ્પષ્ટ કરો.

.....

.....
.....
.....

પ્રશ્ન.5 વૃદ્ધિ અને વિકાસ વચ્ચેનો તફાવત સમજાવો.

.....
.....
.....
.....

2.12 પ્રવૃત્તિ (Activities)

જુદી-જુદી ઉંમરનાં બાળકો સાથે રમતો રમીને તેમનામાં થયેલાં વૃદ્ધિ અને વિકાસને સારી રીતે સમજી શકાશે અથવા બાળકોની પ્રવૃત્તિઓ અને રમોતનાં નિરીક્ષણ દ્વારા વૃદ્ધિ અને વિકાસ અંગેની સર્વાંગી સમજણ પ્રાપ્ત કરી શકાય.

2.13 કેસ-સ્ટડી (Case Study)

અડોશ-પડોશનાં કોઈ એક બાળકનો સમયાંતરીત અભ્યાસ એટલે કે તેની કેટલાંક દિવસો સુધીની પ્રવૃત્તિઓનો સતત અભ્યાસ કરીને પણ બાળકનો વૃદ્ધિ અને વિકાસ કેવી રીતે થાય છે તે વિકાસમાં સિદ્ધાંતોનાં સંદર્ભમાં સમજી શકાશે.

2.14 સંદર્ભ ગ્રંથ

- (1) માર્ગદર્શન અને સલાહ : ડૉ. મોહિની આચાર્ય, અક્ષર પબ્લિકેશન.
- (2) મનોવિજ્ઞાન વિશ્વકોષ : ડૉ. મહેન્દ્રકુમાર મિશ્રા, અર્જુન પબ્લીશીંગ હાઉસ.
- (3) બાળમનોવિજ્ઞાન : કઠિયારા મોહંમદ હફ્ઝ જે., અક્ષર પબ્લિકેશન.

: એકમનું માળખું :

- 3.0 એકમનાં હેતુઓ
- 3.1 પ્રસ્તાવના
- 3.2 મનોવિજ્ઞાનનાં અભ્યાસનાં ધ્યેયો
 - 3.2.1 વર્તનની સમજ અને સ્પષ્ટીકરણ
 - 3.2.2 વર્તનની આગાહી
 - 3.2.3 વર્તનનું નિયંત્રણ
- 3.3 વર્તન અભ્યાસની પદ્ધતિઓ
- 3.4 મનોવૈજ્ઞાનિક અભ્યાસ માટેનાં સાધનો
- 3.5 વિકાસલક્ષી કાર્યો
- 3.6 ઉપસંહાર
- 3.7 તમારી પ્રગતિ ચકાસો (MCQs)
- 3.8 તમારી પ્રગતિ ચકાસોનાં જવાબો
- 3.9 ચાવીરૂપ શબ્દો (Glossary)
- 3.10 સ્વાધ્યાય લેખન (Assignment)
- 3.11 પ્રવૃત્તિ (Activities)
- 3.12 કેસ સ્ટડી (Case Study)
- 3.13 સંદર્ભગ્રંથ

3.0 એકમનાં હેતુઓ

- પ્રસ્તુત એકમનાં અભ્યાસ બાદ તમે નીચે જણાવેલ બાબતો સમજવાં માટે સક્ષમ બનશો.
- મનોવિજ્ઞાનનો અભ્યાસ શા માટે જરૂરી છે તેનો ખ્યાલ આવશે.
- વર્તન અભ્યાસની વિવિધ પદ્ધતિઓ તથા મનોવૈજ્ઞાનિક અભ્યાસ માટેનાં સાધનો અંગે જાણકારી મળશે.

3.1 પ્રસ્તાવના

આ એકમમાં આપણે વર્તન અભ્યાસની વિવિધ પદ્ધતિઓ દ્વારા વ્યક્તિનાં વર્તનને સમજવાનો પ્રયત્ન કરીશું. વિવિધ પદ્ધતિઓનાં અભ્યાસ દ્વારા આપણે સારી રીતે વ્યક્તિનાં વર્તનને સમજી શકીએ છીએ. વ્યક્તિનાં વર્તન અભ્યાસનાં સંદર્ભમાં પદ્ધતિઓનાં સાધનોનો પણ અભ્યાસ કરવામાં આવે છે. વ્યક્તિનાં વર્તનને સમજવા માટે પ્રશ્નાવલિ, કેસ-સ્ટડી, પ્રયોગ પદ્ધતિ જેવી પદ્ધતિઓ વિશે પરિચય મેળવવાનો છે. વ્યક્તિનાં વર્તનની સમજ અને સ્પષ્ટીકરણ મેળવવું જરૂરી છે. વર્તનની આગાહી અને વર્તનનું નિયંત્રણ કેવી રીતે કરવું તે જાણી શકાશે.

3.2 મનોવિજ્ઞાનનાં અભ્યાસનાં ધ્યેયો

મનોવિજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરવાં પાછળનો મુખ્ય ઉદ્દેશ માનવ-વર્તનની સમજ મેળવવાનો છે. મૂળભૂત રીતે વ્યક્તિને પોતાની જાતને સમજવાની અને અન્ય વિશેની સમજ મેળવવાની જરૂરિયાત

ઊભી થઈ. વ્યક્તિનાં વર્તન અને માનસિક વ્યાપારો સમજવા માટે મનોવિજ્ઞાનનાં મુખ્ય ત્રણ ધ્યેયો છે.

3.2.1 વર્તનની સમજ અને સ્પષ્ટીકરણ

3.2.2 વર્તનની આગાહી

3.2.3 વર્તનનું નિયંત્રણ

3.2.1 વર્તનની સમજ અને સ્પષ્ટીકરણ

વ્યક્તિ કોઈપણ પ્રકારનું વર્તન કરે, તેની પાછળ કયું પરિબળ કાર્યરત છે, તે જાણવામાં અને સમજવામાં મનોવિજ્ઞાનને રસ છે. વ્યક્તિનાં વર્તન પાછળ કંઈ પ્રેરણા, કયો આવેગ, કયું ઉદ્દેશ્ય, કયું પ્રત્યક્ષીકરણ, કયું મનોવલણ છે તે સમજવાનો પ્રયત્ન મનોવિજ્ઞાન કરે છે. દા.ત. બાળકોના વર્તનનો વિકાસ સમજવા માટે મનોવૈજ્ઞાનિકો બાળકનાં વર્તનનું નિરીક્ષણ કરે છે. તે દરમિયાન જણાય કે, રમતાં-રમતાં બાળક રમકડું ફૂંકે છે, તો બાળકે આવું કેમ કર્યું? તે સમજવાનો મનોવૈજ્ઞાનિકો પ્રયત્ન કરે છે. બાળકે રમકડું ફેંક્યું કારણ કે, તે બરાબર ચાલતું ન હતું, તેથી હતાશાથી ગુસ્સે થઈને તેણે તે ફેંક્યું. આમ, મનોવૈજ્ઞાનિકો બાળકોની રમકડાં ફેંકવાની વર્તનની સમજ મેળવે છે અને વર્તનનું બીજા લોકો સમક્ષ સ્પષ્ટીકરણ પણ કરે છે. મનોવિજ્ઞાન વિવિધ સંશોધનો દ્વારા વર્તન માટેનું સાચું પણ યોગ્ય કારણ શોધી વ્યક્તિનાં વર્તનનું સ્પષ્ટીકરણ કરે છે.

3.2.2 વર્તનની આગાહી

વર્તનની સમજ મેળવવામાં મુખ્ય ધ્યેય ઉપરાંત વ્યક્તિના વર્તનની આગાહી કરવામાં પણ રસ ધરાવે છે. માનવ-વર્તન અંગેના સામાન્યીકરણનાં આધારે વર્તન અંગેની આગાહી કરી શકાય છે. માનવવર્તન ખૂબ જટિલ છે. આથી તે અંગેની આગાહીઓ કુદરતી બનાવો જેટલી સરળતાથી અને ચોક્કસાઈથી કરી શકાતી નથી, પરંતુ ઘણાં અભ્યાસોનાં આધારે આગાહી વિશ્વસનીય બને છે. દા.ત. અભિયોગ્યતાં કસોટીનાં પરિણામમાં જોઈએ તો એક બાળક ગણિત અભિયોગ્યતામાં એકદમ નબળો જણાય છે. તો મનોવૈજ્ઞાનિક ચોક્કસ આગાહી કરી શકે છે કે ગમે તેટલાં પ્રયાસો કરવાં છતાં મા-બાપ ઈચ્છે તો પણ તે ગણિતનો વિદ્વાન નહીં બની શકે.

આમ, મનોવિજ્ઞાનમાં વિશ્વસનીય અને ચોક્કસાઈભર્યા માપન અને અભ્યાસોનાં આધારે વર્તનની આગાહી કરી શકાય છે.

3.2.3 વર્તનનું નિયંત્રણ

વ્યક્તિના વર્તનની આગાહી બાદ, વ્યક્તિનાં વર્તનનું નિયંત્રણ એ મનોવિજ્ઞાનનું અગત્યનું ધ્યેય છે. જો વ્યક્તિનાં વર્તન પર મનોવૈજ્ઞાનિક ઈચ્છે ત્યારે નિયંત્રણ મેળવી શકે તો તે જીવન વ્યવહારમાં ખૂબ ઉપયોગી બને છે. દા.ત. અમૂક ચોક્કસ પરિસ્થિતિઓ ઊભી કરીને પ્રચારની અમુક ઉપયોગી નીવડેલી પદ્ધતિઓનાં ઉપયોગ વડે વ્યક્તિનાં મનોવલણને ધારેલી દિશામાં વાળી શકાય છે. કેટલીકવાર મનોપ્રચારની પદ્ધતિ વડે વ્યસન, સમાજવિરોધી વર્તન તેમજ સૌમ્ય મનોવિકૃતિ પર નિયંત્રણ મેળવી શકાય છે.

3.3 વર્તન અભ્યાસની પદ્ધતિઓ

વિલ્હેમ વુન્ટે મનોવિજ્ઞાનની સૌ પ્રથમ પ્રયોગશાળા જર્મનીનાં લીપ્ઝિગ શહેરમાં 1879માં શરૂ કરી ત્યારબાદ મનોવિજ્ઞાને તેનાં વિકાસમાં પ્રગતિ કરી. આજનાં મનોવિજ્ઞાને અભ્યાસ માટે સંપૂર્ણપણે વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિઓ જ સ્વીકારી છે સાથે ઘણીબધી મનોવૈજ્ઞાનિક કસોટીઓ વિકસાવી છે.

મનોવિજ્ઞાન દ્વારા વર્તન અભ્યાસની જુદી-જુદી પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ થાય છે જે નીચે મુજબ છે.

(i) નિરીક્ષણ પદ્ધતિ

(ii) પ્રયોગ પદ્ધતિ

(iii) દીર્ઘકાલીન અને સમકાલીન અભ્યાસો

(iv) વ્યક્તિ અભ્યાસ પદ્ધતિ

(i) નિરીક્ષણ પદ્ધતિ :

કોઈપણ બાબત અંગે જાણકારી મેળવવા માટે તેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ અને નિરીક્ષણ સૌથી મુખ્ય રીત છે. વર્તનનાં અભ્યાસ માટેની જૂનામાં જૂની રીત નિરીક્ષણ ગણાય છે. નિરીક્ષણ પદ્ધતિનાં વિવિધ પ્રકારો અભ્યાસની જરૂરિયાત મુજબ વિકસ્યા છે.

(1) આંતર નિરીક્ષણ	(2) કુદરતી નિરીક્ષણ
(3) વ્યવસ્થિત નિરીક્ષણ	(4) ક્ષેત્ર નિરીક્ષણ
(5) સહભાગી નિરીક્ષણ	(6) તુલનાત્મક નિરીક્ષણ

(1) આંતર નિરીક્ષણ (Introspective Method) :

“આંતરિક નિરીક્ષણ એટલે પોતાનાં મનમાં ચાલતાં વ્યાપારોનું સ્વરૂપ જાણવાં માટે અંતર્મુખ થઈને કરેલું નિરીક્ષણ.”

આ પદ્ધતિનો સૌ પ્રથમ ઉપયોગ ‘ચેતના’ ના અભ્યાસ માટે રચનાવાદી મનોવૈજ્ઞાનિકોએ શરૂ કર્યો હતો. વ્યક્તિનાં સંવેદનો, લાગણી, પ્રતિભા, તર્ક, વિચારણા વગેરે વ્યાપારોનાં આંતરિક અભ્યાસ માટે આ પદ્ધતિ યોગ્ય છે. જો વ્યક્તિનાં મનમાં શું છે, કે શું બને છે, તે જાણવાં માટે તેને પૂછીને તેનાં જવાબ નોંધવામાં આવે તો તે આંતરનિરીક્ષણ છે, પરંતુ આ પ્રકારનું નિરીક્ષણ વ્યક્તિ પોતે જ કરી શકે છે.

આ પદ્ધતિમાં અભ્યાસુ વ્યક્તિ અંતર્મુખ બનીને પોતાની અંદર ચાલતી માનસિક પ્રક્રિયાઓ પર ધ્યાન આપે છે. તેનું મૌખિક કે લેખિત ભાષા વડે વર્ણન કરે છે. પોતાનાં ધ્યાનને જગતમાંથી ખેંચી લઈ મનની અંદર કેન્દ્રિત કરવાની આ પદ્ધતિ છે. આમ કરતી વખતે વ્યક્તિએ પોતાનાં મનમાં ચાલતાં મનોવ્યાપારોનું વિશ્લેષણ કરવાનું હોય છે. આ કાર્ય તાલિમબદ્ધ વ્યક્તિ જ સરળતાથી કરી શકે છે.

લાભ :

- સરળ પદ્ધતિ છે, સાધનોની જરૂરિયાત નથી.
- ગમે ત્યારે ગમે તે સ્થળે થઈ શકે છે.

મર્યાદા :

- દરેક વ્યક્તિનાં અનુભવો ખાનગી હોય છે. તેથી આત્મલક્ષી માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે. આ માહિતીની ચકાસણી અન્ય દ્વારા કે તેનું પુનરાવર્તન શક્ય નથી.
- તાલીમ વગર આંતરિક નિરીક્ષણ કરવું મુશ્કેલ છે.
- પ્રાણીઓ, બાળકો, મનોરોગી, અશિક્ષિત લોકો માટે આ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવો મુશ્કેલ છે.

(2) કુદરતી નિરીક્ષણ :

જ્યારથી મનોવિજ્ઞાનમાં “ચેતના” નાં અભ્યાસ અને વર્તનનો અભ્યાસ શરૂ થયો, ત્યારથી મનોવિજ્ઞાનમાં બાહ્ય નિરીક્ષણ પદ્ધતિનો ઉપયોગ શરૂ થયો. નિરીક્ષણ કરવું એટલે વ્યક્તિનાં વર્તન/ મુખભાવ, ચેષ્ટા, વાણીનું ઉચ્ચારણ, શરીરની સ્થિતિ, ગતિ વિશેની માહિતી, આંખો, કાન, જ્ઞાનેન્દ્રિયોની મદદથી એકત્રિત કરવી. આ પદ્ધતિ દરમિયાન નિરીક્ષક માહિતી એકત્રિત કરી તે નોંધી તેને વર્ણનાત્મક સ્વરૂપે રજૂ કરે છે. આમ, કુદરતી નિરીક્ષણમાં મનુષ્ય કે પ્રાણીનું પ્રગટ વર્તન નોંધવાં માટે ફક્ત નિરીક્ષણ કરાય છે. તેમાં નિયંત્રણ હોતું નથી. તેથી પ્રસ્તુત અને અપ્રસ્તુત એમ બંને પ્રકારની માહિતી એકત્રિત થાય છે. દા.ત. રમત રમતાં બાળકનું નિરીક્ષણ, સભામાં ચર્ચા કરતી વ્યક્તિઓનાં વર્તનનું નિરીક્ષણ વગેરે..

(3) વ્યવસ્થિત નિરીક્ષણ :

“વ્યવસ્થિત નિરીક્ષણ એ કુદરતી નિરીક્ષણ પદ્ધતિનું વધુ ચોક્કસ અને વિશ્વસનીય સ્વરૂપ છે.” કુદરતી નિરીક્ષણ દરમિયાન ઘણી વખત નિરીક્ષકની સ્મૃતિ મર્યાદાના કારણે કેટલીક માહિતી પ્રાપ્ત કરી શકાતી નથી. આથી નિરીક્ષણ પદ્ધતિને વધારે ચોક્કસ બનાવવામાં આવી છે. આ નિરીક્ષણમાં પ્રયોગપાત્રનાં વર્તનમાં કૃત્રિમતા ન આવે અને સહજ રીતે તેનાં નૈસર્ગિક-વર્તનનો અભ્યાસ થઈ શકે તે માટે એક જ બાજુથી જોઈ શકાય તેવાં કાયનો ઉપયોગ થાય છે. તેમાં પણ આધુનિક સ્વરૂપે કેમેરા, ટેપરેકોર્ડરની મદદ લઈને મનોવૈજ્ઞાનિકોએ આ પદ્ધતિને સુવ્યવસ્થિત અને વધુ વૈજ્ઞાનિક બનાવી છે. અત્યંત આધુનિક સ્વરૂપમાં તે વીડિયો કે મૂવી કેમેરાં દ્વારા પ્રયોગપાત્રનાં વર્તનની નાનામાં નાની વિગતો અને હલનચલન, નિરીક્ષક અન્ય રૂમમાં બેસી ચકાસી શકે છે. કોઈકવાર જરૂર લાગે તો નોંધ(રેકોર્ડીંગ) ફરી-ફરીથી જોઈ ખૂટતી માહિતી પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

(4) ક્ષેત્ર નિરીક્ષણ (Field Observation) :

જે-તે ક્ષેત્ર ઉપર જઈ ત્યાંની પરિસ્થિતિનું અને લોકોનું નિરીક્ષણ કરવામાં આવે તો તેને ક્ષેત્ર નિરીક્ષણ કહેવાય. દા.ત. ધરતીકંપ પછી કચ્છનાં લોકોનાં અન્ય વ્યક્તિઓ સાથેનાં વર્તન અને તેમની માનસિક પરિસ્થિતિનો અભ્યાસ કરવો હોય તો તે માટે નિરીક્ષકે ધરતીકંપથી અસર પામેલાં વિસ્તારોમાં જઈ અભ્યાસ કરવો પડે. આ પ્રકારનો અભ્યાસ પ્રયોગશાળામાં શક્ય નથી. આમ, કેટલીક સમસ્યાઓનાં અભ્યાસોમાં યોગ્ય વિશ્વસનીય પરિણામો માટે ક્ષેત્ર નિરીક્ષણ વધુ ઉપયોગી બને છે.

(5) સહભાગી નિરીક્ષણ (Participant Observation) :

નિરીક્ષણ દરમિયાન જે વ્યક્તિનો અભ્યાસ કરવામાં આવે છે તેને જો ખ્યાલ આવી જાય કે તેનો અભ્યાસ થઈ રહ્યો છે તો તેનાં વર્તનમાં કૃત્રિમતા આવી જાય છે. આ સમસ્યાનાં નિરાકરણ માટે જે પરિસ્થિતિ અથવા જૂથનો અભ્યાસ કરવાનો હોય તે જૂથ કે પરિસ્થિતિમાં એક સભ્ય તરીકે નિરીક્ષક સામેલ થઈ જાય છે અને તટસ્થતાપૂર્વક નિરીક્ષણ કરે છે. આ પ્રકારનાં નિરીક્ષણને સહભાગી નિરીક્ષણ કહે છે.

ખાસ કરીને સમાજલક્ષી મનોવૈજ્ઞાનિકો જૂથની પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લેતાં-લેતાં આવો નિરીક્ષણાત્મક અભ્યાસ કરતાં હોય છે. જો કે આ પ્રકારનું નિરીક્ષણ નાનાં જૂથોમાં અભ્યાસ માટે ઉપયોગી છે.

(6) તુલનાત્મક નિરીક્ષણ (Comparative Observation) :

મનોવિજ્ઞાનનાં ઘણાં અભ્યાસમાં વર્તનની સરખામણી અન્ય વર્તન સાથે કરવાની હોય છે. આવાં અભ્યાસને તુલનાત્મક નિરીક્ષણ કહે છે. મનોવિજ્ઞાનમાં (1) પ્રાણી અને મનુષ્યનાં વર્તનની (2) બાળક અને પુખ્ત વયની વ્યક્તિની (3) મનોરોગી અને માનસિક સ્વસ્થ વ્યક્તિના વર્તનની, એમ વિવિધ પ્રકારની તુલનાઓ કરવા માટે તુલનાત્મક નિરીક્ષણ દ્વારા અભ્યાસ કરવામાં આવે છે.

નિરીક્ષણ પદ્ધતિના લાભ :

- નિરીક્ષણ કુદરતી રીતે થતું હોવાથી સંપૂર્ણ સ્વાભાવિક વર્તનનો અભ્યાસ થાય છે.
- આ પદ્ધતિ વિશાળ ક્ષેત્ર ધરાવે છે. ગમે ત્યારે ગમે તેનું નિરીક્ષણ કરી શકાય છે. જ્યાં પ્રયોગો શક્ય નથી ત્યાં આ પદ્ધતિ જ ઉપયોગી નિવડે છે.
- નિરીક્ષણ એકદમ સરળ અને સગવડભરી પદ્ધતિ છે.

નિરીક્ષણ પદ્ધતિની મર્યાદાઓ :

- જો પ્રયોગપાત્રને ખ્યાલ આવી જાય કે તેનું નિરીક્ષણ થઈ રહ્યું છે. તો તેનાં વર્તનની સ્વાભાવિકતા બદલાય છે અને વર્તન કૃત્રિમ બને છે.
- નિરીક્ષક તાલિમ લીધેલ ન હોય તો અવલોકન ખામીયુક્ત થવાની શક્યતા રહેલી છે.

- ખાસ કરીને ચોક્કસ બાબત, ઘટના કે પરિસ્થિતિનો અભ્યાસ ચોક્કસ મર્યાદિત સમયગાળા દરમિયાન જ કરી શકાતો હોવાથી નિરીક્ષણમાં ખૂબ ઉતાવળ કરવી પડે છે. બીજી બાજુ લાંબી રાહ જોવાં છતાં પણ અમુક વર્તન ઉપજે નહીં તો સમય બગડે છે.

(ii) પ્રયોગ પદ્ધતિ (Experimental Method) :

“પ્રયોગ એટલે નિયંત્રિત પરિસ્થિતિમાં કરવામાં આવેલું વસ્તુલક્ષી અવલોકન.”

પ્રયોગ એટલે નિયંત્રિત પરિસ્થિતિમાં એક પરિવર્ત્યમાં ફેરફાર કરવાથી અન્ય પરિવર્ત્ય પર શી અસર થાય છે. તેનું હેતુપૂર્વકનું નિરીક્ષણ. દા.ત. આલ્કોહોલની સ્મૃતિ પર થતી અસરનો અભ્યાસ કરવાનો હોય તો સમગ્ર પરિસ્થિતિને પ્રયોગકર્તાનાં નિયંત્રણ હેઠળ રાખીને આલ્કોહોલ આપ્યાં વગર અને આપીને વ્યક્તિની સ્મૃતિનું માપન કરવામાં આવે છે. બન્ને પરિસ્થિતિમાં વ્યક્તિની સ્મૃતિમાં શું ફેરફાર થાય છે તે ચકાસવામાં આવે છે.

પ્રયોગનાં લક્ષણો :

(1) નિયંત્રણ (Control) :

પ્રયોગ દરમિયાન પ્રયોગકર્તા પોતાને જે ઘટકોની ચકાસણી કરવાની હોય તે ઘટક સિવાયનાં તમામ ઘટકો પર નિયંત્રણ રાખે છે. આથી જે ઘટકની ચકાસણી કરવાની છે તેને ચકાસી શકાય, એટલું જ નહિ, પરંતુ સમગ્ર પરિસ્થિતિ પ્રયોગકર્તા દ્વારા નિયંત્રિત હોવાથી કાર્યકારણ સંબંધ તપાસી શકાય છે. પ્રયોગનાં આ અગત્યનાં લક્ષણનાં કારણે પરિણામ વિશ્વસનીય બને છે.

(2) પરિવર્તન (Variation) :

પ્રયોગ દરમિયાન પ્રયોગકર્તા ઈચ્છે તે રીતે પરિસ્થિતિમાં પરિવર્તન લાવે છે. પરિવર્તનનાં કારણે ચકાસણી શક્ય બને છે. નૈસર્ગિક પરિસ્થિતિમાં નિરીક્ષક ઈચ્છે ત્યારે પરિસ્થિતિમાં પરિવર્તન શક્ય બની શકતું નથી, જ્યારે પ્રયોગમાનં પ્રયોગકર્તા ઈચ્છે ત્યાં, ઈચ્છે ત્યારે પરિવર્તન કરી, જે-તે બાબત ચકાસી શકે છે.

દા.ત. ઘેનની ગોળીની વ્યક્તિની સ્મૃતિ પર થતી અસર તપાસવાનાં પ્રયોગમાં પ્રયોગકર્તા ઘેનની જુદી-જુદી માત્રા લઈ અભ્યાસ કરે છે, તેથી વધુ કે ઓછી ઘેનની ગોળીની વ્યક્તિની સ્મૃતિ ઉપરથી અસર થાય છે તે ચકાસી શકાય છે.

(3) પુનરાવર્તન (Repeation) :

પ્રયોગ પદ્ધતિમાં પસંદ કરેલ સ્થળે, સમયે, ઈચ્છિત સંજોગોમાં કૃત્રિમ રીતે પરિસ્થિતિ ઉપજાવીને પ્રયોગ કરી શકાય છે. તેથી પ્રયોગકર્તા ઈચ્છે ત્યારે વારંવાર કૃત્રિમ પરિસ્થિતિ ઉપસ્થિત કરીને પરિણામોને ફરી ચકાસી શકાય છે.

(4) વસ્તુલક્ષીતા (Objectivity) :

“વસ્તુલક્ષીતા એટલે વ્યક્તિનાં ‘સ્વ’ થી પર એવી કોઈ વસ્તુ કે બાબત. પ્રયોગ દરમિયાન પ્રયોગકર્તા જે પરિણામો પ્રાપ્ત થાય છે તે જ પરિણામોનાં આધારે તારણો તારવે છે. તેનાં પ્રયોગકર્તાની અંગત માન્યતા, મનોવલણો, પૂર્વગ્રહો, પક્ષપાતની અસર પ્રયોગકર્તા થવાં દેતાં નથી, આથી પરિણામો વધું વિશ્વસનીય બને છે.

પ્રયોગનાં લાભ :

- (1) પ્રયોગમાં પરિસ્થિતિનું નિયંત્રણ કરવામાં આવતું હોવાથી સ્વતંત્ર પરિવર્ત્યની શુદ્ધ અસર તપાસી શકાય છે. તેમજ કારણ અને પરિણામ અંગે નિયમ બનાવી શકાય છે. ઘટનાનું સ્પષ્ટીકરણ વૈજ્ઞાનિક રીતે આપી શકાય છે.
- (2) પ્રયોગમાં પુનરાવર્તન શક્ય હોવાથી ફરી ફરીને ચકાસણી શક્ય બને છે. તેથી માહિતી વિશ્વસનીય બને છે અને તેનાં આધારે ભવિષ્ય વિશે આગાહી કરી શકાય છે.

- (3) પ્રયોગમાં ચોક્કસાઈપૂર્વક વર્તનનું માપન કરવામાં આવતું હોવાથી વધારે ચોક્કસાઈભર્યા નિયમો બનાવી શકાય છે.

મર્યાદાઓ :

- (1) પ્રયોગ કૃત્રિમ પરિસ્થિતિમાં કરવામાં આવતો હોવાથી પ્રયોગમાં સ્વાભાવિકતા રહેતી નથી.
- (2) પ્રયોગ જીવંત વ્યક્તિ પર કરવામાં આવતો હોવાથી પરિવર્ત્યોને નિયંત્રણમાં રાખવાનું કઠિન છે. કારણ કે વ્યક્તિને મૂલ્યો, માન્યતાઓ વલણો હોય છે. તેથી તેની સાથે નિર્જીવ પદાર્થ જેવું વર્તન કરી શકાતું નથી.
- (3) કેટલાંક પ્રયોગો માનવ પ્રયોગપાત્ર પર નૈતિક, સામાજિક અને માનવીય કે કાયદાકીય કારણોસર કરી શકાતાં નથી. દા.ત. બાળકને માતા-પિતાથી વિખૂટું પાડી તેનાં વ્યક્તિત્વ પર થતી અસર તપાસવી અયોગ્ય છે.

(iii) દીર્ઘકાલીન અને સમકાલીન અભ્યાસો :

દીર્ઘકાલીન અભ્યાસ (Longitudinal Study) :

દીર્ઘકાલીન અભ્યાસ એટલે વ્યક્તિઓનાં કોઈ જૂથનો ઘણાં લોકો સુધી સતત અથવા ચોક્કસ સમયના અંતરે અભ્યાસ કરી પરિણામોની તુલના કરવી. દા.ત. બાળકની ઉંમર વધે તેમ તેની આવેગ પ્રતિક્રિયાઓનું નિરીક્ષણ કરતાં જવું. આ પ્રકારનાં અભ્યાસને અન્વાયામ અભ્યાસ પણ કહે છે.

આ પ્રકારનાં અભ્યાસો વર્ષ સુધી (ઓછામાં ઓછાં 5 વર્ષ અને વધુમાં વધુ 25 વર્ષ) ચાલુ રહે છે.

લાભ :

આ અભ્યાસ દ્વારા વ્યક્તિનાં વિકાસનાં દરેક તબક્કાનો ઝીણવટભર્યો અભ્યાસ શક્ય બને છે.

મર્યાદા :

- (1) આ અભ્યાસો અતિ લાંબા હોવાથી ખૂબ જ સમય, શક્તિ અને ખર્ચ માંગી લે છે.
- (2) આ અભ્યાસ અતિ લાંબો ચાલતો હોવાથી પાત્રોનો લાંબા સમય સુધી સહકાર મેળવવાનું મુશ્કેલ બને છે.

સમકાલિન અભ્યાસ (Cross Sectional Study) :

દીર્ઘકાલિન અભ્યાસ અતિ લાંબો અને ખર્ચાળ હોવાથી આ પ્રકારનાં વિકાસનાં પ્રશ્નો તપાસવાં માટે સરળ પદ્ધતિ એટલે સમકાલીન અનુપ્રસ્થ છેદીય અભ્યાસ. આ પ્રકારનાં અભ્યાસમાં જુદી-જુદી ઉંમરના પ્રયોગપાત્રોને એકસાથે લઈ તેમનો એકસાથે અભ્યાસ કરવામાં આવે છે. દા.ત. એક વર્ષનાં, દોઢ વર્ષનાં, બે વર્ષનાં, અઢી વર્ષનાથી માંડીને છ વર્ષની દરેક વય 30-30 બાળકો પસંદ કરી તેઓ ચહેરાં અને હલન-ચલન વડે કયા-કયા આવેગો અભિવ્યક્ત કરે છે, તેની નોંધ એક માસ દરમિયાન કરવામાં આવે છે. નોંધનાં આધારે જાણી શકાય છે કે માનવ બાળ જુદી-જુદી ઉંમરે કયા-કયા આવેગોને જીવનમાં પહેલી વખત વ્યક્ત કરે છે. આ ઉપરાંત બાળકનાં વિશિષ્ટ વય જૂથ માટે માહિતી મળે છે.

લાભ :

જ્યારે દીર્ઘકાલીન અભ્યાસ થઈ શકે એટલો સમય ન હોય ત્યારે ઝડપી અભ્યાસ માટે આવાં સમકાલીન અભ્યાસનો ઉપયોગ થાય છે.

મર્યાદા :

આ અભ્યાસ દ્વારા વ્યક્તિમાં તેમની જુદી-જુદી ઉંમરે થતાં ફેરફારો જાણી શકાતાં નથી.

ઉપરોક્ત બન્ને પદ્ધતિઓની મર્યાદાને દૂર કરવાં માટે ક્રમિક (sequential) પદ્ધતિનો ઉપયોગ થાય છે. આ પદ્ધતિ દીર્ઘકાલીન અને સમકાલીન અભ્યાસનાં સમન્વયમાંથી ઉપજાવેલ છે. તેમાં જુદી-જુદી ઉંમરનાં પાત્રો લઈને તેઓનો અમુક વર્ષ સુધી અભ્યાસ કરાય છે.

(iv) વ્યક્તિ અભ્યાસ પદ્ધતિ (Case Study Method) :

આ પદ્ધતિમાં વ્યક્તિને વિશ્લેષણનાં એકમ તરીકે લેવામાં આવે છે. અભ્યાસ નીચેની ઘટનાનો સંદર્ભ કેન્દ્રમાં રહેલો હોય છે. આ પદ્ધતિમાં વ્યક્તિનાં જીવનમાં બનેલ ભૂતકાળની સ્વાસ્થ્ય, સામાજિક અને કુટુંબની ઘટનાઓ વિશેની જાણકારી વિવિધ માહિતી-સ્ત્રોતોમાંથી મેળવવામાં આવે છે. કેટલીક સમસ્યાઓ તાકીદે ઉકેલવાં જેવી હોય છે. જ્યારે બીજી કેટલીક સમસ્યાઓનું વિશ્લેષણ થઈ શકે છે. માહિતી મેળવવા માટે મુલાકાત, નિરીક્ષણ વગેરેનો ઉપયોગ થાય છે. ખાસ કરીને વિકાસાત્મક અને ચિકિત્સા મનોવિજ્ઞાનમાં આ એક મહત્વની પદ્ધતિ છે.

લાભ :

- (1) વ્યક્તિના જીવનમાં બનેલી ઘટનાઓનું વર્ણન કે કથન આ પદ્ધતિ દ્વારા થઈ શકે છે.
- (2) આ પદ્ધતિ દ્વારા કોઈ એક વ્યક્તિનાં વર્તન, મનોવ્યાપાર અને વ્યક્તિત્વનો ઊંડાણથી અભ્યાસ થઈ શકે છે.
- (3) વ્યવહારિક કે નૈતિક મર્યાદાઓને કારણે વ્યક્તિનાં જીવનમાં જે અનોખા પાસાં ફરીથી ઉપજાવી શકાય નહીં, તેનાં વિશે આ પદ્ધતિ માહિતી મેળવે છે.
- (4) વ્યક્તિનાં મન અને વર્તનને સમજવામાં ઉપયોગી બનતી બાબતો, જેવી કે તેની આશાઓ, ભીતિઓ, આઘાતજનક અનુભવો, કલ્પનાનાં તરંગો વિશેની માહિતી આ પદ્ધતિ દ્વારા મળે છે.

મર્યાદા :

આ પદ્ધતિ વ્યક્તિનાં જીવન વિશે ઊંડી માહિતી આપે છે, છતાં તેનાં આધારે બધી વ્યક્તિઓ વિશે સામાન્ય વિધાન તારવતી વખતે સાવચેત રહેવું પડે છે.

3.4 મનોવૈજ્ઞાનિક અભ્યાસ માટેનાં સાધનો

(i) મનોવૈજ્ઞાનિક કસોટીઓ (Psychological Test) :

મનોવિજ્ઞાને વ્યક્તિને કેટલીક આંતરિક બાબતોનાં અભ્યાસમાટે મનોવૈજ્ઞાનિક કસોટીઓ તૈયાર કરી છે. તે વ્યક્તિનાં આંતરિક પાસાંઓનું માપન કરે છે. બાહ્ય વર્તનનાં અભ્યાસમાં મદદરૂપ થાય છે.

“મનોવૈજ્ઞાનિક કસોટી એ મૂળભૂત રીતે વર્તનનાં નમૂનાનું વસ્તુલક્ષી અને પ્રમાણિત માપ છે.”

ફ્રાન્સમાં આલ્ફ્રેડ બીનેએ ડૉ. સાયમનના સહયોગથી સૌ પ્રથમ 1905 બુદ્ધિ કસોટીની રચના કરી હતી.

મનોવૈજ્ઞાનિક કસોટીઓ શાબ્દિક, અશાબ્દિક પ્રકારની હોઈ શકે છે. કે જેનાં વ્યક્તિનાં કોઈ એક ચોક્કસ પાસાં-લક્ષણનું માપન થાય છે. મનોવૈજ્ઞાનિક કસોટી વ્યક્તિગત ધોરણે આપી શકાય તેવી, સામૂહિક ઉપયોગી થઈ શકે તેવી બે પ્રકારની જોવાં મળે છે. ઉપરાંત મનોમાપનલક્ષી મનોવિજ્ઞાનમાં બુદ્ધિકસોટી, અભિરુચિ કસોટી, વ્યક્તિત્વ કસોટી, અભિયોગ્યતા કસોટી, સિદ્ધિ કસોટી વગેરે પ્રકારની કસોટીઓની રચના કરવામાં આવી છે.

આ કસોટીઓની મુખ્ય ત્રણ લાક્ષણિકતાઓ છે.

- (1) વિશ્વસનીયતા
- (2) યથાર્થતા
- (3) પ્રમાણિતતા

(1) વિશ્વસનીયતા (Reliability) :

“એકની એક કસોટી એક જ વ્યક્તિને એક કરતાં વધું વખત આપવામાં આવે અને આ પ્રત્યેક પરિણામોમાં સુસંગતતા કે સાતત્ય હોય તે કસોટી વિશ્વસનીય કહેવાય.” ટૂંકમાં, કસોટીનાં પરિણામોમાં જોવામાં મળતી સુસંગતતા એટલે વિશ્વસનીયતા. દા.ત. સુનિતાને આજે એક બુદ્ધિ કસોટી આપતાં તેનો બુદ્ધિઆંક (IQ) 90 આવે અને પછી પંદર દિવસ પછી તેજ કસોટી આપતા બુદ્ધિઆંક 91 કે 89 આવે તો તે કસોટી વિશ્વસનીય કહેવાય, પરંતુ જો IQ 110 કે 80 આવે તો તે કસોટી વિશ્વસનીય ન કહેવાય.

(2) યથાર્થતા (Validity) :

“કસોટી દ્વારા વ્યક્તિનાં જે ગુણ, લક્ષણ, શક્તિનાં માપનમાટે કસોટીની રચના કરવામાં આવી હોય તે જ ગુણ-લક્ષણ કે શક્તિનું માપન કસોટી દ્વારા થતું હોય તો તે કસોટી યથાર્થ કહેવાય.”

દા.ત. કોઈ સંગીત અભિયોગી કસોટી પ્રસિદ્ધ સંગીતકારોને આપતાં તેમનાં પ્રાપ્તાંક ઊંચા આવે અને સંગીત નહીં જાણકાર વ્યક્તિને આપતાં તેઓનાં પ્રાપ્તાંક નીચા આવે તો તે કસોટી યથાર્થ કહેવાય.

(3) પ્રમાણિતતા (Standardization) :

પ્રમાણિતતા એટલે, “કસોટીનું સંચાલન કરવાની અને પ્રાપ્તાંકો તારવવાની રીતની એકરૂપતા”. જ્યારે કસોટીનો ઉપયોગ કરવામાં આવે ત્યારે દરેક વખતે વ્યક્તિને અપાતી સૂચનાઓ, સૂચના આપવાની સંચાલકની પદ્ધતિ, કસોટી કાર્ય માટેની સમય-મર્યાદા, તેનાં પ્રાપ્તાંકોની ગણતરીની પદ્ધતિ વગેરે બાબતો સમાન રાખવામાં આવે તો તેને પ્રમાણિત કસોટી કહેવાય છે.

(ii) મુલાકાત (Interview) :

માહિતી એકત્રીકરણનાં સાધન તરીકે મનોવિજ્ઞાનમાં મુલાકાત પદ્ધતિ મહત્વની છે. મુલાકાત એટલે રૂબરૂ બાતવી, મુલાકાત દ્વારા સંશોધક કે મુલાકાત લેનાર અધિકારી મુલાકાતી પાસેથી જરૂર માહિતી એકત્ર કરે છે.

લાભ :

મુલાકાત દરમિયાન પ્રશ્નોનાં જવાબો ઉપરાંત મુલાકાતીનાં ચહેરાનાં હાવભાવ, ઉચ્ચારણની રીત, શરીરની સ્થિતિની પણ નોંધ લેવામાં આવે છે.

મર્યાદા :

મુલાકાત લેનાર અધિકારી તાલીમ પામેલાઓ અને કુશળ હોય તો સારી રીતે સાયુજ્ય સ્થાપી શકે છે. પદ્ધતિ યોગ્ય હોય તો વસ્તુલક્ષી અને વિશ્વસનીય માહિતી પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. નહીં તો ખોટી માહિતી મળે છે.

માહિતી રૂબરૂ લેવાની હોવાથી સમય, શક્તિ અને ખર્ચનો વ્યય થાય છે.

(iii) પ્રશ્નાવલિ (Questionnaire) :

“પ્રશ્નાવલિ એટલે કોઈ ચોક્કસ સમસ્યા કે હેતુને અનુલક્ષીને માહિતી મેળવવાં માટે બનાવવામાં આવેલાં પ્રશ્નોની યાદી.” પ્રશ્નાવલિ પદ્ધતિમાં સૌ પ્રથમ હેતુના સંદર્ભમાં લેખિત પ્રશ્નો તૈયાર કરવામાં આવે છે. જે લોકો પાસેથી માહિતી એકત્રિત કરવાની હોય, તેઓ પાસે પ્રશ્નાવલિ રૂબરૂ ભરાવવામાં આવે છે. અથવા તો ટપાલથી મોકલવામાં આવે છે. 21મી સદીના આધુનિક યુગમાં કમ્પ્યુટર અને ઈન્ટરનેટના માધ્યમથી પણ મોકલવામાં આવે છે. જેમાં ઉત્તરદાતા પોતે જ પ્રશ્નો વાંચે છે. ઉત્તરો નોંધે છે. અને પરત આપે છે કે મોકલી આપે છે. પ્રશ્નાવલિમાં સ્પષ્ટ સૂચના હોવી જોઈએ કે, ઉત્તરદાતાને પ્રશ્નોનાં ઉત્તરો આપવામાં મુશ્કેલી પડે નહીં. પ્રશ્નાવલિની રચના વખતે, શબ્દો, શબ્દરચના, પ્રશ્નોના ક્રમ વગેરેનું ધ્યાન રાખવું પડે છે અને અભ્યાસના સંદર્ભમાં જ પ્રશ્નો જોઈએ. પ્રશ્નોની ભાષા સરળ, સ્પષ્ટ હોવી જોઈએ. પ્રશ્નોનો ક્રમ પણ તાર્કિક હોવો જરૂરી છે.

લાભ :

પ્રશ્નાવલિ એકસાથે મોટાં સમૂહને આપી અભ્યાસ કરવામાં આવતો હોવાથી મોટેભાગે સમય, શક્તિ અને ખર્ચનો વ્યય થતો અટકે છે અને માહિતી ઝડપી મળે છે.

મર્યાદા :

- પ્રશ્નાવલિ ફક્ત શિક્ષિત વ્યક્તિઓનાં અભ્યાસ માટે ઉપયોગી બને છે.
- પ્રશ્નાવલિમાં પ્રતિભાવનાં અભાવની સંભાવના વધુ હોવાથી જરૂર કરતાં મોટાં નિદર્શ ઉપર સંશોધન કરવું જરૂરી બને છે.
- પ્રશ્નાવલિમાં ઉત્તરદાતાનાં પ્રશ્નોના ઉત્તર આપતી વખતનાં હાવભાવ અને વિશિષ્ટ વર્તનની બીજી અભિવ્યક્તિઓ જાણી શકાતી નથી.
- પ્રશ્નાવલિ જ્યારે ટપાલ કે ઇન્ટરનેટનાં માધ્યમથી મોહલાય છે ત્યારે જે વ્યક્તિએ પ્રશ્નાવલિ ભરવાની છે તે જ વ્યક્તિએ પ્રશ્નાવલિ ભરી છે તેની કોઈ ખાતરી કરી શકાતી નથી.

3.5 વિકાસલક્ષી કાર્યો

વિકાસલક્ષી ખ્યાલ :

માણસ જન્મે ત્યારથી શીખવાની પ્રક્રિયા શરૂ થઈ જાય છે અને તે મરે ત્યાં સુધી એણે શીખતાં રહેવું પડે છે. બીજા પ્રકરણમાં આપણે જોઈ ગયાં કે શીખવાની પ્રક્રિયા વિકાસની પ્રક્રિયાની જોડે જ ચાલતી હોય છે. હકીકતમાં તો વ્યક્તિ શીખે તો જ તેનો વિકાસ થાય. અન્ય પ્રાણી કરતાં મનુષ્યનો વિકાસ શીખવા પર વધુ અવલંબિત છે.

દરેક સંસ્કૃતિ અને દરેક સમાજમાં શીખવાનાં મહત્વનો સ્વીકાર થયેલો જોવાં મળે છે. ઘણાં સમાજમાં તો શીખવું અને વિકસવું એ સમાનાર્થી ગણાતાં હોય છે. શીખવાનાં મહત્વની સાથોસાથ એમ પણ સ્વીકારાય છે કે અમુક બાબતો મનુષ્યે અમુક ઉંમરે શીખી લેવી જોઈએ. કારણ કે આવો સમય પસાર થયા બાદ એ વસ્તુઓ શીખવી કે કેળવવી મુશ્કેલ બની જાય છે. કેટલીકવાર “પાકે ઘડે કાંઠા ન ચડે” - એ કહેવતાનુસર સમય ગયા પછી કેટલુંક શીખી શકાતું નથી. દરેક સમાજ પોતાનાં નાના-મોટાં સૌથ કોઈ સભ્યો પાસે એવી અપેક્ષા રાખતો હોય છે કે તેમણે અમુક કાર્યોનો સાધવાં જ જોઈએ. દા.ત. હિન્દુ સમાજમાં એમ મનાતું કે છોકરી દશ-બાર વર્ષની થાય એટલે તેને રાંધતાં આવડવું જ જોઈએ કે ક્ષત્રિય કુમારોને ધનુર્વિદ્યા આવડવી જ જોઈએ. આ પ્રમાણેની ઉંમર પ્રમાણે જે કુશળતાં અને વર્તન ભાતની અપેક્ષા રખાય છે તેને વિકાસકાર્ય ગણવામાં આવે છે.

એક વિશિષ્ટ વૈજ્ઞાનિક ખ્યાલ તરીકે આ ખ્યાલ બહુ જ અદ્યતન છે. 1935માં માધ્યમિક શિક્ષણની સમસ્યાઓ અને ઉદ્દેશ્યોના સંદર્ભમાં છોકરીની દેખરેખ નીચે થઈ રહેલા તરૂણોમાં અધ્યયનની ચર્ચામાં લોરેન્સ ફેન્કે Development Task - એવો શબ્દપ્રયોગ કરેલો. એમને આ શબ્દ તરૂણોની વિકાસાત્મક સમસ્યાઓ અંગેનાં ફેન્કવુડ વિલિયમ્સનાં નિબંધોમાંથી સાંપડેલો. એ નિબંધોમાં તરૂણ યુવક-યુવતી માટે સૌથી મહત્વના કયાં કાર્યો છે એ ગણાવતાં વિલિયમ્સે જણાવ્યું કે, એક તો એમણે કુટુંબની માયાજાળમાંથી મુક્ત થવું જોઈએ અને બીજું વિજાતીય સમવયસ્કો સાથે સારાં સંબંધો ખીલવવાં જોઈએ.

એકરી અને તેનાં સાથીદારોને જણાવેલું કે તરૂણે સુખી થવું હોય તો એણે કેટલાંક કાર્યોમાં પ્રવીણતા પ્રાપ્ત કરી લેવી જરૂરી છે. તે પ્રવીણતાં પણ સમાન માન્ય માર્ગો દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલી હોવી જોઈએ. પીટર બ્લોસે તરૂણાઈની આ સમસ્યાઓને Taskની પરિભાષામાં અંકિત કરી, તરૂણ વ્યક્તિત્વ - “Adolescent Personality” નામના પુસ્તકમાં પ્રકાશિત કરી.

એ જ અરસામાં, માનવગર્ભમાં વિવિધ અંગોનાં વિકાસ માટે યોગ્ય - આગવાં સમય અને સ્થાન હોય છે તે જૈવિક રૂપક લઈ ડૉ. ઈકશને જણાવેલું કે જીવનની શરૂઆતનાં વર્ષોમાં વ્યક્તિત્વના કેટલાંક પાસાંઓના વિકાસ માટે એવાં જ નિર્ણાયક અને કસોટીરૂપ ગાળા આવે છે. દા.ત. ચૂસવાનું છોડી નક્કર પદાર્થો ખાવાનું શરૂ કરવાનો ગાળો.

એ અરસામાં “Need” નાં અર્થનાં સંદર્ભમાં કેળવણીકારોમાં એક પ્રચંડ વિવાદ ચાલતો હતો. એ વિવાદ દરમિયાન પ્રોગ્રેસીવ એજ્યુકેશન મંડળની શિબિરોમાં વિકાસકાર્યોનાં ખ્યાલ વારંવાર વપરાતો શબ્દપ્રયોગ હતો. જ્યારે હેવીગહર્સ્ટ 1941માં શિકાગો વિશ્વવિદ્યાલયમાં અધ્યાપક તરીકે દાખલ થયાં તે અરસામાં પ્રેસકોટની ચર્ચાઓમાં આ શબ્દપ્રયોગ વારંવાર યોજાતો હતો.

કેરોલીન ટિયોનની દેખરેખ હેઠળ ઉપરોક્ત વિશ્વવિદ્યાલયની માનવવિકાસ અને કેળવણીની એક શિબિરમાં તરુણનાં વિકાસ કાર્યો એ ચર્ચાનો વિષય રખાયેલો. ત્યારથી વૈજ્ઞાનિક વર્તુળોમાં એ ખ્યાલનું ખેડાણ શરૂ થઈ ગયેલું. 1943માં હેવીગહર્સ્ટ, “વિકાસકાર્ય અને સામાન્ય કેળવણી” શીર્ષક હેઠળ 35 પાનાની એક નોંધ તૈયાર કરેલી. કેરોલિન ટિયોન અને જેસી લીલીઅનથાલે 1949માં વૃદ્ધિના દશ ક્ષેત્રો નક્કી કરી, દરેક ક્ષેત્રની વૃદ્ધિના વિકાસ કાર્યોની શોધ ચલાવી ત્યારે આ ખ્યાલ ઘણો જ વ્યાપક પ્રમાણમાં વપરાતો થયેલો. હવે આપણે હેવીગહર્સ્ટના આ ખ્યાલની સ્પષ્ટતા તેણે શી રીતે કરી છે તે જોઈએ.

વિકાસકાર્યની વ્યાખ્યા :

વિકાસકાર્યની વ્યાખ્યા કરતાં હેવીગહર્સ્ટ લખે છે કે, “તે એક એવું કાર્ય છે જે વ્યક્તિનાં જીવનમાં અમુક ચોક્કસ સમયગાળામાં ફરે છે અને જેની સફળ સાધના સંતોષ અર્પે છે. તેમ જ ઉત્તર કાળનાં કાર્યોની સફળતા માટે સુદૃઢ ભૂમિકા બાંધી આપે છે, જ્યારે એની નિષ્ફળતા વ્યક્તિમાં અસુખ જન્માવે છે. સમાજની અસ્વીકૃતિ સહેલી પડે છે અને ઉત્તરકાલીન કાર્યો માટે મુશ્કેલી સર્જે છે.”

કોઈપણ સમાજમાં જીવનમાં વિકાસ કાર્યો એ એવી બાબત છે જે સ્વસ્થ અને સંતોષપ્રદ વિકાસનાં સૂચક ચિન્હો છે. વ્યક્તિ એ કાર્ય તેનાં યોગ્ય સમયે સરખી રીતે શીખી લે તે જે-તે સમાજમાં આવશ્યક ગણાય છે. કોઈપણ વ્યક્તિ એકંદરે સુખી રીતે સફળ છે એમ નક્કી કરવું હોય, વ્યક્તિ એ પોતે પોતાની મૂલવણી કરવી હોય કે બીજાઓએ તેની મૂલવણી કરવી હોય તો વ્યક્તિએ આ કાર્યો સાધવાં જોઈએ.

વિકાસ કાર્યનું સ્વરૂપ :

વિકાસ કાર્યનું સ્વરૂપ ગર્ભસ્થ શિશુમાં વિવિધ અવયવોની રચના શું જૈવિક કાર્યને મળતું આવે છે. દરેક અવયવને ફરવાં માટેનો ચોક્કસ સમય હોય છે. દા.ત. યોગ્ય સમયે શિશુનાં આંખની રચના ન બંધાય તો પછી તે કદીએ પરિપૂર્ણ ખીલી ન શકે, કેમ કે તે પળ વીત્યાં પછી અન્ય અંગોનાં ઝડપી વિકાસની પળ આવીને ઊભી રહે છે. કુદરત એ પળે આંખ નહીં પણ અન્ય અવયવની રચના પર વધુ ભાર આપે છે. તેમજ આંખી રચના જે પાછળ પડી ગઈ હોય અને તેથી નબળી બની ગઈ હોય તેની ક્રિયાને દાબી દે છે. સાધારણ વિકાસમાં શરીરનાં વિવિધ અવયવોનાં કદ અને કાર્ય વચ્ચે એક સુભગ સંબંધ બંધાય છે. કલેજું, પેટ અને આંતરડાનાં કદ સાથે ગોઠવાયેલું હોય છે. હૃદય અને ફેફસાં સાથે પૂરી સમતુલા જળવાય છે.

અવસ્થાઓ મુજબ વિકાસ કાર્ય જુદાં-જુદાં હોય છે.

વિકાસ કાર્ય મુજબનું વર્તન વર્ણન (અવસ્થા મુજબ) :

પોતાનાં બાંધાનો સ્વીકાર અને શરીરનો કુશળ ઉપયોગ કરતાં શીખવું એ તરુણાવસ્થાનું વિકાસકાર્ય છે. વિકાસ કાર્યનું વ્યક્તિની દૃષ્ટિએ પણ મૂલ્ય છે. અમુક ઉંમરે સમાજ એની પાસે અપેક્ષા રાખે છે, તે જાણવાં માટેની માર્ગદર્શક રેખાઓ તે પૂરી પાડે છે. અમુક ઉંમરે સાર્થકતા પ્રાપ્ત કરવાં એણે કંઈ કુશળતાઓ ખીલવવી એ અંગે એમાંથી સૂચના મળી રહે છે.

શૈશવ અને બાળપણના વિકાસ કાર્યો :

શૈશવનાં વિકાસકાર્ય : જન્મથી 3 વર્ષ

- (1) ચાલતાં શીખવું
- (2) ધન નક્કર પદાર્થો આરોગતાં શીખવું

- (3) બોલતાં-વાતચીત કરતાં શીખવું
- (4) મળમૂત્ર નિયંત્રણ શીખવું
- (5) જાતિભેદ શીખવવા
- (6) શારીરિક સ્થિરતાની પ્રાપ્તિ
- (7) સામાજિક અને ભૌતિક સત્તાનાં સરળ ખ્યાલોનું ઘડતર
- (8) મા-બાપ, ભાઈ-ભાંડુ અન્ય સાથે ભાવાત્મક સંબંધો બાંધતા શીખવું.
- (9) સાચાં-ખોટાંનો ભેદ કરતાં શીખવું.

શૈશવનાં આ વિકાસકાર્યની એક વિશિષ્ટતા એ છે કે એમાનાં ઘણાંખરાં જૈવ સામાજિક સ્વરૂપનાં છે. જૈવિય સ્વરૂપ હોવાનું કારણ એ બધાં શરીરનાં વિવિધ આંગોપાંગ અને ક્ષેત્રોનાં ઉત્તરોત્તર થતાં પરિપક્વન પર અવલંબીત છે.

આ અવસ્થામાં એનું અંગતપણું ઊભું થવાં માડે છે. જેમ-જેમ આસપાસની વસ્તુઓ અને લોકોથી પોતાની અલગતા અને અનન્યતાનો એને અનુભવ થાય તેમ-તેમ તેનું આત્મભાન ખીલવું શરૂ થાય છે.

બાળપણનાં વિકાસકાર્યો (પ્રારંભિક) :

- (1) વિશ્વાસના મૂળભૂત વલણની ખિલવણી
- (2) સ્વાયતતા અને સ્વતંત્રતાની સૂઝની ખિલવણી
- (3) પહેલાં કરતાં શીખવું - વિવેકની કેળવણી
- (4) સાદી રમતોનો પ્રારંભ

બાળપણની ઉત્તરાવસ્થાનાં વિકાસકાર્યો (6 થી 10 વર્ષ) :

- (1) સામાન્ય રમતો માટેની આવશ્યક શારીરિક આવડતોની ખિલવણી.
- (2) વિકસતા જીવરૂપે નિજ અંગે સ્વસ્થ વલણોનું ઘડતર
- (3) સમવયસ્કો સાથે હળતાં-મળતાં શીખવું.
- (4) યોગ્ય પૌરુષ અને સ્ત્રૈણ સામાજિક ભૂમિકા ભજવતાં શીખવું.
- (5) લખવા, વાંચવા, ગણવાની પાયાની કુશળતાં પ્રાપ્ત કરવી.
- (6) દૈનિક જીવન માટેનાં આવશ્યક ખ્યાલોની ખિલવણી.
- (7) વિવેક નીતિ અને મૂલ્યોનો વિકાસ.
- (8) અંગત સ્વાતંત્ર્યની પ્રાપ્તિ.
- (9) સામાજિક સમૂહો અને સંસ્થાઓ પ્રત્યેનાં વલણોનો વિકાસ.

બાળકની પૂર્વાધ અવસ્થા વિકાસ કાર્ય (12 વર્ષ) :

- (1) અસરકારક રીતે શરીરની સંભાળ અને શરીરનો ઉપયોગ કરતાં શીખવું.
- (2) સાથીદાર-જોડીદાર સાથે રચનાત્મક આપ-લે કરતાં શીખવું.
- (3) યોગ્ય જાતીય ભૂમિકા ભજવતાં શીખવું.
- (4) આચરણનાં માર્ગદર્શન માટે નીતિ અને મૂલ્યોનાં સંપુટની ખિલવણી.
- (5) મા-બાપ અને સગાં સંબંધીથી ભાવાત્મક સ્વાતંત્ર્યની ખિલવણી.
- (6) સામાજિક જૂથ ને સંસ્થા પ્રત્યેનાં વલણોનાં ઝૂમખાં વિકસાવવા.

તરુણાવસ્થાનાં વિકાસકાર્યો :

- (1) સજાતિય અને વિજાતિય વ્યક્તિઓ સાથે નવાં અને વધું પરિપક્વ સંબંધોની ખિલવણી.
- (2) જાતિને અનુરૂપ યુવક-યુવતીનાં પાત્ર માટે સભ્ય થવું.
- (3) નિજ દેહનો સ્વીકાર અને તેનો અસરકારક ઉપયોગ કરતાં શીખવું.
- (4) આચરણનાં માર્ગદર્શન માટે નીતિ અને મૂલ્યોનાં સંપૂર્ણ ખિલવણી.
- (5) મા-બાપ અને સગાં સંબંધીથી ભાવાત્મક સ્વાતંત્ર્યની ખિલવણી.
- (6) સામાજિક જૂથ ને સંસ્થા પ્રત્યેનાં વલણોનાં ઝૂમખાં વિકસાવવા.

તરુણાવસ્થાનાં વિકાસ કાર્યો :

- (1) અજાતિય અને વિજાતિય વ્યક્તિઓ સાથે નવાં અને વજધુ પરિપક્વ સંબંધોની ખિલવણી.
- (2) જાતિને અનુરૂપ યુવક-યુવતીનાં પાત્ર માટે સભ્ય થવું.
- (3) નિજ દેહનો સ્વીકાર અને તેનો અસરકારક ઉપયોગ કરતાં શીખવું.
- (4) મા-બાપ અને વડિલોની તાબેદારીમાંથી ભાવાત્મક સ્વતંત્રતાની પ્રાપ્તિ.
- (5) આર્થિક સ્વાતંત્ર્યની ખાતરી બંધાવી શરૂ થાય.
- (6) વ્યવસાયની વરણી અને સજજતા સંપન્ન કરવી.
- (7) દાંપત્ય અને કૌટુંબિક જીવન માટે સજજતા પ્રાપ્ત કરવી.
- (8) નાગરિક સામર્થ્યની પ્રાપ્તિ માટે જરૂરી ખ્યાલાત્મક અને બૌદ્ધિક કુશળતા ખિલાવવી.
- (9) સામાજિક રીતે જવાબદાર વ્યક્તિ બનવાની ઝંખના અને તેની પ્રાપ્તિ.
- (10) વર્તનની દોરવણી માટે મૂલ્યો અને આદર્શોના એક સ્વતંત્ર તંત્રની ખિલવણી.

યુવાવસ્થાનાં વિકાસકાર્યો (20 થી 40 વર્ષ) :

- (1) જીવનસાથીની પસંદગી
- (2) દાંપત્ય સાધના
- (3) સંતાન પ્રાપ્તિની તૈયારી સાથે સાચાં કૌટુંબિક જીવનનો આરંભ.
- (4) બાળકોનાં લાલન-પાલન ઉછેર શીખવાં.
- (5) ગૃહ સંચાલન-ગૃહસ્થાશ્રમની ખિલવણી.
- (6) વ્યવસાયમાં સ્થિરતા.
- (7) નાગરિક જવાબદારી ઉપાડી તેનું વહન કરવું.
- (8) મૈત્રીની શોધ અને તેનો નિભાવ.

પુખ્તાવસ્થાનાં વિકાસકાર્યો (મધ્યાવસ્થા) :

- (1) પુખ્તા નાગરિક તરીકેની સામાજિક અને રાષ્ટ્રીય જવાબદારી અદા કરવી.
- (2) આર્થિક જીવનધોરણની પ્રસ્થાપના - જાળવણી.
- (3) યુવા સંતાનો જવાબદાર અને પ્રસન્ન નાગરિક બને તે માટે સહાયક બનવું.
- (4) પોતાને યોગ્ય કુરસદી પ્રવૃત્તિની ખિલવણી.
- (5) જીવનસાથી સાથે અંગત, આત્મીય અને ગાઢ સંબંધની ગાંઠ અનુરાગની ખિલવણી.
- (6) ઉચીત શારીરિક ફેરફારનો સહર્ષ સ્વીકાર કરતાં થવું અને તેની સાથે સુમેળ સાધતાં શીખવું.

વૃદ્ધાવસ્થાનાં વિકાસકાર્ય :

- (1) ઘટી રહેલી શારીરિક શક્તિ અને તંદુરસ્તી સાથે મનમેળ સાધતાં શીખવું.
- (2) નિવૃત્તિને કારણે ઘટેલી આવક સાથે તાલ મેળવતાં શીખવું.
- (3) જીવનસાથીનાં મરણને પચાવતાં શીખવું.
- (4) સામાજિક જવાબદારી અદા કરવી.
- (5) વયોવૃદ્ધ મૈત્રીમંડળ વિકસાવવું.

3.6 ઉપસંહાર

આ એકમમાં આડણે જોયું કે વ્યક્તિ અભ્યાસની પદ્ધતિઓ તથા તેનાં સાધનો અને વ્યક્તિ અભ્યાસની પદ્ધતિઓ આપણને અન્ય વ્યક્તિનાં વર્તનને સમજવા માટે મદદરૂપ થાય છે. તથા તેનાં સાધનો દ્વારા આપણે આ કાર્ય સરળતાથી પાર પાડી શકીએ છીએ.

માનવીનાં જન્મથી મૃત્યુ સુધી વિકાસ એ સતત ચાલતી પ્રક્રિયા છે. તેનાં સંદર્ભે વિકાસકાર્યનો ખ્યાલ આપણે મેળવ્યો. જુદી-જુદી અવસ્થાનાં વિકાસ કાર્ય અને વ્યક્તિમાં આવતાં પરિવર્તનની આપણે સમજ મેળવી. જેથી ભવિષ્યમાં આપણે, વ્યક્તિને તેની ઉંમર પ્રમાણે સમજવાનો પ્રયત્ન કરી શકીએ.

3.7 તમારી પ્રગતિ ચકાસો (MCQs)

- પ્ર.1 મનોવિજ્ઞાનનાં મુખ્ય ધ્યેયો કેટલાં છે ?
- (અ) બે (બ) ત્રણ (ક) ચાર
- પ્ર.2 મનોવિજ્ઞાનની સૌ પ્રથમ પ્રયોગશાળા ક્યારે શરૂ થઈ ?
- (અ) 1874 (બ) 1873 (ક) 1879
- પ્ર.3 મનોવિજ્ઞાનની સૌ પ્રથમ પ્રયોગશાળા કોણે સ્થાપી ?
- (અ) વિલ્હેમ વુન્ટે (બ) વિલિયમ જેમ્સે (ક) ફ્રોઈડ
- પ્ર.4 'ચેતના'ના અભ્યાસ માટે નીચેનામાંથી કંઈ પદ્ધતિ ઉપયોગી છે ?
- (અ) કુદરતી નિરીક્ષણ (બ) આંતર નિરીક્ષણ (ક) ક્ષેત્ર નિરીક્ષણ
- પ્ર.5 નાના-જૂથોનાં અભ્યાસ માટે નીચેનામાંથી કંઈ પદ્ધતિ ઉપયોગી છે.
- (અ) ક્ષેત્ર નિરીક્ષણ (બ) સહભાગી નિરીક્ષણ (ક) તુલનાત્મક નિરીક્ષણ
- પ્ર.6 એટલે નિયંત્રિત પરિસ્થિતિમાં કરેલું નિરીક્ષણ.
- (અ) પ્રયોગ (બ) નિરીક્ષણ (ક) પ્રશ્નાવલિ
- પ્ર.7 સૌ પ્રથમ બુદ્ધિ કસોટીની રચના માં થઈ હતી.
- (અ) 1905 (બ) 1903 (ક) 1904
- પ્ર.8 કસોટીના પરિણામોની સાતત્યતા એટલે
- (અ) યથાર્થતા (બ) વિશ્વસનીયતા (ક) પ્રમાણિતતા
- પ્ર.9 કસોટી જેનું માપન કરવા માટે બનાવવામાં આવી છે, તેનું જ માપન કરે તો કસોટી ગણાય.
- (અ) પ્રમાણિત (બ) વિશ્વસનીય (ક) યથાર્થ
- પ્ર.10 'Development Task' – શબ્દ પ્રયોગ કોણે કર્યો હતો ?
- (અ) લોરેન્સ ફ્રેન્કે (બ) પીટર બ્લોસે (ક) કેરોલીન ટિયોન

3.8 તમારી પ્રગતિ ચકાસોનાં જવાબો

- જવાબ.1 - (બ) - ત્રણ
જવાબ.2 - (ક) - 1879
જવાબ.3 - (અ) - વિલ્હેમ વુન્ટ
જવાબ.4 - (બ) - આંતર નિરીક્ષણ
જવાબ.5 - (બ) - સહભાગી નિરીક્ષણ
જવાબ.6 - (અ) - પ્રયોગ
જવાબ.7 - (અ) - 1905
જવાબ.8 - (બ) - વિશ્વસનીયતા
જવાબ.9 - (ક) - યથાર્થ
જવાબ.10 - (અ) - લોરેન્સ ફેન્ક

3.9 ચાવીરૂપ શબ્દો (Glossary)

- (1) માનસોપચાર : મનોવૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ વડે ઉપચાર
- (2) સૌમ્ય મનોવિકૃતિ : હળવાં પ્રકારની મનોવિકૃતિ
- (3) ચેતન : જાગૃતતા
- (4) સહભાગી નિરીક્ષણ : જૂથનાં સભ્ય બનીને કરવામાં આવતું નિરીક્ષણ.
- (5) વસ્તુલક્ષિતા : 'સ્વ' થી પર
- (6) બુદ્ધિ : અમૂર્ત તર્ક કરવાની શક્તિ
- (7) વિશ્વસનીયતા : કસોટીનાં પરિણામોમાં સાતત્યતા - સુસંગતતા
- (8) વર્તનભાત : અમૂક પ્રકારનું વર્તન
- (9) પ્રવિણતા : હોંશિયારી

3.10 સ્વાધ્યાય લેખન (Assignment)

પ્ર.1 મનોવિજ્ઞાનનાં ધ્યેયો વર્ણવો.

.....
.....
.....
.....

પ્ર.2 નિરીક્ષણ પદ્ધતિના લાભ અને મર્યાદાઓ જણાવો.

.....
.....
.....
.....

પ્ર.3 પ્રયોગનાં લક્ષણો વર્ણવો.

.....
.....

.....
.....
પ્ર.4 મનોવૈજ્ઞાનિક કસોટીનાં લક્ષણો સમજાવો.

.....
.....
.....
.....
પ્ર.5 વિકાસ કાર્યની વ્યાખ્યા અને સ્વરૂપ ચર્ચો.

3.11 પ્રવૃત્તિ (Activities)

મનોવિજ્ઞાનની કોઈ એક પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરીને વર્તમાન સમયની સમસ્યાના સંદર્ભમાં ચોક્કસ માહિતી મેળવીને તેને દૂર કરવાના ઉપાયો સૂચવી શકાય.

3.12 કેસ સ્ટડી (Case Study)

કોઈ એક અસાધારણ વ્યક્તિ (મનોરોગી)નાં સંદર્ભમાં તે વ્યક્તિની જન્મથી માંડીને વર્તમાન સુધીની તમામ માહિતી મેળવીને રોગનાં કારણો અને તેને દૂર કરવાનાં ઉપાયો સૂચવી શકાય.

3.13 સંદર્ભગ્રંથ

- (1) મનોવિજ્ઞાન પાઠ્યપુસ્તક : ધોરણ-11,12
- (2) Human Growth & Development : Uday Pratapsing, Royal Book Depo.
- (3) સામાજિક મનોવિજ્ઞાન : ડૉ. યોગેશ જોગસણ, અક્ષર પબ્લિકેશન.

: એકમનું માળખું :

- 4.0 એકમનાં હેતુઓ
- 4.1 વારસો અને વાતાવરણની ભૂમિકા
 - 4.1.1 વારસો
 - 4.1.2 વાતાવરણ
- 4.2 વાલીપણામાં સામાજિક રિવાજો, મૂલ્યો, પ્રણાલીઓ
- 4.3 બાળઉછેર પ્રથા
- 4.4 વંચિતતા અને વિકાસ
- 4.5 ઉપસંહાર
- 4.6 તમારી પ્રગતિ ચકાસો (MCQs)
- 4.7 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો
- 4.8 ચાવીરૂપ શબ્દો (Glossary)
- 4.9 સ્વાધ્યાય લેખન (Assignment)
- 4.10 પ્રવૃત્તિ (Activity)
- 4.11 કેસ સ્ટડી (Case Study)
- 4.12 સંદર્ભ ગ્રંથ

4.0 એકમનાં હેતુઓ

- પ્રસ્તુત એકમનાં અભ્યાસ બાદ તમે નીચે જણાવેલ બાબતો સમજવાં માટે સક્ષમ હશો.
- વારસા અને વાતાવરણની ભૂમિકાનું આપણાં જીવનમાં શું મહત્વ છે, તે અંગે જાણકારી મળશે.
- બાળ ઉછેરની પૈતૃક શૈલીનું મહત્વ તથા સામાજિક રિવાજો, મૂલ્યો, પ્રણાલીઓની અસર, બાળ-ઉછેર પ્રથા પર કેવી થાય છે તે જાણી શકાશે.
- જીવન ફલકના વિકાસ દરમિયાન વંચિતતા અને વિકાસનાં ખ્યાલને પણ જાણી શકાશે.

4.1 વારસો અને વાતાવરણની ભૂમિકા

4.1.1 વારસો

વારસો એટલે શું ?

“એક પેઢીમાંથી બીજી પેઢીમાં મળતાં જૈવિક લક્ષણો એટલે વારસો”. વધુ સ્પષ્ટ કરીએ તો ગર્ભાધાન સમયે માતા-પિતા પાસેથી સંતાનને મળતા 23-23 એમ 46 રંગસૂત્રો. રંગસૂત્રોમાં જનીનતત્વો રહેલાં છે, જે વારસાના વાહકો છે. વારસાનાં વાહક એવાં આ જનીનતત્વો બાળકનાં શરીરમાં કોષોનાં બંધારણમાં ઉતરી આવે છે.

જનીન તત્વો અને વર્તન (Genes Behaviour) :

નવજાત શિશુ માતા-પિતા દ્વારા મળેલાં વિશિષ્ટ જનીન તત્વોનું સંયોજન વારસામાં લઈને

જન્મે છે. આ જૈવિક વારસો બાળકનાં વિકાસ માટેનો સ્પષ્ટ નકશો પૂરો પાડે છે. આપણાં વડવાઓ દ્વારા મળેલાં શારીરિક અને મનોવૈજ્ઞાનિક લક્ષણોમાં અભ્યાસને પ્રજોત્પતિ શાસ્ત્ર કહે છે.

બાળકનાં જીવનની યાત્રા ગર્ભાધાન સમયે એક ફલિત કોષથી શરૂ થાય છે. આ ફલિત કોષ માતાનાં પ્રજનનતંત્રમાં વિકાસ પામે છે. જેમાં માતાના 23 અને પિતાના 23 રંગસૂત્રો હોય છે. આ દરેક રંગસૂત્રો પર અતિસૂક્ષ્મ એવાં કણોની હારમાળા હોય છે જેને જનીન તત્વ કહેવામાં આવે છે. આ જનીનતત્વો બાળકમાં શારીરિક અને માનસિક વારસાગત લક્ષણોનાં વાહકો છે.

(1) રંગસૂત્રો (Chromosomes) :

આપણા શરીરનાં કોષોમાં રંગસૂત્રોની 23 જોડ હોય છે. સૂક્ષ્મદર્શક યંત્ર દ્વારા જોઈએ તો આ 46 રંગસૂત્રો (23 જોડ) રંગીન મણકા પરોવેલ લાંબા દોરડાં જેવા લાગે છે. આ 46 રંગસૂત્રો મુખ્યત્વે DNA (Deoxyrebonucleic Acid) નાં બનેલા છે. DNA એસિડ પ્રજનન કોષનાં કેન્દ્રમાં હોય છે. તેથી તેને ન્યુક્લીક એસિડ કહેવામાં આવે છે. જનીનતત્વો મુખ્યત્વે DNA પરમાણુનાં બનેલા છે. DNAનું મુખ્ય કાર્ય પ્રોટિનનું ઉત્પાદન કરવાનું છે. આ પ્રોટિન શરીરની શારીરિક પ્રક્રિયાઓ અને શરીર બંધારણ, શારીરિક ક્ષમતા, બુદ્ધિ તેમજ અન્ય વાર્તાનીક લક્ષણોનું નિયમન કરે છે.

સ્ત્રી અને પુરૂષનાં પ્રજનન કોષમાં સ્ત્રીની 23 જોડ નહીં, પરંતું 23-એકાંકી રંગસૂત્રો હોય છે. સ્ત્રીનાં પ્રજનન કોષને બીજ કે અંડકોષ (Ovum) અને પુરૂષનાં પ્રજનન કોષને શુક્રાણું કે શુક્રકોષ (Sperm) કહે છે. ગર્ભાધાન સમયે માતા અને પિતા તરફથી 23-23- રંગસૂત્રો વારસામાં મળે છે. આ દરેક રંગસૂત્રો હજારો જનીનતત્વો ધરાવે છે. આમ છતાં, પુરૂષના શુક્રાણુઓ સ્ત્રીના અંડકોષ કરતાં ખાસ બાબતે જુદાં પડે છે. શુક્રકોષનું 23મું રંગસૂત્ર કાં તો લાંબુ 'X' પ્રકારનું અથવા તેમાંથી 'Y' કટનું નાનું 'Y' પ્રકારનું હોઈ શકે છે. જ્યારે સ્ત્રીનાં પ્રજનનકોષ અંડકોષમાં 23મું રંગસૂત્ર હંમેશા લાંબુ 'X' પ્રકારનું જ હોય છે.

પુરૂષ પ્રજનન કોષોમાંનો 'X' પ્રકારનો પ્રજનન કોષ સ્ત્રીના X પ્રજનન કોષને ફલિત કરે તો ફલિત સ્ત્રી બીજમાં રંગસૂત્રોની 23મી જોડ XX રંગસૂત્રોની બનશે. પરિણામે જન્મનાર બાળક છોકરી હશે. આનાથી વિરુદ્ધ પુરૂષમાં પ્રજનન કોષમાંનો 'Y' પ્રકારનો પ્રજનન કોષ સ્ત્રીનાં પ્રજનન કોષ Y સ્ત્રી બીજને ફલિત કરશે તો ફલિત સ્ત્રી બીજમાં રંગસૂત્રોની 23મી જોડ XY બનશે. પરિણામે જન્મનાર બાળક છોકરો હશે. આ ઉપરથી કહી શકાય કે બાળકની જાતિ નક્કી કરવામાં પુરૂષનાં પ્રજનન કોષનું રંગસૂત્ર નિર્ણાયક બને છે.

જાતિ સંલગ્ન વારસો			
મા-બાપનાં રંગસૂત્રો			
માતાનાં રંગસૂત્રો		પિતાનાં રંગસૂત્રો	
X		X	
X		Y	
સંતાનોનાં શક્ય જોડાણ			
દીકરીનાં રંગસૂત્રો		દીકરાનાં રંગસૂત્રો	
અ	બ	ક	ડ
X	X	X	X
X	X	Y	Y

(2) જનીનતત્વો (Genes) :

દરેક રંગસૂત્રમાં હજારોની સંખ્યામાં વંશીય લક્ષણોનાં નિયંત્રકો સંગૃહિત હોય છે. જેને જનીનતત્વો કહેવામાં આવે છે. જનીન તત્વોને શારીરિક અને માનસિક લક્ષણોના વારસામાં વાહકો

તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. વ્યક્તિને તેનાં દ્વારા ઓળખી શકાય છે. શરીરનું બંધારણ, આંખનો રંગ, વાળનો રંગ, ચામડીનો રંગ વગેરે લક્ષણોના સમૂહને ફીનોટાઈપ (Phenotype) કહે છે. સમાન વારસો મળ્યો હોવા છતાં બાળકો વર્તનની બાબતમાં તેમના માતા-પિતા કરતાં જુદાં પડતાં હોય છે. આવા તફાવત માટે બાળકોનાં માતા-પિતાને અગાઉની પેઢીઓ દ્વારા મળેલ વારસાને જવાબદાર માની શકાય. બીજું કારણ, બાળકો માતા-પિતા કરતા જુદાં વાતાવરણમાં રહીને ઉછરતાં હોય તો પણ હોઈ શકે છે. આમ, વર્તન માટે વારસો અને વાતાવરણ બન્ને પરિબળો સરખાં મહત્વનાં છે.

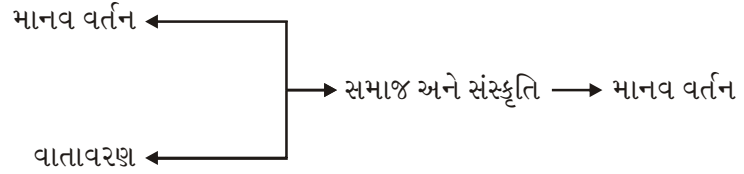
આપણે જૈવિક વારસો, અગત્યનાં જીવન અનુભવો માટેનું ફલક પૂરું પાડે છે. દા.ત. બાળક છોકરો હોય તો ઉછેર દરમિયાન તેની સાથે છોકરીઓ કરતાં જુદી રીતે વ્યવહાર કરવામાં આવે છે. પરિણામે વ્યક્તિની વર્તનભાતો પણ જાતિ પ્રમાણે જુદી હોય છે.

4.1.2 વાતાવરણ

વાતાવરણ એટલે શું ?

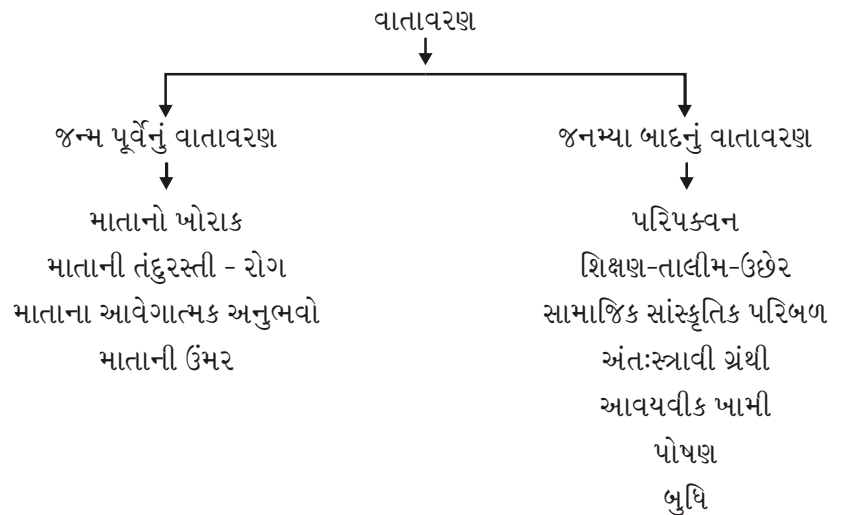
આપણી આસપાસ ફેલાયેલા માનવ સમૂહો અને તેનાં દ્વારા થતાં વર્તનને વાતાવરણ કહે છે. આપણાં વાતાવરણમાં કુટુંબ, સમવયસ્ક જૂથો, પાડોશી, શિક્ષણ સંસ્થાઓ, ધાર્મિક સંસ્થાઓ તથા પ્રચાર-પ્રસારના માધ્યમોનો સમાવેશ થાય છે. આ બધા સાધનોની આપણાં વર્તન ઉપર ગાઢ અસર જોવા મળે છે.

ખાન-પાન પહેરવેશ, કળા-કૌશલ્યના સાધનો, ભાષા, મકાન વગેરે સંસ્કૃતિનાં બાહ્ય ઘટકો છે, જ્યારે વર્તનનાં ધોરણો, દરજ્જો, ભૂમિકા વગેરે આંતરિક ઘટકો છે.

માનવવર્તન માટે બે બાબતો મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. (1) વારસો અને (2) વાતાવરણ.

વ્યક્તિના વિકાસ ઉપર વ્યક્તિ જે સ્થળે, જે ભૌગોલિક પરિસ્થિતિમાં જીવતી હોય અને વૃદ્ધિ પામતી હોય તેની અસર પડે છે અને તેનાં વર્તનમાં તેની ઝલક પણ જોવા મળે છે.

જન્મપૂર્વે નવ માત્ર દરમિયાન ગર્ભનો જ વિકાસ થાય છે. એ વિકાસ પર અનેક પરિબળો અસર કરતાં હોય છે. ગર્ભના યથાયોગ્ય વિકાસ માટે ગર્ભાશયનું વાતાવરણ અમુક પ્રકારનું રહેવું જોઈએ. બાળકને માતાનાં લોહીમાંથી જ પોષણ, શક્તિ અને તાકાત મળે છે. એટલે માતાનો ખોરાક અપૂરતો કે પોષણના અભાવવાળો હોય તો પોષણની ગંભીર ખામીવાળાં બાળકો માતા જો કોઈ

ગંભીર રોગ ધરાવતી હોય તો તે બાળકને વારસામાં પણ મળી શકે છે. માતાને જો કોઈ બિમારી હશે તો તેની અસર બાળકની તંદુરસ્તી પર પણ પડવાની જ છે. ઘણીવાર બાળક મૃત જન્મે કે શારીરિક-માનસિક ક્ષતિ ધરાવતાં હોવાનું કારણ પણ બિમારી હોઈ શકે છે.

માતાનાં અનુભવો વિકસતાં ગર્ભને અસર કરે છે કે કેમ તે અંગે ઘણી બ્રામક માન્યતાઓ પ્રવર્તે છે. એક એવી માન્યતા છે કે ગર્ભધારણનાં નવ મહિના દરમિયાન સગર્ભા જે કરે, જે અનુભવે તે બધુ બાળકને વારસામાં મળે છે. ભજન કિર્તનમાં મન પરોવે છે, સેવા-પૂજાને મહત્વ આપે છે, મહાભારતમાં અભિમન્યુ, સુભદ્રાનાં ઉદરમાં હતો ત્યારે તેણે કોઠાવિદ્યા પ્રાપ્ત કરી હતી. એવી રજૂઆત છે. તેવી જ રીતે જનમ્યા બાદ પણ વ્યક્તિનાં વર્તન-વિકાસ ઉપર સમાજની, જાતિની, ધર્મની, કુટુંબના વલણો, પૂર્વગ્રહો, માન્યતાઓની અસર જોવાં મળે છે. દા.ત. બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં જન્મેલ બાળક પુખ્ત થતાં માંસાહાર પ્રત્યે સૂત્ર ધરાવે છે, જ્યારે મુસ્લિમ કુટુંબમાં જન્મેલ બાળક માંસાહાર કરે છે. આ પરથી ફલિત થાય છે કે, આપણાં વર્તન-વિકાસ ઉપર વાતાવરણની અસર વધુ જોવા મળે છે.

જીવનનું એકપણ લક્ષણ કે પાસું પૂરેપૂરું ન તો વારસાથી નિર્ધારિત થાય છે કે ન તો માત્ર વાતાવરણથી. સાધારણતઃ એમ કહી શકાય કે, શારીરિક પાસાં ઉપર વારસો સૌથી વધુ પ્રભાવ પાડે છે. વ્યક્તિનું શારીરિક બંધારણ, ઊંચાઈ, કદ, શરીરનો વર્ણ, આકાર તેમજ આંખ, કાન, નાક વગેરેનો ઘાટ વારસાગત જનીનતત્વોના પરિબળનાં પ્રભાવથી વિકસે છે. જો કે આ પાસાંમાં વાતાવરણનો બિલકુલ પ્રભાવ નથી તેવું નથી. અન્ય સ્થળેથી વિષુવવૃત્ત પર આવી રહેનારાં ધીમે-ધીમે કાળાં થતાં જાય છે. એ શ્યામવર્ણ વારસામાં ભલે ન ઉતરે પણ વ્યક્તિને વાતાવરણીય અસરને કારણે શ્યામ જરૂર બનાવે છે.

પહાડી પ્રદેશોમાં રહેનારાનાં શરીર અમુક અંશે ખડતલ થતાં જાય છે. તે વાતાવરણનાં પ્રભાવનો નિર્દેશ કરે છે. વારસો માણસની શક્યતાઓ દર્શાવે છે. વાતાવરણ એણે વાસ્તવમાં સાધેલા વિકાસની સીમા બતાવે છે. વારસો વિશાળરૂપે વિકાસની અંતિમ હદ દેખાડે છે. દા.ત. આપણે આહાર, રહેણી-કરણી, ફેરફાર, સુધારા-વધારાં કરીએ તો પણ આપણું જીવન આયુષ્ય કેટલી હદ વધારી શકીએ ? તેવી જ રીતે મૂર્ખને ગમે તેટલી તક, પ્રોત્સાહન આપવામાં આવે તો પણ તેને પ્રતિભાશાળી તો ન જ બનાવી શકાય.

વારસા અને વાતાવરણ માટે મહત્વની બે બાબતોનું નકારી શકાતી નથી.

- (1) ખરાબ વાતાવરણ સારાં વારસાને રૂંધાવી/અટકાવી શકે છે.
- (2) પસારું વાતાવરણ સારા વારસાની ગરજ સારી શકતું નથી.

જંગલમાંથી મળી આવેલાં બાળકો, ખારવાનાં બાળકો, રખડું, બાળકોને સારો વારસો મળ્યો હોવા છતાં પણ ખરાબ વાતાવરણને કારણે તેમનો વિકાસ રૂંધાય છે. આપણી પાસે ગમે તેટલી ગર્ભિત ક્ષમતાં હોય, યોગ્ય તાલીમ ન મળે તો આપણી આંતરિક શક્તિઓ --ખીલી જ પડી રહે છે.

સારું વાતાવરણ સારા વારસાના ગરજ સારી શકતું નથી જ આ -- એ નિમ્ન કક્ષાનાં બીજનો ઉપાય નથી, તે રીતે ગમે તેટલું વાતાવરણને વાળવામાં કે સુધારવામાં આવે પણ કૂવામાં હોય તો જ હવાડામાં આવે તે પ્રમાણે ખૂબ જ કાર્યું હોય તો કંઈ શક્કરવાર ન વળે. ઘણા પૈસાદાર કુટુંબો પોતાના સંતાનોનાં વિકાસ માટે તનતોડ મહેનત કરે પણ જડ બુદ્ધિ બાળક હશે તો કશો ફેર પડશે નહિ.

ખરેખર તો સમાન વાતાવરણ કે સમાન તક પૂરી પાડવાથી બધાંને એક-સરખા બનાવી શકાતાં નથી. ખૂબ ઉમદા વાતાવરણ પૂરું પાડવામાં આવે તો સંભવ છે કે એનાં પરિણામે વ્યક્તિગત ભિન્નતાઓ ઓછી થવાનાં બદલે એમની માત્રા વધે, સારાં વારસાવાળો એનો શ્રેષ્ઠ ઉપયોગ કરી શકે અને નબળાં વારસાવાળાં મૂંઝાય જાય.

અભ્યાસ દર્શાવે છે કે, અસમાન વારસાની વિષમતાને સારું, સમાન તક કે માન સગવડોથી વાળી શકાય નહીં. સારું વાળવું હોય તો વાતાવરણની ભિન્નતા પૂરી પાડીએ તો કંઈક વળી શકે.

જેમની ગર્ભિત તાકાત ઓછી હોય એમને વધારે તક, સગવડ, સઘન તાલીમ આપી ઊંચા લાવી શકાય છે. ઘણી શાળાઓમાં અજાણપણે આવું થતું હોય છે. સૌને એક નિમ્ન કક્ષાનાં વાતાવરણની સગવડ અપાતી હોય છે. એટલે જ વુડવર્થ કહે છે કે, અસમાન તક, પ્રેરણા, પ્રોત્સાહન અને વાતાવરણ ઘણી બધી રીતે અસમાન વારસાને સારું વાળી વ્યક્તિગત ભિન્નતા પ્રમાણે તે ઘટાડી શકે અને સમાનતા સર્જી શકે. માનવ વિકાસને વધારે ઉત્કૃષ્ટ બનાવવજા માણસે વાતાવરણ પર બને તેટલો કાબુ મેળવવા મથવું જોઈએ. વાતાવરણને સુધારી સમૃદ્ધ બનાવી આપણે જીવનને પ્રચંડ વળાંક આપી શકીએ.

4.2 વાલીપણમાં સામાજિક રિવાજો, મૂલ્યો, પ્રણાલીઓ

જન્મ સાથે જ બાળક સૌથી પહેલું કુટુંબનું સભ્ય બને છે અને તેની પ્રથમ આંતરક્રિયા માતા સાથે થાય છે. માતા સાથેની આંતરક્રિયાની સાથે-સાથે અન્ય મુખ્ય ત્રણ બાબતો સંકળાયેલી છે.

- (1) બાળક - માતા પિતાની આંતરક્રિયા
- (2) બાળક - ભાઈ-બહેનોની સંખ્યા
- (3) કુટુંબનો પ્રકાર અને બાળક સાથેનો તેઓનો વ્યવહાર

બાળકમાં ઉપજતાં તમામ પ્રકારના સંબંધોમાં બાળક અને માતા-પિતા વચ્ચેનાં સંબંધો મુખ્ય અને વિશિષ્ટ પ્રકારના હોય છે. કારણ કે, બાળક ઘણો લાંબો સમય માતા-પિતા સાથે રહે છે. તેથી બાળકના વિકાસમાં માતા-પિતાની ભૂમિકા મહત્વની બને છે. જે કુટુંબમાં માતા-પિતા સાથેનો સંપર્ક અને આંતરક્રિયા સતત ચાલુ હોય તેવા બાળકોમાં માતા-પિતાનાં વિચારો, વલણો, પૂર્વગ્રહો, માન્યતાઓ અને વર્તન તરેહો વધતે - ઓછે અંશે સંક્રમિત થાય છે. ભારતીય સમાજ બીજાઓની સંભાળ --- માટે અંગત ઈચ્છાઓના ભાગ, -- રહેવું -- ભાર મૂકે છે.

માતા-પિતાના પ્રેમ થાય બાળકમાં નિખાલસતા અને પ્રમાણિકતા આવે છે. તે સંકોચ વગર પોતાની ઈચ્છા, સમસ્યા માતા-પિતાને કહી શકે છે. સ્વસ્થ આંતરક્રિયાથી સંકોચશીલ સ્વભાવ, અંતર્મુખીપણું દૂર થાય છે. બાળકને સહકાર આપવો, બીજાને મદદ કરવી, સાચું બોલવું, જેવી હકારાત્મક તરેહો કેળવાય છે. જને તેનાં જીવનમાં ખૂબ જ ઉપયોગી બને છે. ખાસ કરીને પુત્રી માતા જેવી તથા પુત્ર પિતા જેવો બનવા પ્રેરાય છે. જો માતા-પિતા તનાવ અને ગુસ્સાવાળાં હોય તો બાળકોમાં પણ તેવાં પ્રકારનાં ભાવનું સંક્રમણ થવાની શક્યતા રહે છે.

સમાજની વિવિધ જરૂરિયાતો સંતોષાય તે માટે સમાજ દ્વારા સામાજિક રિવાજો, મૂલ્યો, નિયંત્રણો બનાવવામાં આવ્યાં છે. સામાજિકરણની પ્રક્રિયા દ્વારા બાળકને તે શીખવવામાં આવે છે. કુટુંબમાં જ્યારે બાળકનો વિકાસ થતો હોય છે ત્યારે તેનાં માતા-પિતાની મહત્વની જવાબદારી બને છે કે તે બાળકનો યોગ્ય સામાજિક વિકાસ કરે. તેથી જ આપણે અગત્યની વાત કરતાં પહેલાં સામાજિકરણનો અર્થ સમજીએ.

સામાજિકરણ એટલે શું ?

- સામાજિકરણ એટલે સમાજના મૂલ્યોને શીખવાની, વિચારવાની અને ક્રિયા કરવાની સસાચી અને યોગ્ય રીત શીખવાની ક્રિયા. — ઓગબર્ન અને નિમકોક્
- ફેલ્ડમેનના મતે, “સામાજિકરણ એટલે જેના દ્વારા વ્યક્તિ યોગ્ય વર્તનનાં ધોરણો અને નિયમો શીખે છે એવી વિકાસની પ્રક્રિયા.”

સામાજિકરણનાં સાધનો :

- (1) માતાપિતા અને વડીલો (2) સમવયસ્ક (3) પડોશી (4) બાળ સંભાળ કેન્દ્રો (5) શિક્ષણસંસ્થા (6) જૂથ અને સમુદાય (7) ધાર્મિક સંસ્થા (8) પ્રસારના માધ્યમો.

સામાજિક રૂઢિ :

સમાજમાં જ્યારે લોકાચાર દૃઢ બને ત્યારે રૂઢિ અસ્તિત્વમાં આવે છે.

સામાજિક નિયંત્રણ :

સમગ્ર સમાજ વ્યવસ્થાને ટકાવી રાખતી વ્યવસ્થા સામાજિક નિયંત્રણ છે.

સામાજિક રિવાજ :

સામાજિક મૂલ્યના નિયંત્રણ નીચે વ્યક્તિ પેઢી પર પેઢી ચાલી આવતી સમાજ સ્વીકૃત પ્રવૃત્તિને રિવાજ કહે છે.

મૂલ્ય એ વ્યક્તિનાં વ્યક્તિત્વમાં વણાઈ ગયેલ વિચાર છે. શું કહેવું અને શું ન કહેવું એ સમાજમાન્ય રીતે જોવાનું મૂલ્ય છે. વ્યક્તિનાં ઉછેર દરમિયાન સંકલિત થયેલી વિચારવાની અને વર્તવાની રતી.

વાલીપણામાં સામાજિક રિવાજો, મૂલ્યો, અને પ્રણાલી :

માનવબળ ઘણો લાંબો સમય પોતાના કુટુંબમાં રહે છે. તેમાં પણ માતા સાથે સૌથી વધુ સમય વ્યતિત કરે છે. ઘરની વ્યક્તિઓમાં સંપર્કમાં પણ તે રહે છે. તેથી કુટુંબની અસર તેના સામાજિક વિકાસ પર વધારે પડે છે. જ્યારે સંસ્થામાં રહેતા બાળકો પર સંસ્થાની અસર પડે છે. દરેક સમાજમાં પોત-પોતાનાં કેટલાંક ધારા-ધોરણો હોય છે. જેથી સમાજનો વ્યવહાર યોગ્ય રીતે ચાલે. બાળકનો ઉછેર સમાજમાં થતો હોવાથી સમાજમાં ધારા-ધોરણોની સાથે આંતરક્રિયા થતી રહે છે. અને આ આંતરક્રિયાને પરિણામે તેનામાં અમુક ચોક્કસ પ્રકારની વર્તન પ્રણાલી સ્થાપીત થાય છે. બાળકનાં વિચારો, મનોવલણો, માન્યતાઓ વગેરેનું ઘડતર થાય છે.

સામાજિક-સાંસ્કૃતિક પરિબળો બાળકનાં બોધાત્મક વિકાસને અસર કરે છે. બાળક પોતાનાં સમાજની સંસ્કૃતિ સાથે આંતરક્રિયા(વિચાર-વર્તન) દ્વારા શીખે છે. બાળકનો વિકાસ સામાજિક વાતાવરણમાં થાય છે. આ વાતાવરણમાં બાળક પોતાના સમાજની ભાષા બોલતાં શીખે છે. ઉચ્ચારણ પણ આજુબાજુંના વાતાવરણ પ્રમાણેનાં હોય છે. કુટુંબ દ્વારા જ બાળકને સમાજનાં નિયમો, રિવાજો, રૂઢિઓ વગેરેની સમજ આપવામાં આવતી હોય છે. બાલ્યાવસ્થા સુધી જે બાબતો તેને સ્પર્શતી ન હતી, તેનો તે તરુણાવસ્થા દરમિયાન ભાગ બને છે. યુવા તથા મધ્યાવસ્થામાં તે પોતે જ સામાજિકયુગના સાધન તરીકે પ્રગટ થાય છે.

દા.ત. અમુક ગતિમાં માંસાહારને છૂટ નથી, તો તે તેમનાં રિવાજ, રૂઢિ કે પ્રણાલી થયા કહેવાય, પરંતુ જે જ્ઞાતિમાં તેની છૂટ છે તે તિના રિવાજ કે પ્રણાલી થયા ગણાય. બાળક કયાં વાતાવરણમાં ઉછેરે છે તેનાં આધારે તેનાં સામાજિક રિવાજો પ્રસ્થાપિત થાય છે. સામાજિક નિયંત્રકો ધ્યાન રાખે છે કે, તેનાથી રિવાજો-પ્રણાલીનું ઉલ્લંઘન ન થાય.

મૂલ્યોના વિકાસમાં માતા-પિતા અને સમાજનો ફાળો ધીમો, પરંતુ ચોક્કસ દિશામાં હોય છે. માતા-પિતા બાળકને મૂલ્યનું મહત્વ સમજાવે છે. તેનું પાલન કરવાનો આગ્રહ રાખે છે. બાળક તે પ્રમાણે વર્તે તે માટે તેઓ પણ મૂલ્યોનું પાલન કરે છે. મૂલ્યનાં પાલન માટે સજા અને પુરસ્કારનો ઉપયોગ કરે છે. બાળકને પૌરાણિક વાર્તાઓ દ્વારા પણ મૂલ્યોનું મહત્વ સમજાવવામાં આવે છે. ઘણા કુટુંબમાં બાળકનાં મૂલ્ય ઘડતર માટે હિતોપદેશની કે પંચતંત્રની વાર્તાઓ કહેવામાં આવે છે. તેથી બાળકમાં સારા વર્તનનું દૃઢીકરણ થાય છે.

સમાજનો પણ મૂલ્યોના સંવર્ધનમાં મહત્વનો ફાળો છે. સમાજનાં જુદા-જુદા વર્ગોનાં રીતરિવાજો, સમાજનાં ધારા-ધોરણો ----- શ્રદ્ધા અને પૂર્વગ્રહો વગેરે વ્યક્તિનાં મૂલ્યોના વિકાસમાં ફાળો આપે છે. કેટલાંક મૂલ્યો વંશપરંપરાગત હોય છે. પેઢી દર પેઢી તે વર્તનમાં સંકલિત થતાં રહે છે. દા.ત. ઈશ્વર પ્રત્યેની માન્યતા, ઈશ્વરનો સ્વીકાર, શ્રદ્ધા, પેઢીગત સંસ્કારો વગેરે. કુટુંબમાં તે પ્રમાણેની વર્તન પ્રણાલિકા હોવાથી બાળકમાં તે દૃઢ બને છે.

સમાજમાં બે પ્રકારની વ્યક્તિ જોવાં મળે છે. એક વ્યક્તિવાદી જ્યારે બીજી સમૂહવાદી.

વ્યક્તિવાદી વ્યક્તિ પોતાનાં વિકાસ માટે આગવાં મૂલ્યો અપનાવે છે. તે ફક્ત પોતાનું ધ્યેય સિદ્ધ કરવા પૂરતાં જ અન્ય સાથેનાં સંબંધોને પ્રાધાન્ય આપે છે.

જ્યારે સમૂહવાદી વ્યક્તિએ પોતાનાં વિકાસ માટે મૂલ્યો નક્કી કરેલા હોય છે, પરંતુ તે મુજબ વર્તન કરવાં જતાં નુકસાન થતું હોય તો તેનો તે ખ્યાલ શીખે છે. જૂથનાં હિત માટે અંગત હિતનું (ધ્યેયનું) બલિદાન આપે છે. દા.ત. ઘરમાં કોઈ બિમાર હોય તો સિનેમા જવાનું મોકૂફ રાખે છે. ખાસ કરીને પાશ્ચાત્ય સમાજમાં વ્યક્તિવાદીપણું વધારે જોવાં મળે છે. જો કે તેનો હાયડો ઘણો જોવાં મળે છે. આવી વ્યક્તિ સ્વાશ્રયી, સ્વનિર્ભર, સ્વતંત્ર વિચારવાળી બને છે. જ્યાં બાળકને ઉછેરવાની સ્વતંત્રતા હોય ત્યાં આવા પ્રકારના મૂલ્યવાળી વ્યક્તિ જોવાં મળે છે. સમૂહવાદી સમાજમાં આંતરસંબંધો, સામાજિકપણું, કુટુંબ પ્રત્યેની ફરજો તેમજ સામાજિક નિયમોનાં પાલન પ્રત્યે પ્રતિબદ્ધતા વગેરેનું પ્રાધાન્ય જોવાં મળે છે.

આમ, બાળકનાં વિકાસમાં ઘણી પ્રક્રિયાઓ ભાગ ભજવે છે. જો કે, જૈવિક, બૌદ્ધિ, સામાજિક, આવેગિક અને નૈતિક. આ બધી પ્રક્રિયાઓ અલગ કે સ્વતંત્ર હોતી નથી, પણ એકબીજા સાથે ગૂંથાયેલી હોય છે. આ બધી બાબતોની એકબીજા પર અસર પડે છે. તેથી જ, માતા-પિતાનો બાળકનાં વિકાસમાં સૌથી મહત્વનો ફાળો રહેલો છે.

4.3 બાળઉછેર પ્રથા/શૈલી

માનવીમાં વ્યક્તિગત ભિન્નતા રહેલી છે. વ્યક્તિ-વ્યક્તિ અલગ છે. તેનાં વિચારો, માન્યતાઓ, આદતો, વર્તન, રીતભાત, બુદ્ધિશક્તિ, કાર્યશક્તિ, સમજશક્તિ, ઈચ્છા, મહેચ્છા વગેરે અલગ-અલગ હોય છે.

બાળકનો ઉછેર કેવી રીતે કરવો તે માતા-પિતાનો હક્ક છે. માતા-પિતા સાથે બાળકને પ્રાથમિક સંબંધ છે. તેની શારીરિક, માનસિક અને ભૌતિક જરૂરિયાતો તેમનાં દ્વારા સંતોષાય છે. માતા-પિતા સાથેનાં સતત સંપર્કનાં કારણે બાળકનો તેમની સાથેનો આવેગિક સંબંધ બંધાય છે. બાળકને કેવો બનાવવો તે અંગે તેઓનું એક આગવું સ્થાન હોય છે.

શિસ્ત પાલન અને સામાજિકરણ માટે માતા-પિતા ચાર પ્રકારની શૈલી અપનાવે છે.

- (1) અધિકારવાદી - આપખુદ શૈલી (Authoritarian – Autocratic)
- (2) લાડ લડાવવાની - છૂટછાડવાળી શૈલી (Indulgent – Permissive)
- (3) લોકશાહી અને પારસ્પરિક શૈલી (Democratic – Peciprocal)
- (4) ઉપેક્ષક - સામેલગીરી વિનાની શૈલી (Indifferent – Uninvolved)

(1) અધિકારવાદી - આપખુદ શૈલી (Authoritarian – Autocratic) :

માતા-પિતા કડક, આપખુદ અને સત્તાવાદી હોય તો બાળકો પોતાનાં વિચારો, સમસ્યાઓ કે જરૂરિયાતો રજૂ કરી શકતાં નથી. ઘણીવાર માતા-પિતા કડક શિક્ષા પણ કરતાં હોય છે. બાળકને મારવું, ઓરડામાં બંધ કરી દેવું, ભૂખ્યું રાખવું વગેરે પ્રકારની શિક્ષાથી બાળકો નિર્ણય શક્તિ અને સામાજિક ક્ષમતા ગુમાવી દે છે. બીજા લોકોનો સંપર્ક કરવાનું ટાળે છે અને સમાજમાં આગળ આવી શકતાં નથી. તેઓ હંમેશાં બીજા લોકો કેવી રીતે વર્તન કરે છે અને ક્યું વર્તન યોગ્ય છે તે જોતાં હોય છે, તેઓ સામાજિક રીતે સ્વયંસ્ફૂર્ત રહેતાં નથી. સામાન્ય રીતે આવા બાળકોનો માનસિક વિકાસ રૂંધાય છે.

(2) લાડ લડાવવાની - છૂટછાડવાળી શૈલી (Indulgent – Permissive) :

એવાં કિસ્સાઓમાં કે જ્યારે માતા-પિતાનું એકનું એક બાળક હોય ત્યારે વધુ પડતા લાડ-પ્યારમાં તે બાળક તોફાની, વધારે પડતું મહત્વાકાંક્ષી, જિંદી, અહમ્કેન્દ્રી અને સહકારની ભાવના વગરનું થવાની શક્યતા રહે છે. ભાઈ-બહેનો ન હોવાથી ત્યાગ ભાવના, મદદ કરવી, સંપીને રહેવું જેવી તરેહો સંક્રમિત થતી નથી. મા-બાપ પોતાનો અધિકાર બજાવવાનું ટાળે, બાળક પર નિયંત્રણ જ ન મૂકે તેથી બાળક આવેશમય અને આક્રમક વર્તન કરે છે અને જવાબદારી ટાળે છે.

(3) લોકશાહી અને પારસ્પરિક શૈલી (Democratic – Peciprocal) :

આ શૈલી મા-બાપ અને બાળક બન્નેના હકોને ન્યાયી ગણે છે. કેટલાક માતા-પિતા બાળકને પોતાનાં વિચારો, ઈચ્છાઓ, જરૂરિયાતો મુક્ત રીતે રજૂ કરવાં દેતાં હોય છે. તેઓ બાળકીન વાત શાંતિથી સાંભળે છે. સમજીને યોગ્ય બાબતની શીખામણ આપે છે. તેઓ વર્તનના સ્પષ્ટ ધોરણો સ્થાપે છે. સમસ્યા હોય તો ઉકેલવામાં મદદ કરે છે.

કુટુંબનાં પ્રશ્નોમાં પણ બાળકને સામેલ કરીને નિરાકરણ લાવે છે. જેથી બાળકમાં પણ તે પ્રકારની વૃત્તિ પેદા થાય તેમજ જીવનમાં આવતી સમસ્યાઓને શાંતિથી ઉકેલી શકે. બાળકને પોતાનાં કાર્યોનાં નિર્ણય કરવાની છૂટ આપે છે. બાળકની અયોગ્ય માગણીને સમજાવટથી પણ જરૂર પડ્યે આદેશ અને દંડથી દૂર કરે છે. આવાં પ્રકારનાં વાતાવરણમાં શું કરવા જેવું છે અને શું નથી કરવા જેવું તેવા પ્રકારની વિચારણાનો બાળકમાં વિકાસ થાય છે. આવાં બાળકોનો બૌદ્ધિક વિકાસ સારો થાય છે. તેઓ સામાજિક જવાબદારી ઉઠાવી શકે છે. જીવનમાં પોતાની ઈચ્છાઓથી વિરુદ્ધ પરિસ્થિતિમાં પણ હતાશ બનતા નથી, -- થતાં નથી અને આત્મવિશ્વાસુ તથા હકારાત્મક મનોવલણવાળા બને છે.

(4) ઉપેક્ષક - સામેલગીરી વિનાની શૈલી (Indifferent – Uninvolved) :

કેટલાંક માતા-પિતા બાળક પ્રત્યેની જવાબદારી પૂરી કરે તેવાં હોતાં નથી. તેઓ બાળક પ્રત્યે ઉપેક્ષક, નિષ્કર અને જવાબદારી વગરના હોય છે. તેઓ બાળકને પ્રતિભાવ કે સમર્થન આપતાં નથી. તેથી બાળક અને માતા-પિતા વચ્ચેની કોઈ આંતરક્રિયા જ હોતી નથી. આવાં બાળકો સામાજિક રીતે સ્વતંત્ર અને આક્રમક બને છે. ગમે તેમ કરીને પોતાનું ધાર્યું કરવામાં અને પોતાની જરૂરિયાત પૂરી કરે તેવાં બનવાની શક્યતા રહે છે.

કેટલાંક માતા-પિતા બાળકની યોગ્યતા અને અભિરુચિ જોયાં વગર પોતાની આકાંક્ષાઓનું તેની પર દબાણ કરતાં હોય છે. તેથી તેનો ઉછેર તે રીતે કરે છે. આવાં બાળકો દિશાશૂન્ય બને છે. બાળકની શક્તિઓને જાણીને તે મુજબ તેને નિયંત્રિત કરવામાં આવે તો તેનો વિકાસ સારો થાય છે. ઘણીવાર માતા-પિતા પોતાનાં પ્રથમબાળકનાં ઉછેરમાં ખૂબ ઉત્સાહી હોય છે, ખૂબ ધ્યાન આપે છે, જ્યારે પછીનાં બાળકોમાં ખાસ ધ્યાન આપતાં નથી, ત્યારે બન્ને બાળક વચ્ચેનો તફાવત સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવે છે.

4.4 વંચિતતા અને વિકાસ

વંચિતતા એટલે શું ?

પોતે કંઈ ગુમાવ્યું છે કે પોતાને ઉણપની પીડા ભોગવવી પડે છે એવી સમજને વંચિતતા કહે છે. “જો ઈચ્છેલી કોઈ વસ્તુ (દા.ત. ભાવતો ખોરાક)ની કે શિક્ષણની ઊપય છે, એવી આત્મલક્ષી લાગણીનો વ્યક્તિએ કરેલો અનુભવ વંચિતતા કહેવાય.

જ્યારે કોઈપણ બાબતનો અભાવ હોય અને તેમાં તમે જીવતાં હોવ, ત્યારે તે અભાવ તમને આખી જિંદગી અનુભવાય છે. જો ગર્ભાવસ્થામાં બાળકને પૂરતાં પ્રમાણમાં પોષક તત્ત્વો ન મળ્યાં હોય તો તે બાળક શારીરિક-માનસિક મંદતા સાથે જન્મવાની શક્યતાઓ ઘણી વધી જાય છે. એ જ બાળક નવજાત અવસ્થામાં, ચતુષ્કોણીય સમાયોજન ન સાધી શકે તો તે મૃત્યુ પામે છે. શિશુ અવસ્થામાં બાળકને પોતાની માતાનો પ્રેમ મળે છે અને તેથી જ ધાવણ છોડાવવાની રીત, સમય વગેરે પણ બાળકના ભવિષ્યના વર્તનને અસર કરે છે. આ અવસ્થા દરમિયાન શિશુ પોતાનાં મોં દ્વારા આનંદ મેળવે છે. જો અયોગ્ય રીતે બાળકનું ધારણ છોડાવવામાં ન આવે તો બાળક પર તેની માનસિક અસર સારી થાય છે. બાલ્યાવસ્થામાં બાળક પોતાનાં માતા-પિતા પર વિશ્વાસ રાખીને અન્ય જૂથ, જેવાં કે ચિત્ર, શાળા, સગાં-સબંધી પર વિશ્વાસનો સંબંધ રાખે છે. ઘણીવાર સમાજશાસ્ત્રીઓ પણ કહે છે કે, બાળકના જીવનમાં માતા-પિતાનું ઘણું મહત્ત્વ છે. જો બાળકને માતા-પિતાનો યોગ્ય પ્રેમ ન મળે તો બાળક ઘણી માનસિક સમસ્યાઓથી ઘેરાઈ જાય છે. તરુણાવસ્થા દરમિયાન તરુણ વિજાતીય આકર્ષણ અનુભવે છે અને તે પ્રત્યે ખેંચાય છે. આ અવસ્થા દરમિયાન માતા-પિતા જો બાળક સાથે મંત્રીભર્યો

વ્યવહાર રાખે તો બાળકને ઘણો જ ફાયદો થાય છે. માતા-પિતા અને તરુણ વચ્ચે સંબંધોની ખાઈ પણ ઊભી થઈ શકે છે. આજ પ્રમાણે જ્યારે વૃદ્ધાવસ્થામાં વૃદ્ધને પ્રેમ, હૂંફ અને લાગણીની જરૂરિયાત હોય ત્યારે કુટુંબ દ્વારા તેમને તે મળી શકતાં નથી.

કહેવાય છે કે, અસંતોષની ભાવના આપણાં જીવનમાં નકારાત્મકતા લાવે છે અને તેને કારણે વ્યક્તિ સમાજ વિરોધી વર્તન કરવાં પ્રેરાય છે.

વિકાસ એટલે શું ?

“વિવિધ બાબતોમાં થતો પ્રગતિગામી ફેરફાર એ વિકાસ છે.”

જે વ્યક્તિનો યોગ્ય સર્વાંગી વિકાસ થાય તો તે સંપૂર્ણતાને આરે પહોંચે છે અને તે અન્યને પણ મદદ કરવાં પ્રેરાય છે. જો આપણો વિકાસ યોગ્ય ન થયો હોય તો આપણે તે બાબતે લઘુતાગ્રંથિ અનુભવીએ છીએ અને આપણાંમાં નકારાત્મકતા વધી જાય છે.

જો બાળકનો શારીરિક વિકાસ યોગ્ય ન થયો હોય તો તે વિકલાંગ કહેવાશે. ખોડખાંપણવાળી વ્યક્તિ લોકો માટે હર્મેશા હાસ્યાસ્પદ બનીને રહે છે અને તેને કારણે તે સમાજથી અલગ રહેવાનો પ્રયત્ન કરે છે. અપરાધના એક કારણ પાછળ શારીરિક-વિકલાંગતા પણ જવાબદાર પરિભળ માનવમાં આવે છે.

જો બાળકનો માનસિક વિકાસ યોગ્ય પ્રમાણમાં ન થયો હોય તો તે માનસિક પછાત અને મંદતાનો શિકાર બને છે. ઘણીવાર બાળક ગાંડુ કે મંદબુદ્ધિનું બને છે. તે બાળક પોતાની ઉંમરનાં અન્ય બાળકો કરતાં ઘણું પાછળ રહી જાય છે.

ભાષાકીય સ્તરે પણ જો યોગ્ય વિકાસ ન થાય તો બાળક બોલવામાં તોતડાય છે. આમ, જો દરેક બાબતમાં બાળકનો યોગ્ય વિકાસ ન થાય તો તે ઘણું પાછળ રહી જાય છે. સામાન્ય રીતે વિકાસ એ સર્વાંગી રીતે થાય છે. તેથી વિકાસને બધાં જ પાસાંઓમાં આવરી લેવાય છે.

શારીરિક વિકાસ, આવેગાત્મક વિકાસ, માનસિક અને સામાજિક વિકાસ તથા ભાષાકીય અને બોધાત્મક વિકાસ, વ્યક્તિત્વ-વિકાસ વગેરે માટે જ્યારે આ બધા જ પાસાંઓ ઉપર ભાર મૂકવામાં આવે છે ત્યારે જ ખરેખર વિકાસ થાય છે. ઘણી બાબતોમાં અભાવ વચ્ચે સર્વાંગી વિકાસ શક્ય નથી.

જીવનમાં વિવિધ તબક્કાઓ દ્વારા, સમાજજીવન દ્વારા આપણે જાણી શકીએ છીએ કે, જે બાબતોનો આપણે અભાવ કરીએ છીએ તે બાબતો પ્રત્યે આપણે અસંતોષ અનુભવીએ છીએ. શિક્ષણનાં સંદર્ભમાં પણ આ બાબત મહત્વની છે.

4.5 ઉપસંહાર

આ એકમમાં આપણે વારસો અને વાતાવરણનો અભ્યાસ કર્યો. તેનાં પરથી જાણવાં મળે છે કે વાતાવરણનું આપણા જીવનમાં કેટલું મહત્વ છે. આપણાં જીવનનાં મૂલ્યો, નીતિમત્તા, ધોરણો, આપણા માતા-પિતા દ્વારા કેવી રીતે લાગુ પાડવામાં આવે છે. અને તે આખરે આપણામાં કેવી રીતે દૃઢ થાય છે. તેની અસર આપણા સમગ્ર જીવન પર આજીવન રહે છે. માતા-પિતા દ્વારા લદાયેલાં નિયંત્રણો, નિયમોથી બાળકનું સામાજીકરણ થાય છે. આજ બાબતો તે ભવિષ્યમાં પોતાનાં બાળકોને શીખવે છે. વંચિતતા અને વિકાસની પણ આપણાં જીવનમાં કેવી અસર થાય છે તે પણ આપણને શીખવા મળે છે.

વિવિધ તબક્કાઓમાં વારસો અને વાતાવરણનું મહત્વ ઉજાગર થાય છે. માતા-પિતા તરીકે બાળઉછેરની કઈ પદ્ધતિ અપનાવવી જોઈએ, તે પણ આપણને શીખવા મળે છે. અતિશય શિસ્તના અથવા વ્યક્તિત્વ વિકાસમાં અવરોધક બને છે, જ્યારે વધુ પડતો પ્રેમ પણ નડતરરૂપ બને છે. જેથી આપણે બાળઉછેર ----- આપી શકીએ છીએ.

આમ, આ અભ્યાસ પરથી આપણે આપણાં જીવનનાં મહત્વના પાસાંઓ વિશેની જાણકારી મેળવી.

4.6 તમારી પ્રગતિ ચકાસો (MCQs)

1. માનવીના શરીરના કોષમાં રંગસૂત્રોની જોડ કેટલી હોય છે ?
(અ) 24 જોડ (બ) 23 જોડ (ક) 25 જોડ
2. વ્યક્તિના શરીરનું બંધારણ, આંખ અને ચામડી તથા વાળનો રંગ વગેરે લક્ષણોનાં સમૂહને કહે છે.
(અ) ફીનોટાઈપ (બ) જીનોટાઈપ (ક) ટાઈપ-એસ
3. બાળકની જાતિ નક્કી કરવામાં કોણ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે ?
(અ) માતા (બ) પિતા (ક) માતા-પિતા બન્ને
4. કયા પ્રકારની બાળઉછેર શૈલી(પદ્ધતિ)માં બાળકનો માનસિક વિકાસ રૂંધાય છે ?
(અ) લોકશાહી (બ) ઉપેક્ષક (ક) આપખુદશાહી
5. કયા પ્રકારની બાળઉછેરની શૈલી(પદ્ધતિ) માતા-પિતા અને બાળક બન્ને માટે યોગ્ય(ન્યાયી) ગણાય ?
(અ) ઉપેક્ષક (બ) લોકશાહી (ક) લાડકોડયુક્ત

4.7 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો

ઉત્તર.1 - બ - 23 જોડ

ઉત્તર.2 - અ - ફીનોટાઈપ

ઉત્તર.3 - બ - પિતા

ઉત્તર.4 - ક - આપખુદશાહી

ઉત્તર.5 - બ - લોકશાહી

4.8 ચાવીરૂપ શબ્દો (Glossary)

- (1) સ્ત્રી પ્રજનન કોષ : અંડકોષ
- (2) પૂરૂષ પ્રજનન કોષ : શુક્રાણુ
- (3) ફીનોટાઈપ : વ્યક્તિના શરીર(ચામડિ) આંખ, વાળનાં રોગનો લક્ષણ સમૂહ.
- (4) સામાજિકયુગ : બાળકને સામાજિક બનાવતી પ્રક્રિયા
- (5) વંચિતતા : કોઈપણ બાબતની ઊણપ.

4.9 સ્વાધ્યાય લેખન (Assignment)

પ્ર.1 વારસો અને વાતાવરણની અગત્યતા ટૂંકમાં સમજાવો.

.....
.....
.....
.....

પ્ર.2 સામાજિકરણ અને સામાજિકરણ માટેનાં સાધનોની સમજૂતી આપો.

.....
.....
.....
.....

પ્ર.૩ બાળઉછેરની શૈલીઓ ટૂંકમાં સમજાવો.

.....
.....
.....
.....

પ્ર.૪ વંચિતતા એટલે શું ? તેની અસરો ટૂંકમાં સમજાવો.

.....
.....
.....
.....

4.10 પ્રવૃત્તિ (Activity)

બાળકોમાં સામાજિકરણનાં મૂલ્યોનું સિંચન કરવાથી કુટુંબ અને સમાજમાં તેનાં વિધાયક પરિણામો સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાશે.

4.11 કેસ સ્ટડી (Case Study)

કુટુંબમાં કે પડોશમાં રહેતાં બાળકોની ઉછેરશૈલીનો અભ્યાસ કરવાથી તેની અસરો અને પરિણામો સ્પષ્ટ કરીને જોઈ શકાશે, અને બાળકો માટે કઈ ઉછેર શૈલી આદર્શ છે તેનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવશે.

4.12 સંદર્ભ ગ્રંથ

- (1) વિકાસલક્ષી મનોવિજ્ઞાન : યોગેન્દ્ર દેસાઈ, યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ
- (2) બાળ મનોવિજ્ઞાન : કઠિયારા મોહંમદ હાફીજ એ., અક્ષર પબ્લિકેશન.
- (3) Human Growth & Development : Uday Pratapsing, Royal Book Depo.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
ओपन युनिवर्सिटी

BSWR-102
मानववृद्धि અને વિકાસ

વિભાગ

2

માનવીય વર્તન અને પર્યાવરણીય અભ્યાસ

એકમ-1 માનવ વિકાસના સિદ્ધાંતો-1

એકમ-2 માનવ વિકાસના સિદ્ધાંતો-2

એકમ-3 સ્કીનરનો કારક શિક્ષણનો સિદ્ધાંત

ISBN : 978-81-946447-1-2

લેખક

ડૉ. વિપુલ ડી. શેરસિયા	ઈન્ચાર્જ પ્રિન્સિપાલ શ્રી મહર્ષિ અરબિંદો એમ.એસ.ડબલ્યુ. કોલેજ, રાજકોટ.
ડૉ. અશ્વિન એસ. આમ્રણિયા	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સી. યુ. શાહ આર્ટ્સ કોલેજ, અમદાવાદ.

પરામર્શક (વિષય)

ડૉ. સી. જી. સાનન	નિવૃત્ત પ્રોફેસર અને વિભાગીય અધ્યક્ષ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ.
------------------	--

પરામર્શક (ભાષા)

ડૉ. ધનશ્યામભાઈ ગઢવી	રિટાયર્ડ પ્રિન્સિપાલ શ્રીમતી એ. એસ. ચૌધરી મહિલા આર્ટ્સ કોલેજ, મહેસાણા
---------------------	---

Edition : 2021

Copyright©2021 Knowledge Management And Research Organisation.

All rights reserved. No part of this book should be reproduced, transmitted or utilized in any form or by any means, electronic or mechanical, including photocopying, recording or by any information storage or retrieval system without written permission from us.

Acknowledgement

Every attempt has been made to trace the copyright holders of material reproduced. It may be possible that few words are missing or correction required, we will be pleased to make necessary correction/amendment in future edition of this book.

ઘટક પરિચય :

સમાજ કાર્યકર તરીકે, આપણે માનવ સમૂહની તથા સમુદાયની વિવિધ સમસ્યાઓનું નીરાકરણ લાવવાનું હોય છે. ક્યારેક શારીરિક, માનસિક તો ક્યારેક સામાજિક સમસ્યાઓના જવાબો મેળવવા પડતાં હોય છે. અને તેથી જ સમાજકાર્યને અત્યંત ઉપયોગી થતું જો કોઈ શાસ્ત્ર હોય તો તે મનોવિજ્ઞાન છે. આ શાસ્ત્રમાં વ્યક્તિના વર્તન ધોરણો, વ્યક્તિત્વ, મૂલ્યો, વલણો, પૂર્વગ્રહોનો ખ્યાલ આવે છે. વ્યક્તિ શા માટે એવું કરે છે તેની જાણ આપણને થાય છે. મોટેભાગે માણસ પોતાની પરિસ્થિતિનું જેવું જ્ઞાન અને સમજ મેળવે તેવું તે વર્તન કરે છે. તેથી બોધન એ વર્તનને સમજવાની મહત્વની ચાવી છે. ઘણીવાર, વ્યક્તિના વર્તનને સમજવા માટે તેનો વિસ્તૃત અભ્યાસ કરવો પડે છે અને તેથી તેની સાચી માહિતી બહાર આવે છે. મનોવિજ્ઞાન દ્વારા આધુનિક સમયમાં વધી રહેલી માનસિક અસ્વસ્થતા વિષે પણ મનોવિજ્ઞાન દ્વારા જાની શકાય છે. વિવિધ મનોવૈજ્ઞાનિકોએ નીતનવા સંશોધનો કરીને અમુક સિદ્ધાંતોને માન્યતા આપી છે જે આપણાં જાતિય, સામાજિક, શારીરિક, મનાવવાદી કે બોધાત્મક પાસાને સમજાવવામાં મદદ કરે છે. વિકાસ એ ગર્ભાવસ્થાથી મૃત્યુ સુધી ચાલતી સતત પ્રક્રિયા છે. અને આ નિરંતર ચાલતી પ્રક્રિયા દરમિયાન વ્યક્તિનો માનસિક, શારીરિક, સામાજિક કે બોધાત્મક વિકાસ કેવો થાય છે અને વિવિધ અવસ્થા દરમિયાન વ્યક્તિનું વર્તન કેવું હોય છે તે પણ જાણી શકાય છે. આ વિષય/ પાઠ્યક્રમને અનુસરવાથી/અધ્યયન કરવાથી વ્યક્તિને સમજવું ઘણું સરળ બને છે.

આ ઘટકમાં આપણે મનવવિકાસના સિદ્ધાંતોની સમજ મેળવીશું. વિકાસ દરમિયાન વર્તનમાં કેવો ફેરફાર થાય છે તે પણ તેના સિદ્ધાંત દ્વારા સમજી શકાય છે. સિગ્મંડ ફ્રોઈડે આપેલા ચેતન, અર્ધચેતન, અચેતન તથા મનોજાતીય વિકાસના તબક્કાઓના સિદ્ધાંત, એરિક્સનનો મનોસમાજિક વિકાસનો સિદ્ધાંત, જ્યા પિયાજનો બોધાત્મક વિકાસનો સિદ્ધાંત, યુંગનો વ્યક્તિત્વનો સિદ્ધાંત તથા કાર્લ રોજર્સ અને મેસ્લોનો મનાવવાદી સિદ્ધાંતો ઉપરાંત સ્કીનરનો શિક્ષણનો સિદ્ધાંતને પણ આપણે સમજવાનો પ્રયત્ન કરીશું. ઉપરાંત ગર્ભાવસ્થા પહેલા અને પછીના સમયગાળામાં ધ્યાનમાં રાખવાની બાબતો, બીજ અવસ્થાથી વ્યક્તિ બનવાની અવસ્થા સુધીના ગાળાની આપણે વિસ્તૃત સમજ મેળવવાની છે.

ઘટકના હેતુઓ :

આ ઘટકના અભ્યાસબાદ તમે સમજી શકશો કે, વૃદ્ધિ અને વિકાસ શું છે? વિકાસના સિદ્ધાંતોની તમને જાણ થશે . જેથી તમે જાણશો કે વિકાસ એ સતત ચાલતી પ્રક્રિયા છે. સાથે-સાથે વિવિધ મનોવૈજ્ઞાનિકો દ્વારા આપેલ વિકાસના સિદ્ધાંતોની પણ સમજ કેળવાય છે. એક વૈજ્ઞાનિક મનોજાતીય અવસ્થા પર ભાર મૂકે છે, જ્યારે બીજો મનોસામાજિક પાસાઓ પર. આમ, આપણાં જીવનના દરેક પાસાઓને વિકાસ કેવી રીતે સ્પર્શે છે, તેની આપણને ઊંડાણભરી જાણકારી મળે છે. સગભાવિસ્થા દરમિયાન તથા તે પછીના સમયગાળામાં વિકાસની પ્રક્રિયા, તે અવસ્થામાં અપાતી કાળજી, રક્ષણનું મહત્ત્વ વગેરે જાની શકાય છે. સાથે-સાથે બાળકના જન્મ પછી તેના રક્ષણ અને કાળજી કેવી રીતે રાખવી તેની જાણકારી પણ મળી શકે છે.

: એકમનું માળખું :

- 1.0 એકમનાં હેતુઓ
- 1.1 પ્રસ્તાવના
- 1.2 વિકાસના સિદ્ધાંતો
- 1.3 સિગ્મંડ ફ્રોઇડનો મનોવૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાંત
 - 1.2.1 સંપૂર્ણ ચેતન માનસિક પ્રક્રિયાઓ
 - 1.2.2 ચેતન અને અર્ધચેતન માનસિક પ્રક્રિયાઓ
 - 1.2.3 અચેતન માનસિક પ્રક્રિયાઓ
 - 1.2.4 સિગ્મંડ ફ્રોઇડના મતે વ્યક્તિત્વના ગત્યાત્મકો:
 - 1.2.5 મનોજાતીય વિકાસના તબક્કાઓ
- 1.4 ઉપસંહાર
- 1.5 તમારી પ્રગતિ ચકાસો (MCQs)
- 1.6 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો
- 1.7 ચાવીરૂપ શબ્દો (Glossary)
- 1.8 સ્વાધ્યાય લેખન (Assignment)
- 1.9 પ્રવૃત્તિ (Activities)
- 1.10 કેસ સ્ટડી (Case Study)
- 1.11 સંદર્ભ ગ્રંથ

1.0 એકમનાં હેતુઓ

આ એકમના અભ્યાસ બાદ તમે સમજી શકવાને સમર્થ હશો કે,

- વિકાસ થવાથી વર્તન બદલાય છે.
- ઉંમર મુજબનો વિકાસ અને તેમાં આવતી સ્થગીતતાના કારણો
- જીવનની દરેક અવસ્થામાં વિકાસનો માપદંડ ભિન્ન હોય છે.

1.1 પ્રસ્તાવના

જીવનની શરૂઆતથી લઈને અંત સુધી ફેરફાર એ સતત ચાલતી પ્રક્રિયા છે. શારીરિક તેમજ માનસિક જીવનમાં પણ અવિરતપણે ફેરફારો થયા જ કરે છે. સામાન્ય વ્યવહારમાં આપણે વૃદ્ધિ, વિકાસને સમાનાર્થી શબ્દ તરીકે જ વાપરીએ છીએ પણ બંને વચ્ચે ફેર છે.

વૃદ્ધિ એ કેવળ કદમાં થતો વધારો છે. વિકાસ એ કેવળ ખ્યાલ નથી પણ તેનું માપન થાય છે. વિકાસના ત્રણ સ્પષ્ટ આર્વિભાવો જોવા મળે છે.

- (1) અસ્થિ રચનામાં
- (2) અંગોપાંગમાં
- (3) વર્તનમાં

વૃદ્ધિ પ્રમાણાત્મક ફેરફાર છે જ્યારે વિકાસ ગુણાત્મક ફેરફાર છે.

વિકાસ સર્વાંગી અને સાંગોપાગ પ્રક્રિયા છે. બાળકની વય વધવા સાથે માનસિક, શારીરિક અને આવેગિક, ભાષાકીય, સામાજિક વગેરે જે વર્તન ફેરફારો જણાય છે તે વિકાસ છે. વિકાસમાં ચોક્કસ ક્રમ અ સુસંવાદિતા અને પ્રગતિ હોય છે. બાળકના વર્તન દ્વારા આપણે અનુભવી શકીએ છીએ. વિકાસનો તબક્કાવાર ચોક્કસ ક્રમ હોવાથી એક તબક્કા પરથી બીજા તબક્કાની આગાહી પણ કરી શકીએ છીએ. વિકાસમાં ક્રમિક અને તબક્કાવાર ફેરફાર સર્જાય છે. વૃદ્ધિ અને વિકાસને તાલીમ અને યોગ્ય પોષણથી થોડો ઝડપી અને વ્યવસ્થિત બનાવી શકાય છે. શિક્ષણ આપવા માટે બાળકમાં પરિપક્વતાં હોવી જરૂરી છે.

વિકાસની પ્રક્રિયા દરેક બાળકમાં લગભગ સરખી જોવા મળે છે. તેની એક ચોક્કસ તરેહ હોય છે. બાળકની જેમ જેમ વૃદ્ધિ થાય તેમ તેમ વિકાસના તબક્કા ઉદભવ પામે છે. વિકાસ તબક્કાવાર થતો હોવાથી વિકાસની આગાહી કરી શકાય છે.

1.2 વિકાસના સિદ્ધાંતો

વિકાસની પ્રક્રિયામાં કેટલાક મૂળભૂત સિદ્ધાંતો જોવા મળે છે.

- (1) વિકાસ ચોક્કસ તરેહ પ્રમાણે થાય છે.
- (2) વિકાસની પ્રક્રિયા ઉપરથી નીચે તરફની મસ્તકથી ધડ પ્રતિ (Ephalocaudally) હોય છે.
- (3) વિકાસની પ્રક્રિયા કેન્દ્રથી પરીઘ તરફની હોય છે.
- (4) વિકાસની પ્રક્રિયા સામાન્યથી વિશિષ્ટ તરફની હોય છે.
- (5) વિકાસ એ સતત ચાલતી પ્રક્રિયા છે.
- (6) વિકાસની પ્રક્રિયા એક-બીજા અંગોના વિકાસ પર આધારિત છે.
- (7) વિકાસની કક્ષામાં વ્યક્તિગત ભિન્નતા જોવા મળે છે.
- (8) બાળકનો વિકાસ સ્વકેન્દ્રિતાથી પરકેન્દ્રિતા તરફનો હોય છે.
- (9) વિકાસની પ્રક્રિયા પરાવલંબનમાંથી સ્વાલંબન તરફની હોય છે.

1.3 સિગ્મંડ ફ્રોઇડનો મનોવૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાંત

આ કદાચ વ્યક્તિત્વનો સૌથી લોકપ્રિય અભિગમ છે. આ અભિગમ વ્યક્તિના જીવનમાં આવતા સંઘર્ષો પરિવર્તનો અને વ્યક્તિત્વ વિકાસ ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે. આમાં સિગ્મંડ ફ્રોઇડનો ફાળો સૌથી મોટો છે. તેનો મનોવિશ્લેષણાત્મક વ્યક્તિત્વ સિદ્ધાંતે મનોવિજ્ઞાન ઉપરાંત સામાન્યજન, સમાજવિજ્ઞાનીઓ, સાહિત્યકારો અને કલાકારો ઉપર પણ પ્રભાવ પાડ્યો છે.

સિગ્મંડ ફ્રોઇડના અચેતન માનસના ખ્યાલથી 20 મી સદીની શરૂઆત સુધીમાં વ્યક્તિત્વના બંધારણ અને કાર્ય વિશે જે સિદ્ધાંતો અસ્તિત્વ ધરાવતા હતા તે સિદ્ધાંતોનું મહત્વ ઘણે અંશે ઘટી ગયું. સમગ્ર મનોવિજ્ઞાનના કાર્યક્ષેત્રમાં આ સિદ્ધાંત નોંધાવી શક્યો નથી.

સિગ્મંડ ફ્રોઇડના મંતવ્ય પ્રમાણે વ્યક્તિના વર્તનનો મહદ્ અંશેનો ભાગ, વ્યક્તિથી અજ્ઞાત માનસિક પ્રક્રિયાઓની અસર નીચે કામ કરે છે. તેને લીધે જ્યારે વ્યક્તિને તેની આંતરિક માનસિક પરિસ્થિતિનું સંપૂર્ણ વર્ણન કરવાનું કહેવામાં આવે છે, ત્યારે તેણે કરેલું સાચું વર્ણન હોવા છતાં તે સંપૂર્ણ હોતું નથી. તેથી જ ચિકિત્સા મનોવૈજ્ઞાનિકે તેની નિદાનાત્મક પદ્ધતિમાં વ્યક્તિના અચેતન માનસનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ મેળવવો જરૂરી બને છે.

સિગ્મંડ ફ્રોઇડે રજૂ કરેલા મંદ મનોવિકૃતિવાળા વ્યક્તિત્વની સમજૂતીના સિદ્ધાંતો, સામાન્ય વ્યક્તિત્વના વિકાસને પણ લાગુ પાડી શકાય છે. તેથી મનોવિશ્લેષણાત્મક સિદ્ધાંતની શરૂઆત દર્દીઓના નિદાન અને ઉપચારમાંથી થઈ હોવા છતાં, પછીથી તે વ્યક્તિત્વના એક સામાન્ય સિદ્ધાંત તરીકે પણ ગણવામાં આવે છે.

સિગ્મંડ ફ્રોઇડના મત પ્રમાણે, વ્યક્તિત્વની બધી જ માનસિક પ્રક્રિયાઓને ત્રણ વિભાગમાં વહેંચવી જોઈએ.

1.3.1 સંપૂર્ણ ચેતન માનસિક પ્રક્રિયાઓ

આ પ્રકારની પ્રક્રિયાઓમાં વ્યક્તિનું શૈક્ષણિક જ્ઞાન, તેના વાતાવરણ સાથેનો પરિચય, પોતાના વ્યક્તિત્વની થોડી ઘણી માહિતી અને સામાજિક વાતાવરણ સાથે થયેલા સુખદ અનુભવોનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત આવેગની દૃષ્ટિએ નિયંત્રિત પ્રમાણમાં દુઃખદ એવા અનુભવોને પણ આ વિભાગમાં મૂકી શકાય આ વિભાગનું મુખ્ય લક્ષણ એ છે કે, વ્યક્તિ આ દરેક અનુભવ પોતાની જાત સમક્ષ તેમજ અન્ય સમક્ષ કબૂલ કરવામાં કોઈ તેની નૈતિક હીનતા અનુભવતી નથી. તેથી માનસિક પ્રક્રિયાઓના આ વિભાગની સંપૂર્ણ માહિતી જ્યારે જોઈએ ત્યારે પૂરેપૂરી રીતે ઉપલબ્ધ હોય છે. સિગ્મંડ ફ્રોઈડનાં મંતવ્ય પ્રમાણે સમગ્ર માનસિક પ્રક્રિયાઓનો કેવળ 1/10 ભાગ આ વિભાગમાં મૂકી શકાય.

1.3.2 ચેતન માનસિક પ્રક્રિયાઓ/અર્ધચેતન માનસિક પ્રક્રિયાઓ

મહદ્ અંશે, સંપૂર્ણ જ્ઞાત વિભાગની સાથે જ સંકળાયેલો માનસિક પ્રક્રિયાઓનો આ બીજો વિભાગ છે. આ વિભાગમાં તે પ્રકારના અનુભવો અને તેમની સ્મૃતિનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે. જે તાત્કાલિક વ્યક્તિના માનસિક ક્ષેત્ર પર ઉપસ્થિત ન હોય, પરંતુ વ્યક્તિના પ્રયત્નને અંતે તે ઉપલબ્ધ થઈ શકે. દા.ત. પોતાની શાળાના કે કોલેજના અનુભવ, બાલ્યાવસ્થામાં પોતે જોયેલાં સ્થળો, તેમજ અન્ય આવેગાત્મક દૃષ્ટિએ, ઉપર છલ્લા અનુભવને અહીંયા સમાવેશ કરવામાં આવે છે.

આ અનુભવનું એકમાત્ર લક્ષણ એ છે કે, તેની સ્મૃતિને માટે વ્યક્તિએ કેટલાક પ્રયત્ન કરવા પડે છે, પરંતુ તેને માટે કોઈપણ મનોપચારિક પદ્ધતિની જરૂર પડતી નથી. સિગ્મંડ ફ્રોઈડના મંતવ્ય પ્રમાણે સંપૂર્ણ ચેતન અને આંશિક ચેતન મન વ્યક્તિના જ્ઞાનાત્મક વિભાગને મહદ્ અંશે આવરી લે છે. તેમાં શિક્ષણ, સ્મૃતિ, કલ્પના, પ્રત્યક્ષથી જ્ઞાન, વગેરેને ફાળો મહદ્ અંશે ગણી શકાય. પરંતુ આવેગાત્મક દૃષ્ટિએ આ બંને વિભાગો બહુ અગત્યનું સ્થાન ધરાવતા નથી.

ચેતન માનસિક પ્રક્રિયાઓ અથવા અર્ધચેતન માનસિક પ્રક્રિયાઓ એટલે આપણી એવી સ્મૃતિ જે આપણા માનસમાં ધરબાયેલી છે, પણ તેને યાદ કરવી આપણને વધુ મહેનતની જરૂર પડતી નથી અને પરિસ્થિતિ, સમય, સ્થળ કે વ્યક્તિને જોતાં તે આપણા માનસપટ પર દૃશ્યમાન થાય છે. દા.ત. ભૂતકાળમાં પોતાની પ્રિયતમા સાથે ફરવા ગયા હોય તેવા સ્થળે કદાચ એકલા જવાનું થાય તો તે સ્થળ જોતાં જ આ સ્મૃતિઓ મનમાં આવી છે. તેને યાદ કરાવવા મહેનત કરવી પડતી નથી.

રોજબરોજની જીવનશૈલીમાં બધી જ વસ્તુઓ/બાબતો ઉપયોગી હોતી નથી. આપણા અર્ધચેતન/ચેતન માનસમાં આ સ્મૃતિઓ જળવાઈ રહે છે અને જ્યારે જરૂર પડ્યે તે નજર સમક્ષ આવે છે. કહેવાય છે કે, 'સમય જ શ્રેષ્ઠ ઔષધિ છે.' તેના અનુસાર આ સ્મૃતિઓ આપણને પરેશાન કરતી બંધ થાય છે પણ મનમાં જળવાઈ રહે છે.

1.3.3 અચેતન માનસિક પ્રક્રિયાઓ

અચેતનમાનસિક પ્રક્રિયાઓ એટલે, વ્યક્તિની જાણ બહાર તેના જ વ્યક્તિત્વમાં અસ્તિત્વ ધરાવતી તેનાથી અજ્ઞાત તેવી માનસિક પ્રક્રિયાઓ સમગ્ર વ્યક્તિત્વની બધી જ માનસિક પ્રક્રિયાઓમાં લગભગ 9/10 જેટલા ભાગને રોકે છે અને તેના મંતવ્ય પ્રમાણે આ પ્રક્રિયાઓ જ વ્યક્તિના વર્તન પર સતત અસર કરતી રહે છે. આ પ્રક્રિયાઓનો ઉદભવ, વ્યક્તિની બાલ્યાવસ્થામાં થયેલાં તીવ્ર આવેગશીલ અનુભવો, અપમાનો, દુઃખદ ઘટનાઓ તેમજ પોતે કરેલી ભૂલોની સમાનતામાંથી જન્મે છે.

તેના મંતવ્ય પ્રમાણે, બાળકના જન્મ વખતે, તે કેવળ પોતાની શારીરિક અને માનસિક જરૂરિયાતોના સંતોષ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરનાર એક સ્વકેન્દ્રીય પ્રાણી છે પરંતુ, ઉંમર વધતાંની સાથે તેને સમજાવા માંડે છે કે તેની બધી જ જરૂરિયાતો તે ધારે ત્યારે અને ધારે તેવી રીતે પૂરી કરવી, અશક્ય છે જે ઈચ્છાઓ સંતોષી શકાય નહિ તેનું તેણે દમન કરવું પડે છે.

આ સમય દરમિયાન તેના કુટુંબમાંથી પણ તેની કેટલીક પ્રવૃત્તિઓ પર નિયંત્રણ મૂકવામાં આવે છે દા.ત. તે ધારે તેટલો સમય તેની પાસે રહી શકતો નથી, પિતાને માતાની પાસે જતાં અટકાવી શકતો

નથી, જાહેરમાં લૈંગિક પ્રવૃત્તિઓ કરી શકતી નથી. આ બધી પ્રક્રિયાઓ કેવળ વર્તનમાંથી જ નહીં, પરંતુ વિચારમાંથી પણ તેને કાઢી નાખવી પડે છે.

સિગ્મંડ ફોઈડના જણાવ્યા પ્રમાણે આ પ્રક્રિયાઓ ચેતન માનસમાંથી નષ્ટ થઈ તેનો અર્થ એ નથી કે, વ્યક્તિત્વમાંથી નષ્ટ થઈ. આ ઈચ્છાઓ નાશ પામતી નથી. પરંતુ તેમનું દમન થાય છે. એટલે કે તેઓ વ્યક્તિના જ્ઞાત મનથી અલગ રહીને પોતાનું અસ્તિત્વ ટકાવી રાખે છે. અજ્ઞાત મન ઉપર અંકુશ રાખનારાં બે પરિબળો સિગ્મંડ ફોઈડનાં મતે મહત્વના છે.

આમાનું એક પરિબળ, તે વ્યક્તિનું અધિઅહમ છે અને બીજું પરિબળ ઉધ્વીકરણ છે. ઉધ્વીકરણ એટલે દમિત થયેલી ઈચ્છાઓને તેમના સ્વરૂપનું રૂપાંતર સમાજમાન્ય પ્રવૃત્તિ તરફ વાળવી. આ બતાવે છે કે, ઈચ્છાઓ જ્યારે દમિત થાય છે ત્યારે તેનું સ્વરૂપ સામાજિક દષ્ટિએ, અસ્વીકાર્ય કે અનૈતિક હોય, પરંતુ ઉધ્વીકરણ કર્યા પછી તે ઈચ્છાઓનું મૂળ સ્વરૂપ એનું એ જ રહેવા છતાં તે ઈચ્છાઓની સાથે સંકળાયેલ પ્રવૃત્તિઓ અને ધ્યેય બદલાઈ જાય છે. દા.ત. પિતાની સાથે વૈમનસ્યની વૃત્તિ ધરાવતું બાળક, પોતાની વૈમનસ્ય પ્રવૃત્તિને સામાજિક અન્યાય તરફ કે ગરીબોને પડતી મુશ્કેલી તરફ વાળે છે.

આ બંને પ્રવૃત્તિઓ કેવળ સામાજિક દષ્ટિએ સ્વીકાર્ય છે તેટલું જ નહિ, પરંતુ કેટલીક વખત અત્યંત ઉપયોગી પણ છે. સિગ્મંડ ફોઈડના મંતવ્ય પ્રમાણે વ્યક્તિની મહદ્ અંશેની ધાર્મિક ભાવનાઓ, આ પ્રકારના ઉધ્વીકરણમાંથી જ અસ્તિત્વમાં આવે છે.

આ પ્રકારનું ઉધ્વીકરણ દરેક વ્યક્તિને માટે સરખા પ્રમાણમાં શક્ય બનતું નથી. તેને માટે જવાબદાર પરિબળો તેના માટે કારણરૂપ છે. અહીં અધિઅહં દરેક વ્યક્તિમાં એકસરખી રીતે વિકાસ પામતા નથી. જે વ્યક્તિની બાલ્યાવસ્થામાં તેની પર કોઈપણ પ્રકારનું સામાજિક કે નૈતિક નિયંત્રણમાં મૂકવામાં આવે નહીં તેની બધી ઈચ્છાઓ કોઈપણ પ્રકારના અવરોધ વિના સંતોષાતી હોય તે બાળકમાં સામાજિક અને નૈતિક જવાબદારીની ભાવનામાં ઉદય થતો નથી.

તેવી જ રીતે બાળકને અન્ય સામાજિક અનુભવોથી તદ્દન અલિપ્ત રાખીને કેવળ તેની ઈચ્છાઓ સંતોષવા પર જ તેનું ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં આવે છે તો તે બાળકમાં વાસ્તવિક દષ્ટિબિંદુનો યોગ્ય વિકાસ થતો નથી, એટલે જ સિગ્મંડ ફોઈડના મંતવ્ય પ્રમાણે, વ્યક્તિની નૈતિક ભાવના, અને તેનો વર્તન-પરિચય, તે બંને તેની સામાજિક આંતરક્રિયામાંથી પરિણમે છે જ્યારે આ આંતરક્રિયા અયોગ્ય હોય ત્યારે વાસ્તવિક અને નૈતિક પરિબળોનો વિકાસ યોગ્ય રીતે થતો નથી. તે પ્રસંગે વ્યક્તિની દમિત ઈચ્છાઓને તેમના મૂળભૂત અથવા વિકૃત સ્વરૂપમાં વ્યક્તિ થવાની તક મળે છે. સિગ્મંડ ફોઈડના મંતવ્ય પ્રમાણે, મંદ અને તીવ્ર મનોવિકૃતિના લક્ષણો તે દમિત ઈચ્છાઓનો આંશિક કે સંપૂર્ણ પરંતુ આવિષ્કાર છે. આ હકીકતને સમજવા માટે સિગ્મંડ ફોઈડના માનસિક ક્ષેત્રનું વિશ્લેષણ કરેલ છે. તેની સમજૂતી મહત્વની બને છે.

1.3.4 સિગ્મંડ ફોઈડના મતે વ્યક્તિત્વના ગત્યાત્મકો :

સિગ્મંડ ફોઈડના મંતવ્ય પ્રમાણે વ્યક્તિની સમગ્ર માનસિક પ્રક્રિયાઓને તેમના સ્વરૂપ અને કાર્યની દષ્ટિએ નીચે પ્રમાણેના ત્રણ વિભાગમાં વહેંચી શકાય:

(1) મૂળભૂત ઈચ્છાઓ: (Id)

સિગ્મંડ ફોઈડના મંતવ્ય પ્રમાણે દરેક વ્યક્તિમાં શારીરિક અને માનસિક એમ બે પ્રકારની ઈચ્છાઓ રહેલી છે. શારીરિક ઈચ્છાઓમાં મુખ્યત્વે ક્ષુધા, તુષા, આરામ અને કોઈપણ પ્રકારના ભયજનક પદાર્થની દૂર રહેવાની ઈચ્છાનો સમાવેશ થાય છે. આ ઈચ્છાઓ વ્યક્તિના જીવનને ટકાવી રાખવા માટે જરૂરી બને છે અને તેથી જ તે સાર્વત્રિક છે. તેમાં કોઈપણ પ્રકારની વ્યક્તિગત ભિન્નતા જોવામાં આવતી નથી.

બીજા પ્રકારની ઈચ્છાઓને સિગ્મંડ ફોઈડ મનોવૈજ્ઞાનિક ઈચ્છાઓ તરીકે ગણે છે. તે ઈચ્છાઓ મુખ્યત્વે વ્યક્તિની સુખપ્રાપ્તિની ઈચ્છાઓ હોય છે. સિગ્મંડ ફોઈડ આ સમગ્ર ઈચ્છાઓને જાતિય ઈચ્છાઓ

તરીકે ગણે છે. દરેક વ્યક્તિ પોતાના જન્મથી જ આ પ્રકારનું સુખ ગ્રહણ કરવા માટેનો શક્ય તેટલો પ્રયત્ન કરે છે. જો આ બધી ઈચ્છાઓ સંતોષાય તો તેને આનંદ મળે છે. જો તેમના સંતોષમાં વિઘ્ન આવે તો વ્યક્તિ હતાશા અનુભવે છે.

(2) અહમ (Ego)

મૂળભૂત ઈચ્છાઓની પરિતૃપ્તિ, વ્યક્તિ ધારે ત્યારે અને ધારે તેવી રીતે કરી શકતી નથી. તેમાં વિઘ્ન કરતી પરિબળોમાં મુખ્યત્વે સંતોષજનક ધ્યેયની ખામી મર્યાતા પ્રમાણમાં સંતોષકારક સાધનનું અસ્તિત્વ સામાજિક અને નૈતિક નિયમન તેમજ તેને અવગણતા, અસ્તિત્વમાં આવતી શિક્ષાનો ભય વગેરે ભાગ ભજવે છે. આ સમગ્ર પરિબળોના સમૂહને સિગ્મંડ ફ્રોઈડ વ્યક્તિના અહં અથવા વાસ્તવિક પરિચય તરીકે ઓળખાવે છે.

વ્યક્તિનો તેના વાતાવરણ સાથેનો પરિચય અને તેનું વાસ્તવિક અર્થઘટન વ્યક્તિની મૂળભૂત ઈચ્છાઓના સંતોષમાં અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. તેથી જ સિગ્મંડ ફ્રોઈડના મંતવ્ય પ્રમાણે વ્યક્તિત્વના બધાં ઘટકોમાં વાસ્તવજ્ઞાનનો ઘટક અત્યંત અગત્યનો છે. કારણ કે, તેનાથી વ્યક્તિને તેના વાતાવરણની સગવડ તેમજ મર્યાદાઓ સાચો પરિચય થાય છે.

આ ઉપરાંત વ્યક્તિ પોતાની ઈચ્છાઓને સંતોષવાની પદ્ધતિ પણ શીખે છે. આ વાસ્તવજ્ઞાનના આધારે વિકસિત થાય, તેમ વ્યક્તિત્વ વધારે દૃઢ સુગ્રથિત અને સ્થાયી બને છે. સિગ્મંડ ફ્રોઈડની દૃષ્ટિએ દરેક પ્રકારની માનસિક બીમારીને માટે વ્યક્તિના વાસ્તવજ્ઞાનના પરિણામે વ્યક્તિ પોતાની ઈચ્છાઓ ક્યારે, કેવી રીતે અને શાનાથી સંતોષવી તે સમજતાં શીખે છે.

(3) અધિ અહમ (Super Ego)

સિગ્મંડ ફ્રોઈડના મંતવ્ય પ્રમાણે વ્યક્તિત્વના નૈતિક પરિબળના મુખ્ય બે પાસાં છે. વિધેયાત્મક અને નિષેધાત્મક, વિધેયાત્મક પાસાંમાં વ્યક્તિએ શું કરવું જોઈએ, તેની ફરજો કઈ છે તે ફરજોનું તેણે કેવી રીતે પાલન કરવું જોઈએ તે નક્કી કરે છે. આ પાસાંના વિકાસ માટે માતાપિતાની તાલીમ અને અન્ય સામાજિક ઉદાહરણ આવશ્યક છે.

બીજું પાસું જેને સિગ્મંડ ફ્રોઈડ નિષેધાત્મક પાસાં તરીકે ઓળખાવે છે. તેનું મુખ્ય કાર્ય વ્યક્તિએ જે નીતિનિયમોનું ઉલ્લંઘન કર્યું છે તેને માટેનો તેનો ઠપકો આપવાનો છે.

મનોજાતીયવિકાસના સોપાનો :

સિગ્મંડ ફ્રોઈડે વ્યક્તિત્વ વિકાસમાં વ્યક્તિના મનોજાતિય વિકાસને જ મહત્ત્વ આપ્યું છે. તેના મતે પુષ્પવયે સૌમ્ય મનોવિકૃત ઉપજવાનું મુખ્ય કારણ વ્યક્તિને બાલ્યવયે થયેલ આઘાતજનક અનુભવો છે તેથી તેની વિગતોની સમજ મેળવવી જોઈએ. સરેરાશ વ્યક્તિ મનોજાતિય વિકાસના પાંચ તબક્કામાંથી પસાર થાય છે. જીવનના પાંચ વર્ષ દરમ્યાન શારીરિક સુખનું કેન્દ્ર અનુક્રમે મુખ, ગુહા અને લિંગમાં હોય છે. પછી પાંચ-છ વર્ષની વયે શાંત સુખ તબક્કો હોય છે. પૌગંડાવસ્થા પછી જનીન તબક્કો આવે છે. જો આમાંના કોઈપણ તબક્કે સમસ્યા ઉપજે તો મનોજાતિય વિકાસ ધીમો પડે કે અટકે છે. તેની વ્યક્તિ પર લાંબાગાળાની નિષેધક અસર પડે છે.

(i) મુખ (Oral) કામૂકતાનો તબક્કો:

જીવનના પ્રથમ વર્ષે શિશુ જરૂરિયાતોની તૃપ્તિ માટે બીજાઓ ઉપર જ પૂરો આધાર રાખે છે. આ સમયે શિશુને શરીર સુખ પોતાના મોં દ્વારા મળે છે. પ્રવાહી કે ઘન ખોરાક લેતી વખતે ચૂસવું, ગળવું, બચકું ભરવું, ચાવવું જેવી મોંની ક્રિયાઓ અગત્યની બને છે. યોગ્ય સમયે સ્તનપાન છોડાવવામાં આવે છે.

(ii) ગુદા (Anal) કામૂકતાનો તબક્કો:

જીવનના બીજા-ત્રીજા વર્ષ દરમ્યાન આવતા આ તબક્કામાં બાળકનું શરીરસુખ મોંથી બદલાઈને ગુદામાં કેન્દ્રિત થાય છે. આ સમય શરીરના મળના સંગ્રહ સાથે અથવા મળત્યાગની ક્રિયા સાથે ખાસ

જોડાયેલો હોય છે. આ તબક્કે મોટેરાઓ બાળકને મળત્યાગની તાલીમ આપે છે. તે વખતે પહેલીવાર બાળકને બહારથી લદાયેલા નિયંત્રણનો અનુભવ થાય છે. મળત્યાગ અને સ્વચ્છતાં અંગે બાળકને જે પદ્ધતિથી તાલીમ અપાય તે પ્રમાણે મોટી ઉંમરે તેનામાં સંઘર્ષો ઉદભવે છે, અને તે પ્રમાણ તેના વ્યક્તિત્વ લક્ષણો વિકસે છે. દા.ત. જો બાળકને આને અંગે બહુ જ કડક શિક્ષાત્મક કે દમનાત્મક તાલીમ અપાય તો તે પુષ્ટ બને ત્યારે જીવનમાં સ્વચ્છતાંને વધુ પડતું મહત્ત્વ આપવા માંડે છે.

(iii) લિંગ (Phallic) તબક્કો:

ત્રણથી છ વર્ષની વયે આ તબક્કો આવે છે. આ વયે બાળક પુરુષ અને સ્ત્રીની શરીર રચનાનો તફાવત જુએ છે. સિગ્મંડ ફોઈડને મતે આ વયે બાળક વિરુદ્ધ જાતીની પુષ્ટ વ્યક્તિ માટે આકર્ષણ અને સમાન જાતિની પુષ્ટ વ્યક્તિ માટે ધિક્કાર અનુભવે છે. છોકરાને માતાના અને છોકરીને પિતાના સંગાથની ઈચ્છા જાગે છે. સમાજ આવી ઈચ્છાને અયોગ્ય ગણે છે. તેથી જો બાળક આવી ઈચ્છા વ્યક્ત કરે તો માતાપિતા એવી અભિવ્યક્તિને ભય બતાવીને કે શિક્ષા દ્વારા ટાળવાનો પ્રયત્ન કરે છે. તેથી સંતાનમાં અભિગમન પરિકરણ સંઘર્ષ ઉપજે છે. છોકરામાં થતા આવા સંઘર્ષને ઈડિયસ ગ્રંથિ અને છોકરીમાં થતાં સંઘર્ષને ઈલેક્ટ્રા ગ્રંથિ કહે છે. (ગ્રીક રાજા ઈડિયસે પોતાના પિતાને મારી નાખી પોતાની માતા સાથે લગ્ન કર્યા હતાં. ઈલેક્ટ્રા નામની ગ્રીક છોકરીએ પોતાની માતાને મારી નાખવા પોતાના ભાઈને પ્રેર્યો હતો.)

જો પોતે આવી ઈચ્છા વ્યક્ત કરશે તો મા બાપ શિક્ષા કરશે એવી ભયથી સંતાનો ધીરે ધીરે ઈડિયસ - ઈલેક્ટ્રા ગ્રંથિઓને દૂર કરે છે. તેથી આખરે છોકરો પોતાની માતા પ્રત્યેનું જાતિય આકર્ષણ છોડી દે છે. તે પોતાના પિતાને માતાનો પ્રેમ મેળવવા માટે પોતાનો હરીફ ગણવાનું બંધ કરે છે અને તેને પુરુષની ભૂમિકા માટેનો આદર્શ ગણવા માંડે છે, એજ રીતે છોકરી પિતા માટેનું આકર્ષણ છોડી દે છે તે માતાને સ્ત્રીની ભૂમિકા માટેનો આદર્શ માનવા માંડે છે, અને માતા સાથે તાદાત્મ્ય સાધે છે.

(iv) સુપ્ત (Latent) તબક્કો:

આ છ થી બાર વર્ષની વયનો ગાળો છે. આ વયે બાળકમાં લૈંગિકતા માટેનો પ્રગટ કે અપ્રગટ રસ બહુ જ ઓછો હોય છે. પોતાના શૈશવન લૈંગિકતા અંગે કે અવરોધાયેલી લૈંગિક પ્રવૃત્તિ અંગેની પોતાની સ્મૃતિઓનું બાળક દમન કરે છે.

(v) જનનાંગ - લિંગ (Genital) તબક્કો:

આ તબક્કો બાર વર્ષ પછીની વયનો છે. આ વયે વ્યક્તિ મનોજાતિય વિકાસમાં પરિપક્વ બને છે. તે અન્ય વ્યક્તિ માટે સાચો પ્રેમ અનુભવી શકે છે, અને પુષ્ટ જાતિય સંતોષ મેળવે છે. તે અન્ય પાત્રો સાથે વિજાતિય સંબંધો બાંધે પણ ખરો. કેટલાક માણસો અહીં પૂર્વેના તબક્કા ઉપર સ્થગિત થઈ જાય છે. તેથી તેઓ લૈંગિકતા ઉપર વધુ પડતો ભાર મૂકી તેનો વધારે પડતો સંતોષ લેવાનો પ્રયત્ન કરે છે. સિગ્મંડ ફોઈડના લૈંગિક વિકાસના તબક્કાનો સાર નીચે પ્રમાણે છે:

તબક્કો	આશરે વય	લૈંગિકતા	વિકાસના કાર્યો
મુખ	0 થી 1 વર્ષ	મોં	સ્તનપાન છોડવું
ગુદા	1 થી 3 વર્ષ	ગુદા	આપમેળે મળત્યાગ કરવો
લિંગ	3 થી 6 વર્ષ	જનન અંગ	ઈડિયસ કે ઈલેક્ટ્રા ગ્રંથિ ઉપર વિજય મેળવવો
સુપ્ત	6 થી 12 વર્ષ	-	રુચિઓનો વિકાસ કરવો
જનનાંગ લિંગ	12 થી પુષ્ટવય	જનન અંગ	ગાઢ સંબંધો સ્થાપવા

સ્થગિતા (Fixation) અને પરાગતિ: (Regression)

વ્યક્તિનો મનોજાતિય વિકાસ સમજવામાં આ બે ખ્યાલો ઉપયોગી છે, જ્યારે માણસનો લૈંગિક આવેશ વિકાસના ભૂતકાળના કોઈ તબક્કામાં અટકી જાય ત્યારે તેને સ્થગિતતા કહે છે, જ્યારે વિકાસના

કોઈ તબક્કે મનમાં તીવ્ર સંઘર્ષ ઉપજે ત્યારે સ્થગિતતા આવે અથવા જ્યારે વ્યક્તિ લૈંગિકતાનો વધારે પડતો ઉપભોગ કરે અથવા લાંબા સમય સુધી લૈંગિક સુખથી વંચિત રહે ત્યારે પણ સ્થગિતતા આવી શકે. જ્યારે કોઈ તબક્કામાં તદ્દન અસંગત રીતે ઘડીકમાં વ્યક્તિ લૈંગિક સુખથી વંચિત રહે અને બીજી જ ઘડીએ વધારે પડતું લૈંગિક સુખ માણે ત્યારે અસંગતતા લીધે વિકાસમાં સ્થગિતતા આવે છે.

મનોજાતિય વિકાસના કોઈ તબક્કે ઉપજતી સમસ્યા જ્યારે વ્યક્તિ સંતોષકારક રીતે ઉકેલી ન શકે ત્યારે તેને મનોભાર ઉપજે છે. તેથી તેનું વર્તન પહેલાંના, વધારે બાલિશ તબક્કાના વર્તન જેવું થાય છે. આમ, વ્યક્તિ તેના ભૂતકાળમાં પાછી ફરતી હોવાથી એને પરાગતિ કહે છે. દા.ત. 15 વર્ષના તરુણ કે તરુણી 5 વર્ષના બાળકની જેમ વર્તવા માંડે છે.

જ્યારે તત્-ઈડના આવેશો કદ બહાર બળવાન બની જાય છે ત્યારે માણસમાં ગભરાટ, તણાવ અને ચિંતાનો દુઃખદ. લાગણીઓ ઉપજે છે. એને પહોંચી વળવા માટે અને પોતાના અહંને ભાંગી પડતો રોકવા માટે માણસ જાતજાતની બચાવ પ્રયુક્તિનો આશરો લે છે.

સિગ્મંડ ફ્રોઈડ પછીના મનોવિશ્લેષકોએ વાસ્તવિકતા, ભૌતિક અને સામાજિક પર્યાવરણ અને વ્યક્તિત્વના પાસાં ઉપર ધ્યાન આપ્યું છે. તેમણે તત્ (ઈડ)ની જાતિય અને આક્રમક પ્રવૃત્તિઓને ગૌણ ગણી છે નવાં મનોવિશ્લેષકોએ અહંનો વિસ્તાર વધાર્યો અને અહંનું મનોવિજ્ઞાન વિકસાવીને માણસની સમર્થતા, સમસ્યા ઉકેલવાની શક્તિ તેમજ સર્જકતા ઉપર ભાર મૂક્યો છે. સિગ્મંડ ફ્રોઈડ આ કાર્યને વ્યક્તિત્વના સમગ્ર મૂલ્યાત્મક પાસાં તરીકે ઓળખાવે છે.

સિગ્મંડ ફ્રોઈડનાં મંતવ્ય પ્રમાણે માનસિક રીતે તંદુરસ્ત વ્યક્તિમાં તેની મૂળભૂત ઈચ્છાઓ અહં એક બાજુ વાસ્તવિક પરિચયથી મૂળભૂત ઈચ્છાઓને યોગ્ય રીતે સંતોષી શકે. બીજી બાજુ અધિ અહં-અહં ની સાથે એવી રીતે સંકળાયેલી છે કે તેનાથી અધિઅહં વ્યક્તિને માટે અવાસ્તવિક આદર્શો ઉપસ્થિત કરતો નથી. આ રીતે જોઈએ તો, મનોવિશ્લેષણના સિદ્ધાંત પ્રમાણે માનસિક સમતુલાનો આધાર વ્યક્તિના અહંની કાર્યશક્તિ પર રહેલો છે. આ પ્રકારનું સમતુલા ધરાવતું વ્યક્તિત્વ મનોવૈજ્ઞાનિક દષ્ટિએ સમાયોજિત વ્યક્તિત્વ ગણાવી શકાય.

સિગ્મંડ ફ્રોઈડનો વ્યક્તિત્વનો આ સિદ્ધાંત અને તેના એક ચિકિત્સક તરીકેના અનુભવમાંથી વિકાસ પામ્યો છે. તેથી સિગ્મંડ ફ્રોઈડનો આ સિદ્ધાંત જેટલો નિદાનાત્મક છે તેટલો જ ચિકિત્સાત્મક પણ છે.

1.4 ઉપસંહાર

આપણે આગળ ઘટકમાં જોયું તે પ્રમાણે, વિકાસ એ સતત ચાલતી પ્રક્રિયા છે. વિકાસના સિદ્ધાંતો દ્વારા આપણે વિકાસને સરળતાથી સમજી શકીએ છીએ. વિકાસના સિદ્ધાંતો પૈકી તે ક્રમિક હોય છે. તેની ચોક્કસ તરેહ હોય છે. તેની આગાહી થઈ શકે છે. વિકાસની પ્રક્રિયા એકબીજા ઉપર આધારિત છે. વિકાસની કક્ષામાં વ્યક્તિગત ભિન્નતા જોવા મળે છે. તે મતસ્કથી પગ તરફ ગતિ કરે છે જેવા સિદ્ધાંતો જાણવા મળ્યા. આપણે આપણી રોજબરોજની જિંદગીમાં વિકાસને જોયો છે પણ અનુભવ્યો નથી. પણ હવે તમે આ સિદ્ધાંતોને તમારામાં પણ અનુભવી શકો છો.

વિકાસના મત ઉપર, વિવિધ મનોવૈજ્ઞાનિકો પોતાના વિચાર કાજૂ કર્યા છે. સિગ્મંડ ફ્રોઈડ મનોજાતિય વિકાસ ઉપર વધુ ભાર મૂકે છે. અને વ્યક્તિના વિકાસમાં તેના બાલ્યાવસ્થાના અનુભવો અને અચેતન માનસિક પ્રક્રિયાઓ વધુ અગત્યની છે, તેવું દર્શાવે છે.

1.5 તમારી પ્રગતિ ચકાસો (MCQs)

પ્રશ્ન:1 વ્યક્તિત્વનો સૌથી લોકપ્રિય અભિગમ _____ છે.

- (અ) મનોવિશ્લેષણાત્મક (બ) બોધાત્મક (ક) વાર્તનીક

પ્રશ્ન:2 ફ્રોઈડના મતે સમગ્ર માનસિક પ્રક્રિયાઓના કેટલા ભાગથી વ્યક્તિ પરિચિત હોય છે ?

- (અ) 1/2 (બ) 1/10 (ક) 1/3

પ્રશ્ન:3 _____ એટલે દામિત થયેલી ઈચ્છાઓને તેમના સ્વરૂપનું રૂપાંતર કરીને સ્મજમાન્ય પ્રવૃત્તિ તરફ વાળવી.

(અ) દમન (બ) શમન (ક) ઉર્ધ્વીકરણ

પ્રશ્ન:4 પ્રયત્નો દ્વારા કોઈપણ સ્મૃતિને કે અનુભવને માનસિક ક્ષેત્ર પર ઉપસ્થિત કરવવાની પ્રક્રિયા _____ કહેવાય.

(અ) ચેતન (બ) અર્ધચેતન (ક) અચેતન

પ્રશ્ન:5 ફોઈડે વ્યક્તિની સમગ્ર માનસિક પ્રક્રિયાને કેટલા ભાગમાં વહેંચી છે ?

(અ) ત્રણ (બ) ચાર (ક) પાંચ

પ્રશ્ન:6 નૈતિકતાનો સમાવેશ નીચેનામાંથી કેમાં થશે ?

(અ) ઈડ (Id) (બ) અહમ (Ego) (ક) અધિઅહમ (SuperEgo)

પ્રશ્ન:7 વ્યક્તિની બધી ઈચ્છા સંતોષાવી જોઈએ એવું નીચેનામાંથી કોણ મને છે ?

(અ) અધિઅહમ (SuperEgo) (બ) અહમ (Ego)

(ક) ઈડ (Id)

1.6 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો

જવાબ:1 (અ) મનોવિશ્લેષણાત્મક

જવાબ:2 (બ) 1/10

જવાબ:3 (ક) ઉર્ધ્વીકરણ

જવાબ:4 (બ) અર્ધચેતન

જવાબ:5 (અ) ત્રણ

જવાબ:6 (ક) અધિઅહમ (SuperEgo)

જવાબ:7 (ક) ઈડ (Id)

1.7 ચાવીરૂપ શબ્દો (Glossary)

ઈડીપસ કોમ્પ્લેક્ષ - છોકરીનો પોતાના પિતા પ્રત્યેનો પ્રેમ

ઓડિપસ કોમ્પ્લેક્ષ - છોકરનો પોતાની માતા પ્રત્યેનો પ્રેમ

સુમ - છુપું

પરાગતિ - પીછેહઠ

દમન - દબાવી દેવું

1.8 સ્વાધ્યાય લેખન (Assignment)

પ્રશ્ન:1 વિકાસના સિદ્ધાંતો જણાવો.

.....
.....
.....
.....

પ્રશ્ન:2 ફોઈડે દર્શાવેલ માનસિક પ્રક્રિયાના વિભાગો સમજાવો.

.....
.....

.....
.....
પ્રશ્ન:3 ફોઈડે દશવિલા વ્યક્તિત્વના ત્રણ ગત્યાત્મકો વિષે નોંધ લખો.

.....
.....
.....
.....
.....
.....
પ્રશ્ન:4 મનોજાતીય વિકાશની અવસ્થાઓનું વર્ણન કરો.

.....
.....
.....
.....
.....
.....
પ્રશ્ન:5 સ્થગિતતા અને પરાગતિ વિષે નોંધ લખો.

1.9 પ્રવૃત્તિ (Activities)

મનોવિકૃત કે વ્યસનીવ્યક્તિની મુલાકત દ્વારા તેના ભૂતકાળ કે ઇતિહાસ વિષે સંપૂર્ણ માહિતી મેળવવામાં આવે તો ફોઈડના આ સિદ્ધાંત અંગેની સંપૂર્ણ સમજૂતી પ્રાપ્ત થશે. અને વિક્ટોરિયન યુગમાં ફોઈડે આપેલા આ સિદ્ધાંતની અગત્યતા સમજી શકાશે.

1.10 કેસ સ્ટડી (Case Study)

મનોવિકૃત કે વ્યસનીવ્યક્તિની મુલાકત દ્વારા તેના બાલ્યાવસ્થાના અનુભવો અંગેની સંપૂર્ણ જાણકારી મેળવી, મનોપચાર દ્વારા તેને મનોવિકૃતિમાથી બાહર કાઢી શકાય અને વ્યસની વ્યક્તિને વ્યસનમુક્ત કરી શકાય છે.

1.11 સંદર્ભ ગ્રંથ

(1) બાળ મનોવિજ્ઞાન : કઠિયારા મોહમદ હાફિઝ એ. , અક્ષર પબ્લિકેશન, અમદાવાદ.

(2) Human Growth & Development : Uday Paratapsing, Royal Book Depo.

: એકમનું માળખું :

- 2.0 એકમનાં હેતુઓ
- 2.1 પ્રસ્તાવના
- 2.2 એરિક્સનનો મનોસામાજિક સિદ્ધાંત
 - 2.3.1 વિશ્વાસ વિરુદ્ધ અવિશ્વાસ
 - 2.3.2 સ્વાયતતા વિરુદ્ધ શરમ અને શંકા
 - 2.3.3 પહેલવૃત્તિ વિરુદ્ધ દોષની લાગણી
 - 2.3.4 ઉદમશીલતા વિરુદ્ધ લઘુતા
 - 2.3.5 સ્વ ઓળખ વિરુદ્ધ ભૂમિકા અંગે ગૂંચવાડો
 - 2.3.6 આત્મીયતા વિરુદ્ધ એકલવાયપણું
 - 2.3.7 ઉત્પાદકતા વિરુદ્ધ નિષ્ક્રિયતા
 - 2.3.8 સુગ્રથિતતા વિરુદ્ધ હતાશા
- 2.4 Jean Piaget નો બોધાત્મક વિકાસનો સિદ્ધાંત
- 2.5 યુંગનો સિદ્ધાંત
- 2.6 રોજર્સનો સ્વસિદ્ધાંત
- 2.7 મેસ્લોનો સિદ્ધાંત
- 2.8 હોર્નીનો સિદ્ધાંત
- 2.9 સગર્ભાવસ્થા પહેલાંનો - પછીનો સમયગાળો,
- 2.10 બાળક અને બાળ સંભાળ, રક્ષણ
- 2.11 ઉપસંહાર
- 2.12 તમારી પ્રગતિ ચકાસો (MCQs)
- 2.13 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો
- 2.14 ચાવીરૂપ શબ્દો (Glossary)
- 2.15 સ્વાધ્યાય લેખન (Assignment)
- 2.16 પ્રવૃત્તિ (Activities)
- 2.17 કેસ સ્ટડી (Case Study)
- 2.18 સંદર્ભ ગ્રંથ

2.0 એકમનાં હેતુઓ:

પ્રસ્તુત એકમના અભ્યાસ બાદ આપ સમજવા સક્ષમ હશો કે,

- જીવનની દરેક અવસ્થામાં વિકાસનો માપદંડ ભિન્ન હોય છે.
- વિકાસ સતત ચાલતી પ્રક્રિયા છે.

- માનવજીવ પર જાતિય, સામાજિક, બોધાત્મક (નૈતિક) માનવવાદી, સ્વની અસર હોય છે, જેથી વિવિધ મનોવૈજ્ઞાનિકોએ આપેલ સિદ્ધાંતો પણ ઘણીવાર એકબીજાને પડકારે છે.
- ગર્ભાવસ્થા પહેલા અને પછીના સમયગાળામાં થતો વિકાસ જાણી શકાય છે. તેના પર થતી વિવિધ વાતાવરણની અસર જાણવા મળે છે
- બાળક અને બાળ સંભાળનું મહત્વ જાણવા મળશે.

2.1 પ્રસ્તાવના :

જીવનની શરૂઆતથી લઈને અંત સુધી ફેરફાર એ સતત ચાલતી પ્રક્રિયા છે. શારીરિક તેમજ માનસિક જીવનમાં પણ અવિરતપણે ફેરફારો થયા જ કરે છે. માનવીમા વૃદ્ધિ અને વિકાસને સમજવા અમે સમજાવવા માટે કેટલાક સિદ્ધાંતો આપવામાં આવ્યા છે, જેને આધારે આપણે જાણી અને સમજી શકીએ કે વૃદ્ધિ અને વિકાસ કેવી રીતે થાય છે અને તેમાં કેવા અને કયા-કયા પરિબલો કેટલો ભાગ ભજવે છે તે સમજી શકીશું.

2.1 એરિક્સનનો મનોસામાજિક સિદ્ધાંત

હવે આપણે આગળ મનોસામાજિક વિકાસના સોપાનો અંગે એરિક્સનનું મંતવ્ય જાણીશું.

વ્યક્તિની વિકાસ પ્રક્રિયા સમગ્ર જીવનકાળ દરમિયાન ચાલે છે. મનોવૈજ્ઞાનિક એરિક્સને જ સમાજમાં ઉછેર પામતો હોય, શીખતો હોય અને યોગદાન આપતો હોય તેના સંબંધે વ્યક્તિની જરૂરિયાતોને સમજવા માટેનું માળખું સૂચવ્યું છે. તેમણે જણાવ્યું છે કે, વિકાસની પ્રક્રિયા આઠ તબક્કામાં વહેંચી શકાય. દરેક તબક્કાને કેટલીક જરૂરિયાતો હોય છે. આ જરૂરિયાતો કેટલાક વિશિષ્ટ પડકારો પણ ફેંકે છે. વ્યક્તિએ તેનો સામનો કરવાનો હોય છે અને યોગ્ય રીતે તેનો ઉકેલ લાવવાનો હોય છે. જેટલા પ્રમાણમાં વ્યક્તિ પડકારોનો ઉકેલ લાવી શકે છે તેટલા પ્રમાણમાં તેનો તંદુરસ્ત વિકાસ થાય છે. આ તબક્કાઓ નીચે પ્રમાણે છે:

2.3.1 વિશ્વાસ વિરુદ્ધ અવિશ્વાસ:

બાળક તેના જીવનના પ્રથમ વર્ષમાં વિશ્વાસ અથવા અવિશ્વાસની લાગણીની કટોકટી અનુભવે છે. સામાન્ય રીતે, વિશ્વાસની ભાવનાનો વિકાસ શારીરિક સુખચેનની લાગણી ઉપર અને ઓછા ભયની લાગણી ઉપર આધારિત છે. જો માતાપિતા બાળકની જરૂરિયાતો પ્રત્યે સજાગ હોય તો તેવા બાળકોમાં વિકાસની ભાવના સારી રીતે વિકસે છે. માતાપિતાનો પ્રતિભાવ અને નિકટતા વિશ્વાસની ભાવનામાં વધારો કરે છે. આને કારણે બાળકમાં “દુનિયા ખૂબ સુંદર છે અને શાંતિથી જીવવા જેવી છે” તેવી અપેક્ષાઓ જાગે છે.

2.3.2 સ્વાયત્તતા વિરુદ્ધ શરમ અને શંકા:

શિશુ બીજા વર્ષની શરૂઆતથી પોતાની સંકલ્પ શક્તિની સ્વતંત્રતાના ભાવ અનુભવે છે. પોતાની જાતે કાળજી રાખવાનું શીખે છે. આમ સ્વાતંત્ર્યની ભાવનાનો વિકાસ શરૂ થાય છે. જો બાળકને ખૂબ રોકવામાં આવે કે તેને કડક શિક્ષા કરવામાં આવે, સતત તેને તાણમાં રાખવામાં આવે તો તેવું બાળક શરમાળ, સંકોચશીલ અને શંકાશીલ બનવાની શક્યતા રહે છે. આ સમયમાં માતાપિતા તેમને સમજણપૂર્વકનું રક્ષણ એ રીતે આપવું જોઈએ કે, જેથી શિશુનો વિકાસ અવરોધાય નહીં.

2.3.3 પહેલવૃત્તિ વિરુદ્ધ દોષની લાગણી:

ત્રીજા તબક્કામાં શિશુ બાલમંદિરમાં જતું થાય ત્યારે કુટુંબના સંકીર્ણ વાતાવરણમાંથી બહાર નીકળીને સામાજિક જગતના બહોળા વાતાવરણ સાથે આંતરક્રિયા કરે છે. તેના લીધે તેને વધુ પડકારોનો સામનો કરવો પડે છે. જેવા કે, બાલમંદિર જતાં પોતાની વોટરબેગ સાચવીને લાવવાની રહે છે. બીજા બાળકો સાથે ઝઘડો થાયતો તેનો સામનો કરવાનો રહે છે. આથી તેના વ્યક્તિત્વમાં ચપળતા અને હેતુપૂર્વક વર્તન સ્થાપિત થાય છે. આના કારણે, બાળકમાં જવાબદારીની ભાવના, પોતાના શરીરની અને વસ્તુઓની સંભાળ લેવાની વૃત્તિ, પહેલ કરવાની વૃત્તિ અને પોતાના પ્રશ્નો પોતાની રીતે ઉકેલવાની

વૃત્તિનો વિકાસ થાય છે. આ સમયગાળામાં માતાપિતાએ તેમની પ્રવૃત્તિઓમાં વિક્ષેપ પાડ્યા વગર તેનું નિરીક્ષણ કરવું જોઈએ. તેમનું વધુ પડતું નિયંત્રણ કરવાથી દોષની લાગણી ઉપજે છે.

2.3.4 ઉદ્યમશીલતા વિરુદ્ધ લઘુતા:

આ તબક્કો પ્રાથમિક શાળાના સમયમાં આવે છે. કારણ કે આ સમયમાં બાળકોને નવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું હોય છે અને બૌદ્ધિક શક્તિઓ પ્રાપ્ત કરવાની હોય છે. આમાં જો બાળક અપેક્ષા પ્રમાણે ક્ષમતા અથવા પરિણામ પ્રાપ્ત ન કરે તો તેનામાં લઘુતાગ્રંથિ આવે છે. આથી આ સમય દરમિયાન શિક્ષકની ભૂમિકા ખૂબ ઉમદા અને જવાબદારી ભરી હોવી જોઈએ. શિક્ષકે બાળકમાં પોતે સક્ષમ છે તેવી ભાવના ઊભી થાય તેવો વિશ્વાસ પ્રગટાવવો જોઈએ. જ્યાં બાળક અવરોધાતો હોય તો ત્યાં શિક્ષકે તેને ટેકો પૂરો પાડવો જોઈએ.

2.3.5 સ્વઓળખ વિરુદ્ધ ભૂમિકા અંગે ગૂંચવાડો:

આ તબક્કો તરૂણવયની મુગ્ધાવસ્થામાં પ્રવેશનો છે. આ સમયમાં તેના અલગ વ્યક્તિત્વની ઓળખ ઊભી કરવા તેણે શું-શું કરવું જોઈએ. તેમજ આગળનું જીવન કેવી રીતે કંડારવું જોઈએ - આ બધા પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે. આ તબક્કે માતાપિતાનું માર્ગદર્શન ખૂબ મહત્ત્વનું છે. માતાપિતા સ્વસ્થ અને અનુભવી વ્યક્તિ હોવાથી મુગ્ધાવસ્થામાં જુદી-જુદી ભૂમિકાનું અને તે ભૂમિકાઓ સારી રીતે ભજવવા માટે પ્રાપ્ત એવા જુદા જુદા માર્ગોનું સૂચન કરવું જોઈએ. જેથી મુગ્ધાવસ્થામાં સંતાન ઓછી મૂંઝવણ અનુભવે અને યોગ્ય માર્ગ પસંદ કરે. જો આમ ન થાય તો, બાળકની નિષ્ફળતા તેની ભૂમિકા વિશે ગૂંચવાડો ઉપજાવી તેને વધુ અનિર્ણિત સ્વભાવવાળું બનાવે છે.

2.3.6 આત્મીયતા વિરુદ્ધ એકલવાયાપણ:

યુવાનીની અવસ્થામાં જુદી જુદી વ્યક્તિઓ સાથે આંતરક્રિયાથી વ્યક્તિ આત્મીયતાની લાગણી અ એકલવાયાપણાની લાગણી અને એકલવાયાપણાની લાગણી વચ્ચે સંઘર્ષ અનુભવે છે. યુવાન કુટુંબ સિવાય બહાર પણ આત્મીય સંબંધો વિકસાવવાની કોશિશ કરે છે અને તે તંદુરસ્તી ભર્યા સંબંધો જાળવે છે. પણ આ પ્રયત્નોમાં તે નિષ્ફળતા પ્રાપ્ત થાય તો તેનામાં એકલવાયાપણાની ભાવના સ્થિર થાય છે.

2.3.7 ઉત્પાદકતા વિરુદ્ધ નિષ્ક્રિયતા:

મધ્યવયે વ્યક્તિ વ્યવસાયમાં સ્થિર થવા કોશિશ કરે છે. તેમજ યુવાનો અને સમવયસ્કો સાથે સ્થિર સંબંધો વિકસાવી જીવન હેતુપૂર્ણ બને તેવી કોશિશ કરે છે. પણ જો આ પ્રયાસોમાં તેને નિષ્ફળતા મળે તો તે સ્થગિતતા અનુભવીને નિષ્ક્રિયતા તરફ વળી છે.

2.3.8 સુંગ્રથિતતા વિરુદ્ધ હતાશા:

જીવનની પાછલી અવસ્થામાં વ્યક્તિ પ્રવૃત્તિથી નિવૃત્ત થઈ પોતે જે જીવનપથ કંડારેલ છે. તેના લેખાજોખા કરે છે. પ્રાપ્ત કરેલી સફળતા-નિષ્ફળતામાં સફળતાનું પાસુ વધારે હોય તો પોતે પસાર કરેલાં જીવન પ્રત્યે સંતોષની અને ધ્યેય પ્રાપ્તિની લાગણી પ્રાપ્ત થાય છે. જો નિષ્ફળતાનું પાસુ વધુ છે એમ અનુભવે તો નકારાત્મક લાગણી વિષાદ અને હતાશા અનુભવે છે.

ઉપરોક્ત આઠ તબક્કામાં આવતા પડકારોને કાયમ હકારાત્મક અભિગમથી ઉકેલ કરી શકાય તેવું હોતું નથી. કારણ કે કોઈપણ પરિસ્થિતિ બે પ્રકારના ભાવ ઉત્પન્ન કરે છે - હકારાત્મક અને નકારાત્મક. પણ જો પડકારોનો સામનો તંદુરસ્તપણે કરવામાં આવ્યો હોય તો હકારાત્મક લાગણીનું આધિપત્ય રહે છે.

2.4 Jean Piaget નો બોધાત્મક વિકાસનો સિદ્ધાંત

જન્મ બાદ બાળક શરૂઆતમાં થોડો સમય આસપાસની દુનિયાથી અલિપ્ત છે જો કે ગર્ભના વાતાવરણમાંથી બહાર આવતા રહે છે તે જ બતાવે છે કે, બહારનું વાતાવરણ તેને અસર કરે છે. ઘરની વ્યક્તિઓ સાથેની આંતરક્રિયા દ્વારા બોધાત્મક વિકાસ ઝડપી બને છે. વ્યક્તિના જન્મથી શરૂ કરીને જીવનપર્યંત બોધાત્મક વિકાસની પ્રક્રિયા ચાલુ રહે છે.

સ્વીસ મનોવિજ્ઞાની Jean Piaget ના સિદ્ધાંતની બોધાત્મક વિકાસની સમજૂતી ઘણી મનનીય છે. તે જણાવે છે કે, બાળકની વિચારણાની પ્રક્રિયા પુષ્કળવયની વ્યક્તિની વિચારણાની ક્રિયાથી અલગ હોય છે. બાળક જન્મથી પુષ્કળ બને તે સમય દરમ્યાન તેની વિચારણાની પ્રક્રિયા કેવી રીતે વિકાસ પામે છે તે જાણવા માટે બાળકના ઉંમર પ્રમાણે વિભાગો પાડી વિચારણાના વિકાસની પ્રક્રિયા વર્ણવે છે. Jean Piagetના મતે, વિકાસ સાધતી વખતે બાળક વાતાવરણ સાથે બે રીતે સમાયોજન સાધે છે. આત્મસાત્કરણ અને રૂપાંતરણ. આત્મસાત્કરણમાં નવી વસ્તુઓ કે ઘટનાઓને અત્યારના માળખામાં સમાવી લેવામાં આવે છે. રૂપાંતરણમાં વર્તમાન માળખાને એ રીતે બદલવામાં આવે છે કે, નવી વસ્તુ કે ઘટનાને અપનાવી શકાય.

સૌ પ્રથમ Jean Piaget પોતાના ત્રણ બાળકોને પ્રયોગપાત્ર બનાવતા. તેમની સમક્ષ સમસ્યા રજૂ કરી અંતે તેમના પ્રતિભાવની નોંધ કરી, ત્યારબાદ પ્રયોગને આગળ લંબાવી સમસ્યામાં થોડો થોડો ફેરફાર કરીને સાથે સાથે તેના પ્રતિભાવની નોંધ કરી. ત્યારબાદ તેમણે ઘણાં બાળકોના વિકાસનું ઝીણવટપૂર્વકનું નિરીક્ષણ કરીને બોધાત્મક વિકાસને સમજાવ્યો છે. Jean Piaget એ વિકાસનાં ચાર તબક્કા પાડ્યા છે.

- (1) સંવેદનિ કારણ તબક્કો
- (2) પૂર્વ ક્રિયાત્મક તબક્કો
- (3) મૂર્ત ક્રિયાત્મક તબક્કો
- (4) અમૂર્ત ક્રિયાત્મક તબક્કો

(1) સંવેદનિ કારણ તબક્કો (Sensorimotor Stage)

જન્મથી બે વર્ષના ગાળાને સંવેદનિક કારક તબક્કો કહે છે. આ સમયમાં બાળકો પોતાના શરીર પર થતા વિવિધ સંવેદનો અને ચેષ્ટાત્મક વર્તન વચ્ચેના સંબંધો બાંધે છે. બાળકો જોવાના, સાંભળવાના, સ્વાદના, સ્પર્શના, અને સૂંઘવાના- એમ વિવિધ સંવેદના અનુભવે છે. શરૂઆતના દિવસોમાં બાળક ફક્ત ચૂસવાની, ગળવાની વગેરે પ્રતિક્ષિત ક્રિયાઓ કરે છે. પરંતુ ધીરે ધીરે શારીરિક, માનસિક ક્રિયાના સંબંધો સ્થાપિત થતા ક્યારે કઈ ક્રિયા કરવી તે શીખે છે. આ સમય દરમ્યાન વસ્તુ કે વ્યક્તિની હાજરીમાં તેનો અનુભવ થાય છે. એનો ખ્યાલ વિકસે છે. જેને પદાર્થના સ્થાયીત્વનો ખ્યાલ કહે છે. છ માસ પછી તે અશત: ઢંકાયેલી પરિચિત વસ્તુને મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે. આઠ માસે તેઓ પહેલાં જોયેલી હાલ સંપૂર્ણ ઢંકાયેલી વસ્તુને શોધે છે.

આ તબક્કામાં બાળકની બીજી મહત્વની પ્રાપ્તિ એ છે કે, તે ક્રિયાને ઉલટાવી શકે છે. દા.ત. તોડવું - જોડવું, ઉપર - નીચે લઈ જવું વગેરે.

(2) પૂર્વ ક્રિયાત્મક તબક્કો (Pre Operational Stage)

બેથી સાત વર્ષ વચ્ચેનો ગાળો Jean Piaget પૂર્વ ક્રિયાત્મક તબક્કો કહે છે. આ સિદ્ધાંતમાં ક્રિયાત્મક એટલે ભૌતિક નહીં પણ માનસિક કક્ષાએ કરેલી ક્રિયાની વાત છે. આ સમય દરમ્યાન બાળક પદાર્થમાં આકાર અને ગોઠવણીને વધારે કેન્દ્રમાં રાખે છે. તે પદાર્થની ક્રિયાઓ કે વજનને લગતા નિયમોને સમજી શકતું નથી. ચાર વર્ષનું બાળક પદાર્થનો બાહ્ય દેખાવ સરખો હોય તો સરખું છે એમ સમજે છે. દા.ત. માટીના બે સરખાં વજનના ગોળો સાથે મૂકવામાં આવે તો તેને સમાન માની લે છે, પરંતુ તેમાંથી એકનો આકાર બદલી દેવામાં આવે તો ચાર વર્ષના બાળક માટે સરખા રહેતા નથી. એકનો ગોળ આકાર અને બીજા ગોળાને લંબગોળ બનાવી દેવામાં આવે તો તે લંબગોળ આકારના ગોળાને વધારે વજનવાળા ગણશે.

એકસરખા વજનનું દૂધ ધરાવતા બે પ્યાલા બાળક આગળ મૂકવામાં આવે કે જેમાં એકનો આકાર ટૂંકો છતાં પહોળો હોય. પરંતુ, આ ઉંમરનું બાળક ઊભા ઘાટના પ્યાલાનું દૂધ વધારે છે એમ સમજે છે. આકાર લાંબો એટલે વધારે વજનવાળો ગણે છે. પરંતુ સાત વર્ષના બાળકમાં કાલ્પનિક વિચારણા, અને તર્ક ક્રિયાનો વિકાસ થતા આકાર જુદો હોવા છતાં તે સરખા વજનના સમજે છે.

પ્રતીકો અને સંજ્ઞાના ઉપયોગ વડે વિચારવાની શક્તિનો વિકાસ એ આ તબક્કાની નોંધપાત્ર સિદ્ધિ છે. પ્રતીક કોઈ પદાર્થ કે વ્યક્તિનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. ઢીંગલી એ બાળકનું પ્રતીક છે. સંજ્ઞા જેનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે તેને મળતી આવતી નથી. દા.ત. ટ્રાફિકની સંજ્ઞાઓ અને એટલા માટે પૂર્વ ક્રિયાત્મક તબક્કો કહે છે કે હજુ બાળકે માનસિક પ્રવૃત્તિઓ કરવાની શક્તિ પ્રાપ્તિ કરી નથી.

પૂર્વક્રિયાત્મક તબક્કાના લક્ષણો નીચે મુજબ છે.

- આ તબક્કા દરમ્યાન બાળકોનું વર્તન આત્મકેન્દ્રી હોય છે. તે બીજાના દષ્ટિકોણને ધ્યાનમાં લેતા નથી.
- આ તબક્કા દરમ્યાન બાળક વિચારણાનો વ્યુત્ક્રમ કરી શકતું નથી. દા.ત. બાળકને પૂછવમાં આવે કે, રમેશ મહેશનો મોટો ભાઈ છે ? બંને વચ્ચે શું સંબંધ છે ? તેનો જવાબ બાળક આપી શકતું નથી.
- આ તબક્કે બાળક પરિસ્થિતિમાં એક કરતાં વધારે પાસાં કે પરિમાણોને ધ્યાનમાં લેવામાં મુશ્કેલી અનુભવે છે. દા.ત. બાળક એક સાથે ટેબલની ઊંચાઈ, પહોળાઈ પર ધ્યાન આપી શકતું નથી. તે બેમાંથી એક પર જ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરી શકે છે.
- આ તબક્કા દરમ્યાન બાળક નિર્જીવ વસ્તુઓને સજીવ જેવી જ માની લે છે. એટલે કે પદાર્થોમાં પણ આવેગ, પ્રેરણા, ઈરાદા છે તેવું માને છે.
- આ વયના બાળકો સ્થિતિને જોઈ શકે છે પણ ફેરફાર તેમના ધ્યાનમાં આવતો નથી.
- તેમજ વર્ગો અને પેટાવર્ગો વચ્ચે ફેરફાર સમજી શકતાં નથી.

(3) મૂર્ત (પદાર્થલક્ષી) ક્રિયાત્મક તબક્કા

લગભગ સાતથી બાર વર્ષના ગાળાને મૂર્ત ક્રિયાત્મક તબક્કો કહે છે. આ તબક્કામાં ભૌતિક રીતે હાજર દેખાતી અને હાથમાં પકડી શકાય એવી જ વસ્તુઓનો વિચાર કરી શકે છે. તેઓ ધારણાત્મક કે અમૂર્ત ખ્યાલો અંગે તર્ક કરી શકતા નથી. વર્ગીકરણ કરી શકે છે.

દા.ત. સીતા ગીતા કરતાં જાડી છે.

નીતા ગીતા કરતાં પાતળી છે, તો કોણ વધારે જાડું કહેવાય ? આમ પૂછતાં બાળક ગૂંચવાઈ જાય છે. પણ ત્રણેને સાથે ઊભા રાખીને પૂછીએ તો જવાબ સાચો આપશે. આમ નજરે જોઈ શકાય તેવા પ્રશ્નોના ઉત્તરો આપે છે. પરંતુ, અહિંસા, પ્રામાણિકતા વગેરેના અમૂર્ત ખ્યાલો સમજવામાં મુશ્કેલી અનુભવે છે. જુદી-જુદી લંબાઈની લાકડીઓ કમમાં ગોઠવી શકે છે. ટૂંકમાં, ભૌતિક રીતે જોઈ શકાય, સ્પર્શી શકાય એવા પદાર્થોનો ખ્યાલ આવે છે.

(4) અમૂર્ત ક્રિયાત્મક તબક્કો :

આ તબક્કામાં અમૂર્ત તર્ક કરવાની ક્રિયાશક્તિનો વિકાસ થાય છે. આ તબક્કો બાર વર્ષ પછી શરૂ થાય છે. આ તબક્કામાં તાર્કિક વિચારણા અને અનુમાન શક્ય બને છે. તેઓ અમૂર્ત વિચારણા કરી શકે છે. દા.ત. સ્વચ્છતાં, સ્વાતંત્ર્ય, લોકશાહી જેવા ખ્યાલોને સમજે છે અને દષ્ટાંતો સાથે સમજાવીએ તો તે સમજી શકે છે. ધારણાઓ પણ કરી શકે છે. જો કે આ ઉંમરના બધાં જ બાળકો આટલી વિકસિત વિચારણા માટે સક્ષમ હોય તેવું બનતું નથી.

2.5 યુંગનો સિદ્ધાંત

સિગ્મંડ, ફ્રોઈડના શિષ્ય યુંગના મતે વ્યક્તિત્વના ઘડતરમાં વ્યક્તિગત અચેતન, ઉપરાંત સામૂહિક અચેતન મનની અસર થાય છે. માણસને વારસામાં આદ્ય સંસ્કારો અને પુરાતન યુગની સાંસ્કૃતિક પ્રતિમાઓ મળે છે તેનો સંગ્રહ વ્યક્તિના, સામૂહિક અજ્ઞાત મનમાં થાય છે. ઈશ્વર, રાક્ષસ, જગત જનની માતા, જાદુગર, બળવાન અને પરદુઃખભંજક વીરપુરુષ જેવા આદ્ય સંસ્કારો જુદી જુદી સંસ્કૃતિઓની પુરાણકથાઓમાં, કળામાં અને કલ્પનાના તરંગોમાં પ્રગટ થાય છે.

વ્યક્તિત્વમાં “બુરખો”, “તમસ” પૌરુષ અને સ્ત્રીશતા, જેવા પાસાં હોય છે. વ્યક્તિત્વનું ઊજળું અને સમાજ સ્વીકારે એવું પાસુ બુરખો છે, જ્યારે કુર, દુષ્ટ, પાસુ તમસ છે, પુરુષોના વ્યક્તિત્વનું જનાના પાસુ સ્ત્રીશતા છે સ્ત્રીઓના વ્યક્તિત્વનું મદાના પાસુ છે. આ બે પાસાંને લીધે વ્યક્તિ સામી જાતીના માનસની સૂઝ મેળવે છે. વિરોધી પાસાંનું વ્યક્તિત્વમાં સંકલન કરીને વ્યક્તિ વધારે અસરકારક બને છે. વ્યક્તિના વિકાસ દરમ્યાન તમસ બહાર આવે છે. જો માણસ પોતાના વ્યક્તિગત અને સામૂહિક અચેતન મનમાંથી સમજ મેળવતો રહી તેની સાથે તાલમેલથી રહે તો તે વ્યક્તિત્વનો નોંધપાત્ર વિકાસ સાધી શકે. પ્રવૃત્તિની દિશા પ્રમાણે વ્યક્તિત્વના બે પ્રકારો છે:

(1) અંતર્મુખી વ્યક્તિત્વ

(2) બહિર્મુખી વ્યક્તિત્વ

બહિર્મુખ વ્યક્તિઓ પ્રવૃત્તિશીલ, લોકો સાથે હળતી-મળતી, લાગણીવશ, રોમાંચ ધરાવનારી હોય છે. તે હસમુખો સ્વભાવ ધરાવતી પણ હોય છે. જે બીજાના વિશે વિચારે છે. મદદની ભાવનાવાળી હોય છે. કોઈની પણ વાતનું તે ખોટું લગાડતી નથી. એક કાને સાંભળી બીજા કાને કાઢી નાખનારી હોય છે. જ્યારે, અંતર્મુખી વ્યક્તિઓ, શાંત, સાવચેત, નિષ્ક્રિય અને અતડી હોય છે. તેઓ સમાજમાં વધુ ભળતા નથી. તેઓ આત્મકેન્દ્રી હોય છે.

આમ, યુગ દ્વારા અપાયેલા વ્યક્તિત્વના સિદ્ધાંતમાં તેના સ્વભાવના વર્ગીકરણના આધારે અંતર્મુખી, બહિર્મુખી એમ બે પ્રકારો પાડ્યા છે.

હાલમાં આ વ્યક્તિત્વ સિદ્ધાંત ખૂબ જ પ્રચલિત છે. વ્યક્તિત્વના પ્રકાર જાણવા માટે પણ તે ખૂબ જ માન્ય સિદ્ધાંત છે. પરંતુ વર્તમાન સ્થિતિને જોતાં, ઉભયમુખી એમ ત્રીજું વ્યક્તિત્વ વર્ગીકરણ બહાર પાડવામાં આવ્યું છે. જેમાં વ્યક્તિ પરિસ્થિતિ પ્રમાણે વર્તન કરે છે. પરંતુ અમુક સમય પૂરતું જ.

2.6 કાર્લ રોજર્સનો સ્વસિદ્ધાંત

માનવવાદી અભિગમ માનવા સ્વભાવનો વિધાયક અને આશાવાદી ખ્યાલ રજૂ કરે છે. વ્યક્તિત્વમાં વ્યક્તિગત જવાબદારીનું અને વર્તમાનકાળનું મહત્વ છે. માણસને જે કંઈ થાય છે તે માટે તે પોતે મહદઅંશે જવાબદાર ગણાય. આવા ખ્યાલોવાળા આ અભિગમમાં રોજર્સ અને મેસ્લોના સિદ્ધાંતો નોંધપાત્ર છે.

કાર્લ રોજર્સનો સ્વસિદ્ધાંત:

રોજર્સ મુજબ દરેક વ્યક્તિનું ધ્યેય સંપૂર્ણ રીતે કાર્યરત બનવું અને રહેવું એ છે તેથી એ આ દિશામાં પ્રયત્નો કરતી રહે છે. સંપૂર્ણ કાર્યરત માણસ બીજાઓના હકો અને જરૂરિયાતો તરફ સંવેદનશીલ હોય છે. ખરો પણ તે પોતાની લાગણીઓ કે ક્રિયાઓ ઉપર સમાજના ધોરણોની વધારે પડતી અસર થવા દેતો નથી. તેની ક્રિયાઓ વય વધવા સાથે વધારે રચનાત્મક બનતી જાય છે. આવો માણસ પોતાના મૂલ્યો અને લાગણીઓના સતત સંપર્કમાં રહે છે. તેથી તે પોતાના જીવનને વધારે ઊંડાણથી અનુભવે છે અને માણે છે.

જો કે બધાં માણસો આમ સંપૂર્ણ કાર્યરત બની શકતા નથી. જ્યારે વ્યક્તિના જીવન અનુભવો તે પોતાના વિશેના વિચારો સાથે સુસંગત ન બને ત્યારે તે ચિંતા અનુભવે છે તેમાં વ્યક્તિના સ્વખ્યાલ અને વાસ્તવિકતા વચ્ચે ખાઈ ઉભી થાય છે એ તેના કુસમાયોજનનું મુખ્ય કારણ બને છે.

રોજર્સના મતે જેટલે અંશે વ્યક્તિના સ્વખ્યાલ અને તેના અનુભવો સુસંગત હોય તેટલે અંશે તેનું માનસિક સ્વાસ્થ્ય સારું હોય તે સુસંગત રીતે વર્તે અને સારું સમાયોજન સાધે છે. જો સ્વખ્યાલ અને જીવનના અનુભવો વચ્ચે સમાનતા થોડી જ હોય તે બિલકુલ ન હોય તો સમાયોજન નબળું હોય છે. આમ આપણે અનુભવથી શીખીએ છીએ કે, જો આપણે અમુક વિચારો, લાગણીઓ વ્યક્ત કરીશું અને અમુક રીતે વર્તીશું તો જ આપણા જીવનની મહત્વની વ્યક્તિઓ આપણા વર્તનને અનુમોદન આપશે. આમ હોવાથી, બીજી વ્યક્તિને બિનશરતી વિદ્યાયક આદર અને સદ્ભાવ મળે એવું પર્યાવરણ ઊભું

કરવું પડે છે. એટલે કે એ વ્યક્તિ ગમે તે કહે કે ન કહે તો પણ તેનો વ્યક્તિ તરીકે સ્વીકાર કરવો જોઈએ. આવી પરિસ્થિતિ અસીલ કેન્દ્રિત ઉપચારમાં ઊભી કરવામાં આવે છે.

2.7 મેસ્લોનો સ્વસાર્થકતાનો સિદ્ધાંત:

માનવ અંગેનો મેસ્લોનો મત, વિધાયક અને આશાવાદી છે. માનવ પાસે પ્રેમ, આનંદ અને સર્જક કાર્યની અંતર્ગત શક્તિ છે. તે પોતાની મહત્તમ શક્તિનો ઉપયોગ કરીને પોતાના જીવનને યોગ્ય ઘાટ આપીને તેને સાર્થક બનાવી શકે છે. જગતને વિશે અને પોતાને વિશે જે રીતે અભિમુખ બનીને માણસ પોતાનું અને જગતનું પ્રત્યક્ષીકરણ કરે છે અને પોતાની જરૂરિયાતોની જે કક્ષાએ ધ્યાન આપીને ત્યાં પોતાની શક્તિને કામે લગાડે છે તે વડે તેનું વ્યક્તિત્વ સ્પષ્ટ થાય છે. જે માણસ નીચલી કક્ષાની જરૂરિયાતોને જ સંતોષવામાં રચ્યો-પચ્યો રહે તેના વ્યક્તિત્વમાં ઊણપની અભિમુખતા સર્જાય છે. તેથી તે પોતાની પાસે જે ભૌતિક ચીજવસ્તુઓ નથી તેને મેળવવાની ક્ષિત્રમાં જ ડૂબેલો રહે છે. તે અવ્યવસ્થિત રીતે વર્તે એવી શક્યતા છે. મેસ્લો ઉચ્ચ કક્ષાની (દા.ત. ન્યાય સારપ, સૌંદર્ય, વ્યવસ્થા કે એકતા માટેની જરૂરિયાત એવી) જરૂરિયાતોને સાદ જરૂરિયાતો કહે છે. ઉચ્ચ જરૂરતોને સંતોષવામાં નિષ્ફળ જવાથી માણસનું મન ઊતરી જાય છે. તે ઉદાસીન અને અનાશક્ત (વકદર્શી કે નિ:સારવાદી) બની જાય છે.

મેસ્લોએ ઘણા સ્વસાર્થક બનેલા માણસોનો અભ્યાસ કર્યો. તેણે શોધ્યું કે, તેઓ પોતાના અનુભવો પ્રત્યે વધારે ખુલ્લું મન રાખતા હતા. પોતાના આંતરિક જગત સાથે સતત તાલમિલાવતા હતા. સ્વયં સ્ફૂર્ત હતા, સ્વાયત્ત, સ્વતંત્ર, ધ્યેયનિષ્ઠ તેમજ લોકોના અને ઘટનાઓના કદરદાન હતા. વળી તેઓ અનુરૂપતાનો સામનો કરતાં હતા. કોઈ બહારના ઉદ્દેશ માટે પ્રતિબદ્ધ હતા. સ્વસાર્થક વ્યક્તિઓ જગતને વધારે ચોકસાઈથી જોઈ શકે છે. કેમ કે તેઓ વસ્તુઓને કોઈ અછતને પૂરી કરવાના સાધન તરીકે નહીં પણ પોતાના સંબંધમાં જુએ છે.

જરૂરિયાતોની તૃપ્તિ ઉપર સાંસ્કૃતિક ઘટકોની પણ અસર થાય છે. પશ્ચિમી સમાજમાં લોકોનું સામાજિકીકરણ એ રીતે થાય છે. જેથી તેઓ જરૂરતોની ભૌતિક તૃપ્તિ ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરી શકે. તેથી ત્યાં ઉચ્ચ કક્ષાની જરૂરતો કરતાં નિમ્ન કક્ષાની જરૂરિયાતોને વધારે અગત્યની ગણવામાં આવે છે.

સંપૂર્ણ રીતે સ્વસાર્થક બનેલી વ્યક્તિઓ વિરલ હોય છે. પણ ઘણાં લોકો અમુક મર્યાદિત સમય મટે સ્વસાર્થકતાનો (ટોચનો) અનુભવ કરે છે. તે વખતે એમને પોતાનું અસ્તિત્વ સમૃદ્ધ અને પરમાનંદથી ભરેલું લાગે છે. આમ, માનવવાદી અભિગમ જીવવના વિદ્યાયક પાસાંની અગત્ય દર્શાવે છે.

2.8 હોર્નીનો સામાજિક મનોવિશ્લેષણનો સામાજિક સિદ્ધાંત:

આ સિદ્ધાંત ખાસ કરીને બાળપણ સામાજિક, સાંસ્કૃતિક શરતો પર વ્યક્તિત્વની એક શક્તિશાળી અસર કરે છે. હોર્નીનાં નિરીક્ષણ ઘણાં સ્વીકાર્ય છે. શાસ્ત્રીય મનોવિજ્ઞાન પર તેના વિચારો સહિત તેમના અર્થઘટનો પર સૌથી મોટો વાંધો ઉઠાવ્યો છે.

1889માં જર્મનીમાં કારેન હોર્નીનો જન્મ થયો હતો. તે દેશના પ્રથમ મહિલા તબીબી તરીકે તેમને દાખલ કરવામાં આવ્યાં હતાં. અને તેઓ છેવટે એક મનોવિશ્લેષણ અને મનોચિકિત્સક બન્યાં હતાં.

હોર્નીના લખાણો અને જ્ઞાન તંતુના રોગના સ્વરૂપનું અથવા જ્ઞાનતંતુના રોગની અસરવાળું વ્યક્તિત્વ સાથે મોટો ભાગે કામ હોવા છતાં તેના સિદ્ધાંતો પણ યોગ્ય સામાન્ય વિકાસ માટે યોગ્ય છે. તેવું સૂચવે છે. હોર્ની સિગ્મંડ ફ્રોઈડ સાથે સંમત થતા હતા. હોર્ની અને સિગ્મંડ ફ્રોઈડની સરખામણી એ (1) નવા વિચારો (2) સ્ત્રી મનોવિજ્ઞાન (3) આનંદનો સિદ્ધાંત. હોર્નીએ ઓછામાં ઓછી ત્રણ બાબતો પર સિગ્મંડ ફ્રોઈડના સિદ્ધાંતની ટીકા કરી હતી. હોર્નીના મતે સંસ્કૃતિની અસર માનવજીવન પર ઘેરી હોય છે. આધુનિક સંસ્કૃતિ ખૂબ સ્પર્ધાત્મક છે અને તે સ્પર્ધા, દુ:સ્મનાવટ અને એકલતા લાગણી તરફ દોરી જાય છે. આ શરતો સ્નેહ માટે અતિશયોક્તિ જરૂરિયાતો તરફ દોરી અને લોકોમાં પણ સ્નેહનો ભાવ ઘટે છે.

જેમનું બાળપણ ધમકી, ત્રાસ, અવગણનામાં વીત્યું હોય તેવા બાળકો મોટાં થઈને અસુરક્ષાની ભાવના અનુભવે છે. બધા બાળકો માટે સલામતી અને સુરક્ષાની લાગણીની જરૂરિયાત છે, પરંતુ જે માતાપિતા દ્વારા જ પ્રેમ મેળવી શકતા ન હોય તેના વ્યક્તિત્વ વિકાસમાં અવરોધ આવે છે. જો બાળક મા-બાપની ઉપેક્ષા કરે, તેનો તિરસ્કાર કરે અથવા વધુ પડતાં વખાણ કે ઢંગધડા વિના વર્તે તો બાળકને એકલા પડી ગયાની, લાચારીની લાગણી થાય છે. તેથી વ્યક્તિત્વના સમતોલ માટે સંતાનનો ઉછેર પણ સમતોલ રીતે કરવો જોઈએ.

હોર્ની સિંગમંડ ફોઈડ સાથે સંમત થતા ન હતાં. તેમનું એવું માનવું હતું કે સિંગમંડ ફોઈડ સ્ત્રીઓ પ્રત્યેત નકારાત્મકતા ધરાવે છે. તેના કારણે હોર્ની અને સિંગમંડ ફોઈડની વિચારસરણીમાં તફાવત રહેલો જોવા મળે છે.

હોર્નીના મતે મૂળભૂત ચિંતા પણ વ્યક્તિને નકારાત્મક તરફ ખેંચે છે અને તેથી જ તેમના મતે, સામાજિક વાતાવરણ વ્યક્તિના અનુભવો માટે ખૂબ જરૂરી છે.

2.9 સગર્ભાવસ્થા પહેલાંનો - પછીનો સમયગાળો

જન્માનુપૂર્વીય અવસ્થા – Prenatal Stage

ગર્ભાધાનથી જન્મ સુધીના સમયને જન્માનુપૂર્વીય અવસ્થા ગણવામાં આવે છે. સંભોગ બાદ સ્ત્રીબીજને પુરુષના વીર્યકણોમાંથી કોઈ એક કણ આવીને મળે છે, ત્યારે ગર્ભાધાન થાય છે. આ આખા તબક્કાને ત્રણ ભાગમાં વહેંચવામાં આવે છે. ગર્ભાધાનથી જન્મ સુધીના 280 દિવસને જન્મપૂર્વનો તબક્કો કહે છે.

(1) બીજ અવસ્થા (Germinal Period)

(2) ભ્રૂણ અવસ્થા (Embryonic Period)

(3) ગર્ભાવસ્થા (Fetal Period)

(1) બીજ અવસ્થા :

ગર્ભાધાનથી 15 દિવસનો સમય બીજ અવસ્થા ગણાય છે. જીવનની શરૂઆત ગર્ભાધાનથી થાય છે. ગર્ભાધાનથી બે અઠવાડિયા સુધીના સમયમાં કોષોનું વિભાજન ઝડપી હોય છે. તેમજ ફલિત અંડ ગર્ભાશયની દીવાલ સાથે પંદર દિવસ પછી જોડાય છે.

(2) ભ્રૂણ અવસ્થા :

ગર્ભાધાન પછીના બે અઠવાડિયાથી બે માસ સુધીનો સમય ભ્રૂણ અવસ્થા કહેવાય છે. લગભગ 45 દિવસના આ સમય દરમિયાન ફલિત અંડ મનુષ્ય આકાર પ્રાપ્ત કરે છે અને આંતરિક અવયવોનો વિકાસ શરૂ થાય છે.

(3) ગર્ભાવસ્થા :

ભ્રૂણ અવસ્થા પછી ગર્ભાવસ્થા શરૂ થાય છે. બે માસથી જન્મ સુધીનો સમય ગર્ભાવસ્થા કહેવાય છે. આ સમયગાળા દરમિયાન ગર્ભ પૂર્ણ માનવ આકારમાં વિકસે છે અને ગર્ભમાં આંતરિક અવયવો અને ક્રિયાઓ શરૂ થાય છે. ગર્ભનું હલનચલન માતા અનુભવી શકે છે. લગભગ નવ માસ (270 થી 280) દિવસમાં બાળક જન્મ પામવા માટે પરિપક્વ બને છે. સમગ્ર જીવ વિસ્તારની દૃષ્ટિએ આ ગાળો નાનો છે છતાં નજીવો નથી. એનું ખૂબ મહત્ત્વ છે. કેમકે, આ ગાળામાં એક સૂક્ષ્મ હલકાં અણુમાંથી વ્યક્તિ 6 કે 7 રતલના વજનવાળી અને 18 થી 20 ઈંચ લાંબી સ્પષ્ટ મનુષ્યાકારવાળી બને છે. એટલે આ ગાળામાં વિકાસની ગતિ ખૂબ જ તેજ હોય છે.

હરલોક જણાવે છે કે આ અવસ્થા એકંદરે ટૂંકી હોવા છતાં, ચાર કારણોથી મહત્ત્વની છે.

- (1) ગર્ભાધાન થતાની સાથે જ વ્યક્તિની સમગ્ર વારસાગત સંપત્તિ નક્કી થઈ જાય છે. જીવનના પાછલા વિકાસના પાયાનું ઘડતર પહેલી અને છેલ્લીવાર આ સમયે નક્કી થઈ જાય છે.
- (2) બીજું, માતાના ગર્ભાશય અને લોહીનાં અનુકૂળ સંજોગો બાળકની વારસાગત શક્યતાઓની ખીલવણીને પુષ્ટિ આપે છે અને પ્રતિકૂળ સંજોગો એને અવરોધે છે, ક્યારેક અટકાવે છે. ક્યારેક ભાવિ વિકાસને સદંતર નષ્ટ પણ કરે છે. વારસા જેટલા જ આ પરિબળો પણ મહત્વના છે.
- (3) વ્યક્તિના સમગ્ર જીવનમાં અન્ય ગાળા કરતાં આ ગાળામાં વધુ વિકાસ અને વૃદ્ધિ થાય છે.
- (4) વ્યક્તિના જીવનમાં મહત્વનો ભાગ ભજવનાર વ્યક્તિના અંગેના વલણો અને અપેક્ષાઓનું ઘડતર આ ગાળાથી જ શરૂ થઈ જાય છે. જન્મ પહેલાં જ મા-બાપ અને સગા-સંબંધી ઘણાં મનોરથો સેવવા શરૂ કરી દે છે. આ વલણો અને અપેક્ષાઓ તેના ઉછેર, લાલન - પાલનમાં તેમજ પોષણને વિવિધ રીતે અસર કરે છે. આ બાબતની પ્રતીતિ આપણે આટલી વાતથી દર્શાવી શકીએ છીએ કે, કેટલાક સમાજમાં પ્રથમ સંતાન છોકરો હોય તો તેને હાથમાં રાખે છે અને દીકરી હોય તો તેને માન મળતું નથી. પરંતુ, હવે સમય બદલાયો છે. દીકરા-દીકરી વચ્ચે હવે પહેલાં જેટલો ભેદ રાખવામાં આવતો નથી. પ્રવર્તમાન સમયમાં તો મા-બાપ એક જ બાળક પર પસંદગી ઉતારે છે.

જન્મ પછીનો સમયગાળો :

જન્મ પછીના સમયગાળામાં બાળકનો સામાજિક વિકાસ, માનસિક, શારીરિક વિકાસ થાય છે. જન્મ પછી દસ અવસ્થામાં વિકાસકાર્ય થાય છે.

- (1) નવજાત અવસ્થા - જન્મથી બે અઠવાડિયા સુધી
- (2) શૈશવાવસ્થા - ત્રીજા અઠવાડિયાથી ત્રીજા વર્ષની શરૂઆત
- (3) બાળપણ પૂર્વાવસ્થા - ત્રીજા વર્ષની શરૂઆતથી છ વર્ષ સુધી
- (4) ઉત્તર બાલ્યાવસ્થા - છ વર્ષથી 10 કે 11 વર્ષ સુધી
- (5) તરુણાવસ્થા - 10 કે 11 વર્ષથી 13 કે 14 વર્ષનો ગાળો
- (6) તરુણાવસ્થાની પૂર્વાવસ્થા - 13 કે 14 થી 17 વર્ષ
- (7) તરુણાવસ્થાની પૂર્વાવસ્થા 17 થી 21 વર્ષ સુધી
- (8) પુખ્તાવસ્થા - યુવાવસ્થા 21 થી 40 વર્ષ
- (9) મધ્યાવસ્થા - પ્રોઢાવસ્થા - 40 થી 60 વર્ષ
- (10) વૃદ્ધાવસ્થા - 60 થી મૃત્યુ સુધી

બાળક જ્યારે માતાના ગર્ભમાં હોય છે ત્યારે, તેની પર તેની માતાના ખોરાક, આવેગ, તંદુરસ્તી તથા માતાની ઉંમર અસર કરે છે. નવમાસ બાદ જ્યારે બાળક જન્મે છે ત્યારે જન્મતાની સાથે જ જે બાળક વાતાવરણ, ખોરાક, મળમૂત્ર ત્યાગ, તથા શ્વાસોચ્છવાસના ચતુર્થ સંગમમાં સમાયોજન સાધી શકતાં નથી તેવાં બાળકો મૃત્યુ પામે છે. તેથી જ બાળકના જન્મથી ત્રણ દિવસમાં મૃત્યુનું પ્રમાણ ઘણું ઊંચું હોય છે.

નવજાત અવસ્થામાં બાળક શીખવાનું શરૂ કરે છે. તેના શારીરિક વિકાસની સાથે-સાથે તેનો માનસિક, ભાષાકીય, આવેગીક તથા સામાજિક વિકાસ પણ શરૂ થાય છે. કુટુંબ દ્વારા જ બાળકનું સામાજિકરણ થાય છે. હવે પછીના સમયગાળામાં બાળક શિક્ષણ - સામાજિક નીતિ - નિયમો - ધોરણો - રિવાજો વગેરે શીખે છે. આજીવન તેની ઉપર તેના કુટુંબ તેના સમાજની છાપ રહે છે. એટલે જ કહે છે કે, બાળકને જે વાતાવરણમાં ઉછેરવામાં આવે તેવું જ બાળક થાય છે. આપણી આસપાસનું વાતાવરણ આપણા જીવનસ્તર, ભાષા, રહેણી-કરણી તથા વિચારોમાં પણ સંમિલિત થાય છે.

શરૂઆતના તબક્કામાં બાળક શાળા, કુટુંબ તથા કુટુંબીજનોની વધુ નજીક હોય છે. બાળક ઉપર તેના

માતાપિતા, શિક્ષકો તથા સગા-સંબંધીની છાપ વધુ પડે છે. શાળા જીવન દરમ્યાન બાળક જવાબદારી, શિસ્ત - સંયમ અને અનુશાસનના પાઠ શીખે છે જ્યારે સમાજ - મા - બાપ કુટુંબીજનો પાસેથી છોકરા - છોકરીનો ભેદ સમજે છે.

તરુણાવસ્થામાં બાળકને સમાજ, માબાપ નકામા લાગે છે. તેમના જીવનમાં મિત્રોનું મહત્ત્વ ઘણું વધી જાય છે. વિજ્ઞાતિય આકર્ષણ થવાથી, શારીરિક ફેરફારો થવાથી, મા-બાપ દ્વારા પણ ટકોર થવાથી તેઓ લઘુતાગ્રંથિ અનુભવે છે. તરુણાવસ્થાને સમસ્યાનો ગાળો પણ કહે છે. બાળકમાંથી યુવાન થવાનો સંક્રાંતિકાળ તરુણાવસ્થા ગણાય છે. તરુણ અનેક બાજુથી તાણ અનુભવે છે. તેથી આ કાળને ઝંઝાવાતનો સમયગાળો પણ કહે છે. આ અવસ્થા માનસિક રીતે ઘણી નાજુક ગણાય છે. આ અવસ્થામાં આત્મહત્યા કરવી, ઘર છોડી ભાગી જવું, મોટી ઉંમરની વ્યક્તિ સાથે પ્રેમમાં પડવું જેવી ભૂલો તેઓ કરતાં હોય છે.

યુવાવસ્થા દરમ્યાન પોતાના જીવન તથા વ્યવસાયમાં સ્થિર થવાનું મહત્ત્વનું કામ હોય છે. લગ્ન, બાળ ઉછેર વગેરેમાં તેઓએ પોતાનું મહત્ત્વનું યોગદાન આપવાનું હોય છે. સમાજમાં પોતાનું આગવું સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે અને તેને ટકાવી રાખવા પ્રયત્ન પણ કરે છે.

મધ્યાવસ્થામાં સામાજિક જવાબદારી વધી જાય છે. કુટુંબ, સમાજ, રાષ્ટ્ર પ્રત્યે તેની જવાબદારી વધતી જાય છે. પોતાના સંતાનોના લગ્ન, ભણતરના પ્રશ્નો ઉકેલવાની તેની મહત્ત્વની જવાબદારી આ અવસ્થા દરમ્યાન હોય છે.

વૃદ્ધાવસ્થા શારીરિક નબળાઈ આપે છે. નિવૃત્તિને લીધે આર્થિક પ્રશ્નો પણ નડે છે. ઘણાં વૃદ્ધો માટે વૃદ્ધાવસ્થા કેમ વીતાવવી તે પણ ગંભીર સમસ્યા બની જાય છે. વૃદ્ધાવસ્થામાં જીવનસાથીનું મૃત્યુ વસમો આઘાત સાબિત થાય છે. ઘણીવાર જનરેશન ગેપના કારણે પણ વૃદ્ધોને નવી પેઢી સાથે સંઘર્ષ થાય છે.

આમ, વ્યક્તિના જીવન વિકાસ ઉપર જન્મ પૂર્વ તથા જન્મ્યા બાદના જીવનની દરેક ઘટમાળની સારી-નરસી અસર થાય છે.

2.10 બાળક અને બાળ સંભાળ, રક્ષણ

બાળકની વ્યાખ્યા :

બંધારણ પ્રમાણે જોઈએ તો, બાળક કે જેની ઉંમર 18 વર્ષ ન થઈ હોય તેવી વ્યક્તિ.

બાળક પોતાના નિર્ણય યોગ્ય તથા સક્ષમ રીતે લેવા માટે સમર્થ નથી તેવું મનોવિજ્ઞાન નથી કહેતું પણ આપણી સામાજિક વ્યવસ્થા 18 વર્ષ સુધીની ઉંમરની વ્યક્તિને બાળક કહે છે. અહીં મનોવિજ્ઞાન બાળકને તરુણ કહે છે. અહીં મહત્ત્વની વાત એ નોંધવા જેવી છે કે બાળકને તેના મહત્ત્વના અધિકાર મળવાં જોઈએ. શિક્ષણ, રમત-ગમત, રક્ષણ, આરોગ્ય તેના મૂળભૂત હકો છે. મા-બાપ પણ પોતાના બાળકોને પોતાની આર્થિક પરિસ્થિતિ ગમે તેવી હશે તો પણ બાળકની દરેક જરૂરિયાતોને પૂરી કરવાના દરેક પ્રયત્ન કરશે.

આજનું બાળક આવતીકાલનો નાગરિક છે. આ ઉકિત્ પ્રમાણે બાળકના પાલન પોષણ તથા તેના રક્ષણ માટે પણ આપણે ધ્યાન આપવું જોઈએ. દરેક બાળકને આજે પૂરતા પ્રેમ, રક્ષણ, કાળજી તથા પાલન પોષણની ખૂબ જરૂરિયાત છે. જો બાળકને પૂરતો પ્રેમ - સહકાર ન મળે તો બાળક પર તેની વિપરીત અસર થાય છે, જ્યારે બાળકનું ઘડતર અતિશિસ્ત વાતવરણમાં થાય છે ત્યારે પણ બાળકનો વિકાસ રૂંધાય છે. બાળકને શારીરિક તકલીફો સામે રક્ષણ આપવા માટે તેના આરોગ્યની પણ કાળજી રાખવી જોઈએ. તેને રોગો સામે રક્ષણ આપવા માટે રસીકરણ કરાવવું જોઈએ. યોગ્ય માત્રામાં પૂરતો પોષાક આહાર આપવો જોઈએ. બાળકને પ્રેમ, સલામતી, હુંફ રક્ષણ મળે તેવા પ્રયત્ન કરવા જોઈએ. બાળક એ કુટુંબનો અરીસો છે તેથી, બાળકની પર કુટુંબની સારી-નરસી બધા જ પ્રકારની છાપ પડે છે. બાળકના યોગ્ય અને સારા વિકાસ માટે બાળકને સારું વાતાવરણ પણ આપવું જોઈએ. મોટા લોકો જે વલણો પર ભાર મૂકે તેની અસર તળે આવી તે આવાં વલણો ખીલવે છે. સમાજમાં શાળા-મહાશાળાએ ધાર્મિક અને વિચાર સ્વાતંત્ર્યને પોષણ મળે તેની કાળજી રાખવી જોઈએ.

આપણા બંધારણે પણ બાળકોના મૂળભૂત હકોના રક્ષણ માટે કાયદાકીય જોગવાઈની વ્યવસ્થા કરી છે. ફરજિયાત - મફત શિક્ષણ મધ્યાહન ભોજન વ્યવસ્થા, સંકલિત બાળવિકાસ યોજના જેવી સરકારની યોજનાઓ દ્વારા બાળકમાં પોષણ, આરોગ્ય - આહાર, તથા શિક્ષણની સુવિધાને ધ્યાનમાં રાખવામાં આવે છે. જો કોઈ બાળક સાથે દુર્વ્યવહાર થતો હોય, બાળક પાસે મજૂરી કરાવવામાં આવતી હોય, ધંધાદારી કે અનૈતિક સંબંધો બાંધવા માટે મજબૂર કરતાં હોય, અમાનુષી વર્તવ કે વર્તન થતું હોય તો તે માટે ચોક્કસ પ્રકારની શિક્ષાની જોગવાઈ કરી છે. આ સાથે, બાળકોના હિતને ધ્યાનમાં રાખીને સરકાર દ્વારા 1098 હેલ્પલાઈન પણ ચલાવવામાં આવે છે. આમ, બાળકોના યોગ્ય અને સારા વિકાસ માટે બાળકને પ્રેમથી સાચવવું જોઈએ. તેનો યોગ્ય દિશામાં વિકાસ નહીં થાય તો બાળક અવળા માર્ગે દોરાઈ શકે તેવી શક્યતાઓ પણ રહેલી છે.

2.11 ઉપસંહાર

આ એકમમાં આપણે એરિક્સને આપેલી મનોસામાજિક વિકાસની આઠ અવસ્થાઓ જોઈ, ઉપરાંત જ્યાં પિયાજેએ વિકાસ માટે બાળકના બોધાત્મક પાસાને વધુ અગત્યતા આપી તે અંગે જાણકારી મેળવી. યુંગે વ્યક્તિત્વના બે પ્રકારો: (1) અંતર્મુખી અને (2) બહિર્મુખી એવા બે પ્રકારો દર્શાવ્યા. જે વ્યક્તિત્વનું વ્યક્તિત્વ જેવું હશે તેવો તેનો વિકાસ થાય છે તેવું યુંગનું માનવું છે. કાર્લ રોજર્સે સ્વ સિદ્ધાંતને મહત્ત્વ આપે છે. મેસ્લોએ પ્રેરણા અને સ્વ સાર્થકતાની વાત કરી છે અને જરૂરિયાતોની શ્રેણી દર્શાવી છે. જ્યારે હોર્ની સામાજિક મનોવિશ્લેષણના સિદ્ધાંત પર ભાર મૂકે છે અને જણાવે છે કે સામાજિક વાતાવરણ વ્યક્તિના અનુભવો માટે ખૂબ જરૂરી છે.

ગર્ભાવસ્થાની શરૂઆત બીજા અવસ્થાથી મૃત્યુ પર્યંત રહે છે. ગર્ભાવસ્થામાં માતાના ગર્ભનું વાતાવરણ બાળકની માવજત કરે છે અને જન્મ્યા બાદ આપણું સામાજિક વાતાવરણ બાળકનું સામાજિકરણ કરે છે અને બાળકનો વિકાસ થાય છે.

નવજાત અવસ્થા એકદમ નાજુક હોવાથી બાળક (શિશુ)ની વિશેષ સાર સંભાળ માંગી લે છે. બાળકને શારીરિક, માનસિક બંને રોગોથી દૂર રાડ ?4વા યોગ્ય રસીકરણ તથા બાબતોનું ધ્યાન રાખવું પડે છે. આમ, આ એકમમાં આપણે બાળકના વિકાસની બાબતોને ધ્યાનથી સમજવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

2.12 તમારી પ્રગતિ ચકાસો (MCQs)

પ્રશ્ન:1 મનોસામાજિક વિકાસના તબક્કાઓ કોણે દર્શાવ્યા હતા ?

- (અ) ફોઈડે (બ) એરિક્સને (ક) પિયાજે

પ્રશ્ન:2 બોધાત્મક વિકાસનો સિદ્ધાંત _____ એ દર્શાવ્યો હતો.

- (અ) પિયાજે (બ) એરિક્સને (ક) મેસ્લોએ

પ્રશ્ન:3 સંવેદનીક કારક તબક્કાનો સમયગાળો _____ વર્ષનો હોય છે.

- (અ) જન્મથી બે (બ) બે થી સાત (ક) સાત થી બાર

પ્રશ્ન:4 સામૂહિક અચેતનનો ખ્યાલ _____ એ આપ્યો હતો.

- (અ) યુંગ (બ) હોર્ની (ક) મેસ્લોએ

પ્રશ્ન:5 માનવ સ્વભાવનો વિધાયક અને આશાવાદી ખ્યાલ કોણે રજૂ કર્યો હતો ?

- (અ) પિયાજે (બ) કાર્લરોજર્સે (ક) યુંગે

પ્રશ્ન:6 સ્વસાર્થકતાનો સિદ્ધાંત કોણે રજૂ કર્યો હતો ?

- (અ) મેસ્લોએ (બ) એરિક્સને (ક) હોર્નીએ

પ્રશ્ન:7 સામાજિક મનોવિશ્લેષણનો સામાજિક સિદ્ધાંત કોણે આપ્યો હતો ?

- (અ) હોર્નીએ (બ) ફોઈડે (ક) મેસ્લોએ

2.13 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો

જવાબ:1 (બ) એરિક્સને

જવાબ:2(અ) પિયાજે

જવાબ:3(અ) જન્મથી બે

જવાબ:4(અ) યુંગ

જવાબ:5(બ) કાર્લરોજર્સે

જવાબ:6(અ) મેસ્લોએ

જવાબ:7(અ) હોર્નીએ

2.14 ચાવીરૂપ શબ્દો (Glossary)

સ્વાયતતા - સ્વતંત્રતા

બોધ - જ્ઞાન

મૂર્ત - પ્રત્યક્ષ/હાજર

અમૂર્ત - નજર સમક્ષ ન હોય તેવું/ અપ્રત્યક્ષ

સ્વસાર્થકતા - સ્વયં વિષેની સમગ્ર જાણકારી/ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવું/સ્વ-આવિષ્કાર

બીજ અવસ્થા - ગર્ભાધાનથી 15 દિવસનો સમય

2.15 સ્વાધ્યાય લેખન (Assignment)

પ્રશ્ન:1 એરિક્સનનો મનોસામાજિક સિદ્ધાંત જણાવો.

પ્રશ્ન:2 જ્યા પિયાજનો બોધાત્મક વિકાસનો સિદ્ધાંત સમજાવો.

પ્રશ્ન:3 કાર્લ રોજર્સનો સિદ્ધાંત સ્પષ્ટ કરો.

પ્રશ્ન:4 હોર્નીનો સામાજિક મનોવિશ્લેષણનો સિદ્ધાંત સમજાવો.

પ્રશ્ન:5 ગર્ભાવસ્થા પહેલાનો અને પછીનો સમયગાળો વિકાસના સંદર્ભમાં સમજાવો.

2.16 પ્રવૃત્તિ (Activities)

કોઈપણ વ્યક્તિની વર્તનની તરાહ પરથી તેનામાં રહેલી પ્રેરણાના સ્તરો જાણી શકાય છે, ઉપરાંત જ્યા પિયાજના સિદ્ધાંત દ્વારા કોઈપણ નાના બાળક સાથેની રમતોના નિરીક્ષણ દ્વારા બોધાત્મક વિકાસ અંગે માહિતી મેળવી શકાય છે.

2.17 કેસ સ્ટડી (Case Study)

જો કોઈ વ્યક્તિ સામાજિક કે ધાર્મિક સંસ્થાઓને દાન આપે છે તો, તેવા લોકોનો વ્યક્તિ ઈતિહાસ તપાસતા ખ્યાલ આવશે કે મેસ્લોનો સ્વ સાર્થકતાનો સિદ્ધાંત કેટલો અગત્યનો છે. ઉપરાંત કોઈ નાના બાળકના અભ્યાસ દ્વારા પણ તેના સ્વ વિકાસ અંગે જાણકારી પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.

2.18 સંદર્ભ ગ્રંથ

(1) બાળ મનોવિજ્ઞાન : કઠિયારા મોહમદ હાફિજ એ., અક્ષર પબ્લિકેશન, અમદાવાદ.

(2) Human Growth & Development : Uday Paratapsing, Royal Book Depo.

: એકમનું માળખું :

- 3.0 એકમનાં હેતુઓ
- 3.1 પ્રસ્તાવના
- 3.2 સ્કીનરનો કારક શિક્ષણનો સિદ્ધાંત
 - 3.2.1 ઉદ્દીપકજન્ય પ્રતિક્રિયા
 - 3.2.2 કારક પ્રતિક્રિયારૂપ વર્તન
- 3.3 સ્કીનરનો પ્રયોગ
- 3.4 કારક પ્રબળતાના માપ
- 3.5 અભિસંધિત પ્રબલન
- 3.6 આંશિક પ્રબલન
- 3.7 પ્રબલનના ઉપક્રમો
- 3.8 વર્તનને આકારપ્રદાન
- 3.9 માનવ વર્તનમાં કારક અભિસંધાન
- 3.10 સ્વયં સંચાલિત પ્રતિક્રિયાઓનું કારક અભિસંધાન
- 3.11 ઉપસંહાર
- 3.12 તમારી પ્રગતિ ચકાસો (MCQs)
- 3.13 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો
- 3.14 ચાવીરૂપ શબ્દો (Glossary)
- 3.15 સ્વાધ્યાય લેખન (Assignment)
- 3.16 પ્રવૃત્તિ (Activities)
- 3.17 કેસ સ્ટડી (Case Study)
- 3.18 સંદર્ભ ગ્રંથ

3.0 એકમનાં હેતુઓ :

પ્રસ્તુત એકમના અભ્યાસ બાદ આપ સમજવા સક્ષમ હશો કે,

- ગર્ભાવસ્થા પહેલાં અને પછીના સમયગાળામાં થતો વિકાસ જાણી શકાય છે. તેના પર થતી વિવિધ વાતાવરણની અસર જાણવા મળે છે.
- બાળક અને બાળસંભાળનું મહત્વ જાણવા મળશે.
- શિક્ષણમાં અભિસંધાનનું મહત્વ શું છે.
- માનવીની વિશિષ્ટ પ્રતિક્રિયાઓને કેવી રીતે મજબૂત કરી શકાય.
- પ્રબલનના ઉપયોગ દ્વારા કઈ અને કેવી પ્રતિક્રિયાને કેટલી મજબૂત કરવી.
- માનવી કે પરણીને તદ્દન નવી પ્રતિક્રિયાઓ કેવી રીતે શીખવાડી શકાય.
- માનવ વર્તનમાં કારક અભિસંધાનનું મહત્વ શું છે.

3.1 પ્રસ્તાવના:

પ્રો. બુરહાસ એફ. સ્કીનર અમેરિકન મનોવૈજ્ઞાનિક હતા. તેમના મતે ઉત્તમ વ્યક્તિત્વ એ ઉદીપકો પ્રત્યે શિખેલી પ્રતિક્રિયાઓના સંગ્રહણ અને સ્પષ્ટ વર્તનો કે ટેવતંત્રોનો એક સમુચ્ચય છે એટલા માટે જ સ્કીનરની દ્રષ્ટિએ વ્યક્તિત્વ એટલે માત્ર એવા વર્તનો કે જેનું વસ્તુલક્ષી રીતે નિરીક્ષણ કરી શકાય કે જેમાં સરળતાથી હસ્તોપયોજન કરી શકાય. સ્કીનરે પોતાના કારક અભિસંધાનના સિદ્ધાંત દ્વારા તદ્દન નવું શિક્ષણ કેવી રીતે ઘડી શકાય તેની સ્પષ્ટતા કરી છે.

3.2 સ્કીનરનો કારક શિક્ષણનો સિદ્ધાંત:

પાવલોવના પ્રયોગમાં પ્રકાશથી લાળ ઝરવાની ક્રિયા (અભિસંધિત પ્રતિક્રિયા) ખોરાક દ્વારા લાળ ઝરવાની ક્રિયા (અનભિસંધિત પ્રતિક્રિયા) ને મળતી આવતી હતી, ખોરાકથી સાહજિક રીતે જ કુતરાના મોમાં લાળ ઝરે છે. જ્યારે સ્કીનરના શિક્ષણના સિદ્ધાંતમાં પ્રબલિત પ્રતિક્રિયા અને પ્રબલક(ખોરાક) દ્વારા ઉદભવતી પ્રતિક્રિયા તદ્દન જુદી હોય છે. આ બાબતના વર્ણન માટે સ્કીનરે ક્રિયાત્મક અભિસંધાનની વિભાવના રજૂ કરી છે. કારક અભિસંધાન સમજતા પહેલા પ્રતિક્રિયારૂપે થતાં વર્તન અને કારક વર્તન વચ્ચેનો તફાવત સમજવો જરૂરી છે.

3.2.1 ઉદીપકજન્ય પ્રતિક્રિયા:

પ્રતિક્રિયારૂપે થતું વર્તન એ ઉદીપક પ્રત્યેની સીધી, પ્રત્યક્ષ પ્રતિક્રિયા છે, તે ઉદીપકજન્ય છે. દા.ત. કુતરાના મોમાં ખોરાક મૂકવાથી લાળ ઝરવી, આંખ ઉપર પ્રકાશનો ઝબકારો રજૂ કરતાં આંખની કીકી સંકોચવીમ હવાના ઝોકાથી આંખ બંધ થઈ જવી, ઘૂતન નીચેના સ્નાયુ પર પ્રહાર કરવાથી ઢીચણમાં ઝાટકો વગવોવગેરે. આની વિરુદ્ધ, કારક વર્તન એ કોઈ વિશિષ્ટ ઉદીપક દ્વારા નીપજેલી, આણેલી પ્રતિક્રિયા નથી. કારક વર્તન સ્વયંસ્ફુરિત હોય છે. તે આપમેળે થતી પ્રતિક્રિયા ઉત્સર્જિત પ્રતિક્રિયા છે. દા.ત. એલકું મૂકવામાં આવેલું માંકું પાંજરામાં દોડા-દોડ કરશે, દાંતીય કરશે, લાકડી હાથમાં લેશે, લાકડી છોડી દેશે, ઊંચે ચડી જશે, કદાચ લાકડી ઊંચકીને ખભા પર મૂકશે, લાકડીથી રમશે વગેરે. તે જ રીતે પારણમાં બાળક લાત મારશે, હાથ ઊંચા કરશે, કમરમાથી ઊંચું થશે, કબૂતરની જેમ અવાજ કાઢશે વગેરે. આ બધી આપમેળે થતી પ્રતિક્રિયાઓ છે. કોઈ વિશિષ્ટ ઉદીપકો પ્રત્યેની પ્રતિક્રિયાઓ નથી.

3.2.2 કારક પ્રતિક્રિયારૂપ વર્તન:

મોટેભાગે પ્રતિક્રિયારૂપે થતાં વર્તનો અનૈચ્છિક હોય છે. દા.ત. લાળ ઝરવી, કીકી સંકોચાવી વગેરે. બીજી બાજુ, મોટા ભાગના ઐચ્છિક વર્તનો કારક હોય છે. દા.ત. ફોન પર જવાબ આપવાની પ્રતિક્રિયા, ટેલિફોનની ઘંટડી રણકે નહીં ત્યાં સુધી આપણે ટેલિફોન તરફ જતાં નથી. ટેલિફોન ઉપાડતાં નથી અને હેલ્લો કહેતા નથી. રણકતો ટેલિફોન ઉદીપક છે. તે જણાવે છે કે કોઈ આપની સાથે ફોન પર વાત કરવા માંગે છે. પરંતુ ફોન ઉપાડવા માટે એ રણકાર આપણને ફરજ પડતો નથી. રણકાર એ ભેદબોધક ઉદીપક છે. તે કારક વર્તન માટે પ્રસંગ પૂરો પડે છે, પરંતુ તે પ્રતિક્રિયા નીપજવતો નથી.

3.3 સ્કીનરનો પ્રયોગ:

કારક અભિસંધાનના નિદર્શન માટે સ્કીનરે ઉંદર તેમજ કબૂતર ઉપર અનેક પ્રયોગો પ્રયોગશાળામાં કર્યા છે. આ માટે તેને એક પેટ બનવી હતી, જેને ‘સ્કીનર પેટી’ કે ‘કારક પેટી’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. સ્કીનર પેટીમાં અંદરની દીવાલ પર ઉંદરના પગ પહોંચે એટલી ઊંચાઈએ એક હતો હોય છે, તેની નીચે અન્નપાત્ર હોય છે, અને હાથાની ઉપર દીવાલ પર પ્રક્ષ માટેનો ગોળો (બલ્બ) હોય છે, જે પ્રયોગકર્તા ઈચ્છે ત્યારે ‘ચાલુ’ કરી શકે. સ્કીનર પેટીમાં એવી યાંત્રિક ગોઠવણ હોય છે કે હાથો દબાવતાં પેટી બહાર આવેલા અન્નગુટિકા-ભંડારમાથી લાંબી સાંકડી સરકણી દ્વારા એક અન્નગુટિકા અન્નપાત્રમાં આવે.

ઉંદર પરનો સ્કીનરનો પ્રયોગ:

ભૂખ્યા ઉંદરને સ્કીનર પેટીમાં મૂકવામાં આવ્યો. ઉંદર બેચેનીથી પેટીમાં આમ-તેમ દોડવા લાગ્યો. તેણે અનેક કારક પ્રતિક્રિયાઓ કરી, જેવી કે : દિવાલોને સૈડકો બોલાવી સૂંઘી, દીવાલ પર પંજા માર્યા, ફર્શ પર પંજા માર્યા, પાછળના બે પગ પર ઊભો રહ્યો, હાથો દબાવ્યો વગેરે. ઉંદર કેટલી વાર હાથો દબાવે છે તેને આધારે અભિસંધાન પૂર્વેની, હાથો દબાવવાની કારક પ્રતિક્રિયાની કક્ષા નક્કી કરવામાં આવી. ત્યારબાદ પ્રયોગકર્તાએ અન્નગુટિકા ભંડારમાં ગુટીકાઓ મૂકી. પરિણામે હાથો દબાવતા અન્નપાત્રમાં અન્નગુટિકા મળવા લાગી. શરૂઆતમાં આકસ્મિકપણે જ ઉંદરે હાથો દબાવ્યો. હાથો દબાવતા જ તેણે અન્નગુટિકા મળી. હાથો દબાવવાની પ્રથમ પ્રતિક્રિયા 15 મિનિટે થઈ. ઉંદરે 35 મિનિટે બીજી, 47 મિનિટે ત્રીજી અને 71 મિનિટે ચોથી વાર હાથો દબાવ્યો. ત્યારબાદ તે ખૂબ જ ઝડપથી હાથો દબાવવા લાગ્યો. વિવિધ કારક પ્રતિક્રિયાઓમાં કેવળ હાથો દબાવવાની પ્રતિક્રિયાને જ અન્નગુટિકા દ્વારા પ્રબલન આપવામાં આવતું હતું. પરિણામે અન્ય કારક વર્તનો કમશ: ઓછા થઈ ગયા અને હાથો દબાવવાનું કારક વર્તન દ્રઢ બન્યું. ખોરાક હાથો દબાવવાની પ્રતિક્રિયાને પ્રબલિત કરે છે અને હાથો દબાવવાનો દર નાટ્યાત્મક રીતે વધે છે.

આ રીતે કારક અભિસંધાનમા આપમેળે થતી ઉત્સર્જિત (આપન્ન) પ્રતિક્રિયાને પ્રબલન આપી દ્રઢ કરવામાં આવે છે. કર્ક અભિસંધાનની વ્યાખ્યા આ રીતે આપી શકાય, “ કર્ક અભિસંધાન એટલે અમુક વિશિષ્ટ આપન્ન પ્રતિક્રિયા પર પ્રબલનનો આધાર હોય તેવું શિક્ષણ.” પ્રાણી કે માનવી અમુક વિશિષ્ટ પ્રતિક્રિયા આપમેળે કરે તો જ તેને પ્રબલન આપવામાં આવે છે.

કારક અભિસંધાન દ્વારા શિખેલી પ્રતિક્રિયાનું વિલોપન પણ કરી શકાય છે. વિલોપનનો અભ્યાસ કરવા માટેના પ્રયોગમાં અન્નગુટિકા ભંડાર સાથેનું જોડાણ દૂર કરવામાં આવે છે. હવે ઉંદર હાથો દબાવે તો પણ અન્નગુટિકા પ્રાપ્ત થતી નથી. પરિણામે હાથો દબાવવાની પ્રતિક્રિયાનો દર ઘટે છે એટલે કે પ્રબલન (અન્નગુટિકા)ને અભાવે અભિસંધિત કારક પ્રતિક્રિયા (હાથો દબાવવાની) નું વિલોપન થાય છે.

કારક અભિસંધાન દ્વારા ભેદબોધન પણ શીખવી શકાય છે. એટલે કે કોઈપણ પ્રાણી કે માનવીને બે ઉદ્દીપકો વચ્ચે ભેદ પડતાં શીખવી શકાય છે. તેના માટે સ્કીનર પેટીમાં બત્તી ચાલુ હોય ત્યારે જો ઉંદર હાથો દબાવે તો જ અન્નગુટિકા મળે અને બત્તી બંધ હોય ત્યારે જો ઉંદર હાથો દબાવે તો અન્નગુટિકાક ન મળે તેવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે. આ પસંદગીયુક્ત પ્રબલન છે. જેના લીધે ઉંદર માત્ર પ્રકાશની હાજરીમાં જ હાથો દબાવશે અને પ્રકાશની ગેરહાજરીમાં હાથો દબાવશે નહીં. આમ, ઉંદર પ્રકાશની હાજરી અને ગેરહાજરી વચ્ચે ભેદ પાડી શકશે. પ્રસ્તુત પ્રયોગમાં પ્રકાશ ભેદબોધક ઉદ્દીપક (સંકેત) છે, તે હાથો દબાવવાની પ્રતિક્રિયાને નિયંત્રિત કરે છે.

3.4 કારક પ્રબળતાના માપ:

કોઈપણ કારક પ્રતિક્રિયાનું અભિસંધાન કેટલી પ્રબળતાથી થયું છે તે માપી શકાય છે. કારક પ્રતિક્રિયાના બે માપ છે. (1) પ્રતિક્રિયાનો દર અને (2) વિલોપનદરમિયાન પ્રતિક્રિયાની કુલ સંખ્યા

(1) પ્રતિક્રિયાનો દર:

સ્કીનર પેટીમાં હાથો હમંશા ઉપસ્થિત હોય છે, તેથી ઉંદરને જેટલી વાર હાથો દબાવવો હોય તેટલી વાર તે દબાવી શકે છે. આપેલા સમયગાળામાં પ્રતિક્રિયા જેટલી વધુ વાર ઉદ્ભવે તેટલી કારક પ્રબળતા વધુ. જો કારક પ્રતિક્રિયાનું અભિસંધાન નબળું હોય તો આપેલા સમયગાળામાં પ્રતિક્રિયા ઉદ્ભવવાની સંભાવના ઘટશે. આમ કારક પ્રબળતા માપવા માટે પ્રતિક્રિયાનો દર ઉપયોગી પુરવાર થાય છે. આ પ્રકારની પ્રબળતા માપવા માટે સંચયી નોંધ યંત્રનો ઉપયોગ થાય છે.

(2) વિલોપન દરમિયાન પ્રતિક્રિયાની કુલ સંખ્યા:

ઉંદર હાથો દબાવવાની પ્રતિક્રિયા શીખી જાય ત્યાર બાદ અન્નગુટિકા ભંડાર સાથેનું જોડાણ દૂર

કરવામાં આવે છે. પરિણામે ઉંદર હાથો દબાવે છતાં અન્નગુટિકા પ્રાપ્ત થતી નથી. અન્નગુટિકા આપવાનું બંધ કર્યું છતાં ઉંદર કેટલી વાર હાથો દબાવે છે તેના પરથી પણ પ્રતિક્રિયાની પ્રબળતા-કારક પ્રબળતા માપી શકાય છે. હાથો દબાવવાની સંખ્યા જેમ વધુ તેમ કારક પ્રબળતા વધુ. પ્રયોગો બતાવે છે કે વિલોપન દરમિયાન એકાદ પ્રબલન પણ નોંધપાત્ર રીતે પ્રતિક્રિયાની સંખ્યા વધારે છે.

3.5 અભિસંધિત પ્રબલન:

સ્કીનરે અભિસંધિત પ્રબલન કઈ રીતે કામ કરે છે તે દર્શાવવા માટે પેટીમાં એવી રીતે જોડાણ કર્યું કે ઉંદર હાથો દબાવે કે તરત એકાદ ક્ષણ માટે ધ્વનિ પેદા થાય છે અને પછી થોડા જ સમયમાં અન્નગુટિકા અન્નપાત્રમાં આવે છે. આવું વારંવાર કરવાને પરિણામે ઉંદર હાથો દબાવતા શીખી જાય છે. ત્યાર બાદ અન્નગુટિકા ભંડાર તેમજ ધ્વનિ સાથેનું હાથાનું જોડાણ દૂર કરવામાં આવે છે એટલે કે હવે ઉંદર હાથો દબાવે તો ધ્વનિ પણ સંભળાતો નથી અને અન્નગુટિકા પણ મળતી નથી. ક્રમે-ક્રમે હાથો દબાવવાની પ્રતિક્રિયાનું વિલોપન થાય છે એટલે કે ઉંદર હાથો દબાવવાનું જ બંધ કરે છે. હવે ફરીથી માત્ર ધ્વનિનું જોડાણ હતા સાથે કરવામાં આવે છે. પરિણામે ઉંદર હાથો દબાવે ત્યારે માત્ર ધ્વનિ સંભળાય છે પરંતુ ખોરાક મળતો નથી. છતાં હાથો દબાવવાની પ્રતિક્રિયાનો દર વધે છે. એટલે કે હવે ધ્વનિ અભિસંધિત પ્રબલક તરીકે કામ કરે છે. અભિસંધાનની પ્રાપ્તિ દરમિયાન ધ્વનિ અને ખોરાકની જોડમાં રજૂઆત જેટલા પ્રમાણમાં કરવામાં આવી હોય તેટલા પ્રમાણમાં માત્ર ધ્વનિ દ્વારા અભિસંધિત પ્રતિક્રિયા ઉદભવે છે.

અભિસંધિત પ્રબલનને ઘણા મનોવૈજ્ઞાનિકો દ્વિતીયિક કે ગૌણ પ્રબલન તરીકે પણ ઓળખાવે છે. જે પ્રબલક મૂળભૂત જરૂરિયાતોને સંતોષી શકે તે પ્રાથમિક પ્રબલક કહેવાય. દા.ત. ભૂખ્યા પ્રાણી માટે ખોરાક, તરસ્યા પ્રાણી માટે પાણી પ્રાથમિક પ્રબલક છે. જે ઉદ્દીપક અભિસંધાન દ્વારા પ્રાથમિક પ્રબલક સાથે જોડાય તેને અભિસંધિત કે દ્વાતીયિક પ્રબલક કહે છે. સ્કીનરના ઉંદર પરના પ્રયોગમાં ધ્વનિ અને અન્નગુટિકા વચ્ચે સાહચર્ય સ્થપાય છે. માટે કેવળ ધ્વનિ સંભળવા પણ ઉંદર હાથો દબાવે છે. આમ ધ્વનિ અભિસંધિત ઉદ્દીપક છે. આધુનિક જગતમાં પૈસા અભિસંધિત ઉદ્દીપકનું સુંદર દ્રષ્ટાંત પૂરું પડે છે.

એકવાર અભિસંધિત પ્રબલક સ્થાપિત થઈ જાય પછી અન્ય કોઈ નવી પ્રતિક્રિયા પણ તેના દ્વારા દ્રઢ કરી શકાય છે; એટલુંજ નહીં પરંતુ મૂળ ઈરણના બદલે અન્ય ઈરણની બાબતમાં પણ અભિસંધિત પ્રબલક કામ કરી શકે છે. સામાજિક અનુમતિ અભિસંધિત પ્રબલક છે અને તે ઘણાબધા વર્તનોની બાબતમાં અસરકારક જોવા મળે છે. એક પ્રયોગમાં ઉંદરોને પાણીથી વંચિત રાખવામાં આવ્યા. પ્રયોગકર્તાએ પાણીનું પ્રબલન આપી ધ્વનિ સાથે હાથો દબાવવાની પ્રતિક્રિયાનું અભિસંધાન કર્યું. ત્યારબાદ આ જ ઉંદરોને પાણીને બદલે ખોરાકથી વંચિત રાખવામાં આવ્યા હતા, છતાં એ જ ધ્વનિ દ્વારા ઉંદરમાં હાથો દબાવવાની પ્રતિક્રિયા ઉદભવી.

અભિસંધિત પ્રબલકને લીધે જ આપણે અનેક પ્રતિક્રિયાઓનું અભિસંધાન કરી શકીએ છીએ. જો આપણે શિખેલી બધી જ બાબતોને પ્રાથમિક પ્રબલક જ આપવામાં આવ્યા હોટ તો શીખવાના પ્રસંગો ખૂબ જ મર્યાદિત થઈ જાત! ખોરાક આપવા અંગેનું શાબ્દિક વચન પણ પ્રબલક તરીકે કામ કરે એ. માત્ર પ્રશંસા પણ પ્રબલક તરીકે કામ કરે છે.

3.6 આંશિક પ્રબલન:

આંશિક પ્રબલન અંગે થયેલા પ્રયોગો દર્શાવે છે કે કારક અભિસંધાનમાં ખૂબ વ્યવસ્થિતતા જોવા મળે છે. જ્યારે સફળ પ્રતિક્રિયાને દરેક વખતે નહીં, પરંતુ અમુક વખતે જ પ્રબલન આપવામાં આવે ત્યારે તેને આંશિક પ્રબલન કહે છે.

કારક અભિસંધાનના પ્રયોગમાં સ્કીનર પેટીની દીવાલ પર લગાડેલી પ્રકાશિત થાળી પર જ્યારે કબૂતર ચાંચ મારે ત્યારે તેને અનાજના દાણા (પ્રબલન) પ્રાપ્ત થાય છે. પરિણામે કબૂતર અનાજના દાણા મેળવવા માટે ગોળ પ્રકાશિત થાળી પર ચાંચ મારવાનું શીખે છે. ચાંચ મારવાની પ્રતિક્રિયાનું અભિસંધાન થઈ ગયા બાદ પ્રસંગોપાત પ્રબલન આપવામાં આવે તો પણ ચાંચ મારવાની પ્રતિક્રિયા ઊંચા દરે ચાલુ

જ રહેશે. આંશિક પ્રબલન એટલે પ્રસંગોપાત આપતું પ્રબલન. એક પ્રયોગમાં કલાકમાં સરેરાશ 12 વખત પ્રબલન આપવામાં આવ્યું હતું, છતાં કબૂતરે 6,000 વખત ચાંચ મારી હતી.

આંશિક પ્રબલનનું વ્યવહારિક મહત્વ ઘણું છે. બાળકના પ્રત્યેક સારા વર્તનને પ્રબલન આપવા માટે માતા-પિતા હાજર હોતા નથી. દરેક વખતે પ્રબલન આપવામાં આવ્યું ન હોય પરંતુ, અમુક અમુક વખત પ્રબલન આપવાથી ઈછિત વર્તન પેદા કરી શકાય છે.

આંશિક પ્રબલન આપવાની કાર્યવાહી જ્યારે અગાઉથી નક્કી કરવામાં આવે ત્યારે તેને પ્રબલનનો ઉપક્રમ કહે છે.

3.7 પ્રબલનાં ઉપક્રમો:

પ્રબલનના જુદા-જુદા ઘણા ઉપક્રમોનો અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે, પરંતુ મૂળભૂત રીતે વર્ગીકરન બે પરિણામોને આધારે થાઉં શકે છે: (1) આનુક્રમિક પ્રબલનો વચ્ચેનો સમયગાળો કાં તો બિનપ્રબલિત પ્રતિક્રિયાઓની સંખ્યા પ્રમાણે અથવા તો પસાર થયેલા સમય પ્રમાણે નક્કી કરી શકાય, અને (2) આનુક્રમિક પ્રબલનો વચ્ચેનો સમયગાળો કાં તો નિયમિત હોય અથવા અનિયમિત હોય. આ બે પરિણામોને આધારે કુલ ચાર મૂળભૂત ઉપક્રમો નક્કી કરી શકાય.

પ્રકાર	નિયત ઉપક્રમ	પરિવર્તનશીલ ઉપક્રમ
ગુણોત્તર પુક્રમ	(1)નિયત ગુણોત્તર	(3)પરીવર્તનશીલ ઉપક્રમ
મધ્યાંતર ઉપક્રમ	(2)નિયત મધ્યાંતર	(4) પરિવર્તનશીલ મધ્યાંતર

(1) નિયત ગુણોત્તર ઉપક્રમ:

આ ઉપક્રમમાં અમુક ચોક્કસ સંખ્યા મુજબની પ્રતિક્રિયાઓને પ્રબલન નહીં આપ્યા બાદ થતી પ્રથમ પ્રતિક્રિયાને પ્રબલન આપવામાં આવે છે. અહીં બિનપ્રબલિતપ્રતિક્રિયાઓ અને પ્રબલિત પ્રતિક્રિયા વચ્ચે ચોક્કસ ગુણોત્તર હોય છે. જો દર વીસમી પ્રતિક્રિયાને પ્રબલન આપવામાં આવતું હોય ટી ગુણોત્તર 20:1 કહેવાય. ઉંદર 19 વખત હાથો દબાવે ત્યાં સુધી એકપણ વખત અન્નગુટિકા ન મળે. પરંતુ 20મી વખત હાથો દબાવે ત્યારે જ અન્નગુટિકા મળે. ત્યાર બાદ ફરીથી બીજી 19 પ્રતિક્રિયાઓને પ્રબલન ન મળે પરંતુ 20મી પ્રતિક્રિયાને જ પ્રબલન મળે.

(2) નિયત મધ્યાંતર ઉપક્રમ:

આ ઉપક્રમ મુજબ અમુક ચોક્કસ સમયગાળો પસાર થાય બાદ થતી પ્રથમ પ્રતિક્રિયાને પ્રબલન આપવામાં આવે છે. દા.ત. 3 મિનિટનો નિયત મધ્યાંતર ઉપક્રમ નક્કી કરવામાં આવ્યો હોય તો પ્રબલિત પ્રતિક્રિયા બાદ જ્યાં સુધી ત્રણ મિનિટ પૂરી થાય નહીં ત્યાં સુધી ગમે તેટલી પ્રતિક્રિયા કરે છતાં પ્રબલન આપવામાં આવતું નથી, પરંતુ ત્રણ મિનિટનો સમય પૂરો થાય પછી ઉંદર હાથો દબાવે કે તરત અન્નગુટિકા (પ્રબલન) આપવામાં આવે છે.

(3) પરિવર્તનશીલ ગુણોત્તર ઉપક્રમ:

નિયત ગુણોત્તર ઉપક્રમની જેમ અહીં પણ અમુક નક્કી કરેલી સરેરાશ બિનપ્રબલિત પ્રતિક્રિયાઓ બાદ થતી પ્રતિક્રિયાને પ્રબલન આપવામાં આવે છે. પરંતુ દર વખતે બિનપ્રબલિત પ્રતિક્રિયાઓની સંખ્યા જુદી-જુદી નક્કી કરવામાં આવેલી હોય છે. દા.ત. 20:1 ના પરિવર્તનશીલ ગુણોત્તર ઉપક્રમમાં પ્રબલન માટે જરૂરી એવી બિનપ્રબલિત પ્રતિક્રિયાઓની સરેરાશ સંખ્યા 20 રહે એ રીતે 0 થી 40 સુધીની સંખ્યાથી યદ્યપણ પ્રતિક્રિયાઓની સંખ્યા પસંદ કરવામાં આવે છે. પ્રથમ વખતે 25મી પ્રતિક્રિયાને પ્રબલન આપવામાં આવે છે., બીજી વખત 15મી પ્રતિક્રિયાને , ત્રીજી વખત 19મી પ્રતિક્રિયાને તો ચોથી વખત 21મી પ્રતિક્રિયાને એમ પ્રબલન આપવામાં આવે વગેરે.

(4) પરિવર્તનશીલ મધ્યાંતર ઉપક્રમ:

અહીં અમુક ચોક્કસ સરેરાશ સમયગાળો પસાર થાય પછી જ પ્રબલન આપવામાં આવે છે, પરંતુ

દર વખતે જુદો-જુદો સમયગાળો નક્કી કરવામાં આવે છે. દા.ત. 1 મિનિટના પરિવર્તનશીલ મધ્યાંતર ઉપક્રમમાં પ્રબલન આપવા માટેનો સરેરાશ સમયગાળો 1 મિનિટનો રહે એ રીતે 0 થી 120 સેકન્ડ વચ્ચેનો કોઈપણ સમય યદ્યદ્યપણે નક્કી કરવામાં આવે છે. પ્રથમ વખત 50 સેકન્ડ તો બીજી વખત 84 સેકન્ડ તો ત્રીજી વખત 46 સેકન્ડ પસાર થયા બાદ થતી પ્રથમ પ્રતિક્રિયાને પ્રબલન આપવામાં આવે વગેરે.

પ્રયોગો બતાવે છે કે ઉપક્રમના પ્રકાર પ્રમાણે પ્રતિક્રિયા તરેહ બદલાય છે.

3.8 વર્તનને આકાર પ્રદાન:

સ્કીનરના કારક અભિસંધાન દ્વારા તદ્દન નવી પ્રતિક્રિયાઓ શીખવાડી શકાય છે. પ્રયોગકર્તા પ્રયોગપાત્રની વિવિધ પ્રતિક્રિયાઓને અમુક ચોક્કસ દિશામાં વાળીને નવું વર્તન વિકસાવી શકે છે. ધારોકે, આપણે કૂતરાને નાક દ્વારા બઝર ની સ્વિચ દબાવવાનું શિખડાવવું છે. આ માટે જ્યારે જ્યારે કૂતરો બઝરના વિસ્તારમાં જાય ત્યારે ત્યારે ખોરાકનું પ્રબલન આપવામાં આવે છે. બઝરની પાસે લઈ જતાં દરેક તબક્કે કૂતરાને પ્રબલન આપવામાં આવે છે. એ રીતે કૂતરો અંતે પોતાનું નાક બઝરને લગાડે છે. આ રીતે નવા વર્તનને આકાર આપી શકાય છે. પ્રયોગકર્તાએ વિગતવાર વર્ણવેલી પ્રતિક્રિયાઓને જ પ્રબલન આપવાની અને અન્ય પ્રતિક્રિયાઓને દૂર કરવાની આ પદ્ધતિને આકાર પ્રદાન કહે છે. “આકારપ્રદાન એટલે ઈચ્છિત પ્રતિક્રિયા (નકથી બઝર વગાડવા) ની નજીક જતી પ્રતિક્રિયાઓને પ્રબલન દ્વારા કમશ: દ્રઢ કરતાં જવું.” જો પ્રયોગકર્તા કુશળ હોય તો ઓછા સમયમાં અમે ઓછા પ્રબલનો દ્વારા તદ્દન નવ વર્તનને આકાર આપી શકે છે.

બ્રેલેન્ડ અને બ્રેલેન્ડ નામના બે મનોવિજ્ઞાનીઓએ આકારપ્રદાનની પદ્ધતિ દ્વારા પ્રાણીઓને વિવિધ પ્રયુક્તિઓ શીખવાડવાનો મોટા પાયા પરનો ઉદ્યોગ વિકસાવ્યો છે. તેઓએ અન્ય સાથીઓની મદદથી જુદી-જુદી પ્રજાતિઓના હજારો પ્રાણીઓને ધંધાદારી કાર્યક્રમ માટે તાલીમ આપી છે. આવા એક કાર્યક્રમમાં એક ડુક્કર ટી.વી. ની સ્વિચ ‘ઓન’ કરતું, ટેબલ ઉપર નાસ્તો કરતું, ગંદા કપડાને વીણીને કરંડિયામાં નાખતું, મશીનથી ફારસ સાફ કરતું, પ્રેક્ષકોના પ્રશ્નોનાં ઉત્તરો ‘હા’ કે ‘ના’ સૂચવતા પ્રકાશના ચમકારા કરીને આપતું. દર ત્રણથી પાંચ મહિને આ રીતે નવા ડુક્કરોને તાલીમ આપવામાં આવતી. ડુક્કર દ્વારા કરતાં આ વર્તનો જોઈને લોકો આશ્ચર્યમુગ્ધ થાય છે, પરંતુ અહીં જે કઈ ચતુરાઈ, કરામત છે તે ડુક્કરની નહીં; પરંતુ કારક અભિસંધાનનો ઉપયોગ કરીને વર્તનને ધરી દિશામાં આકાર આપનાર મનોવિજ્ઞાનીઓની છે. આ પ્રકારની આકાર પ્રદાનની પદ્ધતિ દ્વારા ઘણી જટિલ પ્રતિક્રિયાઓ પણ શીખવાડી શકાય છે.

3.9 માનવ વર્તનમાં કારક અભિસંધાન

એક પ્રયોગમાં કોલેજના વિદ્યાર્થીઓને ખ્યાલ પણ ન આવે એ રીતે કારક અભિસંધાન કર્વમાં આવ્યું. (Verplanck, 1955). પ્રયોગ યોજના મુજબ પ્રયોગકર્તાએ પ્રયોગપાત્ર સાથે અનૌપચારિક વાતચીત કરી. તેમાં જ્યારે-જ્યારે પ્રયોગપાત્ર પોતાનો મત સૂચવતા વિધાનો કરે ત્યારે તેને પ્રબલન આપવામાં આવતું. દા.ત. પ્રયોગપાત્ર એમ બોલે કે, ‘હું માનું છું’, ‘ધારુ છું’, ‘મને લાગે છે’ ત્યારે ત્યારે પ્રયોગકર્તા ‘બરાબર છે’, ‘તમે સાચા છો’, ‘હું તમારી સાથે સહમત થાઉં છું’-કહી ને શાબ્દિક પ્રબલન આપતા. પ્રયોગના બીજા વિભાગમાં મતદર્શક વિધાનો વખતે મૌન-પ્રબલનનો અભાવ દર્શાવી વિલોપન કરવામાં આવ્યું. પરિણામમાં જોવા મળ્યું કે જ્યારે પ્રયોગકર્તાએ શાબ્દિક પ્રબલન આપ્યું ત્યારે મતદર્શક વિધાનોની સંખ્યા વધી અને વિલોપન દરમિયાન પ્રયોગપાત્રની વાતચીતમાં મતદર્શક વિધાનોની સંખ્યા ઘટી. આમ, સ્કીનર પેટીમાં નિયંત્રિત કરાતા ઉદરના વર્તનની જેમ જ અહીં માનવીના શાબ્દિક વર્તન પર નિયંત્રણ કરવામાં આવ્યું.

મનોપચરમાં માનવવર્તનને સુધારવા માટે પ્રબલનનો અસરકારક ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. પરંતુ, કેટલીકવાર પ્રબલનની વિપરીત અસર પણ પડે છે. દા.ત. એક પ્રયોગમાં પૂર્વ પ્રાથમિક શાળાના બાળકોને બે જૂથમાં વહેંચવામાં આવ્યા (Lepper, GreeneandNisbett, 1973). એક જૂથ આંતરિક

રસથી પ્રેરાઈને ચિત્રકામ કરતું, જ્યારે બીજું જૂથ પ્રબલન મેળવવાની આશાથી ચિત્રકામ કરતું. કેટલાક અઠવાડીયા પછી જોવા મળ્યું કે પુરસ્કારવિહોણા પ્રથમ જૂથના બાળકોએ ચિત્રકામમાં રસ બતાવ્યો, જ્યારે પુરસ્કારયુક્ત બીજા જૂથના બાળકોએ ચિત્રકામમાં ખાસ રસ બતાવ્યો નહીં. બહારથી તેમણે પ્રલોભન આપવામાં આવે તો જ તેઓ ચિત્રકામ કરતાં. પહેલા જૂથના બાળકો ચિત્રકામને રમતરૂપ માનતા; જ્યારે બીજા જૂથના બાળકો તેને કામ (work) તરીકે માનતા. આમ, પ્રલોભનો (પ્રબલનો) આપવાને લીધે રમતરૂપ પ્રવૃત્તિ કાર્યરૂપ પ્રવૃત્તિમાં પરિણમી.

3.10 સ્વયંસંચાલિત પ્રતિક્રિયાઓને કારક અભિસંધાન:

ઘણા મનોવૈજ્ઞાનિકો માનતા કે સ્વયંસંચાલિત મજાતંત્ર દ્વારા થતી ક્રિયાઓનું શિક્ષણ માત્ર પ્રશિષ્ટ અભિસંધાન દ્વારા જ પ્રાપ્ત થઈ શકે અને કેન્દ્રિય ચેતાતંત્ર દ્વારા થતી ક્રિયાઓનું શિક્ષણ કારક અભિસંધાન દ્વારા જ શક્ય બને, પરંતુ આધુનિક સમયમાં થયેલ પ્રયોગોએ બતાવ્યું છે કે બંને પ્રકારના અભિસંધાનો દ્વારા બંનેમાથી કોઈપણ ચેતાતંત્રની ક્રિયાઓનું અભિસંધાન થઈ શકે છે.

ખાસ કરીને માનસિક કારણોસર થતી શારીરિક બીમારીઓ (મનોદૈહિક વિકૃત્તિ)ની બાબતમાં કારક અભિસંધાનનું મહત્ત્વ છે. કોઈપણ બાળકને શાળાએ જતાં ડર લાગતો હોય તો તે માથું ઢૂંખવાની કે પેટ બગડવાની ફરિયાદ કરશે. સ્વયંસંચાલિત ચેતાતંત્રની આ પ્રતિક્રિયાઓ છે. હવે જો બાળકને શાળાએ જવામાંથી મુક્તિ આપવામાં આવશે તો આ પ્રતિક્રિયાઓને પ્રબલન મળશે અને આ પ્રતિક્રિયાઓ વારંવાર ઉદભવશે. આમ, કારક અભિસંધાન દ્વારા બાળક દુઃખદ પરિસ્થિતિઓને ટાળવા માટે ‘બીમાર’ થવાનું શિખશે.

વ્યવહારુ દ્રષ્ટિએ સ્વયંસંચાલિત પ્રતિક્રિયાઓના કારક અભિસંધાનનું ખૂબ જ મહત્ત્વ છે. કારક અભિસંધાન દ્વારા સ્વયંસંચાલિત ચેતાતંત્રની ક્રિયાઓ જેવી કે હૃદયના ધબકારા, લોહીનું દબાણ, અલ્સર માટે જવાબદાર જઠરમાં તેજાબનો સ્ત્રાવ વગેરેને નિયંત્રિત કરી શકાય. દા.ત. લોહીના દબાણને નિયંત્રિત કરવા માટે વ્યક્તિને તેના લોહીના દબાણ વિષે યંત્ર દ્વારા સતત પ્રત્યક્ષ માહિતી (પ્રતિપુષ્ટિ) આપવામાં આવે છે. અમુક હદ કરતાં લોહીનું દબાણ નીચું જાય કે પ્રકાશનો ચમકારો થાય છે. તે વખતે જે વિચાર ચાલતો હોય કે જે આવેગની અનુભૂતિ થતી હોય તેનું પુનરાવર્તન કરવાનું કહેવામા આવે છે કે જેથી લોહીના દબાણ નીચું રાખી શકાય. આ પ્રકારની પદ્ધતિને જૈવપ્રતિપુષ્ટિ (biofeedback) તાલીમ કહેવામા આવે છે. વ્યક્તિને તેની શારીરિક સ્થિતિના કોઈ પાસાં વિષે માહિતી(પ્રતિપુષ્ટિ) આપવામાં આવે છે અને તે સ્થિતિ બદલવા માટે પ્રબલન આપવામાં આવે છે. જૈવપ્રતિપુષ્ટિ એટલે સામાન્ય રીતે સભાન હોય તેવી શારીરિક પ્રક્રિયાઓ નિયંત્રિત કરવાનું શીખવતી પદ્ધતિ.

જૈવપ્રતિપુષ્ટિ અંગેના સંશોધનો તબીબી દ્રષ્ટિએ મહત્ત્વના છે. ઔષધો દ્વારા લોહીના દબાણને આંશિક રીતે જ કાબુમાં રાખી શકાય છે. વળી, ઔષધોની અનિચ્છનીય આડ અસરો પણ પડે છે. તેથી લોકો જાતે જ જૈવપ્રતિપુષ્ટિ તાલીમ દ્વારા પોતાના લોહીના દબાણને નિયંત્રિત કરવાનું શીખે તે વધુ ઈચ્છનીય છે. જો કે સ્વયંસંચાલિત પ્રતિક્રિયાઓ પરના ઐચ્છિક નિયંત્રણ અંગેના સંશોધનો હજી પ્રારંભિક તબક્કામાં છે. લોહીનું દબાણ તેમજ આધાશીશી જેવા રોગોની સારવારમાં જૈવપ્રતિપુષ્ટિ તાલીમ ખૂબ સફળ પૂરવાર થઈ છે.

3.11 સગર્ભાવસ્થા પહેલાંનો-પછીનો સમયગાળો

જન્માનુપૂર્વીય અવસ્થા -

ગર્ભાધાનથી જન્મ સુધીના સમયને જન્માનુપૂર્વીય અવસ્થા ગણવામાં આવે છે. સંભોગ બાદ સ્ત્રીબીજને પુરુષના વીર્યકણોમાંથી કોઈ એક કણ આવીને મળે છે, ત્યારે ગર્ભાધાન થાય છે. આ આખા તબક્કાને ત્રણ ભાગમાં વહેંચવામાં આવે છે. ગર્ભાધાનથી જન્મ સુધીના 280 દિવસને જન્મપૂર્વનો તબક્કો કહે છે.

(1) બીજ અવસ્થા

(2) ભ્રૂણ અવસ્થા

(3) ગર્ભાવસ્થા

(1) બીજ અવસ્થા

ગર્ભાધાનથી 15 દિવસનો સમય બીજ અવસ્થા ગણાય છે. જીવનની શરૂઆત ગર્ભાધાનથી થાય છે. ગર્ભાધાનથી બે અઠવાડિયા સુધીના સમયમાં કોષોનું વિભાજન ઝડપી હોય છે. તેમજ ફલિત અંડ ગર્ભાશયની દીવાલ સાથે પંદર દિવસ પછી જોડાય છે.

(2) ભ્રૂણ અવસ્થા

ગર્ભાધાન પછીના બે અઠવાડિયાથી બે માસ સુધીનો સમય ભ્રૂણ અવસ્થા કહેવાય છે. લગભગ 45 દિવસના આ સમય દરમ્યાન ફલિત અંડ મનુષ્ય આકાર પ્રાપ્ત કરે છે અને આંતરિક અવયવોના વિકાસ શરૂ થાય છે.

(3) ગર્ભાવસ્થા

ભ્રૂણ અવસ્થા પછી ગર્ભાવસ્થા શરૂ થાય છે. બે માસથી જન્મ સુધીનો સમય ગર્ભાવસ્થા કહેવાય છે. આ સમયગાળા દરમ્યાન ગર્ભ પૂર્ણ માનવ આકારમાં વિકસે છે અને ગર્ભમાં આંતરિક અવયવો અને ક્રિયાઓ શરૂ થાય છે. ગર્ભનું હલનચલન માતા અનુભવી શકે છે. લગભગ નવ માસ (270 થી 280) દિવસમાં બાળક જન્મ પામવા માટે પરિપક્વ બને છે. સમગ્ર જીવ વિસ્તારની દૃષ્ટિએ આ ગાળો નાનો છે છતાં નજીવો નથી. એનું ખૂબ મહત્ત્વ છે. કેમકે, આ ગાળામાં એક સૂક્ષ્મ હલકાં અણુમાંથી વ્યક્તિ 6 થી 7 રતલના વજનવાળી અને 18 થી 20 ઈંચ લાંબી સ્પષ્ટ મનુષ્યાકારવાળી બને છે. એટલે આ ગાળામાં વિકાસની ગતિ ખૂબ જ તેજ હોય છે.

હરલોક જણાવે છે કે આ અવસ્થા એકંદરે ટૂંકી હોવા છતાં, ચાર કારણોથી મહત્ત્વની છે.

- (1) ગર્ભાધાન થતાની સાથે જ વ્યક્તિની સમગ્ર વારસાગત સંપત્તિ નક્કી થઈ જાય છે. જીવનના પાછલા વિકાસના પાયાનું ઘડતર પહેલી અને છેલ્લીવાર આ સમયે નક્કી થઈ જાય છે.
- (2) બીજું, માતાના ગર્ભાશય અને લોહીનાં અનુકૂળ સંજોગો બાળકની વારસાગત શક્યતાઓની ખીલવણીને પુષ્ટિ આપે છે અને પ્રતિકૂળ સંજોગો એને અવરોધે છે, ક્યારેક અટકાવે છે. ક્યારે ભાવિ વિકાસને સદંતર નષ્ટ પણ કરે છે. વારસા જેટલા જ આ પરિબળો પણ મહત્ત્વના છે.
- (3) વ્યક્તિના સમગ્ર જીવનમાં અન્ય ગાળા કરતાં આ ગાળામાં વધુ વિકાસ અને વૃદ્ધિ થાય છે.
- (4) વ્યક્તિના જીવનમાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવનાર વ્યક્તિના અંગેના વલણો અને અપેક્ષાઓનું ઘડતર આ ગાળાથી જ શરૂ થઈ જાય છે. જન્મ પહેલાં જ મા-બાપ અને સગા-સંબંધી ઘણાં મનોરથો સેવવા શરૂ કરી દે છે. આ વલણો અને અપેક્ષાઓ તેના ઉછેર, લાલન-પાલનમાં તેમજ પોષણને વિવિધ રીતે અસર કરે છે. આ બાબતની પ્રતીતિ આપણે આટલી વાતથી દર્શાવી શકીએ છીએ કે, કેટલાક સમાજમાં પ્રથમ સંતાન છોકરો હોય તો તેને હાથમાં રાખે છે અને દીકરી હોય તો તેને માન મળતું નથી. પરંતુ, હવે સમય બદલાયો છે. દીકરા-દીકરી વચ્ચે હવે પહેલાં જેટલો ભેદ રાખવામાં આવતો નથી. પ્રવર્તમાન, સમયમાં તો મા-બાપ એક જ બાળક પર પસંદગી ઉતારે છે.

જન્મ પછીનો સમયગાળો :

જન્મ પછીના સમયગાળામાં બાળકનો સામાજિક વિકાસ, માનસિક, શારીરિક વિકાસ થાય છે. જન્મ પછી દસ અવસ્થામાં વિકાસકાર્ય થાય છે.

- (1) નવજાત અવસ્થા - જન્મથી બે અઠવાડિયા સુધી
- (2) શૈશવાવસ્થા - ત્રીજા અઠવાડિયાથી ત્રીજા વર્ષની શરૂઆત

- (3) બાળપણ પૂર્વાવસ્થા - ત્રીજા વર્ષની શરૂઆતથી છ વર્ષ સુધી
- (4) ઉત્તર બાલ્યાવસ્થા - છ વર્ષથી 10 કે 11 વર્ષ સુધી
- (5) તરુણાવસ્થા - 10 કે 11 વર્ષથી 13 કે 14 વર્ષનો ગાળો
- (6) તરુણાવસ્થાની પૂર્વાવસ્થા - 13 કે 14 થી 17 વર્ષ
- (7) તરુણાવસ્થાની પૂર્વાવસ્થા 17 થી 21 વર્ષ સુધી
- (8) પુષ્પાવસ્થા - યુવાવસ્થા 21 થી 40 વર્ષ
- (9) મધ્યાવસ્થા - પ્રોઢાવસ્થા - 40 થી 60 વર્ષ
- (10) વૃદ્ધાવસ્થા - 60 થી મૃત્યુ સુધી

બાળક જ્યારે માતાના ગર્ભમાં હોય છે ત્યારે, તેની પર તેની માતાના ખોરાક, આવેગ, તંદુરસ્તી તથા માતાની ઉંમર અસર કરે છે. નવમાસ બાદ જ્યારે બાળક જન્મે છે ત્યારે જન્મતાની સાથે જ જ બાળક વાતાવરણ, ખોરાક, મળમૂત્ર ત્યાગ, તથા શ્વાસોચ્છવાસના ચતુર્થ સંગમમાં સમાયોજન સાધી શકતાં નથી તેવાં બાળકો મૃત્યુ પામે છે. તેથી જ બાળકના જન્મથી ત્રણ દિવસમાં મૃત્યુનું પ્રમાણ ઘણું ઊંચું હોય છે.

નવજાત અવસ્થામાં બાળક શીખવાનું શરૂ કરે છે. તેના શારીરિક વિકાસની સાથે-સાથે તેનો માનસિક, ભાષાકીય, આવેગીક તથા સામાજિક વિકાસ પણ શરૂ થાય છે. કુટુંબ દ્વારા જ બાળકનું સામાજિકરણ થાય છે. હવે પછીના સમયગાળામાં બાળક શિક્ષણ-સામાજિક નીતિ- નિયમો - ધોરણો - રિવાજો વગેરે શીખે છે. આજીવન તેની ઉપર તેના કુટુંબ તેના સમાજની છાપ રહે છે. એટલે જ કહે છે કે, બાળકને જે વાતાવરણમાં ઉછેરવામાં આવે તેવું જ બાળક થાય છે. આપણી આસપાસનું વાતાવરણ આપણા જીવનસ્તર, ભાષા, રહેણી-કરણી તથા વિચારોમાં પણ સંમિલિત થાય છે.

શરૂઆતના તબક્કામાં બાળક શાળા, કુટુંબ તથા કુટુંબીજનોની વધુ નજીક હોય છે. બાળક ઉપર તેના માતાપિતા, શિક્ષકો તથા સગા-સંબંધીની છાપ વધુ પડે છે. શાળા જીવન દરમ્યાન બાળક જવાબદારી, શિસ્ત-સંયમ અને અનુશાસનના પાઠ શીખે છે જ્યારે સમાજ - મા - બાપ કુટુંબીજનો પાસેથી છોકરા - છોકરીનો ભેદ સમજે છે.

તરુણાવસ્થામાં બાળકને સમાજ, માબાપ નકામા લાગે છે. તેમના જીવનમાં મિત્રોનું મહત્ત્વ ઘણું વધી જાય છે. વિજાતિય આકર્ષણ થવાથી, શારીરિક ફેરફારો થવાથી, મા-બાપ દ્વારા પણ ટકોર થવાથી તેઓ લઘુતાગ્રંથિ અનુભવે છે. તરુણાવસ્થાને સમસ્યાનો ગાળો પણ કહે છે. બાળકમાંથી યુવાન થવાનો સંક્રાંતિકાળ તરુણાવસ્થા ગણાય છે. તરુણ અનેક બાજુથી તાણ અનુભવે છે. તેથી આ કાળને ઝંઝાવાતનો સમયગાળો પણ કહે છે. આ અવસ્થા માનસિક રીતે ઘણી નાજુક ગણાય છે. આ અવસ્થામાં આત્મહત્યા કરવી, ઘર છોડી ભાગી જવું, મોટી ઉંમરની વ્યક્તિ સાથે પ્રેમમાં પડવું જેવી ભૂલો તેઓ કરતાં હોય છે.

યુવાવસ્થા દરમ્યાન પોતાના જીવન તથા વ્યવસાયમાં સ્થિર થવાનું મહત્ત્વનું કામ હોય છે. લગ્ન, બાળ ઉછેર વગેરેમાં તેઓએ પોતાનું મહત્ત્વનું યોગદાન આપવાનું હોય છે. સમાજમાં પોતાનું આગવું સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે અને તેને ટકાવી રાખવા પ્રયત્ન પણ કરે છે.

મધ્યાવસ્થામાં સામાજિક જવાબદારી વધી જાય છે. કુટુંબ, સમાજ, રાષ્ટ્ર પ્રત્યે તેની જવાબદારી વધતી જાય છે. પોતાના સંતાનોમાં લગ્ન, ભણતરના પ્રશ્નો ઉકેલવાની તેની મહત્ત્વની જવાબદારી આ અવસ્થા દરમ્યાન હોય છે.

વૃદ્ધાવસ્થા શારીરિક નબળાઈ આપે છે. નિવૃત્તિને લીધે આર્થિક પ્રશ્નો પણ નડે છે. ઘણાં વૃદ્ધો માટે વૃદ્ધાવસ્થા કેમ વીતાવવી તે પણ ગંભીર સમસ્યા બની જાય છે. વૃદ્ધાવસ્થામાં જીવનસાથીનું મૃત્યુ વસમો આઘાત સાબિત થાય છે. ઘણીવાર જનરેશન ગેપના કારણે પણ વૃદ્ધોને નવી પેઢી સાથે સંઘર્ષ થાય છે.

આમ, વ્યક્તિના જીવન વિકાસ ઉપર જન્મ પૂર્વ તથા જન્મ્યા બાદના જીવનની દરેક ઘટમાળની સારી-નરસી અસર થાય છે.

3.12 બાળક અને બાળ સંભાળ, રક્ષણ

બાળકની વ્યાખ્યા :

બંધારણ પ્રમાણે જોઈએ તો, બાળક કે જેની ઉંમર 18 વર્ષ ન થઈ હોય તેવી વ્યક્તિ.

બાળક પોતાના નિર્ણય યોગ્ય તથા સક્ષમ રીતે લેવા માટે સમર્થ નથી તેવું મનોવિજ્ઞાન નથી કહેતું પણ આપણી સામાજિક વ્યવસ્થા 18 વર્ષ સુધીની ઉંમરની વ્યક્તિને બાળક કહે છે. અહીં મનોવિજ્ઞાન બાળકને તરુણ કહે છે. અહીં મહત્વની વાત એ નોંધવા જેવી છે કે બાળકને તેના મહત્વના અધિકાર મળવાં જોઈએ. શિક્ષણ, રમત-ગમત, રક્ષણ, આરોગ્ય તેના મૂળભૂત હકો છે. મા-બાપ પણ પોતાના બાળકોને પોતાની આર્થિક પરિસ્થિતિ ગમે તેવી હશે તો પણ બાળકની દરેક જરૂરિયાતોને પૂરી કરવાના દરેક પ્રયત્ન કરશે.

આજનું બાળક આવતીકાલનો નાગરિક છે. આ ઉક્તિ પ્રમાણે બાળકના પાલન પોષણ તથા તેના રક્ષણ માટે પણ આપણે ધ્યાન આપવું જોઈએ. દરેક બાળકને આજે પૂરતા પ્રેમ, રક્ષણ, કાળજી તથા પાલન પોષણની ખૂબ જરૂરિયાત છે. જો બાળકને પૂરતો પ્રેમ-સહકાર ન મળે તો બાળક પર તેની વિપરીત અસર થાય છે, જ્યારે બાળકનું ઘડતર અતિશિસ્ત વાતાવરણમાં થાય છે ત્યારે પણ બાળકનો વિકાસ રૂંધાય છે. બાળકને શારીરિક તકલીફો સામે રક્ષમ આપવા માટે તેના આરોગ્યની પણ કાળજી રાખવી જોઈએ. તેને રોગો સામે રક્ષણ આપવા માટે રસીકરણ કરાવવું જોઈએ. યોગ્ય માત્રામાં પૂરતો પોષાક આહાર આપવો જોઈએ. બાળકને પ્રેમ, સલામતી, હૂંફ રક્ષણ મળે તેવા પ્રયત્ન કરવા જોઈએ. બાળખ એ કુટુંબનો અરીસો છે તેથી, બાળકની પર કુટુંબની સારી-નરસી બધા જ પ્રકારની છાપ પડે છે. બાળકના યોગ્ય અને સારા વિકાસ માટે બાળકને સારું વાતાવરણ પણ આપવું જોઈએ. મોટા લોકો જે વલણો પર ભાર મૂકે તેની અસર તળે આવી તે આવાં વલણો ખીલવે છે. સમાજમાં શાળા-મહાશાળાએ ધાર્મિક અને વિચાર સ્વાતંત્ર્યને પોષણ મળે તેની કાળજી રાખવી જોઈએ.

આપણા બંધારણે પણ બાળકોના મૂળભૂત હકોના રક્ષણ માટે કાયદાકીય જોગવાઈની વ્યવસ્થા કરી છે. ફરજિયાત-મફત શિક્ષણ મધ્યાહન ભોજન વ્યવસ્થા, સંકલિત બાળવિકાસ યોજના જેવી સરકારની યોજનાઓ દ્વારા બાળકમાં પોષણ, આરોગ્ય-આહાર, તથા શિક્ષણની સુવિધાને ધ્યાનમાં રાખવામાં આવે છે. જો કોઈ બાળક સાથે દુવ્યવહાર થતો હોય, બાળક પાસે મજૂરી કરાવવામાં આવતી હોય, ધંધાદારી કે અનૈતિક સંબંધો બાંધવા માટે મજબૂર કરતાં હોય, અમાનુષી વર્તીવ કે વર્તન થતું હોય તો તે માટે ચોક્કસ પ્રકારની શિક્ષાની જોગવાઈ કરી છે. આ સાથે, બાળકોના હિતને ધ્યાનમાં રાખીને સરકાર દ્વારા 1098 હેલ્પલાઈન પણ ચલાવવામાં આવે છે. આમ, બાળકોના યોગ્ય અને સારા વિકાસ માટે બાળકને પ્રેમથી સાચવવું જોઈએ. તેનો યોગ્ય દિશામાં વિકાસ નહીં થાય તો બાળક અવળા માર્ગે દોરાઈ શકે તેવી શક્યતાઓ પણ રહેલી છે.

3.13 ઉપસંહાર

આપણે આગળ ઘટકમાં જોયું તે પ્રમાણે, વિકાસ એ સતત ચાલતી પ્રક્રિયા છે. વિકાસના સિદ્ધાંતો દ્વારા આપણે વિકાસને સરળતાથી સમજી શકીએ છીએ. વિકાસના સિદ્ધાંતો પૈકી તે ક્રમિક હોય છે. તેની ચોક્કસ તરેહ હોય છે. તેની આગાહી થઈ શકે છે. વિકાસની પ્રક્રિયા એકબીજા ઉપર આધારિત છે. વિકાસની કક્ષામાં વ્યક્તિગત ભિન્નતા જોવા મળે છે. તે મતસ્કથી પગ તરફ ગતિ કરે છે જેવા સિદ્ધાંતો જાણવા મળ્યા. આપણે આપણી રોજબરોજની જિંદગીમાં વિકાસને જોયો છે પણ અનુભવ્યો નથી. પણ હવે તમે આ સિદ્ધાંતોને તમારામાં પણ અનુભવી શકો છો.

ઉપરાંત સ્કીનરના શિક્ષણના સિદ્ધાંતની સમજૂતિથી તમને એ પણ ખ્યાલ આવ્યો હશે કે બાળકનું વર્તન કેવી રીતે ઘડાય છે અને તેને કેવી રીતે બદલી પણ શકાય છે. અને નવું શિક્ષણ પણ આપી શકાય

છે, તથા મનોરોગોના ઉપચારમાં પણ આ પદ્ધતિ કેવી રીતે કામ લાગે છે. ઉપરાંત જૈવ પ્રતિપુષ્ટિની અગત્યતા વિષે પણ જાણકારી મળી.

ગર્ભાવસ્થાની શરૂઆત બીજાવસ્થાથી મૃત્યુ પર્યંત રહે છે. ગર્ભાવસ્થામાં માતાના ગર્ભનું વાતાવરણ બાળકની માવજત કરે છે અને જન્મ્યા બાદ આપણું સામાજિક વાતાવરણ બાળકનું સામાજિકરણ કરે છે અને બાળકનો વિકાસ થાય છે.

નવજાત અવસ્થા એકદમ નાજુક હોવાથી બાળક (શિશુ)ની વિશેષ સાર સંભાળ માંગી લે છે. બાળકને શારીરિક, માનસિક બંને રોગોથી દૂર રાખવા યોગ્ય રસીકરણ તથા બાબતોનું ધ્યાન રાખવું પડે છે. આમ, આ એકમમાં આપણે બાળકના વિકાસની બાબતોને ધ્યાનથી સમજવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

3.14 તમારી પ્રગતિ ચકાસો (MCQs)

- (1) કારક અભિસંધાન સાથે કોનું નામ જોડાયેલું છે ?
(અ) પાવલોવ (બ) સ્કીનર (ક) થોર્નડાઈક
- (2) સ્કીનરના પ્રયોગમાં ઉંદર દ્વારા હાથો દબાવવાની પ્રથમ સફળ પ્રતિક્રિયા _____ મિનિટે થઈ હતી.
(અ) 15 (બ) 35 (ક) 37
- (3) જ્યારે સફળ પ્રતિક્રિયાને પ્રત્યેક વખતે નહીં, પરંતુ અમુક વખતે જ પ્રબલન આપવામાં આવે તો તેને _____ કહે છે.
(અ) અભિસંધિત પ્રબલન (બ) પ્રબલનનો ઉપક્રમ (ક) આંશિક પ્રબલન
- (4) જ્યારે આંશિક પ્રબલન આપવાની પદ્ધતિ પહેલેથી નક્કી હોય તો તેને _____ કહે છે.
(અ) પ્રબલનનો ઉપક્રમ (બ) અભિસંધિત પ્રબલન (ક) આંશિક પ્રબલન
- (5) આકાર પ્રદાન દ્વારા પ્રાણીઓને વિવિધ તાલીમ આપવાનો ઉદ્યોગ _____ એ વિકસાવ્યો હતો.
(અ) બ્રેલેન્ડ અને બ્રેલેન્ડ (બ) સ્કીનર (ક) થોર્નડાઈક
- (6) _____ એટલે સામાન્ય રીતે સભાન હોય તેવી શારીરિક પ્રક્રિયાઓ નિયંત્રિત કરવાનું શીખવતી પદ્ધતિ.
(અ) અભિસંધાન (બ) જૈવપ્રતિપુષ્ટિ (ક) પ્રતિપુષ્ટિ
- (7) ગર્ભધાનથી બાળકના જન્મ સુધીનો સમયગાળો _____ દિવસનો હોય છે.
(અ) 240 (બ) 290 (ક) 280
- (8) જન્મ સમયે બાળકની ઊંચાઈ સામાન્ય રીતે _____ ઈંચ જેટલી હોય છે.
(અ) 18 થી 20 (બ) 14 થી 15 (ક) 20 થી 24

3.15 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો

જવાબ-1(બ) સ્કીનર

જવાબ-2(અ) 15

જવાબ-3(ક) આંશિક પ્રબલન

જવાબ-4(અ) પ્રબલનનો ઉપક્રમ

જવાબ-5(અ) બ્રેલેન્ડ અને બ્રેલેન્ડ

જવાબ-6(બ) જૈવપ્રતિપુષ્ટિ

જવાબ-7(ક) 280

જવાબ-8(અ) 18 થી 20

3.16 ચાવીરૂપ શબ્દો (Glossary)

અભિસંધાન	- ઉદ્દીપક સાથે નવી પ્રતિક્રિયાનું જોડાણ
વિલોપન	- સ્થાપિત જોડાણને દૂર કરવું
ભેદબોધન	- બે ઉદ્દીપકો વચ્ચે તફાવત પાડતા શીખવું
મનોપચાર	- મનોરોગોનો મનોવૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ દ્વારા ઉપચાર
પ્રતિપુષ્ટિ	- પ્રગતિના સંદર્ભમાં માહિતી
નવજાત અવસ્થા	- જન્મથી બે અઠવાડીય સુધીનો સમય

3.17 સ્વાધ્યાય લેખન (Assignment)

પ્રશ્ન:1 પ્રતિક્રિયારૂપે થતાં વર્તન અને કારક વર્તન વચ્ચેનો તફાવત સમજાવો.

.....

.....

.....

.....

પ્રશ્ન:2 સ્કીનરનો પ્રયોગ સમજાવો.

.....

.....

.....

.....

પ્રશ્ન:3 કારક પ્રબળતાના માપો દર્શાવો.

.....

.....

.....

.....

પ્રશ્ન:4 પ્રબલનના ઉપક્રમો જણાવો.

.....

.....

.....

.....

પ્રશ્ન:5 માનવી અને પ્રાણીના વર્તનને આકાર કેવી રીતે પ્રદાન કરી શકાય તે સ્પષ્ટ કરો.

.....

.....

.....

.....

પ્રશ્ન:6 'સ્વયંસંચાલિત પ્રતિક્રિયાઓનું કારક અભિસંધાન'- વિષે નોંધ લખો.

.....

.....

.....

.....
પ્રશ્ન:7 જન્મ પૂર્વેની અવસ્થાઓ ચર્ચો.
.....
.....
.....
.....

પ્રશ્ન:8 જન્મ પછીના સમયગાળા તરીકે તરુણાવસ્થા અને યુવાવસ્થાની ચર્ચા કરો.
.....
.....
.....
.....

પ્રશ્ન:9 બાળક અને બાળક અને બાલ સંભાળ તથા બાલ રક્ષણ વિષે નોંધ લખો.
.....
.....
.....
.....

3.18 પ્રવૃત્તિ (Activities)

અડોશ-પડોશના કે ઘરના બાળકોની ટેવોનો વિકાસ જાણી, સ્કીનરની પદ્ધતિ દ્વારા તેને બદલી શકાય છે અને તેની જગ્યાએ નવી સારી ઈચ્છિત ટેવો વિકસાવી શકાય છે, તથા જૈવ પ્રતિપુષ્ટિના ઉપયોગ દ્વારા શરીરની કેટલીક ક્રિયાઓ ઉપર અમુક અંશે નિયંત્રણ પણ મેળવી શકાય છે.

3.19 કેસ સ્ટડી (Case Study)

સગા-સબંધી કે ઘરના બાળકનો ઇતિહાસ જાણીને તેની ખરાબ ટેવો કે આદતો તથા વર્તનને બદલી પ્રબલનના ઉપયોગથી તેનામાં નવી ટેવો તથા વર્તનો વિકસાવી શકાય છે.

3.20 સંદર્ભ ગ્રંથ

- (1) પ્રગત સામાન્ય મનોવિજ્ઞાન : સી. જમાનદાસ એન્ડ કંપની, અમદાવાદ.
- (2) બાળ મનોવિજ્ઞાન : કઠિયારા મોહમંદ હુફીજ એ. અક્ષર પબ્લિકેશન

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
ओपन युनिवर्सिटी

BSWR-102
मानववृद्धि અને વિકાસ

વિભાગ

3

માનવીય વર્તન અને પર્યાવરણીય અભ્યાસ

એકમ-1 વિકાસલક્ષી મનોવિજ્ઞાનનો પરિચય

એકમ-2 વર્તન અભ્યાસની પદ્ધતિઓ-1

એકમ-3 વર્તન અભ્યાસની પદ્ધતિઓ-2

ISBN : 978-81-946447-1-2

લેખક

શ્રી રઘભાઈ એ. બારૈયા	વ્યાખ્યાતા, શ્રી સહજાનંદ પી.જી.સેન્ટર ઓફ સોશલ વર્ક, ઘોઘા રોડ, ભાવનગર.
ડૉ. અશ્વિન એસ. આમ્રણિયા	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સી. યુ. શાહ આર્ટ્સ કોલેજ, અમદાવાદ.

પરામર્શક (વિષય)

ડૉ. જગદીશ ડી. સોલંકી	એસોસિએટ પ્રોફેસર, ડિપાર્ટમેન્ટ ઓફ સોશલ વર્ક, એમ. એસ. યુનિવર્સિટી, વડોદરા.
----------------------	---

પરામર્શક (ભાષા)

ડૉ. ધનશ્યામભાઈ ગઢવી	રિટાયર્ડ પ્રિન્સિપાલ શ્રીમતી એ. એસ. ચૌધરી મહિલા આર્ટ્સ કોલેજ, મહેસાણા
---------------------	---

Edition : 2021

Copyright©2021 Knowledge Management And Research Organisation.

All rights reserved. No part of this book should be reproduced, transmitted or utilized in any form or by any means, electronic or mechanical, including photocopying, recording or by any information storage or retrieval system without written permission from us.

Acknowledgement

Every attempt has been made to trace the copyright holders of material reproduced. It may be possible that few words are missing or correction required, we will be pleased to make necessary correction/amendment in future edition of this book.

ઘટક પરિચય :

સમાજકાર્ય ના અભ્યાસ દ્વારા આપ વિકાસલક્ષી મનોવિજ્ઞાનના અભ્યાસથી બાળકના ગર્ભાધાનથી મૃત્યુ સુધીના સમગ્ર જીવનચક્ર દરમ્યાન થતા વિકાસના અભ્યાસ અંગે તમને માહિતી મળશે. વૃદ્ધિ-વિકાસ, શિક્ષણની વ્યક્તિના વર્તન ઉપર શી અસર થાય છે તે આ શાખાના અભ્યાસ દ્વારા જાણી શકાય છે. જીવનના વિવિધ તબક્કાઓમાં થતો વિકાસ અને તેમાં આવતી સમસ્યાઓની પણ જાણકારી મળે છે. વિકાસલક્ષી મનોવિજ્ઞાનનું સ્વરૂપ તથા તેના દૃષ્ટિકોણને પણ સમજી શકાશે. તબક્કાવાર થતો વિકાસ તેઓનાં ભાષા વિકાસ, પ્રત્યક્ષીકરણ, બોધાત્મક જ્ઞાન અને વ્યક્તિના વિકાસને વારસા અને વાતાવણના સંદર્ભમાં તપાસે છે.

માતાના ગર્ભમાંથી જ વૃદ્ધિ-વિકાસની પ્રક્રિયા સતત ચાલતી રહે છે. આપણાં માટે વૃદ્ધિ-વિકાસ સમાનાર્થી શબ્દો છે. પણ મનોવૈજ્ઞાનિકો એ સાબિતી આપી છે કે, બંનેમાં ઘણો તફાવત છે. વૃદ્ધિ એ કેવળ વ્યક્તિના કદમાં વધારો કરે છે. જેનાથી તેની ઊંચાઈ, તેનું વજન તેના શરીરના આકારમાં ફેરફાર થાય છે. પણ, વિકાસ એ ખાલી કદમાં થતો વધારો નહીં પણ, શારીરિક, સામાજિક, માનસિક બાબતોને પણ ધ્યાનમાં રાખે છે અને તેથી જ વિકાસ એ સતત ચાલતી પ્રક્રિયા છે. વિકાસ સતત ચાલતી પ્રક્રિયા છે જેના કારણે તેની ઉપર આજુબાજુના વાતાવરણની અસર થતી જ રહે છે. તે અંગે પણ તમને તમામ માહિતી મળશે. ઉપરાંત ભારતીય સંદર્ભમાં માનવવિકાસના તબક્કા અંગે પણ જાણકારી મળશે. શિશુ અવસ્થાના વિકાસકાર્ય, બાલ્યાવસ્થાના વિકાસકાર્ય, વિકાસના માપદંડો-શારીરિક, સામાજિક-બોધાત્મકવગેરે અંગે પણ આ ઘટકમાં જાણકારી આપવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

ઘટકના હેતુઓ :

આ ઘટકના અભ્યાસબાદ તમે સમજી શકશો કે, વૃદ્ધિ અને વિકાસ શું છે ? તબક્કાવાર થતો વિકાસ બાળકના ભાષા વિકાસ, પ્રત્યક્ષીકરણ, બોધાત્મક જ્ઞાન અને વ્યક્તિના વિકાસને વારસા અને વાતાવણના સંદર્ભમાં તપાસે છે. આ ઘટક અભ્યાસ બાદ વિકાસના સિદ્ધાંતોની તમને જાણ થશે. જેથી તમે જાણશો કે વિકાસ એ સતત ચાલતી પ્રક્રિયા છે. સાથે-સાથે વિવિધ મનોવૈજ્ઞાનિકો દ્વારા આપેલ વિકાસના સિદ્ધાંતોની પણ સમજ કેળવાય છે. માતા જ્યારે ગર્ભ ધારણ કરે છે ત્યારથી જ વૃદ્ધિ-વિકાસની પ્રક્રિયા સતત ચાલતી રહે છે. વૃદ્ધિ-વિકાસ, બંનેમાં ઘણો તફાવત છે. વૃદ્ધિ એ કેવળ વ્યક્તિના કદમાં વધારો કરે છે. જેનાથી તેની ઊંચાઈ, તેનું વજન તેના શરીરના આકારમાં ફેરફાર થાય છે. પણ, વિકાસ એ ખાલી કદમાં થતો વધારો નહીં પણ, શારીરિક, સામાજિક, માનસિક બાબતોને પણ ધ્યાનમાં રાખે છે અને તેથી જ વિકાસ એ સતત ચાલતી પ્રક્રિયા છે. તે અંગે પણ તમને ઘણી જાણકારી ઉપલબ્ધ બનશે.

: એકમનું માળખું :

- 1.0 એકમનાં હેતુઓ
- 1.1 પ્રસ્તાવના
- 1.2 વિકાસલક્ષી મનોવિજ્ઞાનનો પરિચય વ્યાખ્યા અને લાક્ષણિકતાઓ
 - 1.2.1 વિકાસલક્ષી મનોવિજ્ઞાનની વ્યાખ્યા
 - 1.2.2 સ્વરૂપ
- 1.3 અધ્યયનના સ્વરૂપો
- 1.4 વિકાસલક્ષી મનોવિજ્ઞાનનું સ્વરૂપ/દૃષ્ટિકોણ
- 1.5 તમારી પ્રગતિ ચકાસો (MCQs)
- 1.6 ઉપસંહાર
- 1.7 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો
- 1.8 ચાવીરૂપ શબ્દો (Glossary)
- 1.9 સ્વાધ્યાય લેખન (Assignment)
- 1.10 પ્રવૃત્તિ (Activities)
- 1.11 કેસ સ્ટડી (Case Study)
- 1.12 સંદર્ભગ્રંથ

1.0 એકમનાં હેતુઓ

આ એકમના અભ્યાસ બાદ તમે સમજી શકવાને સમર્થ હશો કે,

- વિકાસલક્ષી મનોવિજ્ઞાનની આ શાખા બાળકના ગર્ભાધાનથી મૃત્યુ સુધીના સમગ્ર જીવનચક્ર દરમ્યાન થતા વિકાસનો અભ્યાસ કરે છે.
- વૃદ્ધિ-વિકાસ, શિક્ષણની વ્યક્તિના વર્તન ઉપર શી અસર થાય છે તે આ શાખાના અભ્યાસ દ્વારા જાણી શકાય છે.
- જીવનના વિવિધ તબક્કાઓમાં થતો વિકાસ અને તેમાં આવતી સમસ્યાઓની પણ જાણકારી મળે છે.
- વિકાસલક્ષી મનોવિજ્ઞાનનું સ્વરૂપ તથા તેના દૃષ્ટિકોણને પણ સમજી શકાશે.
- તબક્કાવાર થતો વિકાસ તેઓનાં ભાષા વિકાસ, પ્રત્યક્ષીકરણ, બોધાત્મક જ્ઞાન અને વ્યક્તિના વિકાસને વારસા અને વાતાવણના સંદર્ભમાં તપાસે છે.

1.1 પ્રસ્તાવના

કોણ કેટલાં વર્ષ જીવશે તેની ચોક્કસ આગાહી થઈ શકતી નથી. છતાં એકંદરે જુદા જુદા સમાજના લોકોને જુદી જુદી અવસ્થાઓમાં વહેંચવામાં આવ્યા છે. વિકાસલક્ષી મનોવિજ્ઞાન એક શુદ્ધ પાયાનું શાસ્ત્ર છે તેમજ તે એક વ્યાવહારિક વિજ્ઞાન પણ છે. પાયાના શાસ્ત્ર તરીકે, જીવનના વિવિધ પાસાંઓનો વિવિધ સ્તરના વિકાસને શોધવા-સમજવાની જાણસા ધરાવે છે. બાળકનો ઉછેર કેવી રીતે થાય છે એની શુદ્ધ નિરપેક્ષ તપાસ કરે છે.

પ્રવર્તમાન સમયમાં હરિફાઈના યુગના કારણે વધી રહેલી સમસ્યાઓનો હલ પણ વિકાસલક્ષી મનોવિજ્ઞાન દ્વારા મેળવી શકાય છે. દા.ત. તરુણાવસ્થામાં ઝડપી શારીરિક વૃદ્ધિ - વજન, ઊંચાઈ વગેરે કેવી રીતે થાય છે તે કારણોની સ્પષ્ટ તપાસ કરે છે અને બાળકમાં તે ખીલવે છે.

યુવા અપરાધના લક્ષણો વર્ષાવી બેસી ન રહેતાં તેના કારણો તપાસે છે અને ભવિષ્યમાં તેવું ન થાય તેની કાળજી રાકવા લોકોને પ્રેરે છે.

જીવનની વિવિધ અવસ્થાઓમાં થતો તબક્કાવાર વિકાસ તેના વિકાસકાર્યની સમજ આપે છે. જ્યાં બાળકનો વિકાસ અટકાય છે તે શા માટે તેવું થાય છે તેના કારણોની સ્પષ્ટતા કરી સુધારવાના માર્ગ તરફ રાહ ચીધે છે.

એક સમાજકાર્યકર તરીકે, આપણી સમક્ષ નવજાત બાળકથી લઈને વૃદ્ધવસ્થા સુધીના વ્યક્તિઓ આવે છે. જો આપણે આ શાખાનો અભ્યાસ કર્યો હશે તો આપણે ક્યાં અને કઈ સમસ્યા ઉદભવી છે તે સરળતાથી જાણી શકીએ છીએ. તરુણાવસ્થા, વૃદ્ધાવસ્થા જેવી નાજુક અવસ્થાની પરિસ્થિતિમાં આપણે સરળતાથી આખી પરિસ્થિતિ સંભાળી શકીએ છીએ.

1.2 વિકાસલક્ષી મનોવિજ્ઞાનનો પરિચય વ્યાખ્યા અને લાક્ષણિકતાઓ

1.2.1 વિકાસલક્ષી મનોવિજ્ઞાન એટલે શું ?

વિકાસલક્ષી મનોવિજ્ઞાન એ મનોવિકાસનું વિશદ વૈજ્ઞાનિક અધ્યયન છે. જન્મથી મરણ સુધી વ્યક્તિમાં થતા ફેરફાર અને તે ફેરફારો દ્વારા થતી વિવિધલક્ષી વિકાસનું અધ્યયન તે વિકાસ મનોવિજ્ઞાન છે.

બુડવર્થે મનોવિજ્ઞાનની વ્યાખ્યા કરતાં કહ્યું કે, મનોવિજ્ઞાન એ વાતાવરણના સંપર્કમાં થતી વ્યક્તિની પ્રવૃત્તિઓનું વૈજ્ઞાનિક અધ્યયન છે. એ વ્યાખ્યાને આધારે સ્પષ્ટ કરતાં બોરીંગે જણાવ્યું છે કે, માનવ સ્વભાવનું યથાર્થ દર્શન એ મનોવિજ્ઞાન છે. મનોવિજ્ઞાનની સચોટ વ્યાખ્યા આપતાં એણે કહ્યું કે, મનોવિજ્ઞાને અવિરતપણે પલટાતા વિશ્વમાં કાર્ય કરતાં મનુષ્યો, બનાવો અને વસ્તુઓ પ્રતિ પ્રતિક્રિયા કરતાં જીવંત માનવીનું અધ્યયન છે. વિકાસલક્ષી મનોવિજ્ઞાન એ મનોવિજ્ઞાનની એક શાખા છે. આપણે બોરીંગની વ્યાખ્યાને એટલો જ પ્રશ્ન કરવાનો રહે છે કે જીવંત માનવી કોને કહી શકાય ? જીવંતપણાની અચૂક પારાશીશી એ વિકાસ છે. એટલે આપણે એમ કહી શકીએ કે, અવિરતપણે પલટાતા વિશ્વમાં કાર્ય કરતાં બનાવો, વસ્તુઓ વ્યક્તિઓ પ્રતિ સતત પ્રતિક્રિયા કરતી, વિકસતી વ્યક્તિના વિવિધ વિકાસનું વૈજ્ઞાનિક અધ્યયન તે જ વિકાસલક્ષી મનોવિજ્ઞાન.

1.2.2 સ્વરૂપ:

વિકાસલક્ષી મનોવિજ્ઞાન સૌપ્રથમ તો આ બાબત સ્પષ્ટ કરવા માંગે છે કે, માનવજીવનમાં એના બધા જ પાસાંઓમાં વિકાસ થાય છે. વિકાસ એ એક નક્કર ને જડબેસલાક હકીકત છે. અને તેથી જે પ્યાલો વિકાસરૂપી ઘટનાની અવગણના કરી માનવ-સ્વભાવ અને વર્તનને કોઈને કોઈ રીતે પહેલેથી જ તૈયાર થઈને આવેલ છે કે મનુષ્ય જન્મથી જ અમુક વલણો લઈને જ જન્મ્યો છે એવા પ્રતિપાદનોને જળમૂળથી જ પડકારે છે. એમની સામે વિકાસસૂચક હકીકતોનો જંગ ખડકી એ સિદ્ધાંતોની પોકળતા ખુલ્લી કરી, હકીકતના સમર્થન વગરની એમની પાંગળી દલીલોનો છેદ ઉડાડે છે.

વિકાસ એ હાજરાહજૂર નજર સમક્ષ બનતી જડબેસલાક, અફર, નક્કર હકીકત છે. અને તેથી માનવ સ્વભાવના વર્તન વલણની તપાસ કરવા અને તેમનું રહસ્ય શોધવા નીકળનાર બધાં જ પ્રકારના મનોવિજ્ઞાને આ મૂળભૂત અને સંગીન હકીકતને આધારે જ નિયમો ને સિદ્ધાંતોની રચના કરવી જોઈએ.

વિકાસલક્ષી મનોવિજ્ઞાન એ જવનની વિવિધ અવસ્થાઓમાં દેખાવ, વર્તન, વલણ, રસ, સાધનો, ધ્યેય વગેરેમાં થતા વયોચીત લાક્ષણિક ફેરફારોનો અભ્યાસ કરે છે. એ બધા ફેરફારો ક્યારે ક્યારે થાય છે ? ક્યાં કારણસર થાય છે ? આ ફેરફારોની અન્યોન્ય પર શી અસર પડે છે ? આવા બધા પ્રશ્નોનું વૈજ્ઞાનિક અધ્યયન વિકાસલક્ષી મનોવિજ્ઞાન કહે છે.

વિકાસલક્ષી મનોવિજ્ઞાને મનોવૈજ્ઞાનિક સંશોધન માટે એક અનુપમ વિશાળ ક્ષેત્ર ખુલ્લુ મૂક્યું છે. વિકાસક્ષેત્રે શરૂઆતનું મનોવૈજ્ઞાનિક સંશોધન સમગ્ર જીવન વિસ્તારને કેન્દ્રમાં રાખવાને બદલે અમુક ગાળા પૂરતું જ મર્યાદિત બનેલું. એક એવો સમય હતો કે, જ્યારે વિકાસલક્ષી મનોવિજ્ઞાન અને બાળમનોવિજ્ઞાનને એક જ ગણવામાં આવતા. બંનેને પર્યાય રૂપે જ ઘટાવાતા. પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ પછી તરુણાવસ્થા અંગેના અનેક વિકાસદર્શી સંશોધનો બહાર આવવા માંડ્યા. એટલે, વિકાસમાં તરુણાવસ્થાને સમાવવામાં આવી. બીજા વિશ્વયુદ્ધ સુધી યુવાનીના શરૂઆતના વર્ષો અંગે થોડુંક અધ્યયન થયેલું, પરંતુ તે બુદ્ધિ અને વ્યક્તિત્વ જેવા વિશિષ્ટ વિષયોને અનુલક્ષીને જ થયેલું, સમગ્ર વિકાસની દૃષ્ટિએ નહિ જ.

યુવાવસ્થા, મધ્યાવસ્થા અને વૃદ્ધાવસ્થા દરમ્યાન થતાવિકાસ અંગેના પુરાવાના અભાવ અંગે માર્છે 1933માં હૈયાવરાળ કાઢતાં દર્શાવેલું કે, “મનોવૈજ્ઞાનિકો એ જીવનના પહેલાં એક કે બે દશકા અંગે ખૂબ રસ દાખવ્યો છે એ વર્ષો મહત્વના છે એની ના નહિ પરંતુ તે પછીના જીવનના મહત્વના અન્ય પાંચ - છ દશકાને તેઓ બિલકુલ સ્પર્શ્યા જ નથી એ વ્યાજબી નથી. યુવાવસ્થા, પ્રૌઢાવસ્થા, વૃદ્ધાવસ્થા હજીયે લૌકિક માન્યતા, દંતકથા અને અંગત વ્યક્તિલક્ષી છાપને જ આધીન રહી છે.”

હરલોક જણાવે છે કે, વિવિધ અવસ્થાઓને અભ્યાસમાં જે વિષય મહત્ત્વ મળ્યું છે તેના મુખ્ય બે કારણો છે. અભ્યાસ પાછળની પ્રેરણા એ માટે જવાબદાર છે. બાળકોની અને તરુણોની સમસ્યાઓના ઉકેલમાં અત્યંત રસ ધરાવનાર અભ્યાસીઓ તે અવસ્થાઓ ઉપર ભાર મૂકે તે સ્વાભાવિક છે અને બીજું કારણ એ છે કે, અમુક અવસ્થાનું અધ્યયન કરવામાં ઘણી મુશ્કેલીઓ આવી પડે છે.

બાળપણના સંશોધનોમાં વધુ રસ પડવાનું કારણ એ હતું કે, તે દ્વારા બાળકોના શૈક્ષણિક પ્રશ્નો ઉપર પ્રકાશ પાડી, એમની કેળવણી વધારે સુઘડ અને સુગમ બનાવી શકાય. પાછળથી સંશોધન માવજત અને ઉછેરની પદ્ધતિઓ પૂરતું વિકસ્યું. એવી જ રીતે આજે યંત્રીકરણને વિશિષ્ટીકરણને લીધે વ્યવસાયને લગતી વ્યાવસાયિક - વ્યાવહારિક સમસ્યાઓ સર્જાઈ હોવાથી યુવાનો અને પ્રૌઢોની વ્યવસાયિક અભિરુચિ અને અભિયોગ્યતાના વિકાસ તરફ મનોવિજ્ઞાનીઓની નજર વળી છે. આજે સમાજમાં વૃદ્ધોની સંખ્યા અનેક કારણોસર વધી રહી છે. તેથી હવે એ તરફ પણ નજર નાખવી પડી છે.

અભ્યાસ કરવામાં નડતી મુશ્કેલીઓ પણ વિષમ મહત્ત્વ આપવા માટે જવાબદાર છે. શાળા-મહાશાળાના વિદ્યાર્થીઓમાંથી પ્રતિનિધિરૂપ નમૂનાના પ્રમાણ એકઠાં કરવા એ સરળ છે. વળી વિદ્યાર્થી અવસ્થા એ મુક્ત અવસ્થા હોવાથી નિખાલસ અને નિર્ભેળ ઉત્તરો મેળવવા પણ સરળ થઈ પડે છે. પુષ્પ વ્યક્તિ પાસેથી માહિતી કઢાવવી એ ઘણી અઘરી થઈ પડે છે. ઘણાં પુષ્પ માણસો કસોટીઓ, પરીક્ષાઓ કે મુલાકાત માટે સીધી ના સુણાવી દે છે. આ પ્રશ્ન વૃદ્ધો પાસેથી માહિતી કઢાવવા માટે પણ એટલો જ કપરો છે. પરિણામે વૃદ્ધજનોના જે કંઈ અભ્યાસ થયા છે તેમાં મુખ્યત્વે વૃદ્ધાશ્રમોમાં જીવન વિતાવતા સ્ત્રી-પુરુષો પાસેથી જ માહિતી એકઠી કરવામાં આવી છે. વૃદ્ધાશ્રમમાં રહેતા લોકોને સામાન્ય વસતિના પ્રતિનિધિત્વરૂપ નિદર્શ તરીકે તો ન જ ઘટાવી શકાય. ઘણાં યુવાનો કસોટીઓ આપવાનો ઈન્કાર કરે છે અથવા તો આનાકાની કરે છે. કેમ કે એમને પોતાના અભ્યંતર વિશે ન તો પોતાને કાંઈ જાણવું છે કે ન તો બીજાને એની ખબર પડવા દેવી છે. વળી અભ્યાસની પદ્ધતિની મુશ્કેલી તો રહે છે જ.

આજે તો હવે એક નવી જ દૃષ્ટિ ઊભી થઈ છે. વિકાસલક્ષી મનોવિજ્ઞાન જીવનની વિવિધ અવસ્થાએ માણસ સમક્ષ આવી પડતા પડકારોને અનુલક્ષીને અવસ્થાના વિકાસ કાર્યોની દૃષ્ટિએ અભ્યાસ કરવાની તમન્ના સેવે છે. પ્રૌઢાવસ્થા અને વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ વ્યક્તિ નવા પડકારો ઝીલી નવું શીખીને પોતાનો વિકાસ સતત કર્યા જ કરે છે.

1.3 અધ્યયનના સ્વરૂપો:

વિકાસલક્ષી મનોવિજ્ઞાનમાં વ્યક્તિના વિકાસનું અધ્યયન ત્રણ સ્વરૂપમાં થાય છે.

અવસ્થાવાર, પાસાંવાર, વિકાસવાર

અવસ્થાવાર અધ્યયનમાં જુદી જુદી અવસ્થામાં વ્યક્તિના એકંદરે વિકાસને નજરમાં રાખવામાં આવે છે. જીવનને ચોક્કસ અવસ્થાઓમાં વહેંચી જે તે અવસ્થા પ્રમાણે તેનું અલગ અધ્યયન કરવામાં

આવે છે. જે તે અવસ્થામાં શારીરિક, માનસિક, આવેગાત્મક વગેરે વિકાસ કેવા સ્વરૂપમાં થાય છે, શાથી થાય છે અને કેવા પરિબલોના પ્રભાવ તળે થાય છે, તેની વિગતવાર તપાસ કરવામાં આવે છે. આ જાતના અધ્યયનો મુખ્ય લાભ એ છે કે દરેક અવસ્થાએ વ્યક્તિને પૂર્ણ અખંડ અને અવિભાજ્ય એકમ તરીકે જ ઘટાવવામાં આવે છે. જે તે અવસ્થામાં વ્યક્તિના જીવનના સર્વ પાસાંઓ તાણાવાણાની જેમ સંકળાયેલા જ છે અને વ્યક્તિ સમગ્ર એકરૂપે જ આચાર, વિચાર અને લાગણી અનુભવે છે. તેનો એકરાર આ જાતના અધ્યયનમાં સ્પષ્ટ થાય છે. પરંતુ આવા અભ્યાસની સૌથી મોટી ખામી હોય તો તે એ છે કે, એમાં ઉંમરને વધુ પડતું મહત્ત્વ મળી જાય છે. વળી એમાં એવી ખોટી વિચારણા ઊભી થવાનો સંભવ છે કે, સમાન વયના લોકોનો બધો જ વિકાસ એકસરખો થાય છે.

પાસાંવાર અધ્યયનમાં વિકાસના ભિન્ન ક્ષેત્રો અને પાસાંઓને નજરમાં રાખીને અભ્યાસ કરવામાં આવે છે. જીવનને વિવિધ પાસાંઓમાં વહેંચવામાં આવે છે. શારીરિક વિકાસ, ચેષ્ટાત્મક વિકાસ, વાણીવિકાસ, નિજવિકાસ, બૌદ્ધિક વિકાસ, સામાજિક વિકાસ, આવેગાત્મક વિકાસ વગેરે. આવા અભ્યાસનો મુખ્ય ફાયદો એ છે કે, જે તે પાસાંનો ખૂબ જ ગહન તેમજ વિસ્તૃત અભ્યાસ થઈ શકે છે. જે તે પાસાંની સમગ્ર જીવન દરમ્યાન એકંદરે વિકાસભાત કેવી છે એનું સ્પષ્ટ ચિત્ર આપણને આવા અભ્યાસથી મળી રહે. જો કે આવા અધ્યયનો સૌથી મોટો દોષ એ બની રહે છે કે, વ્યક્તિના જીવનને આડેધડ જુદા-જુદા ટૂકડાઓમાં અલગ કરી દેવામાં આવે છે. જે એકંદરે કૃત્રિમ સ્વરૂપનું પૃથક્કરણ છે. કેમ કે જીવનના સર્વ પાસાંઓ વચ્ચે સતત પારસ્પરિક વ્યવહાર ચાલે છે એટલું જ નહિ પણ બધા પાસાંઓ અન્યોન્યશ્રિત છે એમના અન્યોન્યાશ્રમમાં જીવનની એકતાને અવિભાજ્યતા સંગ્રહિત છે પાસાંવાર અભ્યાસે જીવનના આ એક્યની ઉપેક્ષા કરવાની નથી.

અભ્યાસનું ત્રીજું સ્વરૂપ વિકાસકાર્યવાર છે. હેવીગહસ્તે વિકાસકાર્યનો ખ્યાલને સ્પષ્ટ રીતે જીવનમાં જુદી જુદી અવસ્થાએ વ્યક્તિએ કયા વિકાસ કાર્યો સાધવાના હોય છે તેની છણાવટ કરી છે. આ કાર્યોના વિવિધ આધારો દર્શાવી આ કાર્યોની સાધના, સિદ્ધિ અને અસિદ્ધિ વ્યક્તિના એકંદર વિકાસને કેવી અસર કરે છે તેનો ખ્યાલ આપ્યો છે. આ અભ્યાસ જીવનની સર્વાંગી કેળવણીને નજરમાં રાખે છે. આવા અભ્યાસની મુખ્ય વિશેષતા એ છે કે તે આપણી સમક્ષ સ્પષ્ટ કરે છે કે, જીવનની પ્રત્યેક અવસ્થાએ વ્યક્તિએ કંઈકને કંઈક શીખતા રહેવું પડે છે. જીવનશિક્ષણ આમરણાંત ચાલતું જ રહે છે આ અભ્યાસની બીજી વિશેષતા એ છે કે, એમાં પૂર્વાવસ્થા અને ઉત્તરાવસ્થા વચ્ચેના સંબંધો પણ સ્પષ્ટ થાય છે.

1.4 વિકાસલક્ષી મનોવિજ્ઞાનનું સ્વરૂપ/દૃષ્ટિકોણ

વિકાસલક્ષી મનોવિજ્ઞાન એ એક વિજ્ઞાન છે. વિકાસને લગતી વિવિધ હકીકતોના નક્કર આધાર પર જ તે સિદ્ધાંતો સ્થાપવા મથે છે. તે કલ્પનાઓ કે ધારણો કે ગલત ખ્યાલોને છોડી, નક્કર સંગીન હકીકતોને જ સ્વીકારે છે. વિવિધ અવસ્થામાં વિધ પાસાંઓના વિકાસને લગતી હકીકતો એકઠી કરી તે હકીકતો વચ્ચે કેવા પ્રકારના સંબંધો છે એની શોધ ને તપાસ ચલાવે છે. હકીકતો વચ્ચેના સંબંધો અંગે અટકળો કરી હકીકતો સમજાવવા માટે વિવિધ સિદ્ધાંતો રચી, સિદ્ધાંતોની ચકાસણી અને સાબિતી દ્વારા એક પરીક્ષિત સ્વરૂપનું જ્ઞાન આપવા મથે છે. આવું પરીક્ષિત જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે તે શાસ્ત્ર માન્ય પદ્ધતિઓ અખત્યાર કરે છે.

પ્રત્યેક વિજ્ઞાનની જેમ વિકાસ મનોવિજ્ઞાન પણ સ્વીકારે છે કે જીવનનો વિકાસ વ્યવસ્થિત સ્વરૂપનો સમરૂપ છે. અન્ય પ્રકૃતિમાં નિયમિતતા છે તેમ વિકાસ એ પણ પ્રાકૃતિક ઘટના છે અને એ પણ નિયમિત છે. અમુક સંજોગોમાં આજે શારીરિક વિકાસ રૂંધાય તો એ સંજોગો જ્યારે જ્યારે ઊભા થાય અને જે કોઈ બાળકની ક્ષમતા એવા જ સ્વરૂપની હોય તો તેનો શારીરિક વિકાસ પણ રૂંધાવાનો જ. જે સંજોગો આજે તરૂણને દ્વિધામાં મૂકી દે છે એ સંજોગો નવા તરૂણઓ માટે પણ દ્વિધા પેદા કરવાના. જે સંજોગો આજે વ્યાવસાયિક અનુકૂલનને સફળ બનાવવામાં ભાગ ભજવે છે. એ સંજોગો આજે વ્યવસાયિક અનુકૂલનને સફળ બનાવવામાં ભાગ ભજવે છે. આ સંજોગોમાં જે કોઈ ભવિષ્યમાં પણ વ્યવસાયમાં જોડાય છે તેને સફળ બનાવવામાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. વિકાસ વ્યવસ્થિત સમરૂપ ને

નિયમિત ન હોત તો વિકાસના કોઈ સિદ્ધાંતોની ખોજ ન થઈ શકી હોત અને આપણી ખોજ આ સર્વસામાન્ય સ્વીકૃત ધોરણો પર જ રચાયેલી છે કે વિકાસરૂપી કુદરત સમરૂપ છે.

બીજું અન્ય સર્વ વિજ્ઞાનોની જેમ વિકાસ મનોવિજ્ઞાન પણ સ્વીકારે છે કે, વિકાસને લગતી સર્વ હકીકતો સકારણ છે. વિકાસની કોઈ હકીકત નિષ્કરણ નથી. અસ્વસ્થ વિકાસના કારણો હોય છે કોઈ સંતાનો ગુનેગાર બનવા પાછળ કાણો છે તેમ સંતાનો ગુનેગાર બનવા પાછળ પણ જવાબદાર પરિબળો છે. કેટલીકવાર મા-બાપને થાય છે કે બાળક કારણ વગર જીદ કરે છે. તરુણ કારણ વગર ઉચ્ચેરાટ પ્રગટ કરે છે કેટલાક યુવાનોને એમ થાય છે કે, ઘરડાં લોકો કારણ વગર નકામો ટક ટકારા કર્યા છે. આ કારણે શોધવા અને સ્પષ્ટ કરવા રો વિકાસલક્ષી મનોવિજ્ઞાનનું ધ્યેય છે.

વિકાસલક્ષી મનોવિજ્ઞાન વર્ણનાત્મક તેમજ સ્પષ્ટીકરણાત્મક છે. વિકાસ સ્વરૂપમાં, કયા તબક્કામાં, કેવી રીતનો થાય છે. એનું વર્ણન કરી એ વિકાસ જે તે અવસ્થામાં, શાથી કયા કારણોસર થાય છે એ રહસ્યને ઉકેલવાનો પ્રયાસ પણ આ શાસ્ત્ર કરે છે.

વિકાસલક્ષી મનોવિજ્ઞાન એક શુદ્ધ પાયાનું શાસ્ત્ર છે. તેમજ તે એક વ્યાવહારીક વિજ્ઞાન પણ છે. પાયાના શાસ્ત્ર તરીકે તે જીવનના વિવિધ પાસાંઓના વિવિધ સ્તરના વિકાસને શોધવા-સમજવાની જિજ્ઞાસા ધરાવે છે. બાળકોનો ઉછેર કેવી રીતે થાય છે, બાળકનો સામાજિક-નૈતિક વિકાસ કેવી રીતે થાય છે એની શુદ્ધ નિરપેક્ષ તપાસ કરે છે.

એટલે જ થોર્પ અને કુજ જણાવે છે કે, વિકાસાત્મક મનોવિજ્ઞાનને કેવળ સંશોધન સાથે જ નિસબત છે એમ નથી, પણ મા-બાપ, શિક્ષક સંચાલક વગેરે સૌને જીવનની સમસ્યાઓ હલ કરવામાં સંશોધનના ફળને કેવી રીતે વાળી શકાય તેમાં પણ રસ છે.

દૃષ્ટિકોણ :

વિકાસાત્મક મનોવિજ્ઞાનનું દૃષ્ટિબિંદુ વાસ્તવદર્શી તેમજ આદર્શદર્શી છે. વાસ્તવદર્શી વિજ્ઞાન તરીકે વિકાસાત્મક મનોવિજ્ઞાન અનુભવને આધારે હકીકતો મેળવી હકીકતોનું વાસ્તવિક દર્શન કરાવે છે. વિકાસલક્ષી મનોવિજ્ઞાન એક પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાનની માફક જ તટસ્થ અને નિરપેક્ષ બુદ્ધિથી કરે છે. પરંતુ વિકાસાત્મક મનોવિજ્ઞાન કેવળ વાસ્તવદર્શી નથી તે આદર્શદર્શી પણ છે. વિવિધ અવસ્થામાં કેવા વર્તન વલણ બંધાય છે એની તપાસ કર્યા પછી તે વર્તન વલણ કેવાં સ્વરૂપના ઘડાવા જોઈએ તેની તપાસ પણ કરે છે.

વિકાસાત્મક મનોવિજ્ઞાનનો વિકાસલક્ષી દૃષ્ટિકોણ સમગ્ર જીવન વિસ્તારને આવરી લે છે. તેમાં કેવળ બાળપણ, તારુણ્ય કે યૌવનના વિકાસને જ નહિ પરંતુ વૃદ્ધ વ્યક્તિના અભ્યાસને પણ સમાવી લેવામાં આવે છે. જીવનની પ્રત્યેક અવસ્થાનું વિસ્તૃત, વિવેચનાત્મક, અને સર્જનાત્મક અધ્યયન એ વિકાસ મનોવિજ્ઞાનનું મુખ્ય કાર્ય છે.

આ પૂર્ણતાવાદી દૃષ્ટિબિંદુ ઉપરાંત વિકાસાત્મક મનોવિજ્ઞાનનો અભિગમ આંતરશાસ્ત્રીય છે. અનેક શાસ્ત્રોનું તે ઋણી છે તે વિનાસંકોચ ધમાં શાસ્ત્રો પાસેથી માહિતી ભેગી કરે છે. અંખડ જીવન દર્શન માટે એવો અભિગમ અનિવાર્ય છે. વિકાસાત્મક મનોવિજ્ઞાન માનવવિકાસના અધ્યયનમાં વિકાસાત્મક પદ્ધતિ વાપરી વિકાસાત્મક દૃષ્ટિબિંદુને સ્પષ્ટ કરે છે. ગર્ભાધાનથી માંડીને તે યુવાવસ્થા ને વૃદ્ધાવસ્થા સુધીની સર્વ હકીકતોને વિકાસની સાંકળથી બાંધીને સમજવા મથે છે. આ દૃષ્ટિબિંદુ અપનાવી વર્ષો સુધીના ક્રમિક વિકાસની શોધ સાથે વિકાસના વિવિધ પાસાં અને વાતાવરણ તેમજ વ્યક્તિની શક્તિ અને ક્ષમતા વચ્ચે કારણ કાર્ય સંબંધો સ્થાપવા મથે છે.

1.5 ઉપસંહાર

આ એકમમાં આપણે શીખ્યા કે વિકાસલક્ષી મનોવિજ્ઞાન કેવી રીતે આપણને આપણાં જીવનફલકની વિવિધ અવસ્થાઓની માહિતી આપે છે. જીવનફલકના તબક્કામાં આવતા વિકાસકાર્ય અને તેની સમસ્યાઓની સમજૂતી આપી છે.

1.6 તમારી પ્રગતિ ચકાસો (MCQs)

પ્રશ્ન:1 _____ એ વાતાવરણના સંપર્કમાં થતી વ્યક્તિની પ્રવૃત્તિઓનું વૈજ્ઞાનિક અધ્યયન છે.

(અ) સામાજિક વિજ્ઞાન (બ) મનોવિજ્ઞાન (ક) વિજ્ઞાન

પ્રશ્ન:2 વિકાસલક્ષી મનોવિજ્ઞાનમાં વ્યક્તિના વિકાસનું અધ્યયન કેટલા સ્વરૂપમાં થાય છે ?

(અ) બે (બ) ચાર (ક) ત્રણ

પ્રશ્ન:3 _____ અધ્યયનમાં વિકાસના ત્રિમ ક્ષેત્રોને અને પાસાઓને ધ્યાનમાં રાખીને અભ્યાસ કરવામાં આવે છે.

(અ) અવસ્થાવાર (બ) પાસાવાર (ક) વિકાસવાર

પ્રશ્ન:4 _____ અધ્યયનમાં જુદી-જુદી અવસ્થામાં વ્યક્તિના એકંદરે વિકાસને નજરમાં રાખવામાં આવે છે.

(અ) વિકાસવાર (બ) પાસાવાર (ક) અવસ્થાવાર

પ્રશ્ન:5 જુદી-જુદી અવસ્થાએ વ્યક્તિએ કયા વિકાસ કાર્યો કરવાના છે તેની છણાવટ _____ એ કરી છે.

(અ) એરિક્સને (બ) લોરાબર્કે (ક) હેવીગહર્સ્ટે

1.7 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો

જવાબ-1-(બ) મનોવિજ્ઞાન

જવાબ-2-(ક) ત્રણ

જવાબ-3-(બ) પાસાવાર

જવાબ-4-(અ) વિકાસવાર

જવાબ-5-(ક) હેવીગહર્સ્ટે

1.8 ચાવીરૂપ શબ્દો (Glossary)

અફર - નક્કર/તટસ્થ

અનુપમ - નવીન

હેયાવરાળ - પીડા

અભિરુચિ - રસ

અભિયોગ્યતા - ગર્ભિત શક્તિ

નિષ્કરણ - કારણ વગરનું

1.9 સ્વાધ્યાય લેખન (Activities)

પ્રશ્ન:1 વિકાસલક્ષી મનોવિજ્ઞાનનો ખ્યાલ સ્પષ્ટ કરો.

.....
.....
.....
.....

પ્રશ્ન:2 વ્યક્તિના વિકાસના ત્રણ સ્વરૂપોની ચર્ચા કરો.

.....
.....

.....
.....
પ્રશ્ન:૩ વિકાસલક્ષી મનોવિજ્ઞાનનું સ્વરૂપ ચર્ચો

.....
.....
.....
.....
પ્રશ્ન:૪ વિકાસલક્ષી મનોવિજ્ઞાનનો દ્રષ્ટિકોણ સમજાવો.

.....
.....
.....
.....

1.10 પ્રવૃત્તિ (Activities)

વિકાસલક્ષી મનોવિજ્ઞાનના ખ્યાલો કે સિદ્ધાંતોના વાંચન અને અભ્યાસ થી તમને ખ્યાલ આવશે કે બાળકનો વિકાસ કેવી રીતે કરી શકાય અને તેમાં કેવી-કેવી મુશ્કેલીઓ પડે છે. ઉપરાંત વિકાસલક્ષી મનોવિજ્ઞાનના વર્ણનાત્મક અને સ્પષ્ટિકરણાત્મક સ્વરૂપથી પણ પરિચિત થશો.

1.11 કેસ સ્ટડી (Case Study)

કોઈ એક બાળકના વિકાસને વિકાસલક્ષી મનોવિજ્ઞાનના વ્યક્તિના જુદી-જુદી અવસ્થાઓ દરમિયાન એકંદરે શારીરિક, માનસિક, સમાજિક અને આવેગાત્મક વિકાસ કેવો હોય છે અને કેવી રીતે થાય છે અને તેમાં કોનો, કેવો ફાળો હોય છે તેની જાણકારી મળી શકશે.

1.12 સંદર્ભગ્રંથ

1. વિકાસલક્ષી મનોવિજ્ઞાન - યોગેન્દ્ર દેસાઈ યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ
2. મનોવિજ્ઞાન વિશ્વકોષ -ડો. ગણેશ પાંડેય, રાધા પબ્લિકેશન

: એકમનું માળખું :

- 2.0 એકમનાં હેતુઓ
- 2.1 પ્રસ્તાવના
- 2.2 માનવવિકાસના સિદ્ધાંતો
- 2.3 ભારતીય સંદર્ભમાં માનવવિકાસના તબક્કા
 - 2.3.1 ધ્રુત્યચર્યાશ્રમ
 - 2.3.2 ગૃહસ્થાશ્રમ
 - 2.3.3 વાનપ્રસ્થાશ્રમ
 - 2.3.4 સન્યાસાશ્રમ
- 2.4 ઉપસંહાર
- 2.5 તમારી પ્રગતિ ચકાસો (MCQs)
- 2.6 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો
- 2.7 ચાવીરૂપ શબ્દો (Glossary)
- 2.8 સ્વાધ્યાય લેખન (Assignment)
- 2.9 પ્રવૃત્તિ (Activities)
- 2.10 કેસ સ્ટડી (Case Study)
- 2.11 સંદર્ભ ગ્રંથ

2.0 એકમનાં હેતુઓ

આ એકમના અભ્યાસ બાદ તમે નીચે જણાવેલ બાબતો સમજી શકવાને સમર્થ હશો:

- માનવવિકાસના સિદ્ધાંતો
- ભારતીય વિકાસના સંદર્ભમાં માનવવિકાસના તબક્કાઓ

2.1 પ્રસ્તાવના

માતાના ગર્ભમાંથી જ વૃદ્ધિ-વિકાસની પ્રક્રિયા સતત ચાલતી રહે છે. આપણાં માટે વૃદ્ધિ-વિકાસ સમાનાર્થી શબ્દો છે. પણ મનોવૈજ્ઞાનિકો એ સાબિતી આપી છે કે, બંનેમાં ઘણો તફાવત છે. વૃદ્ધિ એ કેવળ વ્યક્તિના કદમાં વધારો કરે છે. જેનાથી તેની ઊંચાઈ, તેનું વજન તેના શરીરના આકારમાં ફેરફાર થાય છે. પણ, વિકાસ એ ખાલી કદમાં થતો વધારો નહીં પણ, શારીરિક, સામાજિક, માનસિક બાબતોને પણ ધ્યાનમાં રાખે છે અને તેથી જ વિકાસ એ સતત ચાલતી પ્રક્રિયા છે.

વિકાસમાં સમાવિષ્ટ ફેરફારોને નીચે જણાવેલા પ્રકારોમાં વહેંચવામાં આવ્યા છે.

- (1) કદના ફેરફારો
- (2) પ્રમાણમાં ફેરફાર
- (3) જૂની વિશિષ્ટતા કરમાઈને ખરી પડવી
- (4) નવાં લક્ષણોની ખીલવણી

વિકાસ સતત ચાલતી પ્રક્રિયા છે જેના કારણે તેની ઉપર આજુબાજુના વાતાવરણની અસર થતી જ રહે છે.

2.2 માનવવિકાસના સિદ્ધાંતો

(1) સાતત્યનો સિદ્ધાંત :

વિકાસની પ્રક્રિયા નિરંતર ચાલ્યા જ કરે છે. વિકાસની પ્રક્રિયા ક્યારેક ધીમી તો ક્યારેક ઝડપી પણ વણથંભી ચાલ્યા જ કરે છે. ગર્ભાધાનથી થયેલી વિકાસની પ્રક્રિયા પુખ્તતા સુધી ચાલતી રહે છે. આંતરિક પ્રક્રિયાઓ દ્વારા થતો ફેરફાર ધીમો ધીમો પણ ચાલુ જ રહે છે.

(2) વિકાસને ચોક્કસ તરેહ (Pattern) હોય છે.

દરેક જાતિનો પ્રાણીઓના વિકાસની ચોક્કસ તરેહ કે ભાત હોય છે. તે પ્રમાણે તે પ્રાણીઓનો ક્રમિક વિકાસ થાય છે. વિકાસ ક્રમિક હોવાથી તેની આગાહી કરી શકાય છે. બાળકના વિકાસની પણ ચોક્કસ ભાત હોય છે. દા.ત. દરેક બાળક પ્રથમ હાથપગ હલાવે, ઊંધું પડે, હાથ ટેકવી ઊંચું થાય, બેસતાં શીખે, ત્યારબાદ પકડીને ઊભું થાય પછી ચાલે અને ત્યારબાદ દોડતાં શીખે. ભાષા વિકાસ જોઈએ તો પ્રથમ ગળામાંથી અવાજ (coughling) કરે છે, મા - બા - પા જેવા અસ્પષ્ટ એકાક્ષરી શબ્દો બોલે. શબ્દ બોલે તે પહેલાં શબ્દને સમજે - ત્યારબાદ છૂટક છૂટક શબ્દો બોલે પછી નાના નાના વાક્યો સાંભળે, સાદું વાક્ય બોલતાં શીખે અને પછી સંયુક્ત વાક્ય બોલતાં શીખે. દરેક અવસ્થા તે પહેલાની અવસ્થા ઉપર આધારિત હોય છે. બાળક પહેલાં દોડતાં શીખે અને પછી ઊભા રહેતાં શીખે તેવું બનતું નથી.

(3) વિકાસની પ્રક્રિયા ઉપરથી નીચે તરફની - મસ્તકથી ધડ પ્રતિ (Cephalocaudally) હોય છે.

લગભગ બેથી ત્રણ માસ સુધી બાળકના ગળાના સ્નાયુઓનો વિકાસ થાય છે. તેથી તે માથાને ટટ્ટાર રાખી મૂકે છે. ત્યારબાદ ધડ, ટટ્ટાર રાખી શકે છે. પછી કમરનો વિકાસ થતા બેસતાં શીખે છે. અને ત્યારબાદ ચાલતાં શીખે છે. એટલે કે વિકાસ માથાથી પગ અને હાથ તરફનો હોય છે.

(4) વિકાસની પ્રક્રિયા કેન્દ્રથી પરિઘ તરફની હોય છે.

પ્રથમ શરીરના મધ્ય ભાગથી શરૂ થયેલી વિકાસની પ્રક્રિયા શરીરના પરિઘ (છેડાના) ભાગ તરફની હોય છે. ધડના વિકાસ પછી હાથ-પગ, કોણી ઘૂંટણ અને આંગળીઓ તરફનો વિકાસ હોય છે. દા.ત. ધડનો વિકાસ થાય ત્યારબાદ હાથ પહોળા કરી તેને ઊંચકી લે તેવી ઈચ્છા પ્રગટ કરે છે. ત્યારબાદ રમકડું પકડતા શીખે છે. આંગળીઓથી પકડી લખવાની ક્રિયા તો લગભગ ચાર વર્ષે કરી શકે છે.

(5) વિકાસની પ્રક્રિયા સામાન્યથી વિશિષ્ટ તરફની હોય છે.

વિકાસ શારીરિક હોય કે માનસિક હોય, પરંતુ તે સામાન્યથી વિશિષ્ટ તરફનો હોય છે. શરીરના ચોક્કસ અંગનો ઉપયોગ પ્રથમ થઈ શકતો નથી. નાનું બાળક પારણામાં સૂતું હોય અને રમકડું પારણાં પર બાધ્યું હોય તો તે પકડવા માટે આખું શરીર હલાવે છે. માથું, હાથ, પગ એમ સમગ્ર શરીર દ્વારા, કોશિશ કરે છે. જેમ જેમ વૃદ્ધિ વિકાસ થાય તેમ તેમ ચોક્કસ કાર્ય કરવા માટે ચોક્કસ અંગનો ઉપયોગ કરે છે, આખા શરીરનો નહિ. વિકાસની પ્રક્રિયા આગળ વધતાં તે ફક્ત હથેળી અને આંગળીઓનો જ ઉપયોગ કરે છે. શરૂઆતમાં બાળક બધી સ્ત્રીઓને મમ્મી તરીકે ઓળખાવે છે પરંતુ ધીરે ધીરે તે માતાને જ મમ્મી કહે છે.

(6) વિકાસની પ્રક્રિયા એક-બીજ અંગોના વિકાસ પર આધારિત છે.

ધીમી ગતિથી ચાલતી વિકાસની પ્રક્રિયા નિયમિત હોય છે. રોજ રોજ વિકાસ સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાતો નથી. પરંતુ ધીરે ધીરે થતાં ફેરફાર નવા વર્તન ને સ્પષ્ટ કરે છે. વિકાસની પ્રક્રિયા વ્યક્તિમાં રહેલી આંતરિક શક્તિઓના પ્રમાણમાં આગળ વધે છે અને તેની પૂર્ણ કક્ષાએ પહોંચે છે. વિકાસની પ્રક્રિયા વૃદ્ધિ સંગાથે સંકળાયેલી છે. તે પ્રમાણે જુદા જુદા અંગ ઉપાંગનો વિકાસ પણ એકબીજા સાથે સંકળાયેલો છે. દરેક અવસ્થામાં થયેલો વિકાસ તેની પછીની અવસ્થાને અસર કરે છે. દા.ત. બાળપણમાં કોઈપણ કારણસર યોગ્ય રીતે ન થયેલો વિકાસ તેની કિશોર અવસ્થાને અસર કરે છે. તેમ તેની આગળની અવસ્થાઓને પણ અસર કરે છે.

(7) વિકાસની કક્ષામાં વ્યક્તિગત ભિન્નતા જોવા મળે છે.

વિકાસની ભાત દરેક બાળકમાં સરખી હોય છે. પરંતુ તેની કક્ષા - માત્રા અલગ હોય છે. તેમાં વ્યક્તિગત ભિન્નતા જોવા મળે છે. દરેક વ્યક્તિની આંતરિક શક્તિ સરખી હોતી નથી. તે વારસા ઉપર આધારિત છે. દા.ત. સરખી વયના બાળકોનો અભ્યાસ કરીએ તો એક ને દાંત છ મહિને શરૂ થાય છે, બીજાને સાત માસે તો કેટલાક ને મોડા દાંત પણ આવે છે. કેટલાક બાળકો એક વર્ષના થાય ત્યારે બે-ત્રણ શબ્દો બોલે છે, જ્યારે કેટલાક અઢાર માસના થાય ત્યારે બે-ત્રણ શબ્દો બોલે છે. પરંતુ બાળકને વાણીનો વિકાસ હોય કે ચાલવાની ક્રિયાનો ક્રમ તે તેના ક્રમમાં જ વિકસે છે.

(8) બાળકની વિકાસ સ્વકેન્દ્રિતતાથી પરકેન્દ્રિતતા તરફનો હોય છે.

શરૂઆતમાં બાળક સ્વકેન્દ્રિત હોય છે. સ્વ સિવાય એ કાંઈ વિચારી શકતું નથી. એની જરૂરિયાતો સ્વકેન્દ્રિત હોય છે, અને તે પ્રમાણે તેનું વર્તન હોય છે. પોતાની જરૂરિયાતો પૂરી કરવા માટે તેને સ્થળ, સમય, વ્યક્તિ, યોગ્ય - અયોગ્ય પરિસ્થિતિ વગેરેનું જ્ઞાન હોતું નથી. દા.ત. બે ત્રણ વર્ષના બાળકને રસ્તે જતાં તરસ લાગશે તો પાણી માટે આર્કંદ કરશે. પણ વય વધતાં તે પરિસ્થિતિને સમજી શકે છે અને જરૂરિયાત પર કાબૂ મેળવે છે.

(9) વિકાસની પ્રક્રિયા પરાવલંબનમાંથી સ્વાવલંબન તરફની હોય છે.

શિશુ અવસ્થામાં બાળક પરાવલંબી હોય છે. પોતે પોતાની જરૂરિયાતો પૂરી કરી શકતું નથી. બીજા ઉપર તેનો આધાર હોય છે. જેમ જેમ શારીરિક, માનસિક વિકાસ થતો જાય તેમ તેમ તે પોતાની જરૂરિયાતો જાતે પૂરી કરી શકે છે. પ્રાણીઓની સરખામણીમાં મનુષ્ય બાળ લાંબો સમય પરવશ રહે છે. બાળકની ખાવા પીવાની જરૂરિયાત ઘણાં લાંબા સમય સુધી કુટુંબની વ્યક્તિઓ પૂરી કરે છે.

વિકાસની ચર્ચામાંથી ફલિત થયેલાં મુખ્ય મુદ્દા નીચે પ્રમાણે છે.

- વિકાસ એટલે, ઉંમર વધતાં વર્તનમાં થતો ફેરફાર
- વિકાસ દરેક પાસાંને સ્પર્શતો સર્વાંગી હોય છે.
- વિકાસ એ જન્મથી મૃત્યુ સુધી સતત ચાલતી પ્રક્રિયા છે.
- વિકાસ દ્વારા પરિપક્વતા પ્રાપ્ત થાય છે.
- વિકાસથી શારીરિક, માનસિક, સામાજિક, આવેગિક, ભાષાકીય પુષ્કતા આવે છે.
- વિકાસ પર શિક્ષણ અને તાલીમની અસર પડે છે.

2.3 ભારતીય સંદર્ભમાં માનવવિકાસના તબક્કા :

આશ્રમ વ્યવસ્થાની ઉત્પત્તિની બાબતમાં કોઈ ચોક્કસ માહિતી મળતી નથી, છતાં ઓલ્ટેકારે તે સ્પષ્ટ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે કે આશ્રમ વ્યવસ્થા વૈદિક કાળથી સાંસ્કૃતિક પ્રતિભાના અંગ સ્વરૂપ હતી. જાબાલોપનિષદમાં સૌ પ્રથમ ચારેય આશ્રમોનો ઉલ્લેખ જોવા મળે છે. આથી, વ્યક્તિનું સંપૂર્ણ જીવન ચાર ભાગમાં વિભાજિત હોવાનો સંદર્ભ ઉત્તર વેદકાલીન છે. વૈદિક શાસ્ત્રો પ્રમાણે, જીવન વિકાસની મુખ્ય ચાર અવસ્થા છે. વ્યક્તિએ જન્મથી મૃત્યુ સુધીમાં જે-જે કાર્યો કરવાના હોય છે તેને ધ્યાનમાં રાખીને તેની આ અવસ્થાઓનું વિભાગીયકરણ કરવામાં આવ્યું છે જે નીચે મુજબ છે.

2.3.1 બ્રહ્મચર્યાશ્રમ - જન્મ થી 25 વર્ષનો ગાળો

2.3.2 ગૃહસ્થાશ્રમ - 25 થી 50 વર્ષ ગાળો

2.3.3 વાનપ્રસ્થાશ્રમ - 50 થી 75 વર્ષનો ગાળો

2.3.4 સંન્યાસાશ્રમ - 75 થી 100 વર્ષનો ગાળો

વૈદિક યુગમાં માનવજીવન 100 વર્ષની આસપાસનું હતું તેથી 100 વર્ષને ધ્યાનમાં રાખીને ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ જીવનના ચાર મુખ્ય ધ્યેય બતાવાયા છે.

આશ્રમના નિયોજનના અથવા વિભાજનની તરાહમાં બે મૂળ અભિપ્રાયો અંતર્લિત છે.

(i) આધ્યાત્મિક વિકાસની ભાવના

(ii) જીવનને સુવ્યવસ્થિત રાખવાની ભાવના

ઉપર્યુક્ત બંને અભિપ્રાયોને પ્રો. જગદીશ મલ્લિકે આ મુજબ સ્પષ્ટ કર્યા છે.

(i) આધ્યાત્મિક વિકાસની ભાવના :

કહેવામાં આવ્યું છે કે, ‘જે ઈશ્વરનો અંશ છે, તેનું જીવન અવિનાશી છે’. આથી બધા આત્માઓનું પરમાત્મા સાથે મિલન જ એકમાત્ર જીવનનો આદર્શ છે, પરંતુ આ માયામય સંસારમાં જીવતમાં અને પરમાત્માનું એકીકરણ એકાએક હોવું કઠિન છે. આ માર્ગમાં ધીરે-ધીરે પ્રગતિ થાય છે અને આ પ્રગતિને આધ્યાત્મિક વિકાસ કહે છે., તેનું ચિંતન ધર્મશાસ્ત્રોનું અધ્યયન તેમજ તેનું મહત્ત્વ આવશ્યક છે, પરંતુ આ કર્યાથી અતિરિક્ત આ જીવનને પામીને મનુષ્યોને અન્ય પણ કર્તવ્ય કરવાના છે. મનુષ્ય હોવાના નાતે વ્યાપક દ્રષ્ટિથી કોઈપણ મનુષ્યનો સંબંધ વિશ્વના દરેક પ્રાણી સાથે છે. આથી મનુષ્યનું એ કર્તવ્ય છે કે, બધા જ પ્રાણીઓની તરફ પોતાના કર્તવ્યનું પાલન કરવું. જીવનની બધી જ અવસ્થાઓમાં આ બધા જ કર્તવ્યનું પાલન કરવાની સારી વ્યવસ્થા નથી અને બધા જ પ્રત્યે પોતાનું કર્તવ્ય પણ સારી રીતે નથી કરી શકતું. આ કારણથી સંપૂર્ણ જીવનને ચાર વિભાગમાં વિભક્ત કરવામાં આવ્યું છે. આ બધી જ અવસ્થાઓમાં વેદનું અધ્યયન આવશ્યક માનવમાં આવ્યું છે. વેદને ચાર વિભાગમાં વિભક્ત કરવામાં આવ્યા છે અને કોઈ ખાસ અવસ્થામાં વેદના કોઈ ખાસ અંગનું જ અધ્યયન ઉપયોગી બતાવ્યું છે. જેમ કે, બ્રહ્મચર્યાવસ્થામાં સંહિતાનું અધ્યયન, ગૃહસ્થાશ્રમમાં ‘બ્રાહ્મણ’ નું અર્થાત યજ્ઞ, તપ વગેરે કરવાનું, વાનપ્રસ્થાશ્રમ માટે ‘આરણ્ય’નું અધ્યયન તેમજ ‘ઉપનિષદ’ (દર્શન)નું અધ્યયન સન્યાસાશ્રમને માટે શ્રેષ્ઠ માનવમાં આવ્યું છે.

વેદના આ પ્રકારના અધ્યયનથી મનુષ્ય પોતાન લક્ષ્યથી વિચલિત હોતા નથી અને સાથે જ અન્ય કર્તવ્યનું પણ પાલન કરે છે, આમ કરવાથી પ્રાણીને આધ્યાત્મિક વિકાસ થાય છે.

(ii) જીવનને સુવ્યવસ્થિત રાખવાની ભાવના:

પોતાન જીવનની અવધિમાં ભિન્ન-ભિન્ન કાર્યોને ભિન્ન-ભિન્ન સમયમાં કરવાથી જીવનપ્રતી સુવ્યવસ્થિત રૂપથી ચાલે છે. જીવનને સંતુલિત રાખવા માટે જીવન સમયનું વિભાજન તેમજ કર્તવ્યોનું નિર્ધારણ વધરે ઉપયોગી થાય છે.

આવી ભાવનાઓને કારણે આશ્રમોનું વિભાજન કરવામાં આવ્યું છે અને તેની ચાર સીડીઓ બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને સન્યાસાશ્રમ બતાવવામાં આવી છે.

2.3.1 બ્રહ્મચર્યાશ્રમ:

બ્રહ્મચર્ય આશ્રમ જીવનનો પહેલો આશ્રમ છે, જેનો આરંભ ઉપનયન સંસ્કાર (જનોઈ ધારણ) પછી થાય છે. શાસ્ત્રોમાં ત્રિન્ન-ત્રિન્ન વર્ષો માટે ઉપનયન સંસ્કારની ઉંમર અલગ-અલગ નિર્ધારિત કેઆરવીમાં આવી છે. આ કારણે આ આશ્રમમાં પ્રવેશની ઉંમર પણ અલગ-અલગ દર્શાવવામાં આવી છે, જેમ કે, બ્રાહ્મણ બાળક માટે 8-વર્ષ, ક્ષત્રિય બાળક માટે 11-વર્ષ, વૈશ્ય બાળક માટે 12-વર્ષની ઉંમરે આ આશ્રમમાં પ્રવેશ આપવામાં આવે છે.

જીવન વિકાસની આ અવસ્થામાં જન્મથી 25 વર્ષના સમયગાળોની સમાવેશ કરવામાં આવેલ છે. બાળકને ગુરુકુળમાં રહીને વિદ્યાભ્યાસ કરવો પડતો હતો, પહેલા ગુરુ તેને દિક્ષા-સંસ્કાર કરતાં હતા અને શિષ્ય તરીકે તેનો સ્વીકાર કરતાં હતા. ત્યારબાદ તે ગુરુકુળમાં રહેવા માટેનો અધિકાર પ્રાપ્ત કરતાં હતા, ગુરુકુળમાં વિદ્યાથીને બ્રહ્મચારી કહેવામા આવતો, જેનો અર્થ છે, મહાનતાના માર્ગ પર ચાલવાવાળા મહાન આત્માઓનું અનુસરણ કરવાવાળા. બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાં બ્રહ્મજ્ઞાનના સંચયનો ઉપક્રમ કરવામાં આવતો, એટલા માટે તેને આ સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે. આ આશ્રમમાં વ્યક્તિને જ્ઞાનાર્જન માટે કઠોર પરિશ્રમ, તપ અને સાધના કરવી પડતી હતી.

બ્રહ્મચારી શબ્દનો અર્થ:

બ્રહ્મચર્ય બે શબ્દના યોગથી બને છે, 'બ્રહ્મ' અને 'ચર્ય'. 'બ્રહ્મ'નો અર્થ વેદ અથવા મહાન અને 'ચર્ય' એટલે 'વિચલન કરવું' અથવા 'અનુસરણ કરવું', માટે બ્રહ્માના માર્ગ પર ચાલવું એવો અર્થ થાય છે.

એમાં વ્યક્તિને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું, જીવન જીવવા માટે અને આર્થિક ઉપાર્જન અંગેનું કૌશલ્ય પ્રાપ્ત કરવાનું હોય છે. આ સમય દરમ્યાન કૌટુંબિક જવાબદારી હોતી નથી. ગુરુના આશ્રમમાં જઈને વિદ્યા અભ્યાસ તેમજ ધાર્મિક શાસ્ત્રોનું પઠન કરીને તે પ્રમાણેના વર્તનનો વિકાસ કરવો તેમજ જીવન માટે ઉપયોગી બને એવી જુદી-જુદી શક્તિઓ કેળવવી એ આ અવસ્થાના કાર્યો છે. જેમ કે, ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ, શ્રીરામે પણ આ અવસ્થા દરમ્યાન પોતાના ગુરુના આશ્રમમાં રહીને સામાન્ય બાળકની જેમ જ વિદ્યાભ્યાસ કર્યો હતો.

બ્રહ્મચર્યાશ્રમનું મહત્ત્વ:

બ્રહ્મચર્યાશ્રમબાળકના શારીરિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક વિકાસની દ્રષ્ટિએ મહત્ત્વનો તબક્કો છે, જેમાં ભૌતિક સુખોનો ત્યાગ, પવિત્રતા અને સાદા જીવન પર વિશેષ ધ્યાન આપવામાં આવતું હતું, જેના પરિણામે પ્રારંભથી જ બાળકમાં પરિશ્રમની ટેવ પડી જતી હતી અને તેને નિષ્કળતાઓનો સામનો કરવો પડતો ન હતો.

આ અવસ્થામાં સાંસ્કૃતિકપરંપરાઓનું પ્રશિક્ષણ મૌખિક રીતે આપતું. ગુરુ-શિષ્ય પરંપરાનો નિર્વીહ, સાંસ્કૃતિક માન્યતાઓ, પરંપરાઓ અને નૈતિક મૂલ્યોનું પેઢી દર પેઢી સંક્રાંત કરી સંસ્કૃતિનું સંવર્ધન તેમજ પ્રસારણ કરાતું. આ કારણ છે કે આપણી સામાજિક માન્યતાઓ આજે પણ વિશુદ્ધ સ્વરૂપે જીવિત છે.

2.3.2 ગૃહસ્થાશ્રમ :

બ્રહ્મચર્યાશ્રમ પછી ગૃહસ્થાશ્રમ આવે છે, જ્યારે બ્રહ્મચારી શિક્ષણ પૂરું કરી લે છે ત્યારે તે સ્નાતક કહેવાય છે અને ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશવાનો અધિકાર બને છે. આ પ્રકારે તે સંયમી જીવન વ્યતિત કરીને ગુરુના આશીર્વાદ મેળવીને ગૃહસ્થાશ્રમ માટે પોતાને અધિકારી બનાવતો હતો.

ગૃહસ્થાશ્રમ જીવનની દ્વિતીય અવસ્થા છે, તેનો સમયગાળો 25 થી 50 વર્ષનો માનવમ આવ્યો છે. જીવનની આ સર્વશ્રેષ્ઠ, અદ્વિતીય અને બધા કરતાં મહત્ત્વની અવસ્થા છે. જ્યારે બ્રહ્મચારી સ્નાતક

બનીને પોતાના ઘરે પાછો આવે છે, તેને સમાવર્તન સંસ્કાર કહેવામાં આવે છે. આ સમયે તે વિવાહ કરીને ગૃહસ્થ આશ્રમમાં પ્રવેશ કરે છે. વિવાહ ધાર્મિક તથા સામાજિક કર્તવ્ય પાલન માટે કરવામાં આવે છે. આ આશ્રમ જીવનનો એક મહત્વપૂર્ણ સમય છે. જ્યારે વ્યક્તિ પોતાના જીવનના અનેક ઋણ ચૂકવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. સાંસ્કૃતિક પરંપરા અનુસાર દેવઋણ, પિતૃઋણાટી મુક્ત થવા માટે ગુહસ્થીએ યજ્ઞ કરવા જોઈએ. બ્રહ્મચર્ય, દેવયજ્ઞ, પિતૃયજ્ઞ, ભૂતયજ્ઞ અને નૃયજ્ઞ- આ પાંચ મહાયજ્ઞ કહેવાય છે. જેને પૂર્ણ કરવા માટે મનુષ્યનું કર્તવ્ય માનવામાં આવે છે, જેમાં બ્રહ્મચર્યમાં પ્રાપ્ત કરેલ શિક્ષણને મૂર્તરૂપ આપવામાં આવે છે.

ધર્મશાસ્ત્રમાં સ્પષ્ટ કહેવામા આવ્યું છે કે, ગૃહસ્થ અને તેની પત્ની એવા ભોજનના અધિકારી છે, જે ઋષિઓ, માતા-પિતા તથા અતિથિઓને આપ્યા પછી વધતું હોય. આ મુજબ ગૃહસ્થાશ્રમની સમસ્ત જવાબદારી યજ્ઞ, દાન અને તાપમાં નિહિત છે. ગૃહસ્થાશ્રમને વાસ્તવિક કર્મભૂમિ માનવામાં આવે છે, જેમાં વૈયક્તિક, પરિવારિક અને સામાજિક જીવનમાં પોતાની જવાબદારીનું વહન કરે છે. આ અવસ્થા ધર્મ, અર્થ, કામની ત્રિવેણી છે. મનુસ્મૃતિમાં કહેવાયું છે કે, જે રીતે બધા પ્રાણીઓ પ્રાણવાયુને આશ્રયે જ જીવી શકે છે, તેમ સર્વ આશ્રમો ગૃહસ્થને આશ્રયે જ ટકી શકે છે.

ગૃહસ્થાશ્રમનું મહત્વ:

ગૃહસ્થાશ્રમમાં વ્યક્તિ પોતાના પારિવારિક ધર્મનો નિર્વાહ કરીને સમાજ પ્રત્યે પણ પોતાના કર્તવ્યનું પાલન કરે છે, આ પ્રકારે અનેક સામાજિક, નૈતિક, ધાર્મિક તેમજ પારિવારિક કર્તવ્યોવાળો હોવાને કારણે ગૃહસ્થાશ્રમ મહત્વપૂર્ણ છે, તે એવી ધરીરૂપ છે, જેના પર સંપૂર્ણ આશ્રમ વ્યવસ્થાનું અસ્તિત્વ છે. ઉપનિષદ, મહાભારત અને સ્મૃતિઓ- બધાનું માનવું છે કે; જેમ વાયુ વગર જીવન શક્ય નથી તેમ ગૃહસ્થાશ્રમ વિના મોક્ષની પ્રાપ્તિ શક્ય નથી. મનુસ્મૃતિમાં કહેવાયું છે કે જે વ્યક્તિ પૃથ્વી પર પ્રસન્નતા અને સ્વર્ગના આશીર્વાદ પ્રાપ્ત કરવા ઈચ્છતા હોય તો તેને ગૃહસ્થાશ્રમની જવાબદારી પરિશ્રમ અને મન લગાવીને પૂરી કરવી અનિવાર્ય છે. કેમ કે, દુર્બળ મનવાળા વ્યક્તિ ગૃહસ્થાશ્રમની મહાન ફરજોને કઠોરપણે જ પૂરી કરે છે. ગૃહસ્થ જીવનની સાથે અનેક સામાજિક, ધાર્મિક અને નૈતિક કર્તવ્ય જોડાયેલ છે.

ટૂંકમાં, આ સમય દરમિયાન લગ્ન કરવા, બાળકો પ્રાપ્ત કરવા, બાળકોનો ઉછેર, શિક્ષણ અને વિકાસ કરવો, આર્થિક ઉપાર્જન કરવું અને ત્યારબાદ બાળકો મોટાં થતા તેમના લગ્ન કરાવી, ધીરે ધીરે તેમને ઘરની જવાબદારી સોંપવી, સંતાનોને જીવન જીવવા માટે તૈયાર કરવા અને સલાહ સૂચનો આપવા એ આ અવસ્થાના કાર્યો છે. હાલમાં તે મધ્યાવસ્થાના ગાળા તરીકે ઓળખાય છે.

2.3.3 વાનપ્રસ્થાશ્રમ:

જ્યારે ગૃહસ્થી, સમાજ પ્રત્યે તેમજ પરિવાર પ્રત્યે પોતાની ફરજ પૂરી કરે છે, ત્યારે વાનપ્રસ્થ આશ્રમ ગ્રહણ કરે છે. વાનપ્રસ્થનું તાત્પર્ય છે- વનની તરફ પ્રસ્થાન કરવું. વનમાં પ્રસ્થાન કરવા માટે ઉપનિષદો અનુસાર મનુષ્યને દારૈષ્યા, લોકૈષ્યા, હિતેષ્યાનો ત્યાગ કરવો પડે છે, આ ત્રણ ઈચ્છાઓ મનુષ્યને માયા-મોહની જાળમાં ફસાવે છે. જ્યારે મનુષ્યને આ ત્રણનો પૂરો અનુભવ થઈ જાય ત્યારે તેને છોડી દેવી જ ઉચિત છે, કારણકે એ જ સમસ્યા કલહનું કારણ બને છે. વાનપ્રસ્થાશ્રમનો સમયગાળો 50 થી 75 વર્ષનો ગણાય છે. એમાં વ્યક્તિ સંસારનો માનસિક રીતે ત્યાગ કરતો જાય છે. સંસારમાં રહીને ઈશ્વર પ્રત્યેનો અભિગમ કેળવવો, સંસારની જવાબદારી છોડીને સંતાનોને આપવી, આગળની પેઢીને માર્ગદર્શન આપવું સમાજ ઉપયોગી પ્રવૃત્તિ કરવી તે આ અવસ્થાના કાર્યો છે.

વાનપ્રસ્થાશ્રમમાટે ‘વાનપ્રસ્થ’ એવો શબ્દ ઘણા પુરાણોમાં જોવા મળે છે, પરંતુ ક્યાંક-ક્યાંક ‘વાનપ્રસ્થ’ શબ્દની જગ્યાએ ‘વૈખાનસ’ શબ્દનો પણ પ્રયોગ જોવા મળે છે.

બૃહત્પરાશરસ્મૃતિમાં વાનપ્રસ્થીના ચાર પ્રકાર બતાવ્યા છે. (1) વૈખાનસ (2) ઉદુમ્બર (3) વાલખિલ્ય તથા (4) વનવાસી

વાનપ્રસ્થમાં વ્યક્તિ ત્યાગ, અહિંસા, તપ અને જ્ઞાનનું સર્જન કરે છે જેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય આધ્યાત્મિક

ઉત્કર્ષ અને સમગ્ર ભૌતિક ઈચ્છાઓમાથી મુક્તિ મેળવવાનો હોય છે. શરીરની શુદ્ધિ અને તપસ્યાની વૃદ્ધિ માટે વાનપ્રસ્થનું અવલંબન કરવામાં આવતું. આ માટે તે સંયમીત અને કઠોર જીવનનું પાલન કરતાં હતા. ગરમી અને ઠંડીને સહન કરીને તપ કરતાં હોવાથી તે તપ:શીલ હતા.

વાનપ્રસ્થ આશ્રમનું મુખ્ય લક્ષણ તપશ્ચર્યા કરવાનું હતું. તેનું સ્પષ્ટિકરણ ધર્મસુત્રો અને સ્મૃતિઓમાં પણ જોવા મળે છે. બધ સાથે મૈત્રી રાખે, મનને વશમાં રાખે, દાનશીલ બને, દાન લે અને બધા જીવો પર દયા રાખવાનું કહ્યું છે. દિવસમાં બે વાર સ્નાન અને હોમ-અનુષ્ઠાન કરવું એ વાનપ્રસ્થીનો પરમ ધર્મ ગણાય છે.

વાનપ્રસ્થી પોતાન જ્ઞાન તેમજ અનુભવ દ્વારા બ્રહ્મચારીઓને શિક્ષણ આપે છે, તથા તેના વ્યક્તિત્વ-વિકાસમાં પોતાનો પૂરો ફાળો આપે છે. હિન્દુ સામાજિક વ્યવસ્થામાં આ આશ્રમ દ્વારા સમાજ કલ્યાણના ઉદ્દેશ્યને અગત્યનું મનાય છે. વાનપ્રસ્થી પોતાના અનુભવોથી લોકોને લાભનિવત કરતાં હતા. તેનામાં નૈતિક તેમજ માનસિક વિકાસ કરતાં હતા. પરિવારિક દ્રષ્ટિએ પણ આ આશ્રમનું મહત્ત્વ એ છે કે વાનપ્રસ્થી પોતાના પુત્રોને પરિવારના બધા અધિકારો આપી દેતા, તેનાથી પરિવારિક સંગઠન બની રહેતું, સંઘર્ષ તેમજ તણાવની કોઈ સંભાવના રહેતી ન હતી.

2.3.4 સંન્યાસાશ્રમ:

માનવજીવનની પ્રગતિ માટે જે ચાર આશ્રમોની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે તેમાં સંન્યાસ ચોથો આશ્રમ છે, કોઈપણ સાધારણ વ્યક્તિને પૂર્ણ યુવાવસ્થામાં સંન્યાસિ બનવી દેવા તેને વૈરાગી બનાવવો, કામ-વાસનાઓથી દૂર રાખવો અસંભવ છે, માટે મનુએ ગૃહસ્થાશ્રમને મહત્ત્વપૂર્ણ માન્યો છે, મનુની દ્રષ્ટિએ ભલે કોઈ વાનપ્રસ્થને છોડે પરંતુ, ગૃહસ્થાશ્રમ જરૂરી છે. સંન્યાસ કઠોર તપશ્ચર્યા અને ત્યાગનો આશ્રમ છે, એટલા માટે પ્રથમ વાનપ્રસ્થમાં રહીને ધીમે-ધીમે અભ્યાસ કરવો પડે છે, પછી સંન્યાસ ગ્રહણ થાય છે.

સંન્યાસ આશ્રમ મોક્ષ પ્રાપ્તિનો આશ્રમ છે. મનુ મુજબ બ્રાહ્મણે પ્રથમ ત્રણ ઋણોમાથી મુક્ત થવું જોઈએ પછી મનને મોક્ષ તરફ દોરવું જોઈએ. ઋષિઋણ, દેવઋણ, પિતૃઋણ- આ ત્રણ ઋણોમાથી મુક્ત થઈને ગૃહસ્થાશ્રમ ગ્રહણ કરે પછી સંન્યાસ આશ્રમ ગ્રહણ કરે, આ પ્રકારે જેણે જીવનના પ્રવાહમાં તરવાનું સાહસ કરી લીધું, જે પ્રવાહની સાથે-સાથે આગળ વધે, સરળતાથી સહજતા, અસુરક્ષા-અજ્ઞાનમાથી જ્ઞાન તરફ આગળ વધે તે જ સંન્યાસી છે.

સંન્યાસનો અર્થ ‘પૂર્ણ ત્યાગ’ છે. જીવનમાં એવું કઈ જ મહત્ત્વપૂર્ણ ન રહે જે ચિંતાને જન્મ આપે, સુખ હોય કે દુ:ખ, પીડા હોય કે સંતાપ, સંન્યાસનો અર્થ જ એટલી સમતાથી જીવવાનો છે કે અંદર કોઈ ઘા ન પહોંચે, અંતર આત્મામાં કોઈ ઝંકાર ન પ્રવેશે. જેમ કે; ‘કમળના પાન પાણીમાં રહેવા છતાં પણ પાણીથી દૂર રહે છે’ તેમ વાનપ્રસ્થીએ જિતેન્દ્રિય બનીને સંન્યાસાશ્રમ ગ્રહણ કરવો જોઈએ.

75 વર્ષથી મૃત્યુ સુધીનો સમયગાળો ગણાય છે. આ તબક્કાના કાર્યોમાં પ્રભુ ભક્તિમાં લીન થવું, બધા સાંસરિક અને અંગત બંધનોમાંથી મુક્ત થવું, યોગ, ધ્યાન, ઈશ્વર સ્તવન કરી પ્રભુમય જીવન જીવવું, શરીર અને સંસાર પ્રત્યે આસક્તિ છોડી ભગવાનમાં લીન થવાની અવસ્થા છે.

આ આશ્રમ વ્યવસ્થા મનુષ્યનું આયુષ્ય 100 વર્ષનું ગણીને કરવામાં આવેલી છે. વ્યક્તિના વિકાસ સાથે તે તેની અવસ્થાને અનુરૂપ કાર્ય કરે છે.

2.4 ઉપસંહાર:

વિકાસ સતત ચાલતી પ્રક્રિયા છે જેના કારણે તેની ઉપર આજુબાજુના વાતાવરણની અસર થતી જ રહે છે. માતાના ગર્ભથી જ વૃદ્ધિ અને વિકાસની પ્રક્રિયા શરૂ થઈ જાય છે અને ઉમરભર ચાલ્યા જ કરે છે. બાળક જન્મે અને મૃત્યુ પામે ત્યાં સુધી તે જુદી-જુદી અવસ્થામાથી પસાર થાય છે. વૈદિક શાસ્ત્રો મુજબ દરેક વ્યક્તિ પોતાના સમગ્ર જીવનમાં જુદા-જુદા ચાર આશ્રમોમાથી પસાર થાય છે, આ આશ્રમો દરમિયાન તેણે અલગ-અલગ કાર્યો કરવાના હોય છે અને તે વડે અંતે તે મોક્ષ પામે છે.

2.5 તમારી પ્રગતિ ચકાસો (MCQs):

પ્રશ્ન:1 _____ આશ્રમ જીવનનો પહેલો આશ્રમ છે.

- (અ) બ્રહ્મચર્ય (બ) વાનપ્રસ્થ (ક) સંન્યાસ

પ્રશ્ન:2 ગુરુકુળમાં વિદ્યાર્થીને _____ ના નામથી બોલાવવામાં આવે છે.

- (અ) સંન્યાસી (બ) વાનપ્રસ્થી (ક) બ્રહ્મચારી

પ્રશ્ન:3 'બ્રહ્મ' નો અર્થ શું થાય ?

- (અ) પરમાત્મા (બ) ભગવાન (ક) વેદ

પ્રશ્ન:4 ગૃહસ્થાશ્રમમાં કેટલા યજ્ઞ કરવા પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે ?

- (અ) ચાર (બ) પાંચ (ક) ત્રણ

પ્રશ્ન:5 વાનપ્રસ્થીના ચાર પ્રકારો _____ માં બતાવવામાં આવ્યા છે.

- (અ) સ્મૃતિ (બ) વેદ (ક) ઉપનિષદ

પ્રશ્ન:6 વાનપ્રસ્થ આશ્રમનું મુખ્ય લક્ષણ _____ છે.

- (અ) દાન (બ) તપ (ક) મોક્ષ

પ્રશ્ન:7 ચાર આશ્રમોની શ્રેણીમાં છેલ્લે કયો આશ્રમ આવે છે ?

- (અ) સંન્યાસાશ્રમ (બ) વાનપ્રસ્થાશ્રમ (ક) બ્રહ્મચર્યાશ્રમ

પ્રશ્ન:8 મોક્ષ પ્રાપ્તિનો આશ્રમ કયો ગણાય છે ?

- (અ) વાનપ્રસ્થાશ્રમ(બ) સંન્યાસાશ્રમ (ક) બ્રહ્મચર્યાશ્રમ

2.6 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો :

જવાબ:1 (અ) બ્રહ્મચર્ય

જવાબ:2 (ક) બ્રહ્મચારી

જવાબ:3 (ક) વેદ

જવાબ:4 (બ) પાંચ

જવાબ:5 (અ) સ્મૃતિ

જવાબ:6 (બ) તપ

જવાબ:7 (અ) સંન્યાસાશ્રમ

જવાબ:8 (બ) સંન્યાસાશ્રમ

2.7 ચાવીરૂપ શબ્દો (Glossary):

બ્રહ્મચારી - બ્રહ્માના માર્ગ પર ચાલનાર

ગૃહસ્થી - વૈયક્તિક, સામાજિક, પરિવારિક જવાબદારીનું વહન કરનાર

ઉપનિષદ - જેના વડે બ્રહ્મવિદ્યાને પામી શકાય, જાણી શકાય તેવું શાસ્ત્ર

સ્મૃતિ - વૈદિક શાળાના શિક્ષકો દ્વારા તૈયાર કરાયેલ માર્ગદર્શિકા

વાનપ્રસ્થી - વન તરફ પ્રયાણ કરનાર

સંન્યાસ - પૂર્ણ ત્યાગ

2.8 સ્વાધ્યાય લેખન (Assignment):

પ્રશ્ન:1 ભારતીય જીવનના સંદર્ભમાં બ્રહ્મચર્યાશ્રમ વિષે નોંધ લખો.

.....

.....

.....

.....

પ્રશ્ન:2 ભારતીય જીવનના સંદર્ભમાં ગૃહસ્થાશ્રમ વિષે નોંધ લખો.

.....

.....

.....

.....

પ્રશ્ન:3 ભારતીય જીવનના સંદર્ભમાં વાનપ્રસ્થાશ્રમ વિષે નોંધ લખો.

.....

.....

.....

.....

પ્રશ્ન:4 ભારતીય જીવનના સંદર્ભમાં સંન્યાસાશ્રમ વિષે નોંધ લખો.

.....

.....

.....

.....

2.8 પ્રવૃત્તિ (Activities):

ભારતીય સંસ્કૃતિનો અભ્યાસ કરવાથી જીવનના ચાર આશ્રમો અંગે પૂરી જાણકારી મેળવી શકાશે. અને જો વ્યક્તિ આ આશ્રમો મુજબ જીવન જીવે તો મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરી શકાય છે, તે અંગેની જાણકારી પણ મળશે.

2.9 કેસ સ્ટડી (Case Study):

કોઈપણ સંન્યાસીના જીવનનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ કરવાથી આ ચારેય આશ્રમોનું જીવનમાં મહત્ત્વ સમજી શકાશે.

2.10 સંદર્ભ ગ્રંથ :

- (1)મનોવિજ્ઞાન વિશ્વકોષ : ડો. મહેન્દ્રકુમાર મિશ્રા
- (2) હિન્દુ નીતિશાસ્ત્ર : ડો. જગદીશ મલ્લીક, પાનાં નં.: 150,152
- (3) મહાભારત કાલીન સમાજ : સુખમય ભટ્ટાચાર્ય, પાનાં નં.: 101
- (4) છાંદોગ્નપનિષદ : 2/23/1
- (5)મનુસ્મૃતિ : શ્લોક નંબર 3/77 અને 6/90
- (6)વાયુપુરાણ : 51/24
- (7)મે કહેતા આંખ ન દેખો : ઓશો, પૃષ્ઠ 467,468

: એકમનું માળખું :

- 3.0 એકમનાં હેતુઓ
- 3.1 પ્રસ્તાવના
- 3.2 શિશુ અવસ્થાના વિકાસના માપદંડો
 - 3.2.1 શૈશવાવસ્થા
 - 3.2.2 બાળપણ
- 3.3 ઉપસંહાર
- 3.4 તમારી પ્રગતિ ચકાસો (MCQs)
- 3.5 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો
- 3.6 ચાવીરૂપ શબ્દો (Glossary)
- 3.7 સ્વાધ્યાય લેખન (Assignment)
- 3.8 પ્રવૃત્તિ (Activities)
- 3.9 કેસ સ્ટડી (Case Study)
- 3.10 સંદર્ભ ગ્રંથ

3.0 એકમનાં હેતુઓ

આ એકમના અભ્યાસ બાદ તમે નીચે જણાવેલ બાબતો સમજી શકવાને સમર્થ હશો.

- શિશુ અવસ્થાના વિકાસકાર્ય
- બાલ્યાવસ્થાના વિકાસકાર્ય
- વિકાસના માપદંડો-શારીરિક, સામાજિક-બોધાત્મક

3.1 પ્રસ્તાવના

માતાજ્યારે ગર્ભ ધારણ કરે છે ત્યારથી જ વૃદ્ધિ-વિકાસની પ્રક્રિયા સતત ચાલતી રહે છે. વૃદ્ધિ-વિકાસ, બંનેમાં ઘણો તફાવત છે. વૃદ્ધિ એ કેવળ વ્યક્તિના કદમાં વધારો કરે છે. જેનાથી તેની ઊંચાઈ, તેનું વજન તેના શરીરના આકારમાં ફેરફાર થાય છે. પણ, વિકાસ એ ખાલી કદમાં થતો વધારો નહીં પણ, શારીરિક, સામાજિક, માનસિક બાબતોને પણ ધ્યાનમાં રાખે છે અને તેથી જ વિકાસ એ સતત ચાલતી પ્રક્રિયા છે.

3.2 અવસ્થાવાર વિકાસ:

વિકાસ સતત ચાલતી પ્રક્રિયા છે જેના કારણે તેની ઉપર ઉંમત, આજુબાજુના વાતાવરણની અસર થતી જ રહે છે.

વિકાસના વિવિધ સ્વરૂપો અને વર્તન વલણની લાક્ષણિક ભાતોની ખીલવણીની દૃષ્ટિએ જીવનને 9 અવસ્થામાં વહેંચવામાં આવી છે જે આ પ્રમાણે છે:

- 3.2.1 શૈશવાવસ્થા: ત્રીજા અઠવાડિયાની ત્રીજા વર્ષની શરૂઆત સુધી
- 3.2.2 બાળપણ : પૂર્વાવસ્થા - ત્રીજા વર્ષની શરૂઆતથી છ વર્ષ સુધી

3.2.1 શૈશવાવસ્થા:

પંદર દિવસથી તે ત્રીજા વર્ષની શરૂઆત સુધીના ગાળાને શૈશવકાળ ગણવામાં આવે છે. પરાધીન, નિઃસહાય, નિરાધાર અવસ્થામાંથી આ કાળ દરમ્યાન શિશુ ધીરે-ધીરે સ્વાધીન થવા માંડે છે. આ ગાળા દરમ્યાન શિશુ જીવનની પ્રાથમિક બાબતો શીખી લે છે. તે ખાતાં-પીતાં, ઊઠતાં-બેસતાં, હરતાં-ફરતાં શીખી લે છે. આ ગાળા દરમ્યાન જ માનસિક વિકાસના મંડાણ શરૂ થઈ જાય છે. તેમજ વર્તન વલણની ભાત પણ ગંઠાતી જાય છે.

શૈશવના વિકાસ કાર્ય:

(1) ચાલતાં શીખવું:

ઘણાં ખરાં બાળકો 10 થી 15 મહિનાની ઉંમર સુધીમાં જૈવિય રીત ચાલવા માટે પુખ્ત થઈ જાય છે. પગના હાડકા, સ્નાયુઓ, અને મજાતંતુઓનો વિકાસ એવા સ્તરે પહોંચ્યો હોય છે કે, બાળક ચાલવાનું કાર્ય ઉપાડી લઈ શકે. એટલે, આ ગાળામાં બાળક ચાલતાં શીખે છે. એને શીખવાની મજા પડે છે. પા પા પગલી આવડતાની સાથે જ આખો દિવસ ચાલવાની મથામણ કેર છે. થોડાંક મહિનાઓમાં તે દોડતાં, કૂદતાને લપસતા શીખે છે. એ બધામાં તેને આનંદ આવે છે.

(2) ઘન નક્કર પદાર્થો આરોગતાં શીખવું:

જેમ જેમ શિશુ મોટું થતું જાય તેમ તેમ એનું પાચનતંત્ર ઘન પદાર્થો પચાવવાની ક્ષમતા પ્રાપ્ત કરતું જાય છે. તે જેમ મોટું થાય તેમ એની ખોરાકની જરૂરિયાતમાં પણ વધારો થાય છે. બાળક સવા વર્ષનું થાય ત્યાં સુધીમાં એને ઘણાં દાંત ફૂટી ગયા હોવાથી તે વિવિધ પ્રકારની વાનગી ચાવી શકે છે.

(3) બોલતાં અને વાતચીત કરતાં શીખવું:

કાર્યનું સ્વરૂપ: અર્થમય ધ્વનિ કરતાં શીખવું, ધ્વનિના, વાણીના ઉપયોગ દ્વારા બીજા લોકો સાથે વિનિયમ કરતાં શીખવું.

શારીરિક:

જન્મ સમયે જ વાણી માટેની મજાઓ અને સ્નાયુઓ સારી પેઠે વિકસેલા હોય છે. નવજાત શિશુ એ, ઈ, આ, હું વગેરે ઉચ્ચારો કાઢે છે. એટલે એમાં પરિપકવતા ભાગ ભજવે છે. છતાં બોલતાં શીખવામાં જૈવિય મર્યાદા અવરોધક બનતી નથી. જૈવિય દૃષ્ટિએ તે બોલતાં શીખે છે તે પહેલાં ઘણાં સમય અગાઉથી તે બોલવા માટે સજ્જ હોય છે.

માનસિક:

બોલવાનું શીખવા માટે બોલવાની જરૂરિયાત અને તેને આહું પાતળું ભાગ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. બાળક માનવ અર્થમાં બોલતાં કેવી રીતે શીખે છે તે સમજવા માટે જોઈએ તો, મૂળે બાળક અનેક ધ્વનિના ઉચ્ચારણો કરે છે અને તે ઉચ્ચારણ અકસ્માત રૂપ જ હોય છે. ધીરે ધીરે અભિસંધાનની માયાથી એ ધ્વનિ સાથે અર્થ જોડાય છે. આસપાસનાં લોકો પસંદ કરે છે અને એનો પડઘો પાડે છે.

બોધાત્મક :

મોટાભાગના સમાજમાં બાળકો એકસરખી ઉંમરે જ બોલતા શીખે છે. જો કે આધુનિક સમાજમાં એ સમય થોડોક વહેલો જોવા મળે છે. બોલવામાં પણ યોગ્ય વાણીનો પ્રભાવ વ્યક્તિની છાપને અસર કરે છે. બધાં બાળકો એકસરખી તીવ્રતાથી કોઈપણ બાબત શીખી શકતા નથી. દરેક વ્યક્તિના મગજ ઉપર, બાળકની બોધાત્મક શક્તિ ઉપર તે કેટલું ગ્રહણ કરે છે તેનો આધાર રહેલો છે.

(4) મળમૂત્ર નિયંત્રણ શીખવું:

કાર્યનું સ્વરૂપ:

સામાજિક દૃષ્ટિએ યોગ્ય ગણાય તેવા સમયે અને સ્થળે મૂળમૂત્ર ત્યાગ કરકતાં શીખવું એટલે કે ઝાડા પેશાબ યથાસ્થાને અને યથાસમયે કરતાં શીખવું.

શારીરિક આધાર:

પેશાબને નિયંત્રિત કરતાં સ્નાયુઓ પર બે થી ચાર વર્ષના ગાળામાં ઐચ્છિક કાબૂ આવી જાય છે. ત્યાં સુધી બાળક મૂત્ર ઉપર કાબૂ રાખી શકતું નથી. એટલે બે - અઢી વર્ષ પછી બાળક ક્યારેક ક્યારેક ચડી અને રાત્રે પથારી પલાળે છે. મોટા આંતરડાના સ્નાયુઓને નિયંત્રિત કરતી મજજાઓ ક્યારે સક્રિય કામ આપતી થાય છે. પાંચ-છ વર્ષના ગાળામાં બાળકને તેની ઉપર કાબૂ આવી જાય છે.

માનસિક:

કેટલીકવાર આ ગાળા પહેલાં બાળકને અભિસંધાન દ્વારા સ્વચ્છતાની તાલીમ આપી શકાય છે અને તે ક્યારેક સફળ થાય છે. માત્ર તાલીમ આપનારના સંતોષની દૃષ્ટિએ આ તાલીમ એક સામાજિક આદત અને શિષ્ટાચાર છે. ગમે ત્યાં મળમૂત્ર ત્યાગ કરવું તે ખરાબ આદત ગણાય તેવો ખ્યાલ તેને આવતો નથી. પરંતુ ચારેક વર્ષની આસપાસ તેના મનમાં ઉપરની તાલીમની અસર થાય છે. બીજાની હાજરીમાં ભૂલે ચૂકે પેશાબ કે મળત્યાગ માટે બાળક શરમ અનુભવે છે.

સ્વચ્ચતાંની તાલીમ એ સૌપ્રથમ નૈતિક પાઠ છે. એ નૈતિક તાલીમની છાપ, ચારિત્ર્યભાર જીવનભર પડેલી રહે છે તેવું બોધાત્મક જ્ઞાન થાય છે.

(5) જાતિભેદ શીખવવા અને જાતિગત નમ્રતા કેળવવી:

માનવજાતના જાતિભેદનો ખ્યાલ બાળકને ઘણો વહેલો આવે છે. બાળક જાતિ પ્રમાણએ થતાં વર્તનભેદ તેમજ ઉછેર ભેદનું નિરીક્ષણ કરે છે. બહુ પહેલેથી એને એની જાત પ્રમાણે વર્તવાનું શીખવાડવામાં આવે છે. છોકરો છોકરોને અનુરૂપ મનાતો વ્યવહાર કરતાં થાય તે રીતે પલોટવામાં આવે છે. બાળકોને એમની રમતો, પહેરવેશ, છુટછાટ વગેરે દ્વારા ઠસાવવામાં આવે છે કે અમુક રમતો અને પહેરવેશ છોકરાના ગણાય. છોકરો ચડી પહેરે - છોકરી ફોક પહેરે. છોકરો કૂદકા મારે, છોકરી દોરડાં રમવાનું-કુદવાનું રમે વગેરે.

શારીરિક :

અઢી-ત્રણ વર્ષના ગાળામાં જ બાળક છોકરા-છોકરી વચ્ચેના મુખ્ય શારીરિક રચના ભેદને પકડે છે. આ સમયથી જ તે જાતિય વર્તન વ્યક્ત કરે છે. જાતિયતા અંગે બાલ્યાવસ્થાથી જ જે ઉછેર અને ઘડતરને લીધે વિચારો, લાગણી અને વલણો કેળવાય છે એની એના પાછલા સમગ્ર જીવન પર અસર વર્તીય છે. આમ આ રીતે બાળકનો સામાજિક આધાર સંબંધિત વિકાસ થાય છે.

(6) શારીરિક સ્થિરતાની પ્રાપ્તિ:

શારીરિક:

જન્મ સમયે માનવ શરીર ઘણું મુલાયમ અને કોમળ હોય છે. પુખ્તાવસ્થા કરતાં અક રીતની પરિવર્તન ક્ષમતા ધરાવતું હોય છે. નજીવા ઉદ્દીપકોની અસર તળે પણ શરીર તાપમાનમાં ઘણાં મોટા ફેરફાર થાય છે. શરીરની સમતુલા જાળવનાર તંત્રો હજી અસરકારક રીતે કામ કરતાં થઈ ગયા હોતા નથી. બાહ્ય વાતાવરણ કે ખોરાકમાં એકંદરે નાના અને નજીવા ફેરફાર થાય તો પણ લોહીમાંના સાકર-મીઠાના પ્રમાણમાં, શરીરનાં પાણીના જથ્થામાં અને પુષ્ટ ઉંમરની વ્યક્તિ જેવી સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરવામાં તેને ઓછામાં ઓછાં પાંચ વર્ષ તો લાગી જ જાય છે.

સામાજિક:

સામાજિક શિક્ષણ અને અવિસ્મરણીય અનુભવો અમુક અંશે આ સ્થિરતા પ્રાપ્તિને થોડેઘણે અંશે પરોક્ષ રીતે પ્રભાવિત કરી શકે.

(7) સામાજિક અને ભૌતિક સત્તાના સરળ ખ્યાલોનું ઘડતર:

બોધાત્મક:

જન્મ સમયના મૂંઝવતા ગૂંચવાડાનુરૂપ ઘોંઘાટમાંથી બાળક ધીરે ધીરે નિત્યતા અને નિયમિતતા

પકડી પાડે છે. ધીરે ધીરે તે સામાન્યીકરણ કરવાનું શરૂ કરી દે છે. એ ઘોંઘાટમય ખીચડારૂપ વિશ્વમાંની કેટલીક છબીઓ અને કેટલાક અવાજો એ લોકો છે જે એની સંભાળ રાખે છે. એને ખવડાવે-પીવડાવે છે અને એની જરૂરિયાતો સંતોષે છે. ધીરે ધીરે એને ખ્યાલ આવતો જાય છે કે, કેટલાક અનુભવો અને પ્રત્યક્ષીકરણો સાંકળી શકાય તેવાં છે. કેટલીક બાબતોને માણસ, પ્રાણ, સારું, ખરાબ, રોટલી જેવા નામથી ઓળખાવી વતી અને બોલાવી-બોલી શકાય છે. આ જાતના ખ્યાલો રચવા માટે એનું મજજાતંત્ર એટલું તો વિકસેલું હોવું જોઈએ.

સામાજિક :

બાળક શરૂઆતમાં આ રીતે ખોરાક, પાણી, રમત-ગમત, રમકડાં ને મા-બાપ, ભાઈ-ભાડું વગેરે અંગે સરળ ખ્યાલો બાંધતું થાય છે.

(8) મા, બાપ, ભાઈ-ભાડું અને અન્ય સાથે ભાવાત્મક સંબંધો બાંધતા શીખવું:

શારીરિક:

અનેકવિધ ચેષ્ટા અને હાવભાવ દ્વારા બાળક પોતાના અનુભવોમાં બીજાને ભાગીદાર થવા નિમંત્રે છે. હસીને તેમજ રડીને અને અનેક ચેનવાળા કરીને તે અન્યને પોતાના તરફ ખેંચે છે.

બોધાત્મક:

ભાષાનો સહારો મળતાં જ તે અન્યનું રૂપ ધારણ કરી, એને સ્થાને ગોઠવાઈ તે અજાણપણે લોકોનું અનુકરણ કરે છે. “હું પપ્પા છું, હું મમ્મી છું” આમ બીજા સાથે તાદાત્મ્ય સાધતા શીખે છે.

ખાસ કરીને માબાપને અન્ય સહવાસીઓ સાથે તે વધુ એકમય બને છે. આ જ અરસામાં તે ઘર ઘરની રમત પણ ખૂબ રમે છે. કોઈ બાળક મા બને છે. કોઈ પિતા, કોઈ નાના છોકરાં અને ઘરનાં દૈનિક કાર્યની કાલ્પનિક પ્રતિકૃતિરૂપ રમત ઊભી કરે છે. પાછલી જિંદગીમાં, એના સામાજિક જીવનમાં તે મૈત્રીભાવ દર્શાવશે કે ઠંડો આવકાર આપશે, તે ભડભડિયો, આખાબોલો કે મીઠો થશે અને તેમાં તે કેવો, કેટલો અને કઈ રીતે, કેવી સફળતા પ્રાપ્ત કરે છે તે દ્વારા નિર્ધારિત થાય છે.

(9) સાચા-ખોટાનો ભેદ કરતાં શીખવું અને આંતર વિવેકની ખીલવણી:

માનસિક:

શૈશવની સ્થિતિ ત્યજી દઈ બાળકે સારા-નરસાં, યોગ્યાયોગ્ય, અને શુભાશુભના ખ્યાલો શીખવા પડે છે. ખ્યાલોનું ભાથું બાંધવું એ શરૂ કરે છે. એને જેમ જેમ સમજ પાડવામાં આવે છે તેમ તેમ તેને સમજ પડતી જાય છે.

બોધાત્મક :

સુખદ અને દુઃખદ બાબતોને તે આવશ્યક અને ઈચ્છનીય ગણે છે. આ તુલનામાંથી એનામાં વિવેક અને સાચા ખોટાની ખીલણી શરૂ થાય છે. મા-બાપના સાવચેતીના સૂર અને સજા, ઈનામની ધમકીઓ પોતાના પર લઈ લે છે અને પોતાની જાતને જ એ બધાનું લક્ષ્ય બનાવે છે. એ રીત પણ માબાપના પ્રેમ અને ધિક્કારના સ્વરૂપની હોય છે. આ રીતે એનામાં આંતરવિવેકના મૂળ નંખાય છે. એનામાં આ સ્થિર મૂલ્યોની ગઠરી બંધાય છે અને ચારિત્યનું નિર્માણ થાય છે.

શૈશવના આ વિકાસકાર્યોની એક વિશિષ્ટતા છે કે, એમાના ઘણાં ખરા જૈવ સામાજિક સ્વરૂપના છે. જૈવિય સ્વરૂપ હોવાનું કારણ એ છે કે, એ બધાં શરીરના વિવિધ અંગ ઉપાંગો અને ક્ષેત્રોના ઉત્તરોત્તર થતા પરિપકવન પર અવલંબિત છે એમને સામાજિક આધાર પણ છે. કેમ કે તે કાર્યોની સફળતા, નિષ્ફળતા, કે બંનેનું કોઈપણ મિશ્રણ મહદઅંશે કુટુંબના સામાજિક વાતાવરણ પર નિર્ભર કરે છે પછીની અવસ્થાના વિકાસ કાર્યો માટે નિજનો જ આધાર જોવા મળે છે. તે આધાર કાર્યોમાં દેખાતો નથી. એનો અહીં અભાવ પ્રવર્તતો હોય એમ દેખાય છે. એનું કારણ એ છે કે, આ અવસ્થાના વિવિધ અનુભવોની આંટીઘૂંટીમાંથી જ વ્યક્તિનું નિજત્ય ગંઠાવું શરૂ થાય છે. આ અવસ્થામાં જ એનું અંગતપણું ઊભું થવા માંડે છે. જેમ જેમ આસપાસની વસ્તુઓ અને લોકોથી પોતાની અલગતા અને અનન્યતાનો એને અનુભવ થાય તેમ તેનું આત્મભાન ખીલવું શરૂ થાય છે.

3.2.2 બાળપણની શરૂઆતના વિકાસકાર્યો:

(1) વિશ્વાસના મૂળભૂત વલણની ખીલવણી:

શારીરિક:

શરૂઆતના મહિનાઓમાં શિશુનું મુખ એ એનું નિર્ણાયક વિકાસ ક્ષેત્ર છે. સૌથી વધુ મહત્વની બાબત તેનો ખોરાક છે. તે દ્વારા એનો દુનિયા સાથે સંપર્ક બંધાય છે. ધાવણ કેવળ ભૂખ જ સંતોષે છે તેવું નથી પણ સાથે હોઠ, જીભ અને મુખ રસલ્હાણ પણ માણે છે. એ પછી આંખ, કાન અને હાથ આસપાસની દુનિયાનો સંપર્ક કરાવે છે. એટલે જ બાળકનું જીવન પ્રત્યેનું પ્રથમ વલણ મુખ અને અન્ય ઈન્દ્રિયો દ્વારા થતાં વિશ્વના સંપર્કમાંથી બંધાય છે.

સામાજિક:

બાળકને ચેન પડે તેની જરૂરિયાતો સંતોષાય તો દુનિયા એને રહેવા પાત્ર લાગે. જીવન આનંદ મંગળ લાગે. માબાપ અને સ્વજનોની મીઠી નજર અને હુંફાળી હાજરીથી તે પ્રસન્ન રહે અને પરિણામ એને સંસાર-દુનિયા પર વિશ્વાસ બંધાય છે. તેને એક પ્રકારની ખાત્રી થાય છે કે સંસાર સુખ શુભનિષ્ઠાથી ભરપૂર છે. ત્યારબાદ, થોડા સમયમાં તે અનુભવે છે કે, મા ગમે - ત્યાં હશે જ્યારે જરૂર હશે ત્યારે તે તેને લેશે, ખવડાવશે, પીવડાવશે, રમાડશે. સગા સંબંધીઓના પરિચય, વતી શકાય અને સ્નેહાળ કહી શકાય તેવા વર્તનોથી એનામાં બુનિયાદી વિશ્વાસ ખીલે છે.

બોધાત્મક:

મૌખિક અનુભવો આ દૃષ્ટિ કેળવવામાં બહુ જ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. છતાંયે આ અનુભવોની અન્ય બાજુઓ પણ આ વિશ્વાસની ખીલવણીમાં સહાયક કે વિઘ્નકારી બની શકે.

જો સામાજિક વાતાવરણ માતા કે ધાવણની મીઠીનજર અને દેખભાળ ખૂંચવી લે તો, બાળક દુનિયાનો વિશ્વાસ કરતું થવાને બદલે દુનિયા પ્રત્યે અવિશ્વાસ અને આશંકા બાંધતા શીખે છે. તે દુઃખ, ગ્લાનિ અને ભાવાત્મક અસ્થિરતાની અપેક્ષા રાખતું થઈ જાય છે.

(2) સ્વાયત્તા અને સ્વતંત્રતાની ખીલવણી:

માનસિક:

બીજા વર્ષમાં બાળક સ્વતંત્ર કે પરતંત્ર રહેતાં શીખે છે. અમુક બાબતોમાં તે સ્વાધીન થવા મથે છે અને અમુકમાં તે પરતંત્રતા ચાલુ રાખે છે. પોતાના ચારિત્ર્ય અને વ્યક્તિત્વ ઘડતરમાં નિર્ણાયક સોપાન બની રહે તે રીતે પોતાની સમસ્યાઓ ઉકેલે છે. એને પોતાની વિશિષ્ટ અંગત હયાતીનું ભાન થાય છે અને એને લાગે છે કે, પોતાનામાં નિર્ણય કરવાની તાકાત ખીલી છે. વસ્તુઓ ક્યાંથી લેવી-મુકવી, ખસવું, ઊભા રહેવું વગેરે કાર્યો નક્કી કરતાં-કરતાં જ બાળક આત્મનિર્ણય, આત્મ સંયમને સ્વાયત્તાના પ્રથમ પદાર્થ પાઠ શીખે છે.

શારીરિક:

બીજા થી ત્રીજા વર્ષના ગાળામાં બાળકને સ્થાન-શૌચાદિનું ભાન થઈ જાય છે. એની ઉપર એનો કાબૂ આવે છે. અને તેની અંગત શોધાશોધ પર પર નિયંત્રણ આવેલું હોય છે. શૌચાદિની તાલીમમાં શારીરિક અને માનસિક પકવતા, સાથે સ્વતંત્રતાના અંકુરો ફૂટવા અને આત્મનિર્ણયની ગઠડી બંધવી શરૂ થાય છે. આ અવસ્થામાં તેને જરૂર છે એની ઢંગધડા વગની ઝંખનાઓના આક્રમણ સામે બચાવે તેવા દૃઢ સુસંગત અને સમજુ ઉછેરની. સાથે-સાથે તે જ્યારે જૈવિય રીતે સહજ થાય ત્યારે તે સ્વયં પોતે જ નિર્ણય લેતું થાય તેવી તકો ઊભી કરે છે.

સામાજિક:

આ અવસ્થામાં બાળકની સરખી માવજત ન થિ હોય તો તે બાળક વધુ પડતું પરધીન કે વધુ પડતું સ્વચ્છંદી બનવાની સંભાવના છે પરાધીન બાળક પોતાને લગતાં નિર્ણયો પોતે લઈ શકતું નથી.

જ્યારે બીજી તરફ સ્વચ્છંદી બાળકને નિર્ણયની ગંભીરતા કે પરિણામોની ભયંકરતાં કે યોગ્યતાનો ખ્યાલ આવતો નથી. એટલું જ નહિ પણ તે એની પરવા કરતું નથી. એટલે તે નિર્ણયો નહીં પણ તુક્કાઓને તાબે થાય છે. પરિણામે જાગ્રત, સ્વાયત્તને જવાબદાર નાગરિક તરીકેના પાઠ શીખતું નથી અને આખરે તે વ્યક્તિ નબળો નાગરિક બને છે માટે જોર જુલમ કરવા નહીં.

(3) પહેલ કરતાં શીખવું અને વિવેકની કેળવણી:

શારીરિક-માનસિક:

પહેલાં ત્રણ વર્ષમાં શૌચાદિના નિયંત્રણમાં સ્થિરતાને દૃઢતા મેળવી લીધા પછી ચોથા વર્ષમાં પ્રવેશતાની સાથે વ્યક્તિમાં પહેલના દર્શન થાય છે. એનો આંતરિક વિવેક પાંગરવો શરૂ થાય છે અને તે એના વર્તન માટે માર્ગદર્શન બને છે. પાંચ-છ વર્ષના ગાળામાં તે આવન-જાવનમાં ગત્યાત્મક કાર્યો પર પ્રભુત્વ મેળવી લે છે. એટલે, મનમાં આવે ત્યારે ઘરની બહાર જાય, મનમાં આવે ત્યારે ઘરમાં આવે. મા બાપની નજરથી દૂર થવાનો બધો જ ગભરાટ જતો રહે અને કેવળ રખવડવાં માત્રથી એને આનંદ પડે. આજ અરસામાં તે નવી નવી બાબતો, અવનવા રમકડાં ને અપરિચિત વસ્તુઓ અને ભયંકર બાબતોની ધારણા કરતું થઈ જાય છે. એટલે પહેલ કરવા માટે તે શારીરિક-માનસિક બંને રીતે સજજ હોય છે. નવી-નવી રમતો, નવા-નવા ધમપછાડા અને અવનવા પ્રશ્નો-પરિપ્રશ્નો કરવા, જાતજાતના ચેનચાળા તથા મા-બાપને પણ મૂંઝવે તેવા જાતજાતના સવાલો કરતાં જાય છે. એનામાં જિજ્ઞાસા ભારોભાર જોવા મળે છે. સાથે નવું નવું કરવાની અને બનાવવાની ધગશ પણ સારી પેઠે ખીલી હોય છે.

સામાજિક :

બાળક માબાપમાથી જેનું સ્થાન લેવાની ઝંખના કરે છે તેની સાથે તાદાત્મ્ય સાધે છે. છોકરો બાપ સાથે અને છોકરી મા સાથે.

બાળપણની ઉત્તરાવસ્થા (6 થી 10 વર્ષ)ના વિકાસકાર્ય :

(1) સામાન્ય રમતો માટેની આવશ્યક શારીરિક આવડતોની ખીલવણી:

શારીરિક વિકાસમાં જોઈએ તો, આ અવસ્થામાં બાળકો દડો ફેંકવો, ઝીલવો, ગીલ્લી દંડા રમવા, મારદડી વગેરે રમતો રમતાં શીખે છે. આ અવસ્થામાં સ્નાયુઓની તાકાતમાં તેમજ હાડકાંની સંખ્યામાં વૃદ્ધિ થાય છે. વિવિધ અવયવના કાર્યો વચ્ચેનું પરસ્પર સંયોજનકાર્ય પણ ખૂબ ઝડપથી વિકસતું હોય છે. રમતોમાં છોકરાઓ વધુ કુશળ અને તેવી અપેક્ષા રખાતી હોય છે.

સામાજિક વિકાસ :

આ અવસ્થા દરમ્યાન બાળકો નાની-નાની ટોળી કરી અનેક પ્રકારની રમતો રમ્યા જ કરે એ એને કારણે આ અવસ્થાને રમતની અવસ્થા ગણવામાં આવે છે.

(2) વિકસતા જીવરૂપે નિજ અંગે સ્વસ્થ વલણનું ઘડતર:

શારીરિક વિકાસ તો ચાલુ જ હોય છે. કાયમી દાંત આવે છે. ઉઠવા-બેસવાની આદતો દૃઢ થતી જાય છે. ખોરાક, પાણીને ઊંઘની ટેવ સ્વસ્થરૂપ પકડે છે. જાતિય વ્યવહાર લગભગ નહિવત હોય છે. પણ જાતિયતા અંગેના જિજ્ઞાસા અને અખતરા આ અવસ્થાના અંતમાં દેખાય છે.

બોધાત્મક વિકાસમાં શરીરની દેખભાળ કરવી, સ્વચ્છતાં રાખવી, અન્ય સાથે હળી-મળી શરીરનાં ઉપયોગથી આનંદિત થવું અને જાતિયતા પ્રત્યે સ્વસ્થ વલણ ખીલવવું વગેરે બાબતો સમજમાં આવે છે. સામાજિક વિકાસમાં આ કાર્યની સફળતા સમતલ વ્યક્તિત્વના ઘડતર માટેની બાંધેધરી બને છે. કંઈક અંશે સ્વચ્છ અને વ્યવસ્થિત રહેવાના ખ્યાલો એના નિજત્વને પોષે છે. આ અરસામાં જાતિય

શિક્ષણની શરૂઆત થઈ જવી જોઈએ એવું કેટલાક અભ્યાસીઓનું માનવું છે, કેમ કે નિજ ખ્યાલના ઘડતરમાં નિજ જાતનું ભાન અગત્યનો ફાળો આપે છે.

(3) સમવયસ્કો સાથે હળતાં-મળતાં શીખવું :

સામાજિક વિકાસમાં જોડીદાર જૂથની વિશેષતારૂપ છે જોડીદારો સાથે સામાજિક આપ લે થાય અને એમાંથી મૈત્રી બંધાય એ આ કાર્યનું લક્ષ્ય છે. બાળક કુટુંબના વર્તુળમાંથી બહાર આવી પોતાની નવી દુનિયામાં પ્રવેશે છે. આ ગાળામાં જોડીદારો એકબીજાની હૂંફમાં સામાજિક જીવનના પાઠ શીખે છે. અપરિચિતો સાથે કેમ વર્તવું, મિત્રો કેમ કરવા, કોની શરમ રાખવી, કોનાની ચેતતા રહેવું, કોની સાથે ખેલદીલીથી રહેવું વગેરે તે શીખે છે.

(4) યોગ્ય પૌરુષ અને સ્ત્રી સામાજિક ભૂમિકા ભજવતાં શીખવું:

સામાજિક વિકાસમાં છોકરા-છોકરી તરીકે સમાજ-અપેક્ષિત જીવન જીવતા શીખવું. શારીરિક ભેદ એવું માંગતા નથી પણ સમાજમાં છોકરા-છોકરી પાસે ભિન્ન અપેક્ષાઓ રખાતી જોવા મળે છે. એટલે એમણે પોતાના સ્ત્રી પુરુષના પાત્રરૂપે અમુક પ્રકારના પહેરવેશ, અમુક જાતની મનોરંજન અને ઈતર પ્રવૃત્તિઓ કરવાનું શીખવું પડે છે. આ બાબતોમાં સામાજિક-સાંસ્કૃતિક ભિન્નતા ખૂબ જોવા મળે છે. દા.ત. આપણા દેશમાં છોકરાઓ કશી ચિંતા વગર ફાવે ત્યાં રમ્યા કરે કે સમય પસાર કરે એ અંગે કોઈ પૂછતું ગાછતું નથી. પણ છોકરી થોડીક સમજણી થાય એટલે ઘરકામ શીખવવાની શરૂઆત થઈ જાય છે.

(5) લખતાં, વાંચવા અને ગણવાની પાયાની કુશલતા પ્રાપ્ત કરવી:

માનસિક વિકાસ પ્રમાણે, સંસ્કૃત અને સુધરેલા ગણાતા સમાજમાં બાળક પાંચ વર્ષનું થાય એટલે તેને આ ત્રણ કાર્યો શિખવાડવાના શરૂ થઈ જાય છે. એમાં તે પ્રવિણતા પ્રાપ્ત કરે તેવી અપેક્ષા રખાય છે. તે પ્રવિણતા પ્રાપ્ત કરે એ માટે પ્રોત્સાહન, માર્ગદર્શન અને તક પૂરી પાડવામાં આવે છે. કોઈપણ પ્રકારની કેળવણીના સંદર્ભમાં આ ત્રણ કુશળતાઓ આવશ્યક લેખાય છે. મજાતંત્ર પરિપક્વ અને જટિલ બન્યું હોય છે. પાંચ કે છ વર્ષ પહેલાં બાળકમાં આ ત્રણ કાર્યો માટેનો આવશ્યક જૈવીય વિકાસ થયેલો હોતો નથી. પણ આ ગાળામાં (6 થી 10ના) એ પૂરતો વિકસે છે. જો કે જે પ્રકારના લખાણ અને વાંચનની અપેક્ષા રખાય છે તેમાં સાંસ્કૃતિક ભિન્નતાઓ પ્રવર્તે છે.

(6) દૈનિક જીવન માટેના આવશ્યક ખ્યાલોની ખિલવણી:

બોધાત્મક વિકાસમાં સામાજિક, નાગરિક અને વ્યાવસાયિક બાબતોનો સુયોગ્ય વિચાર કરવા માટે વિપુલ પ્રમાણમાં ખ્યાલોની રચના આ ગાળાનું એક મહત્ત્વનું કાર્ય છે. જે બાળકો નિશાળમાં અભ્યાસ કરવા જાય છે તે બાળકોને નવા નવા ખ્યાલો રચવા માટે પુષ્કળ માહિતી મળે છે અને તે હજારોની સંખ્યામાં નવા ખ્યાલો રચે છે. નાનાપણમાં સરળ ખ્યાલો રચાયા જ હોય છે પણ આ અવસ્થામાં દૈનિક જીવનના પ્રશ્નો તરફ એનું ધ્યાન જાય છે. વિચાર કરતાં કરતાં એના ખ્યાલો ઘડાતા જાય છે. વળી જીવનની વિવિધ બાબતોના વિવિધ સ્વરૂપના અનુભવોની શરૂઆત પણ થઈ ગઈ હોવાથી, ખ્યાલોના ઘડતર માટે અનુભવની પૂરતી પીઠિકા મળી રહે છે. જુદા જુદા સમાજના જુદા જુદા રીતિરિવાજો અને વિવિધ વ્યવહારો પ્રમાણે બાળકોમાં ભિન્નતા આવવાની.

(7) વિવેક નીતિ અને મૂલ્યોનો વિકાસ:

બોધાત્મક વિકાસમાં નાનાપણમાં પાંગરેલ અંતરવિવેક આ ગાળામાં વધારે સ્પષ્ટ વિકાસ સાધે છે. જોડીદારો સાથેના વિવિધ વર્તન-વ્યવહારમાંથી એના નીતિ-અનીતિના ખ્યાલો ગંઠાતા જાય છે. કઈ બાબતોનું મૂલ્ય છે એ સમજ વિકસતી જાય છે. આ ગાળામાં વિવેકયુક્ત નીતિના પાયા નંખાય છે. એ પ્રચલિત નીતિ અનીતિના ખ્યાલોને સમજપૂર્વક તપાસવા શરૂ કરે છે. જુદા જુદા સમાજમાં નીતિ,

અનીતિ, સદાચારને દુરાચાર વિશે જુદા જુદા મતો પ્રવર્તે છે. એટલે આ કાર્યની સાધનામાં સાંસ્કૃતિક ભિન્નતા પ્રવર્તે છે.

(8) અંગત સ્વાતંત્ર્યની પ્રાપ્તિ:

માનસિક વિકાસમાં, બાળક સ્વાયત બની પોતાના રોજબરોજના કાર્યો ગોઠવે છે અને મોટાની દેખરેક કે દરમ્યાનગીરી વગર જાતે કામ શરૂ કરી તેને પુરું કરવાની ધગશ કેળવે છે. જો કે તે હજુ મોટાની સૂઝ-સમજને પડકારવા સુધી પહોંચ્યું હોતું નથી. પણ તે અજાણ કે ખોટો હોઈ શકે તે ભાન એને થાય છે. તે પોતાના જ્ઞાન ભંડારને વધારે છે અને તેના આધાર પર કેટલીક સ્વાયત પસંદગી કરતું થાય છે. મા-બાપથી ભાવાત્મક રીતે મુક્ત થવાની પ્રક્રિયા શરૂ થઈ જાય છે.

સામાજિક વિકાસમાં કેટલાક સમાજમાં છોકરી કરતાં છોકરાને વધુ છૂટ અપાય છે. જેને પરિણામે છોકરાઓ વધુ સમય ઘરની બહાર ગાળે છે. જ્યારે છોકરીઓ મોટેભાગે ઘરમાં જ સમય વિતાવે છે. ગૃહ રમતો અને ઘરકામમાં ગુંથાય છે. તેવી જ રીતે એકંદરે સરળ અને અલ્પ સંસ્કૃત ગણાતા સમાજમાં છોકરાઓને પણ ઓછું સ્વાતંત્ર્ય હોય છે.

(9) સામાજિક સમૂહો અને સંસ્થાઓ પ્રત્યેના વલણોનો વિકાસ:

બોધાત્મક વિકાસમાં, મૂળે આ ગાળામાં જ લોકશાહી વલણોની ખીલવણી શરૂ થઈ જાય છે. બાળક વિવિધ પ્રકારના મંડળોના પ્રત્યક્ષ પરિચયમાં આવે છે. સાહિત્ય, ઇતિહાસ અને વિજ્ઞાન દ્વારા અન્ય પ્રકારના સમૂહોના પરોક્ષ પરિચયમાં આવે છે. કુટુંબમાંથી તે વિશાળ દુનિયામાં પ્રવેશે છે. એને સહિષ્ણુતા અને અનુદારતાના પરિણામોની તુલના કરવાની તક મળે છે. એ તુલનામાંથી જ તેનામાં ઉદાર વલણો ખીલવાની તક પેદા થાય છે. નિશાળમાં દાખલ થાય ત્યારે એને ખરેખર કોઈ સમાજ, કોઈ ધર્મ, વાદ કે કોઈ અર્થતંત્ર કે રાજ્યતંત્રની કાર્યવાહી કે અસરોની ખબર હોતી નથી. એટલે તે તટસ્થ ભાવે આ બધી બાબતોના સંપર્કમાં આવે છે. મોટા લોકો જે વલણો પર ભાર મૂકે તેની અસર તળે આવી તે એવા વલણો ખીલવે છે.

સામાજિક વિકાસમાં, સમાજમાં શાળા મહાશાળાએ ધાર્મિક અને વિચાર સ્વાતંત્ર્યને પોષણ મળે તેની કાળજી રાખવી.

3.3 ઉપસંહાર

આ એકમમાં આપણે માનવજીવનના સિદ્ધાંતો તથા ભારતીય સંદર્ભમાં જીવનની વિવિધ અવસ્થાઓનો અભ્યાસ કર્યો. આ સાથે શૈશવથી મધ્ય બાલ્યાવસ્થાના વિકાસકાર્યો અને સમસ્યાઓની સાથે તેમાં આવેલ બોધાત્મક, સામાજિક, શારીરિક વિકાસના માપદંડ પણ જાણવા મળ્યા છે.

3.4 તમારી પ્રગતિ ચકાસો (MCQs)

(અ) વિકાસ	(બ) વૃદ્ધિ	(ક) વર્તન
- પ્રશ્ન:1 શૈશવાવસ્થાનો સમયગાળો _____ અઠવાડીયા થી _____ વર્ષની શરૂઆત સુધીનો હોય છે.
(અ) ત્રણ, ત્રીજા	(બ) બે, બીજા	(ક) ચાર, ચોથા
- પ્રશ્ન:2 બાળપણ-પૂર્વાવસ્થાનો સમયગાળો _____ વર્ષની શરૂઆતથી _____ વર્ષ સુધીનો હોય છે.
(અ) બીજા, પાંચ	(બ) ત્રીજા, છ	(ક) ચોથા, છ
- પ્રશ્ન:3 બાળકો _____ મહિનાની ઉંમર સુધીમાં જૈવિય રીતે ચાલવા માટે પુષ્ટ થઈ જાય છે.
(અ) 10 થી 15	(બ) 13 થી 15	(ક) 15 થી 17

પ્રશ્ન:4 બાળપણની ઉત્તરાવસ્થા _____ ગણાય છે.

(અ) 4 થી 6 વર્ષ (બ) 8 થી 10 વર્ષ (ક) 6 થી 10 વર્ષ

પ્રશ્ન:5 કઈ અવસ્થા દરમિયાન બાળકોમાં ટોળી બનાવવાનું વર્તન જોવા મળે છે ?

(અ) બાળપણની ઉત્તરાવસ્થા (બ) બાલ્યાવસ્થાની શરૂઆત
(ક) તરુણાવસ્થા

3.5 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો

જવાબ:1-(અ) ત્રણ, ત્રીજા

જવાબ:2-(બ) ત્રીજા, છ

જવાબ:3-(અ) 10 થી 15

જવાબ:4-(ક) 6 થી 10 વર્ષ

જવાબ:5-(અ) બાળપણની ઉત્તરાવસ્થા

3.6 ચાવીરૂપ શબ્દો (Glossary)

શૈશવ અવસ્થા - ત્રીજા અઠવાડીયા થી ત્રીજા વર્ષની શરૂઆતનો સમયગાળો

બાળપણ-પૂર્વાવસ્થા - ત્રીજા વર્ષની શરૂઆત થી છ વર્ષ સુધી

દૂધિયા દાંત - અસ્થાયી દાંત

પલોટવું - ઉછેરવું

શિષ્ટાચાર - સારો આચાર/લક્ષણો

3.7 સ્વાધ્યાય લેખન (Assignment)

પ્રશ્ન:1 ભારતીય જીવનના સંદર્ભમાં જીવનની વિવિધ અવસ્થાઓની ચર્ચા કરો.

.....
.....
.....
.....

પ્રશ્ન:2 શૈશવાવસ્થામાં આવેલ શારીરિક-બોધાત્મક વિકાસ જણાવો.

.....
.....
.....
.....

પ્રશ્ન:3 મધ્યબાલ્યાવસ્થાના શારીરિક-સામાજિક-બોધાત્મક વિકાસના માપદંડ જણાવો.

.....
.....
.....
.....

3.8 પ્રવૃત્તિ (Activities):

બાળકોની પ્રવૃત્તિઓનું નિરીક્ષણ કરવાથી તેઓના શારીરિક અને સામાજિક વિકાસની પ્રક્રિયાને સારી રીતે સમજી શકાય.

3.9 કેસ સ્ટડી (Case Study)

કોઈ એક બાળકનો લાંબા ગાળાનો અભ્યાસ (સમયાંતરીત અભ્યાસ) કરવાથી બાળકનો શારીરિક, સામાજિક અને બોધાત્મક વિકાસ કેવી રીતે થાય છે અને તે માટે કયા પરિબલો અગત્યના છે તે અંગે જાણકારી મેળવી શકાય.

3.10 સંદર્ભ ગ્રંથ

1. મનોવિજ્ઞાન વિશ્વકોશ બાલવિકાસ ભાગ-૧ ડૉ. મહેન્દ્રકુમાર મિશ્રા, અર્જુન પબ્લિશીંગ હાઉસ ।
2. બાળ મનોવિજ્ઞાન, કઠિયારા મોહમંદ હુફીજ એ. અક્ષર પબ્લિકેશન

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
ओपन युनिवर्सिटी

BSWR-102
मानववृद्धि અને વિકાસ

વિભાગ

4

માનવ વિકાસ : બાળ વિકાસનો પૂર્વત્તર અને પ્રારંભિક સમયગાળો

એકમ-1 માનવ વિકાસ અને આરોગ્ય

એકમ-2 બાળ વિકાસનો પૂર્વોત્તર અને પ્રાથમિક સમયગાળો

એકમ-3 માનવ વિકાસ અને આરોગ્ય

એકમ-4 ભારતીય સમાજમાં યુવાનો

ISBN : 978-81-946447-1-2

લેખક

ડૉ. તેજલ અધ્વર્યુ	સંશોધન મદદનીશ, આદિવાસી સંશોધન અને તાલીમ કેન્દ્ર, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ.
ડૉ. મનોજ પરમાર	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, આદિવાસી સંશોધન અને તાલીમ કેન્દ્ર, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ.
ડૉ. અશ્વિન એસ. આમ્રણિયા	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સી. યુ. શાહ આર્ટ્સ કોલેજ, અમદાવાદ.

પરામર્શક (વિષય)

ડૉ. સી. જી. સાનન	નિવૃત્ત પ્રોફેસર અને વિભાગીય અધ્યક્ષ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ.
------------------	--

પરામર્શક (ભાષા)

ડૉ. ધનશ્યામભાઈ ગઢવી	રિટાયર્ડ પ્રિન્સિપાલ શ્રીમતી એ. એસ. ચૌધરી મહિલા આર્ટ્સ કોલેજ, મહેસાણા
---------------------	---

Edition : 2021

Copyright©2021 Knowledge Management And Research Organisation.

All rights reserved. No part of this book should be reproduced, transmitted or utilized in any form or by any means, electronic or mechanical, including photocopying, recording or by any information storage or retrieval system without written permission from us.

Acknowledgement

Every attempt has been made to trace the copyright holders of material reproduced. It may be possible that few words are missing or correction required, we will be pleased to make necessary correction/amendment in future edition of this book.

ઘટક પરિચય :

મનુષ્યના જીવનના વિવિધ તબક્કાઓમાં આરોગ્ય એ અતિ મહત્વનું આયામ છે. મનુષ્યનું જીવન ગર્ભમાં સ્થાપન થવાથી શરૂ થાય અને ગર્ભાવસ્થામાંથી બહાર આવી જીવનના અંત મૃત્યુ સુધીની અવસ્થામાં તેની અંદર રહેલી જીવનની શક્તિઓને ટકાવવા માટે તેની જરૂરિયાતો અને સલામતી પૂરી પાડવામાં આરોગ્યએ મહત્વનું પાસું છે. તેથી સમાજકાર્યના સંદર્ભમાં વ્યક્તિના અસ્તિત્વ, વૃદ્ધિ અને વિકાસ ઉપર આરોગ્યની અસર પડે છે. ગર્ભાવસ્થા દરમિયાન માતાને પોષણ મળે તો ગર્ભને પોષણ મળે. ગર્ભાવસ્થા પછી જન્મ અને શિશુઅવસ્થામાં પ્રસુતિ દરમિયાન કેટલીક આરોગ્ય વિષયક સંભાળ લેવી જરૂરી છે, અને ત્યારબાદ શિશુઅવસ્થા દરમિયાન શિશુની સંભાળ લેવી જેથી શિશુમૃત્યુ દરને નીચે લાવી શકાય. સમગ્ર વિશ્વમાં શિશુમૃત્યુની સ્થિતિ જોતા ભારત જેવા વિકાશશીલ દેશમાં 2014માં શિશુમૃત્યુ દર 49 છે. જે વિકસિત રાષ્ટ્રોને સરખામણીમાં ઘણો ઉંચો છે તેનું કારણ શિશુઅવસ્થા દરમિયાન આરોગ્ય વિષયક કાળજી લેવાની જરૂરિયાત ઉપર ભાર આપવામાં આવતો નથી. તેવું જ પાંચ વર્ષ સુધીમાં બાળકને કેટલીક રોગપ્રતિકારક માટેની રસીઓ આપવામાં માટેનું તંત્ર સઘન રીતે કાર્ય કરે તો કેટલાંક જાહેર આરોગ્યના રોગો સામે બાળકોનું મૃત્યુદર ઘટાડી શકાય એમ છે. બાળઅવસ્થામાંથી એ કિશોર અવસ્થામાં દાખલ થાય છે. ત્યારે તેના શારીરિક બંધારણમાં ફેરફારો થાય છે અને વૃદ્ધિ ઝડપી બને છે. ખાસ કરીને તરુણ અવસ્થામાં આ ફેરફારો સવિશેષ જોવા મળે છે. તરુણ અવસ્થામાં છોકરીઓને આરોગ્ય વિષયક જાણકારી પ્રજનન વિષયક માહિતીઓ, માસિક ધર્મ અને મોનોપોઝ પીરીયડ સમયની જાણકારી અને કાળજી, જાતિય રોગો વિશેની માહિતી આપવી જરૂરી છે. આવી જાણકારીથી તેના આરોગ્યને સાચવવામાં મદદ મળે છે. સમાજકાર્યકરે આ અવસ્થાના સંદર્ભે ‘કિશોરાવસ્થા શિક્ષણ’ ના કાર્યક્રમો કરવા જોઈએ; જેથી, કિશોરાવસ્થામાંથી યુવાવસ્થા-પુખ્તઅવસ્થામાં દાખલ થાય ત્યારે તે તેમના દાંપત્યજીવનમાં કેવા પ્રકારની આરોગ્ય કાળજીઓ અને સંભાળ સેવાની જરૂરિયાત છે તે સમજી શકે છે. કિશોરાવસ્થામાંથી યુવાવસ્થામાં જાય ત્યારે તે અવસ્થા ઘણી ઉન્માદ અને વિદ્રોહીવાળી છે. ઉપરાંત આ અવસ્થા સાહસ કરનારી અને આરોગ્યવિષયક બાબતોને દુર્લક્ષ સેવે છે. તેથી આ અવસ્થામાં બે પેઢી વચ્ચે અંતર ઉભું થાય છે. તેની શક્તિનો યોગ્ય માર્ગે ઉપયોગ કરવો કે વાળવી કામે લગાડવી એ ખૂબ મહત્વની બાબત છે.

જ્યારે કોઈક વ્યક્તિ કુંટુંબજીવન શરૂ કરે છે ત્યારે તેણે તેના સમગ્ર કુંટુંબના સ્વાસ્થ્યના સંદર્ભે તેને કઈ અવસ્થામાં કેવા પ્રકારની આરોગ્ય વિષયક કાળજી લેવાની જરૂર છે. તેની જાણકારીથી તે તેના બાળકોને આરોગ્ય વિષયક કાળજી સારી રીતે લઈ શકે છે. તે પોતે પણ પોતાના સ્વાસ્થ્ય વિશે કાળજી રાખી શકે છે. પુખ્તઅવસ્થામાંથી વૃદ્ધાવસ્થામાં જાય ત્યારે વૃદ્ધાવસ્થા દરમિયાન કેટલીક આરોગ્ય વિષયક વિશિષ્ટ જરૂરિયાતો ઉભી થાય છે. ત્યારે તેને કેવી કેવી ભૂમિકાઓ ભજવવી તે આ ઘટકને આધારે જાણવાનો પ્રયાસ કરીશું.

ઘટકના હેતુઓ :

1. ગર્ભ અવસ્થાથી કિશોર અવસ્થાનો વૃદ્ધિ અને વિકાસ જાણી શકાશે.
2. વ્યક્તિના સ્વાસ્થ્યમાં કુંટુંબની સાથેના સંબંધોની ભૂમિકા જાણી શકાશે.
3. ભારતીય સમાજમાં યુવાનોની વિભાવના સ્થિતિ અને સમસ્યા જાણી શકાશે.

: એકમનું માળખું :

- 1.0 એકમના હેતુઓ
- 1.1 પ્રસ્તાવના
- 1.2 માનવવિકાસ અને આરોગ્યની સમજ
 - 1.2.1 જૈવિય પ્રાણીમાથી માનવીય પ્રાણી
 - 1.2.2 સ્વાસ્થ્યને અસર કરતાં પરિબળો
 - 1.2.3 આરોગ્ય
 - 1.2.4 આરોગ્યના મૂળ તત્ત્વો
- 1.3 પ્રજનન અવસ્થાના જુદા જુદા તબક્કાઓ
- 1.4 ઉપસંહાર
- 1.5 તમારી પ્રગતિ ચકાસો (MCQs)
- 1.6 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો
- 1.7 ચાવીરૂપ શબ્દો (Glossary)
- 1.8 સ્વાધ્યાય લેખન (Assignment)
- 1.9 પ્રવૃત્તિ (Activities)
- 1.10 કેસ સ્ટડી (Case Study)
- 1.11 સંદર્ભગ્રંથ

1.0 એકમના હેતુઓ:

આ એકમના અભ્યાસથી આપ સમજવા સક્ષમ હશો કે,

- માનવ વિકાસ કોને કહેવાય.
- માનવ આરોગ્ય અને તેના મૂળભૂત તત્ત્વોની માહિતી મળશે.
- પ્રજનન અવસ્થા અને તેના તબક્કાઓ અંગે જાણકારી મળશે.
- બાળમૃત્યુ દર અને તેના કારણો તથા તેને અટકાવવાના ઉપાયો.

1.1 પ્રસ્તાવના:

માનવવિકાસ એટલે, “લોકો જીવનમાં વિશાળ તક મેળવી શકે તે માટે તેમની ક્ષમતાની વૃદ્ધિ.” ભારતના સંદર્ભમાં માનવવિકાસ એટલે, “જેમનામાં ક્ષમતા ન હોય તેઓનો વિકાસ કરવો.” કારણ કે દરેક વ્યક્તિ સમાજનું અવિભાજ્ય અંગે તેની સુખાકારી માટેની સંપૂર્ણ જવાબદારી રાષ્ટ્રની છે. માનવવિકાસ સાથે જુદાં જુદાં પાસાંઓ સંકળાયેલા છે. માનવવિકાસનો લોકકલ્યાણ જરૂરિયાતોની પ્રાથમિકતાઓ તથા આંકાક્ષાઓ સાથે સંબંધ છે. માનવવિકાસ ઉદ્દેશ છે. સૌ માટે જીવનની સમાન પરિસ્થિતિઓનું સર્જન કરવું તે માનવીની તેની રુચિ, આવડત, બુદ્ધિ અનુસાર સફળ અને સર્જનાત્મક જીવન જીવવામાં સહાયક બને છે. એક લાંબુ તંદુરસ્ત આરોગ્યમય જીવન સ્વસ્થજીવન જીવે, શિક્ષણ જ્ઞાન પ્રાપ્તિ કરે તેવી તકોના સર્જન અને વિસ્તરણ સાથે માનવવિકાસને સીધો સંબંધ છે.

આરોગ્ય એ પ્રત્યેક માનવનો પાયાનો અધિકાર છે. આ સિદ્ધાંતોનો સ્વીકાર ભારતના બંધારણના ચોથા ભાગમાં સરકારે સ્પષ્ટ રીતે કર્યો છે. જેમાં જણાવ્યું છે કે રાજ્ય પોતાની નીતિ એવી રીતે ઘડશે કે જેથી પુરુષો, સ્ત્રીઓ અને બાળકોનું આરોગ્ય અને શક્તિ જળવાય અને તેનો દુરુપયોગ અથવા શોષણ કોઈ દ્વારા કરવામાં ન આવે, બાળકો અને યુવાનોને શોષણ સામે સુરક્ષા આપવામાં આવે અને રાજ્ય પોતાની આર્થિક મર્યાદાઓ તથા વિકાસને સુસંગત રહીને શિક્ષણ રોજગારી અને જાહેર મદદ દ્વારા બેરોજગારી દૂર કરે તથા વૃદ્ધાવસ્થા બિમારી અપંગપણામાં અને અન્ય પરિસ્થિતિમાં જરૂરિયાતોની પરિપૂર્તિ કરે.

પ્રજનન અવસ્થા, માતૃત્વ તેમજ ધાત્રીમાતા, નવજાત શિશુઅવસ્થાના યોગ્ય વિકાસ સમયે રાજ્ય પોષણને યોગ્ય અને માનવીય પરિસ્થિતિનું આયોજન કરે. રાજ્ય પોષણનું ધોરણ સુધારવા અને જીવનધોરણ ઊંચું લાવવા પ્રયત્નશીલ રહેશે અને જાહેર આરોગ્યને રાજ્ય પ્રાથમિક ફરજ સમજશે એવી અપેક્ષા બંધારણમાં દર્શાવવામાં આવી છે. જેથી જાહેર આરોગ્ય માટે સરકારશ્રી વતી વિવિધ યોજનાઓ અને કાર્યક્રમો ઘડવામાં આવ્યા છે. જેને કારણે જન્મદર, મૃત્યુદરમાં ઘટાડો, કુપોષણનું પ્રમાણ, સરેરાશ આયુષ્ય દરમાં નોંધપાત્ર વધારો ભારત અને ગુજરાતના સંદર્ભે નોંધાવી શક્યા છે. વળી ગર્ભાવસ્થા દરમિયાન રસીઓ, નવજાત શિશુને પ્રાથમિક અને પૂરક રસીના ડોઝ લેવડાવવામાં પણ અસરકારક સિદ્ધિઓ હાંસલ કરી શક્યા છે. ઘણા જીવલેણ રોગ સામે પણ રસીઓને કારણે રક્ષણ મેળવી શક્યા છે. દા.ત. પ્લેગ, શીતળા, પોલિયો વગેરે. જે માટે મધ્યાહન ભોજન, સંકલિત બાળવિકાસ યોજના, પ્રજનન અને બાળ સ્વાસ્થ્ય જેવા કાર્યક્રમો અસરકારક કામગીરી ભારત અને ગુજરાતના સંદર્ભે કરી છે.

1.2 માનવવિકાસ અને આરોગ્યની સમજ

વિકાસ એટલે સમગ્ર ક્ષેત્રે વિકાસ માનવામાં માવજાતમાં રહેલ તમામ સુષુપ્ત શક્તિઓનો તેની ચરમસીમા સુધી તેની, ચરમ અભિવિક્ત સુધી તેની કામતાની પૂર્ણ શક્તિ સુધીનો વિકાસ આ તમામ પરિમાણો અભિપ્રેત છે. શારીરિક, માનસિક, બૌદ્ધિક શૈક્ષણિક, સામાજિક, આર્થિક, સાંસ્કૃતિક રાજકીય, ધારાકીય, ધાર્મિક આધ્યાત્મિક તમામ ક્ષેત્રમાં માનવીનો વિકાસ.

વિકાસ એ માનવીનો મુખ્ય અધિકાર છે. વિકાસ એ પ્રક્રિયા છે અને પરિમાણ તથા પરિણામ પણ છે. વિકાસના પરિણામે ભૂખમરો, બિમારી, ગરીબી, બેરોજગારી, નિરક્ષરતા અજ્ઞાનતા દૂર થાય, તમામને રોજગારીની વ્યાજબી તક મળે, યોગ્ય પ્રમાણમાં અને યોગ્ય પ્રકારનું મળે, આરોગ્ય માટેની સારી તકો મળે તો જ માનવવિકાસ થઈ શકે છે.

વ્યક્તિનું શારીરિક, માનસિક, સામાજિક સ્વાસ્થ્ય સારું હોય તો જ માનવ વિકાસ થયો એમ કહેવાય. માનવવિકાસનો પડકાર જીવનની ગુણવત્તા સુધારવાનો પ્રયાસ છે. જો તેમ થઈ શકે તો તમામને સારું શિક્ષણ સારું આરોગ્ય અને પોષણ, મૃત્યુનો નીચો દર, માતા મૃત્યુદર નીચો, સૌને માટે સ્વચ્છ અને સારા જીવનની તકો, તંદુરસ્ત પર્યાવરણ, વિકસાવવાની તમામ તકો, સૌને પીવાનું શુદ્ધ પાણી, રસીકરણ, આરોગ્યની તમામ સુવિધાની તકો પ્રાપ્તિ, પોષણયુક્ત બે ટંકનું ભરપુર ભોજનની પ્રાપ્તિ, અબાલ, વૃદ્ધ, અશક્ત વ્યક્તિઓને આરોગ્યની સુવિધા અને સુરક્ષાની પ્રાપ્તિ થાય તો જ જે તે રાજ્યનો માનવવિકાસ થયો કહેવાય. આ માનવવિકાસને અને આરોગ્યને સીધો સંબંધ છે કોઈ પણ રાષ્ટ્રમાં વસવાટ કરતાં જનસમૂહને બે ટંક પોષણયુક્ત સમતોલ ખોરાક, રસી, ચેપયુક્ત રોગોથી રક્ષણ, તે માટે યોગ્ય રસીઓ, સગર્ભામાતા, ધાત્રીતા કે ધાત્રી માતાની કાળજી, નવજાત શિશુની કાળજી અને સારવાર વગેરે તમામ કાળજી લેવામાં આવતી હોય ત્યાં આરોગ્યનું સ્તર ઊંચું જઈ શકે છે, જેની અસર માનવવિકાસ ઉપર પડે છે. યુ.એન.ડી.પી. ના અહેવાલ પ્રમાણે ભારતનો માનવવિકાસની દૃષ્ટિએ વિશ્વના 187 દેશોમાં 135માં ક્રમે છે. 2019 ના વર્ષમાં ભારતનો આ જ ક્રમ 189 દેશોમાં 129 મો રહ્યો છે.(9,ડિસેમ્બર, 2019).

યુ.એન.ડી.પી. એ માનવવિકાસની દૃષ્ટિએ કેટલાંક સૂચકો દર્શાવ્યા છે. જેમ કે જન્મનો દર,

મૃત્યુ દર, સરેરાશ આયુષ્ય, શિક્ષણ, દર વ્યક્તિ આવક, ખર્ચ, સ્ત્રી-પુરુષ જાતિનું પ્રમાણ વગેરેને સમાવેશ થાય છે.

માનવવિકાસમાં વ્યક્તિનાં જીવનનું રક્ષણ, ગુણવત્તા સભર જીવનનું રક્ષણ, દરેક વ્યક્તિનાં તેમજ સામુદાયિક ગુણવત્તાની પ્રગતિની સૂચિનો સમાવેશ થાય છે. જેમાં ખાસ કરીને સામાજિક, આર્થિક, ભૌતિક આરોગ્ય, શૈક્ષણિક પ્રગતિનો ખ્યાલ આવે છે. માનવવિકાસ માટેના નક્કી કરેલ સૂચ્યાંકો ઉપરથી વિકાસનો ખ્યાલ આવી શકે છે.

આ માનવવિકાસના મુખ્ય પરિબળો ઉપર અવલંબે છે.

1. જૈવિક-

2. સામાજિક -

માનવી બાળત તરીકે જન્મ લે છે ત્યારથી તેના ઉપર સમાજના વ્યક્તિના વર્તન, વ્યવહાર, વર્તણૂકની અસર તેના ઉપર પડે છે. તેના આધારે તેના આચાર-વિચાર, તેની શારીરિક, માનસિક સામાજિક જરૂરિયાતોને તે અન્ય વ્યક્તિઓના સાન્નિધ્ય દ્વારા સંતોષવાનો પ્રયાસ કરે છે. શરૂઆતમાં શીખવાની આ પ્રક્રિયા માતા-પિતા, કુટુંબના સભ્યો-ભાઈ ભાંડુ, આડોશી-પાડોશી, સમાજના અન્ય વ્યક્તિઓ જેમ કે સમવ્યસ્ક જૂથ, શાળામાં, કામના સ્થળે કે સાથીદારો સુધી વિસ્તરે છે. માનવવિકાસને સમજવાની સાથોસાથ માનવીને મનોવૈજ્ઞાનિક ભાષામાં પણ સમાજકાર્યના વિદ્યાર્થી તરીકે સમજવાની જરૂર છે.

મનુષ્ય એ એક સામાજિક પ્રાણી છે. તેના વર્તન-વાણી-વ્યવહારનું ઘડતર સમાજમાં જ થાય છે. વળી, માનવીય વર્તનનું નિયંત્રણ પણ સામાજિક મૂલ્યો, ધારાધોરણો, રીતિરિવાજો અને પરંપરા જેવા પરિબળોથી જ થાય છે. જન્મ સમયે માનવ બાળ એ જૈવિય વ્યક્તિ જ હોય છે. એ જીવંતપ્રાણીના આનુવાંશિક જૈવિક ગુણધર્મી અને શક્તિ લઈને આવે છે.

મનુષ્ય એ બીજા પ્રાણીઓની માફક જ એક જીવંત કે એક જીવંત એકમ છે. મનુષ્યની શરીર રચના અન્ય પ્રાણીઓ કરતાં વધુ જટિલ અને વિકસિત છે. માનવ શરીર રચનામાં જ્ઞાનેન્દ્રિયો, કર્મેન્દ્રિયો, મજજાતંત્ર મગજ છે જેને કારણે એ દુનિયાભરના સર્વે પ્રાણીઓ વિકસિત અને શ્રેષ્ઠતમ છે. મનુષ્ય પ્રાણીનું શ્રેષ્ઠત્વ એના વિકસિત મગજ અને આનુષંગિક વિકસિત માનસિક શક્તિઓને લીધે છે.

જીવનને ટકાવવા માટે શરીરમાં કેટલીક ક્રિયા-પ્રક્રિયાઓ થાય છે. જેમ કે, રુધિરાભિસણ, શ્વાસોશ્વાસ, ચયાપચય, મૂળમૂત્ર વિસર્જન. જીવનતંત્ર સાથે જોડાયેલી પ્રતિક્ષિત ક્રિયાઓ જેમકે, ખાવું-પીવું, હલનચલન, આરામ, ઊંઘ, જાતિય સંતોષ તેમજ સ્વબચાવ માટેની પ્રવૃત્તિ મનુષ્ય કરે છે. આ તમામ પ્રક્રિયાઓ સમગ્ર માનવજગત માટે અતિમહત્ત્વ અને સામાન્ય બાબત છે.

મૂળભુત જરૂરિયાતોને સંદર્ભે સમગ્ર વિશ્વના તમામ સ્ત્રી-પુરુષો સંતોષે છે. મનુષ્યમાં કેટલીક જન્મજાત માનસિક શક્તિઓ, ક્ષમતા, વિચારશક્તિ, લાગણી, સંકલ્પશક્તિ પ્રગટ કે અપ્રગટ રીતે રહેલી હોય છે. જેની સાથોસાથ વિવિધ કૌશલ્યોનો પણ સમાવેશ થાય છે. આ સમગ્ર બબતો તેને તેના જીવનને ટકાવી રાખવા માટે તેમજ સમૃદ્ધ બનાવવા માટે ઉપયોગી નિવડે છે. પરંતુ આ તમામ લક્ષણો દુનિયાના દરેક વ્યક્તિમાં એકસરખાં જોવા મળતાં નથી, એમાં વ્યક્તિગત ભિન્નતા જોવા મળે છે. મનુષ્યમાં બીજી એક વિશેષતા એ છે કે તેની શક્તિઓમાં વધુ લચિલાપણું છે, જેથી તે આંતરિક અને બાહ્ય પરિસ્થિતિ અનુસાર ફેરફાર કરી શકે છે. આ વિશિષ્ટ શક્તિઓને કારણે તે શીખી શકે છે.

માનવીની શિક્ષણ મેળવવાની પ્રક્રિયા, આર્થિક ઉપાર્જન માટેની પ્રક્રિયામાં વેગ કે ધીમાપણા ઉપર તેની શારીરિક-માનસિક ક્ષમતા, સ્વાસ્થ્યનું પરિબળ સૌથી વધારે અસર કરે છે. માનવીય સ્વાસ્થ્ય જો સારું હોય તો માનવનો વિકાસ થઈ શકે છે. આ સાથે સ્વાસ્થ્ય નબળું હોય તો તેનો વ્યક્તિ વિકાસ રુંધાય છે. આ વ્યક્તિગત વિકાસની અસર સમગ્ર રાષ્ટ્રના વિકાસ ઉપર પડે છે.

આમ માનવવિકાસ અને આરોગ્ય એ પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ રીતે એકબીજા વચ્ચે અનુબંધ ધરાવે છે.

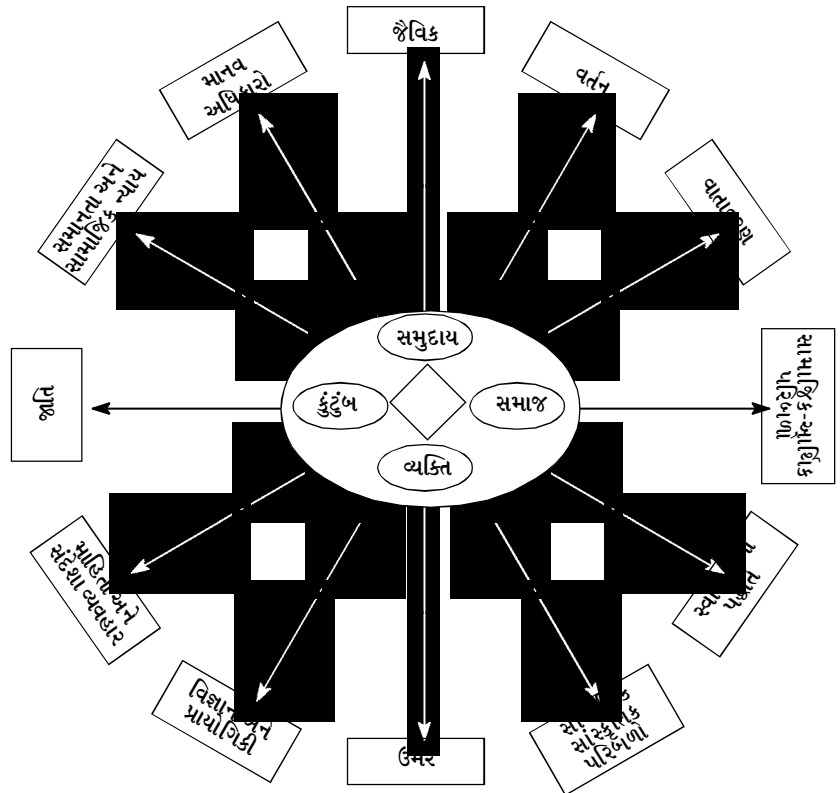
1.2.1 જૈવિય પ્રાણીમાથી માનવીય પ્રાણી

મનુષ્યબાળક જન્મ સમયે તદ્દન નિરાધાર હોય છે, પરંતુ જન્મ બાદ તે અન્યોના સંપર્કમાં આવે છે. સૌ પ્રથમ તો મા સાથે તેની આંતરક્રિયાઓની કે શીખવાની પ્રક્રિયાઓ જરૂરિયાતના સંદર્ભથી થાય છે. ત્યારબાદ તે બીજા માણસો સાથે સમય જતાં ક્રિયા-પ્રતિક્રિયા કરે છે. આ જે ક્રિયા-પ્રતિક્રિયા બાળક અને અન્ય માણસો વચ્ચે થાય છે તેને આંતરક્રિયા કહે છે. દા.ત. બાળક માતાને એકીટશે જુએ છે. આ બાળકની ક્રિયા છે. માતા હશે છે આ માતાની પ્રતિક્રિયા થઈ એટલે બાળક હસે છે. આ બાળકની પ્રતિક્રિયા થઈ આ આખી પ્રક્રિયા આંતરક્રિયા છે. બાળકની શારીરિક વૃદ્ધિ થાય છે તેમ તેના સંપર્કના ક્ષેત્રો વધે છે અને તેની અસર તેના વર્તન ઉપર પડે છે. આમ ધીરે ધીરે તે સમય અને પરિસ્થિતિ અનુસાર જુદી જુદી ભૂમિકાઓ અદા કરતો થાય છે, પરંતુ એ માટે શારીરિક-માનસિક સ્વાસ્થતા હોવી ખૂબ જરૂરી બાબત છે.

આમ, મનુષ્યના વિકાસમાં તેને મળતાં જૈવિક, શારીરિક, સામાજિક-સાંસ્કૃતિક, શૈક્ષણિક, આર્થિક, ભૌગોલિક વારસા-વાતાવરણની અસર જોવા મળે છે. માનવીય વિકાસની પરિભ્રમણને વિસ્તૃત રીતે સમજવી હોય તો તેની આસપાસના ઉપરોક્ત તમામ પાસાંને સમજવા માટે તેનું જ્ઞાન હોવું જરૂરી છે.

1.2.2 સ્વાસ્થ્યને અસર કરતાં પરિબલોની સમજ:

વિશ્વ આરોગ્ય સંસ્થા (WHO) એ વ્યક્તિ, કુટુંબ, સમુદાય કે સમાજના વિકાસ માટે કેટલાંક મુદ્દાઓ દર્શાવ્યા છે. જેના કોઈ પણ એક પાસાંમાં ખામી સર્જાય કે ઊણપ વર્તાય તો તેની સીધી અસર તેના વિકાસ ઉપર પડે છે, પરંતુ જ્યારે આપણે માનવ વિકાસની વાત કરતાં હોય ત્યારે સ્વાસ્થ્ય એ એવું પરિબલ છે કે જે વિના માનવવિકાસના લક્ષ્યાંક સુધી પહોંચી શકાય એમ નથી.

સ્ત્રોત : WHO : International Digest of Health legislation

WHOT 1998 Vol. 49, No. 1

1.2.3 આરોગ્યની વ્યાખ્યા:

વિશ્વ આરોગ્ય સંસ્થાએ આપેલા વ્યાખ્યા મુજબ જોઈએ તો, “આરોગ્ય એ સંપૂર્ણ શારીરિક, માનસિક અને સામાજિક સુખાકારીની સ્થિતિ રોગ અને અશક્તાનો અભાવ નહિ.”

ઉપરોક્ત વ્યાખ્યાનો આશય રોગના અભાવની નકારાત્મક વ્યાખ્યા કરતાં સામાન્ય સુખાકારીની હકારાત્મક વિભાવનાનું કેન્દ્ર સ્થાને લાવવાની હતી.

“સંયુક્ત રાષ્ટ્ર વિકાસ કાર્યક્રમની માનવ વિકાસ માટેની વિભાવનાએ જીવન સ્તર અંગેના દાવાનીતિના શાસ્ત્ર ઉપર આધારિત છે. સારું આરોગ્ય જીવન સ્તરના દાવાનું સાર્વત્રિકરણ કરે છે.”

(સંયુક્ત રાષ્ટ્ર વિકાસ કાર્યક્રમ-1995)

આરોગ્યની વ્યાખ્યા સમજ્યા બાદ આરોગ્યના મહત્વને સમજવાનો પ્રયાસ ત્રણ રીતે થઈ શકે છે.

1. તેની વાસ્તવિક અગત્યતા છે.
2. તેનું વ્યક્તિગત અને સામાજિક કક્ષાએ સાધનગત મહત્વ છે.
3. તે લોક-સમુદાયના સશક્તિકરણમાં વધારો કરે છે.
4. તે ટકાઉ વિકાસનું આવશ્યક પાસું છે.

આમ આરોગ્ય એ જીવનની પૂર્ણતા છે. નિરોગી રહેવું તે પોતે જ અમૂલ્ય સિદ્ધિ છે. 1978માં 31મી વિશ્વ આરોગ્ય પરિષદમાં આરોગ્યને મૂળભૂત માનવ અધિકાર તરીકે જાહેર કરેલ છે. જેથી વિકસતા જતાં દેશોમાં તે અતિ મહત્વની રાષ્ટ્રીય બાબત બની. ભારતીય સમવાય પદ્ધતિમાં પણ આરોગ્યને રાજ્ય સરકારની બાબત ગણવામાં આવે છે.

ભારતની આરોગ્ય નીતિમાં સરકારે વસ્તીવૃદ્ધિ દર સમુદાયમાં થતાં સામાન્ય રોગો, વ્યક્તિગત પોષણ-કુપોષણ, અશક્તતા, ગંભીર તેમજ સંક્રમિત રોગો દા.ત. એઈડ્ઝ-એચ.આઈ.વી., વ્યાવસાયિક રોગ, માનસિક રોગ વગેરે ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું છે. ત્યારે પ્રજનન દર, પ્રજનન સ્વાસ્થ્ય સંબંધી સમસ્યા, નવજાતશિશુનું સ્વાસ્થ્ય, માતા મૃત્યુ દર ઘટાડવા બાબતે પ્રાણીજન્ય રોગો, પ્રદુષણજન્ય રોગોના નિવારણ કે ઉકેલ માટે યોગ્ય પગલાં લઈ માનવીય સુખાકારી માટે કાર્ય કરવાની જવાબદારી રાષ્ટ્રએ તેના બંધારણને આધારે સ્વીકારેલી છે. આમ મસ્લોનો મૂળભૂત જરૂરિયાત અભિગમ પણ આરોગ્યને અન્ન, વસ્ત્ર, રહેઠાણ અને શિક્ષણની સાથે મૂળભૂત જરૂરિયાત તરીકે ગણે છે.

આરોગ્ય સારું હોય તો જ કોઈપણ વ્યક્તિનું જીવન સારું બની શકે છે. આરોગ્ય મહત્વ છે, કારણ કે તે વધુ સારું જીવન છે. નહિ કે વધુ સારું જીવન જીવવા માટેનું સાધન છે અથવા તેની ઉપયોગિતા છે. કુટુંબમાં કોઈ પણ વ્યક્તિના માંદગીને તે કુટુંબની વિકાસના વિકલ્પોને ગૂંચળાવી શકે છે. સાધનના અર્થમાં આ વાતને સમજવાનો પ્રયાસ કરીએ તો સારું આરોગ્ય આર્થિક રીતે મહત્વનું છે. વળી, તે સરકાર અને કુટુંબનો ખર્ચ ઘટાડે છે.

દૈનિક રોજી પર નિર્વીહ કરતાં કુટુંબોમાં માંદગી આવવાથી તેઓ દેવું અને અપોષણના ચુંગલમાં ફસાય છે જે કુટુંબની વસ્તુઓ વેચવા સુધી જાય છે. આ પરિસ્થિતિ એક કુટુંબને ગરીબીમાં ધસડે છે. તદઉપરાંત કુપોષણ અને નબળું આરોગ્ય ધરાવતાં નાગરિકોમાં વધારો કરે છે. આ સમગ્ર પરિસ્થિતિ કોઈપણ કલ્યાણરાજ્યને પોતાના નાગરિકોના આરોગ્ય ઉપર વધારે ખર્ચ કરવા પ્રેરે છે. અને ઉત્પાદકતામાં નાગરિકની આરોગ્ય સ્થિતિ ઘટાડો લાવે છે. આમ રાજ્યએ બમણો બોજો સહન કરવો પડે છે. જો આરોગ્યની સ્થિતિ સુધરે તો મૃત્યુનું પ્રમાણ ઘટે અને અપેક્ષિત આયુષ્ય વધે આના લીધે શિશુ અને બાળ મરણ પણ ઘટે. આમ, બાળકને જીવતાં રહેવાની તક વધતા પ્રજનનદર પણ નીચો આવે છે.

(માનવ વિકાસ અહેવાલ-ગુજરાત 2004 પૃષ્ઠ: 110)

વિકસિત દેશોના અભ્યાસો એવું જણાવે છે કે, “આર્થિક વૃદ્ધિના લીધે આરોગ્યની સ્થિતિ સુધરી

છે. આમ, વ્યક્તિની આર્થિક સુઢરતા અને સ્વાસ્થ્યને સીધો સંબંધ દેખાય છે, તેવી જ રીતે અક્ષરજ્ઞાન અને શિશુમૃત્યુદર, માતામૃત્યુદર અને ઊંચા જન્મદરને સીધો સંબંધ છે.” તેવું મૂર્તિ, ગૂઠઓ અને ડ્રેઝેનો અભ્યાસ જણાવે છે.

(માનવ વિકાસ અહેવાલમાં જણાવ્યા મુજબ)

ઉપરોક્ત બાબતો જણાવે છે કે લોકોને જીવનમાં આવક સિવાય ઘણી વસ્તુઓની જરૂર છે. વધુ સારું આરોગ્ય, વધુ સારું શિક્ષણ, વધારે સારું પર્યાવરણ અને વધારે સ્વાતંત્ર. વિકાસનો મૂળભુત હેતુ મનુષ્ય સામે વિકલ્પો ઊભાં કરવાના અને આ વિકલ્પની તે મુક્ત પસંદગી કરી શકે તેમજ વિકલ્પ સુધીની તેની પહોંચ અને તક વધે તે છે. નિર્ણય પ્રક્રિયામાં ભાગ લેવાનું સંભવિત બની શકે તેવી ક્ષમતાનું નિર્માણ તે વિકાસ છે. આરોગ્યની બાબતમાં સ્થિરતા, સુરક્ષા અને ઊધ્વગતિની પ્રાપ્તિ થાય તો જ કલ્યાણરાજ્યની વિભાવના ફળીભૂત થયેલી ગણાય.

1.2.4 આરોગ્યના મૂળતત્ત્વો:

વિશ્વ આરોગ્ય સંસ્થાની વ્યાખ્યા પ્રમાણે આરોગ્ય એટલે “શારીરિક, માનસિક, સામાજિક અને આધ્યાત્મિક સુખાકારોની સ્થિતિ, માત્ર રોગ વગરનું શરીર જ નહીં.”

શારીરિક આરોગ્ય: શારીરિક સ્વાસ્થ્ય એટલે, “દેહની નિરોગી અને સમતોલ સ્થિતિ.”

માનસિક આરોગ્ય: માનસિક સ્વાસ્થ્ય એટલે, “મનની નિરોગી અને સમતોલ સ્થિતિ.”

સામાજિક આરોગ્ય: સામાજિક સ્વાસ્થ્ય એટલે, “સમાજની નિરોગી અને સમતોલ સ્થિતિ.”

આધ્યાત્મિક આરોગ્ય:

1. શારીરિક આરોગ્ય:

શારીરિક રીતે સ્વસ્થ અને નિરોગી રહેવા માટે સ્વચ્છતા, વૈયક્તિક સ્વાસ્થ્ય, શુદ્ધ પાણી, ખાણીપીણી, રોગ સામે રક્ષણ આપતી રસીઓ સમયાંતરે મૂકાવવી, તબીબી શારીરિક-તપાસ માટે જાગૃતિવર્ધક કાર્યક્રમો, તબીબી સુવિધાઓની ઉપલબ્ધિ, ચેપીરોગો રોગોથી રક્ષણ મેળવવા માટે જનજાગૃતિ કાર્યક્રમો જરૂરી છે.

આ રીતે તમામ વ્યક્તિને કાર્યના પ્રમાણમાં મળવી જોઈએ અને તે મેળવવા માટે પૂરતી આજીવિકા હોવી જોઈએ. ગર્ભવતીમાતા અને માતૃત્વ ધરાવતી સ્ત્રીને પણ યોગ્ય અને પૂર્ણ ખોરાક મળવો જોઈએ. ખોરાકના ઘટકોની સમતુલા પણ જળવાવી જોઈએ. પૂરતા પ્રમાણમાં પ્રોટીન, કાર્બોદિત પદાર્થો, ચરબી, પ્રજીવકો તથા ક્ષારો, લોહતત્ત્વ કેલ્શિયમ વગેરે મળવાં જોઈએ તો અને તો જ શારીરિક સ્વાસ્થ્યની ગુણતા જળવાઈ રહે છે. શારીરિક સ્વાસ્થ્ય યોગ્ય ન હોય તો પણ માતા અને બાળ મૃત્યુ દર વધી શકે છે. કુપોષિત માતાને કુપોષિત બાળક જન્મે અને એ વ્યક્તિને લીધે કુટુંબ સમાજ કે રાષ્ટ્રનો વિકાસ રુંધાઈ શકે છે.

2. માનસિક આરોગ્ય:

મનુષ્યના વૃદ્ધિ અને વિકાસમાં સ્વસ્થ શારીરિક આરોગ્યની સાથે માનસિક આરોગ્યની જાળવણી પણ થવી જોઈએ. માતાની શારીરિક અસ્વસ્થતા બાળકને જમીન તત્ત્વો મારફતે વારસામાં મળે છે. બાળકને માતા-પિતામાંથી મળતી વારસાગત ખામીઓને કારણે તેને માનસિક સમતુલન ખોરવાઈ જાય છે. સાથોસાથ તેને મળતું વાતાવરણ, કુટુંબની આર્થિક સ્થિતિ, માતા-પિતાના વર્તનવ્યવહારની અસર બાળકના દિલોદિમાગ ઉપર પડે છે અને તેનું માનસિક સ્વાસ્થ્ય ખરોવાઈ છે. બાળક એક વ્યક્તિ તરીકે આ સમાજમાં જન્મે લે છે. જેમ જેમ તેનો વૃદ્ધિ અને વિકાસ થાય છે. તેમ બાળકમાં તેની ઉંમર પ્રમાણે પોતાના જીવન વિશે પોતાની પ્રવૃત્તિઓ વિશે, પોતાના દ્વારા થનાર સામાજિક પ્રદાન વિશે કલ્પનાઓ અને સ્વપ્નાઓ હોય છે. તેને બધું પોતાની રીતે કરવું છે, પણ આમાં પણ જ્યારે તે અવરોધ અનુભવે તો તેની અસર તેના માનસિક જગત ઉપર પડતી હોય છે. શારીરિક માનસિક આવેગોનું વધુ સખત કે વધુ સમય માટે દમન થાય ત્યારે વ્યક્તિ હતાશા, નિરાશા, તાણ, ક્રોધ અનુભવે છે. આ

આવેગોમાંથી જ્યારે પોતે બહાર ન નીકળી શકે ત્યારે માનસિક અસ્વસ્થતા અનુભવે છે. આ ગતિવિધિઓ સામે તેને કુટુંબ, સમાજ તરફથી ઉપેક્ષા મળે ત્યારે જુદા જુદા મનોરોગો સપડાઈ જાય છે. જે વ્યક્તિ માટે તો હાનિકારક છે જ પરંતુ સાથોસાથ સમાજ કે રાષ્ટ્રના વિકાસને પણ નુકશાન લાંબે ગાળે કરે છે.

3. સામાજિક આરોગ્ય:

સમાજ વ્યક્તિને નિયંત્રિત કરે છે. તેની સામે વિકાસ માટેના સ્ત્રોતો ખોલી આપે છે. દરેક સમાજના જુદા જુદા મૂલ્યો, માન્યતાઓ, રૂઢિઓ અને વલણો હોય છે. એ સમાજમાં રહેનાર વ્યક્તિ તે પ્રાણીઓને જાગ્રત કે અજાગ્રત મનથી અપનાવે છે. જો ન અપનાવે તો પોતાની સમાજમાંથી ફેંકાઈ જવાની ભીતિ ધરાવે છે. પોતાનું તેમજ પોતાના કુટુંબીજનોનું જીવનનું સ્તર બદલાઈ જશે એવી ભીતિ ધરાવે છે. પોતાની શારીરિક, માનસિક જરૂરિયાતોની પૂર્તિ કરવા માટે પણ તેને તેના સમાજનો ભય સેવે છે અતથા સમાજવિરોધી કોઈ કૃત્યકર્મ હોય તો હીણતા અનુભવે છે. આ હીણતામાંથી બહાર નીકળવા માટે તે ભ્રષ્ટાચાર, આતંકવાદ, ભેળ-સેળ, ભીખ, વેશ્યાવૃત્તિ, બળાત્કાર, દાણચોરી, સંગ્રહખોરી જેવાં અસામાજિક પ્રવૃત્તિઓ તરફ વળે છે. જેનાથી તેનું સામાજિક આરોગ્ય જોખમાય છે.

વળી, સામાજિક પરંપરાવાદી વિચારો, વ્યવહારોને કારણે પણ આરોગ્ય જોખમાય છે. સગભાઈ માતા, ધાત્રીમાતા, શિશુઅવસ્થા, તેમજ રજસ્વલા સ્ત્રીઓ પર લાદવામાં આવતાં સામાજિક પ્રતિબંધો પણ આરોગ્યને જોખમમાં મૂકે છે.

ભારતીય સમાજવ્યવસ્થામાં જ્ઞાતિ, વર્ણવ્યવસ્થા ઉપર સવિશેષ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. જેની અસર સમુદાયના દબાયેલા અને કચડાયેલા વર્ગ ઉપર પડે છે. આ વ્યવસ્થાની અસર તેમના આરોગ્ય ઉપર પડે છે. જેમ કે ગંદા વિસ્તારમાં તેઓનો વસવાટ હોય છે. ગંદા અને અસુવિધા જન્મ રહેઠાણની વ્યવસ્થા, પીવા માટેના શુદ્ધ પાણીના સ્ત્રોતોનો અભાવ તેમને વેઠવો પડે છે. સમાજના ઉચ્ચવર્ગમાં જે જ્ઞાતિનો સમાવેશ થાય છે. તેઓને ઉપરોક્ત તમામ સુવિધા સહેલાઈથી અને સારી રીતે મળે છે. ઉપરાંત આ સમુદાય દ્વારા કરવામાં આવતી ગંદકી દા.ત. પશુઓના મળમૂત્ર માટે કરવામાં આવતાં ઉકરડાઓ પણ ગામની બહાર અથવા આ સમુદાયનો જ્યાં વસવાટ હોય તે રસ્તા પર ઠાલવવામાં આવે છે. આ બધાં કારણોને લઈને સમાજના આવા ઉપેક્ષિત વર્ગનું સ્વાસ્થ્ય બગડે છે. જ્ઞાતિ સાથે જોડાયેલા વ્યવસાયો પણ વ્યક્તિના સ્વાસ્થ્યને હાની પહોંચાડે છે.

4. આધ્યાત્મિક સ્વાસ્થ્ય:

આધ્યાત્મિક મનુષ્યના જીવનમાં પરિવર્તન લાવનારી અને સમાન રીતે સતત ચાલતી પ્રક્રિયા છે. ધર્મની માફક તે ક્રિયાકાંડ, અંધશ્રદ્ધા કે ધાર્મિક માન્યતાઓ કે રૂઢિઓને દોરવાતી નથી. તેમજ જીવનમાં બનતી ઘટનાઓ સામે કર્મના સિદ્ધાંતોની અસહાયતા ઊભી કરતી નથી, છતાંય તે વ્યક્તિને વધુ સક્રિય બનાવી એક અદ્ભુત, અલૌકિક શક્તિનો અનુભવ કરાવે છે. સામાન્ય વ્યવહારમાં ધર્મ અને આધ્યાત્મિકતા વચ્ચેનો ભેદ સ્પષ્ટ ન હોવાથી આધ્યાત્મિકતા અંગે ઘણી ગેરસમજો પ્રવર્તે છે.

ધર્મનું આધ્યાત્મિક પાસું સશક્તિકરણના સ્ત્રોતરૂપા બને છે. જ્યેર ધર્મનું ક્રિયાકાંડી પાસું દમનકર્તા પણ બની શકે છે. આધ્યાત્મિકતાને કારણે મનુષ્ય શાંતિ અનુભવે છે. જેની અસર તેના શારીરિક-માનસિક વિકાસ ઉપર પડે છે. માનસિક રીતે તાણ, ચિંતા, માનસિક બિમારી અનુભવતા નથી એની અસર તેનાં સ્વાસ્થ્ય ઉપર પડે છે. ઉપરાંત જો અનુભવતા હોય તો જલ્દીથી તે બહાર આવી શકે છે. આધ્યાત્મિકતાને કારણે હરિફાઈ, સ્પર્ધા, દેખાદેખી જેવી નકારાત્મક બાબતોથી બહાર રહી શકાય છે. જે મનુષ્યના આરોગ્ય માટે સુખદાયી બાબત છે.

આધ્યાત્મિકતાને કારણે વ્યક્તિ સમુદાય કે સમાજના પ્રવર્તમાન અનિષ્ટ કે જે વ્યક્તિના સ્વાસ્થ્યને હાનિ પહોંચાડનાર છે. તેમાંથી બહાર આવી શકે છે. પરંતુ જ્યારે વ્યક્તિ જ્યારે આધ્યાત્મિકતાની વાતોને ધર્મને નામે જડ રૂઢિગત ખ્યાલો માને છે ત્યારે આરોગ્ય જોખમાય છે. દા.ત. ગ્રામીણ ક્ષેત્રોમાં આજે પોલિયોના ટીપાં પીવડાવવા માટે ધર્મનું બહાનું આગળ ધરે છે. ટીપાં પીવડાવતાં નથી. આ જ

રીતે જ્યારે સગર્ભા સ્ત્રીની પ્રસૂતા હોસ્પિટલમાં ન કરાવતાં ઘરમાં દાયણ પાસે કરાવવામાં આવે છે. અહીં પણ માતાજીની બાધા છે. એવું કારણ દર્શાવવામાં આવે છે. પરંતુ જ્યારે સુવાવડમાં સ્ત્રી મરી જાય અને બાળક બચી જાય તે સમયે બાળકને સારવાર માટે હોસ્પિટલમાં લઈ જવામાં આવે છે. આ ધર્મને નામે ખોટી માન્યતા છે. જેના લીધે માતામૃત્યુદર વધે છે અને બાળકોમાં કુપોષણનું પ્રમાણ પણ વધે છે.

1.3 પ્રજનન અવસ્થાના જુદા-જુદા તબક્કાઓ:

સ્ત્રી-પુરુષના અંડકોષ અને શુક્રકોષના મિલનથી માતાના ગર્ભાશયમાં રહેતા ગર્ભની જુદી જુદી અવસ્થા, પ્રસૂતિ સમય અને ત્યારબાદ નવજાત શિશુ અને કિશોર અવસ્થાના વિકાસના તબક્કાઓ:

ગર્ભાવસ્થા :

જન્મપૂર્વે ગર્ભાવસ્થા થતાં વિકાસની ત્રણ અવસ્થા હોય છે.

1. રજપિંડ (બીજ) અવસ્થા: ગર્ભાધાનથી બે અઠવાડિયા સુધીનો સમય
2. ભ્રૂણ અવસ્થા: ત્રીજા અઠવાડિયાથી બીજા માસના અંત સુધીનો છ અઠવાડિયાનો સમય
3. ગર્ભાવસ્થા: બીજા માસના અંતથી જન્મ સુધીનો સમય

ટાંકણી માથા કરતાં પણ વધારે સૂક્ષ્મ બીજમાંથી ગર્ભાવસ્થાના નવ માસને અંતે વીસ ઈંચ લાંબા, સાડાત્રણથી ચાર કિલો વજનના બાલ્ય વાતાવણને અનુકૂળ થઈ શકે એવું શરીરબંધારણ અને સંપત્ત ધરાવતાં બાળકનો જન્મ થાય છે. (પ્રજનન અને બાળ સ્વાસ્થ્ય માર્ગદર્શિકા આરોગ્ય અને પરિવાર કલ્યાણ-ગુજરાત)

જન્મ પછી વૃદ્ધિ અને વિકાસને અંતે પુષ્કવયે 165 સે.મી. (યુવતીમાં 150 સે.મી.) ઊંચાઈ અ 60 કિલો (યુવતી 55 કિલો) વજન ધરાવતો સુદઢ બાધાનો યુવક-યુવતી બને છે. (પ્રજનન અને બાળ સ્વાસ્થ્ય માર્ગદર્શિકા આરોગ્ય અને પરિવાર કલ્યાણ-ગુજરાત)

- પ્રસૂતિ સમય
- પ્રસૂતિ સમયથી લઈ પ્રથમ છ માસ
- 7 માસથી 12 માસ
- બીજું વર્ષ
- 30 માસની ઉંમર
- 3 વર્ષ
- 4 વર્ષ અને 5 વર્ષની વય
- ઉત્તર બાલ્યાવસ્થા
- કુમાર અવસ્થા

માણસ જાતમાં આપણે જોઈએ તો ગોરાં સ્ત્રી-પુરુષનું બાળક ગોરું, કાળાં સ્ત્રી-પુરુષનું બાળક કાળું શ્યામ વર્ણનું હોય છે. માણસ જાતમાં અનેક લક્ષણોના પરત્વે વિવિધતા દૃષ્ટિગોચર થાય છે. માણસ માણસ વચ્ચે આ તફાવત કેમ જોવા મળે છે એ અંગે આપણને પ્રશ્ન થાય છે. આ પ્રશ્નના જવાબ હવે આપણે આ પ્રકરણમાં ત્રણ ભાગમાં જોઈશું. મુખ્યત્વે નરમાદા જૈવિય લક્ષણો તેના પ્રજનન બાળકમાં ગર્ભમાં બીજરૂપ અંકુરણ થવાથી જ તેનામાં ઉતરે છે, આને આપણે કહીશું જૈવિય વારસો ત્યારબાદ બાળક જે વાતાવરણમાં ઉછેર પામે છે, તે દરમિયાન તેને મળતાં સામાજિક-સાંસ્કૃતિક-આર્થિક પરિબળોની અસર પણ તેના વ્યક્તિત્વ ઉપર આગવી છાપ છોડે છે. જૈવિક વારસાની સાથોસાથ તેના જીવનકાળ દરમિયાન થતાં સારા-નરસા અનુભવો, તાલીમો વગેરે પણ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે.

વ્યક્તિ જે કાંઈ છે જે કાંઈ પ્રાપ્ત કરે છે તેને સમજાવવા સમાજ વૈજ્ઞાનિકોએ બે ખ્યાલો પ્રસ્તુત કર્યા છે. એક છે અને બીજું છે એટલે કે પ્રકૃતિ, ઉછેર, વારસો અને વાતાવરણ.

મનુષ્યના જીવનમાં ગર્ભાધાનથી માંડી જીવનના અંતકાળ સુધી દરેક પળે વારસો અને વાતાવરણના પરિબલની આંતરક્રિયા સતત ચાલુ હોય છે. બાળક જન્મબાદ મનુષ્ય વૃદ્ધિના જુદાં જુદાં તબક્કામાંથી પસાર થાય છે. જે પૈકી નીચે મુજબ છે.

બાળકના વૃદ્ધિ-વિકાસની પ્રક્રિયા જન્મબાદ પુષ્પવય સુધી ચાલુ રહે છે. વ્યક્તિના જીવનકાળને શારીરિક સમયકાળ મુજબ જુદી જુદી અવસ્થાઓમાં વિભાજિત કરવામાં આવ્યા છે. આ તબક્કાઓ પરસ્પર એકબીજાને સ્પર્શે છે. સામાન્યતઃ આ અવસ્થાઓને પાંચ તબક્કામાં દર્શાવવામાં આવે છે.

1. શિશું અવસ્થા: જન્મથી 18 માસની ઉંમર. આ સમયગાળામાં બાળકના સજાતંત્રનો પૂરેપૂરો વિકાસ થાય છે.
2. બાલ્યકાળ: 18 માસની ઉંમરથી 12 વર્ષની ઉંમર. આ સમયમાં બાળક પુષ્પ બનવાના તબક્કામાં પ્રવેશે છે અને મહત્વનાં કૌશલ્યો શીખે છે.
3. તારુણ્ય: 13 થી 20 વરસનો સમયગાળો. આ ગાળામાં વ્યક્તિ શારીરિક માનસિક, જાતિય, રીતે પુષ્પ બનવાની દિશા તરફ આગળ વધે છે અને ત્યારબાદ તે એક સ્વતંત્ર વ્યક્તિ તરીકેની ઓળખ પ્રાપ્ત કરે છે.
4. પુષ્પવય તેમજ પ્રૌઢ અવસ્થા: 21 થી 40 વર્ષની ઉંમર. યુવાવસ્થા દરમિયાન પોતાન જીવન તથા વ્યવસાયમાં સ્થિર થવાનું મહત્વનું કામ હોય છે. લગ્ન તથા બાળ ઉછેર વગેરેમાં પોતાનું યોગદાન આપવાનું હોય છે. સમાજમાં પોતાનું આગવું સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે અને તેને ટકાવી રાખવા પ્રયત્ન કરે છે. પ્રૌઢ અવસ્થાનો સમયગાળો 41 થી 60 વર્ષ સુધીનો ગણાવી શકાય, જેમાં સામાજિક જવાબદારી વધે છે. કુટુંબ, સમાજ, રાષ્ટ્ર પ્રત્યે તેની જવાબદારી વધતી જાય છે. પોતાના સંતાનોના લગ્ન, ભણતરના પ્રશ્નો ઉકેલવાની તેની મહત્વની જવાબદારી આ અવસ્થા દરમિયાન હોય છે.
5. વૃદ્ધાવસ્થા: 60 વર્ષથી મૃત્યુ સુધીની ઉંમર. વૃદ્ધાવસ્થા શારીરિક નબળાઈ આપે છે. નિવૃત્તિને લીધે આર્થિક પ્રશ્નો પણ નડે છે. ઘણા વૃદ્ધો માટે વૃદ્ધાવસ્થા કેમ વિતાવવી તે પણ ગંભીર બની જાય છે. વૃદ્ધાવસ્થામાં જીવનસથીનું મૃત્યુ વસમો આઘાત સાબિત થાય છે. ઘણીવાર પેઢી વચ્ચેના અંતરને કારણે પણ વૃદ્ધોને નવી પેઢી સાથે સંઘર્ષ થાય છે.

વિકાસની પાંચ અવસ્થાઓ અને તે માતાના ગર્ભમાં જ્યારે બાળકનું બીજરૂપે અંકુરણ થાય છે તે સમયથી સગર્ભા માતાનું અને ત્યારબાદ નવજાત શિશુની કાળજી લેવાવી જોઈએ. જેને ભારત સરકારના પ્રજનન અને બાળ સ્વાસ્થ્ય કાર્યક્રમ અને માતૃબાળ સ્વાસ્થ્ય કાર્યક્રમો સૂચવ્યાં મુજબ દર્શાવવામાં આવ્યા છે.

આમ, મનુષ્યના વૃદ્ધિ અને વિકાસના તબક્કાને અલગ-અલગ પાંચ ભાગોમાં વહેંચવામાં આવી છે. આ જ રીતે ગર્ભાવસ્થાને ત્રણ તબક્કામાં વર્ગીકૃત કરવામાં આવી છે. જેમાં ગર્ભાધાનથી બે અઠવાડિયા સુધીનો સમય રજપિંડ, ત્રીજા અઠવાડિયાથી બીજા માસના અંત સુધીનો છ અઠવાડિયાનો સમય ગર્ભાવસ્થામાં અંતે

(અ) ગર્ભાવસ્થા :

બાળકના જીવનની શરૂઆત ગર્ભાધાનથી થાય છે. ગર્ભાધાનના સમયથી જ બાળકની કુદરતી વૃદ્ધિ પામવાની શરૂઆત થઈ જાય છે, જે જન્મ પછીપણ ચાલુ રહે છે. જે પુષ્પવયે ચરમસીમાએ પહોંચે છે. બાળક ગર્ભાધાન સમયથી જ માતા-પિતા પાસેથી જૈવિક બીજ રૂપે વારસો પ્રાપ્ત કરે છે. ગર્ભાધાનથી જન્મ સુધીના પુરા નવ માસ કે 280 દિવસનો કાળ જન્મપૂર્વેનો ગાળો કહેવાય છે.

આમ, બાળકને ગર્ભાધાનથી માંડી જન્મ સુધી અને ત્યારબાદ મૃત્યુ સુધી તે જુદી જુદી અવસ્થામાંથી

પસાર થાય છે, પરંતુ ગર્ભાધાનથી માંડી તરુણાવસ્થા સુધી તેનામાં ફેરફાર થતાં રહે છે. વિકાસની આ અવસ્થાઓને જુદાં જુદાં મનોવૈજ્ઞાનિકોએ સિદ્ધાંતો દ્વારા સમજાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. જેમાં સૌ પ્રથમ વારસાની પ્રક્રિયાને સમજવાનો પ્રયત્ન કરીશું.

(i) વારસા (અનુવંશ) ની પ્રક્રિયા :

સ્ત્રી અને પુરુષ શારીરિક રીતે પરિપક્વ બને ત્યારે પુરુષના જનન અવયવોમાં શુક્રબીજો અને સ્ત્રીના અંડાશયમાં સ્ત્રીબીજ તૈયાર થાય છે. આ પુરુષબીજ અને સ્ત્રીબીજનું મિલન થાય તો તેમાંથી એક નવો કોષ તૈયાર થાય છે, જેને ફલિત અંડકોષ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. બાળકનું જીવન આ ફલિત અંડકોષથી શરૂ થાય છે. આ અંડકોષમાં એક કેન્દ્ર હોય છે. અને બહારની બાજુએ કોષરસનું આવરણ હોય છે. આ ફલિત અંડકોષ જેનાથી મનુષ્ય જીવનો આરંભ થાય છે. બંનેના કોષણાં 23 રંગસૂત્રોની જોડ આવેલી હોય છે. આ રંગસૂત્રોનો આકાર દોરા જેવો હોય છે. જેમાં ડીઓક્સીરીબોઝ, ન્યૂકલિક એસિડના ઘટકો આવેલા હોય છે. આ રંગસૂત્રોમાં 3000થી વધુ જનીનતત્વો હોય છે.

માતા-પિતા અને પૂર્વજોના ગુણો બીજમાં ઉતરે છે. આ જનીનતત્વો એ વારસાના વાહક છે. આ રીતે જોઈએ તો ફલિત અંડકોષમાં જનીનતત્વો અને રંગસૂત્રો દ્વારા જે જૈવિક લક્ષણોનું વહન થાય છે તે વારસો છે. સ્ત્રી અને પુરુષના શારીરિક મિલનથી અંડકોષ અને શુક્રકોષમાં રહેલા આ 23 સૂત્રોના સંયોજનથી બાળકનું બીજ નંખાય છે. પિતા અને માતા દ્વારા ફલિત થયેલો અંડકોષ કયાં 46 રંગસૂત્રોનું એકમ ધરાવશે તેની શક્યતા 600 કરોડમાંથી એક હશે.

ગર્ભાધાન સમયે બીજ સ્વરૂપે બાળકને જે વારસો મળ્યો હોય તેને બદલી શકાતો થી. માતા-પિતાનો વારસો બાળકને મળે છે, પરંતુ આવનાર બાળક રંગ, રૂપ, કદ આંખની કીકીનો રંગ, બુદ્ધિ વગેરેમાં માત્ર માતા-પિતાના વારસાનો જ વાહક બને એવું જોવા મળતું નથી. બાળકના ઘડતરમાં માતા-પિતા ઉપરાંત ઊભયપક્ષના પિતામહ, પિતામહી માતામર, માતામહી એમ અનેક પેઢીના પૂર્વજોનો ફાળો જોવા મળે છે.

આમ, ગર્ભબીજરૂપે વૃદ્ધિ પામતા બાળકને તેના માતા-પિતા તેમજ બન્ને પક્ષના પૂર્વજ તરફથી મળતાં આનુવાંશિક વારસાએ ખૂબ મહત્વનું પરિભળ છે.

(ii) જનીનતત્વો:

જનીનતત્વો એ વારસાના વાહક છે. જનીનતત્વોના લીધે જ દરેક માનવી બીજા બધા જેવો દેખવામાં મળતો આવે છે કે જુદો પણ દેખાય છે. આ જનીનતત્વો સંગઠનના આધારે એક જ માતા-પિતાના બે શારીરિક લક્ષણોમાં સમાનતા કે ભિન્નતા જોવા મળે છે. અહીં વિશેષમાં એ વાત ખાસ યાદ રાખવું કે ફલિત અંડકોષમાં રંગસૂત્રો અને જનીનોના સંગઠનની અનેક સંભાવનાઓ છતાં એક જ માતા-પિતાથી ફલિત અંડકોષોનાં સંતાનોમાં અમુક રંગસૂત્રો, જનીનો સમાન તો હોય જ છે. આ જનીનતત્વો બે પ્રકારે હોય છે. 1 પ્રભાવી, 2. પ્રચ્છન્ન

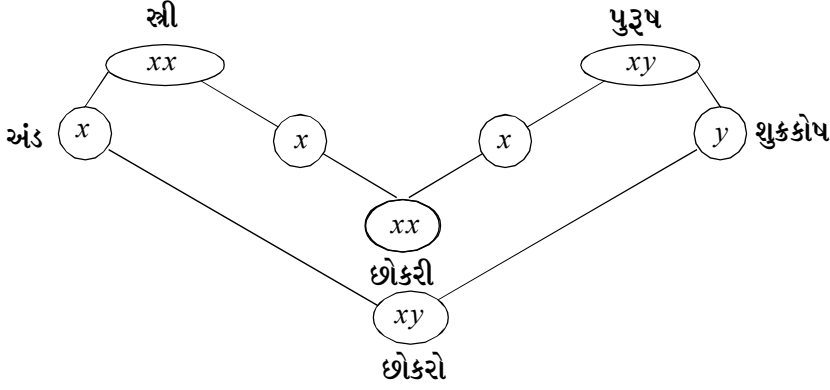
પ્રભાવી જનીનના તમામ લક્ષણો બાળકમાં આવે છે. આમ રંગસૂત્રોમાં રહેલા જનીનોના પ્રભાવી અને પ્રચ્છન્ન લક્ષણોને આધારે બાળકના શારીરિક લક્ષણો તેમજ માનસિક શક્તિ નિર્માણ થાય છે. વારસામાં ઉતરેલાં લક્ષણો જૈવિય પ્રક્રિયા તેની અનેક વિશિષ્ટતાઓ પરિણામે પેઢી દર પેઢી સંક્રમિત થતાં હોય છે. કેટલીક વખત અપવાદરૂપે વિશેષ પરિસ્થિતિઓને કારણે જનીનમાં પરિવર્તન આવે એવું પણ બને છે.

(iii) જનીનતત્વોની વિકૃતિઓ:

કોઈકવાર સ્ત્રીબીજ અને વીર્યકણો જોડીમાંના બંને રંગસૂત્રોને ધારણ કરે અને બીજા જોડીમાં રંગસૂત્ર ન રહે, કોઈકવાર વિભાગીકરણ વખતે રંગસૂત્ર તૂટી જાય અને એનો એક અંશ બીજા જોડાણમાં વધારાના કોષ તરીકે દાખલ થાય અને પહેલાં જોડાણમાં તેની ખોટ રહે તેવા સંજોગોમાં જો ફલીનીકરણની પ્રક્રિયામાં જો આવું ખામીવાળું રંગસૂત્ર ભળી જાય તો તેવા સંજોગોને કારણે જન્મેલ બાળકમાં વિકૃતિ કે ખોડખાંપણ ઉપજી શકે છે. આ ખોડખાંપણ, વિકૃતિઓ તેના સમગ્ર વર્તનવ્યવહારને અસર કરે છે.

(iv) બાળકની જાતિનિર્માણ:

હકીકતો દ્વારા એ સ્પષ્ટ છે કે સગર્ભા માતાના ક્રૂપેથી અવતરનાર બાળક છોકરો થશે કે છોકરીએ જનીનતત્વોને આધારે નક્કી થાય છે. સ્ત્રીબીજમાં જે રંગસૂત્રો જોવા મળે છે. એ તમામ રંગસૂત્રો કહેવાય છે. જ્યારે પુરુષમાં છેલ્લું લિંગવિષયક રંગસૂત્ર એ બે પ્રકારે હોય છે. અને અને રંગસૂત્રોનું મિલન થાયતો આવનાર બાળક જાતિએ છોકરી હોય, જ્યારે અને રંગસૂત્રોનું મિલન થાય તો છોકરો જન્મે છે. આમ આવનાર બાળકની જાતિએ પુરુષના રંગસૂત્રોને આધારે જ નક્કી થાય છે.

આમ, ગર્ભમાં છોકરા વિકસી રહ્યો છે છોકરી તેનો નિર્ણય કયા પ્રકારના શુક્રકોષનું અંડકોષ સાથે મિલન થાય તેના પર જ આધાર રાખે છે. આ મિલન એક સંભાવના છે. તેથી બાળકની જાતિ નક્કી કરવાનું સ્ત્રીન હાથમાં નથી કે પુરુષના હાથમાં પણ નથી છતાં આ ઘટનાનો આધાર પુરુષના શુક્રકોષ જ છે, સ્ત્રીઅંડ નહીં.

કેટલીક વખત સ્ત્રીના અંડાશયમાં બે બીજનું ફલીનીકરણ થાય અને તે વીર્ય સાથે સંસર્ગમાં આવે તો બે બાળક આવવાની સંભાવના વધે છે. જે જુદી જુદી કોથળીઓમાં પાંગરે છે. કેટલીક વખત એક અંડકોષ બેમાં વિભાજન થાય ત્યારે બે કોષો એક એકમને બદલે બેમાં વિભાજન થાય ત્યારે એક જ બીજમાંથી બે ગર્ભ બંધાય અને બંને એક જ કોથળીમાં પાંગરે આ રીતે એક સાથે બે ત્રણ ચાર બાળકો એક સાથે જન્મી શકે છે.

આ જ રીતે જનીનતત્વો દ્વારા વારસામાં માતા-પિતા પિતામહ, પ્રપિતા-પ્રમાતાના આનુવાંસિક ગુણો, રોગ વગેરે બાળકને રોષના જણાવ્યા મુજબ વ્યક્તિએ જીવન દરમિયાન કેળવેલી અને પેઢીઓ સુધી જળવાયેલી ટેવો-કુટેવોના પરિણામે શરીરમાં ઉત્પન્ન થતી રાસાયણિક પ્રક્રિયાઓની સૂક્ષ્મ અસરો રંગસૂત્રો ઉપર થાય છે અને તેની અસર જનીનો ઉપર થાય છે. વળી, ગર્ભસ્થ માતાના સારાં-માઠા અનુભવો, પ્રવૃત્તિઓ કે આવેગોની સીધી કે આડકતરી અસર ગર્ભના શરીર-માનસ ઉપર થાય એવો કોઈ મજાતંતુકીય સંબંધ નથી.

(બ) ગર્ભસ્થ શિશુમાં વાતાવરણનો ફાળો:

ગર્ભસ્થ શિશુ વારસામાં મળતાં જનીનતત્વો તેના શારીરિક અને માનસિક બંધારણને ઘડે છે. એજ રીતે નવજાત શિશુ કે બાળકનો જે વાતાવરણમાં ઉછેર કરવામાં આવે છે એ કૌટુંબિક, સામાજિક ભૌગોલિક વાતાવરણ પણ તેના વિકાસ ઉપર અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. માતાના ગર્ભમાં રહેલ બાળક ઉપર માતાની શારીરિક માનસિક સ્થિતિ ખોરાક, તેના દ્વારા લેવામાં આવતી દવામાં, કુટુંબના અન્યો વ્યક્તિઓનાં સંબંધોની સારી ખરાબ અસર બાળક ઉપર પડે છે. બાળકના ભાવનાત્મક પાસાંઓના વિકાસ માટેની તમામ સવલતો તેને વાતાવરણમાં મળે છે. સૌપ્રથમ સર્વ બાબતો વડીલો, આડોશી-પાડોશી, મિત્રો પાસેથી શીખે છે.

આથી બાળકના શારીરિક માનસિક, ભાવનાત્મક વિકાસ માટે વાતાવરણનો ફાળો તેને મળતાં જનીનગત વારસા જેટલો મહત્વનો અને અસરકારક છે. જેને સમજાવ મનોવૈજ્ઞાનિક દ્વારા કરવામાં આવેલ અમલા અને કમલાના પ્રયોગનું ઉદાહરણ ઘણું બધું કહે છે.

ગર્ભસ્થ શિશુ અને વાતાવરણ :

બાળકના બીજધારણથી લઈ જન્મ સુધી કે જન્મ બાદ તેને મળતાં ભૌતિક કે મનોવૈજ્ઞાનિકની વાતાવરણની અસર તેના વિકાસ ઉપર અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. ફલિત થયેલ અંડકોષ ધીમે ધીમે ભ્રૂણ અને પછી ગર્ભ તરીકે માતાના ગર્ભાશયમાં વૃદ્ધિ-વિકાસ પામે છે. ગર્ભાશયનું વાતાવરણ દરેક ગર્ભ માટે અજોડ અને વિશિષ્ટ હોય છે. જન્મપૂર્વેની અવસ્થામાં ગર્ભાશયનું વાતાવરણ બાળકના વિકાસને અસર કરે છે. માતાના શરીરની અંદર થતાં રાસાયણિક ફેરફારો ગર્ભાવસ્થા દરમિયાન થતું ગર્ભપરીક્ષણ, માતા થતાં વિવિધ રોગો અને તેના ઉકેલ માટે લેવાતી દવાઓ, માતાનો ખોરાક વગેરે ગર્ભસ્થ શિશુ ઉપર અસર પહોંચાડે છે. માતાને કોઈ અકસ્માત થાય અને તેના ગર્ભાશયમાં કોઈ ઈજા થાય તો તેની સીધી અસર બાળકના શારીરિક બંધારણ ઉપર પડે છે. ગર્ભની વૃદ્ધિ પ્રક્રિયા દરમિયાન ગર્ભના કોષોના સંખ્યા વધે છે. આ કોષોના પરસ્પર સંબંધની રાસાયણિક અસર વિકસતા ગર્ભ ઉપર પડે છે. આ આંતર સંબંધોમાં વિકૃતિઓ પેદા થાય અનેક બીજી માઠી અસરો ગર્ભસ્થ શિશુ ઉપર પડે છે.

જન્મ પછીનું વાતાવરણ એટલે ભૌતિક અને સામાજિક જગતની વર્તન પર અસર કરનારું સૌથી અગત્યનું પ્રભાવક પરિબળ છે. આ બાબતોની સીધી અસર બાળકના શારીરિક તેમજ માનસિક બંધારણ ઉપર પડે છે. તેની છાપ બાળમાનસના વ્યક્તિત્વ ઉપર છવાય જાય છે. આબોહવાની અસર પણ અંતઃસ્ત્રાવી ગ્રંથિ ઉપર પડતી હોય છે. દા.ત. ભારત જેવાં ગરમ આબોહવાવાળા દેશમાં જાતિય વિકાસ ઝડપથી તરુણોમાં ખૂબ વહેલી ઉંમરે જોવા મળે છે. જે ઠંડા પ્રદેશોમાં મોટી ઉંમરે જોવા મળે છે. માનસિક બંધારણ પણ આબોહવા ભાગ ભજવે છે. બુદ્ધિ શક્તિ વારસામાં મળી હોય, પરંતુ તે મુજબ તેનો યોગ્ય વિકાસ વાતાવરણ અનુસાર થાય છે. જ્યાં બાળકને તેના વર્તન વ્યવહાર માટે પૂરતું સ્વાતંત્ર્ય અને પ્રેમભર્યો ઉછેર મળ્યો ત્યાં તેની બુદ્ધિ કાર્યશીલ રહે અને વિકાસ સારો થાય છે. અયોગ્ય અને બંધિયાર વાતાવરણમાં બાળકની બૌદ્ધિક શક્તિ કુંઠિત બને છે. બાળકની જ્ઞાનેન્દ્રિયોના વિકાસમાં, વાતાવરણનો ફાળો અગત્યનો છે. બે બુદ્ધિશાળી સ્ત્રી-પુરુષ વચ્ચે પ્રજનન થાય તો તેમની સંતતિ બુદ્ધિશાળી હોવાની શક્યતા ઘણી વધી જાય છે.

સારાંશમાં કહી શકાય છે કે ગર્ભસ્થ શિશુના વિકાસમાં માત્ર વારસો કે માત્ર વાતાવરણ જવાબદાર નથી, વારસા અને વાતાવરણ બંનેની જરૂરિયાત છે. વારસો ગમે એટલો ભવ્ય હોય, પરંતુ જો વાતાવરણ નકારાત્મક મળે તો બાળકના વિકાસમાં તેની અસર પડ્યા વિના રહેતી નથી.

આ વારસાનું કાર્ય સર્જનાત્મક છે અને વાતાવરણનું કાર્ય વિકાસાત્મક છે. જો બાળવિકાસમાં અગત્યના આ પાસાંનું ધ્યાન રાખવામાં આવે તો સમાજમાં માતામૃત્યુદર, બાળમૃત્યુદરને પણ ઘટાડી શકાય છે. એ અંગે સમાજમાં સંપૂર્ણ સભાનતા અને સંવેદના કેળવવાની જરૂર છે. આ માટે મૃત્યુદર માતા મૃત્યુદર અને બાળમૃત્યુદર એટલે શું તે થવા માટેના કારણો કયા હોઈ શકે તેમજ ભારત અને ગુજરાતમાં તે અંગેની સ્થિતિ કેવી છે એ બતાવવાનો પ્રયાસ હવેના મુદ્દામાં કરવામાં આવ્યો છે.

દર હજારની વસ્તીએ એકમ વિસ્તારમાં દર વર્ષે મરતી વ્યક્તિની સંખ્યા એટલે તે વિસ્તારનો મૃત્યુદર. મૃત્યુદર એ જુદી જુદી વયમાં થતા વ્યક્તિના મૃત્યુનું એકંદરે માપ બતાવે છે. અહીં બાળમૃત્યુ માટે માતાનું સ્વાસ્થ્ય અને જન્મ વખતે બાળકની સ્થિતિ વગેરે પરિબળો જવાબદાર છે. માતા મૃત્યુ માટે જૈવિક પરિબળ, ભૌતિક પરિબળ, રાસાયણિક (પર્યાવરણ) પરિબળ આરોગ્ય વિષયક પરિબળ, આર્થિક પરિબળ, સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક પરિબળો ખૂબ અસર કરતાં હોય છે. સ્ત્રીની પ્રસુતાવય એટલે કે 15 થી 40 વર્ષમાં મૃત્યુ વધુ થાય છે. સ્ત્રી બાળકને જન્મ આપે છે એ સંદર્ભે 0 થી 15 વર્ષમાં સ્ત્રીના આરોગ્યની કાળજી યોગ્ય રીતે લેવાતી નથી. 15 થી 35 વર્ષ દરમિયાન ઉપરોક્ત પરિબળો ઉપરાંત માતૃત્વના કારણે સ્ત્રી મૃત્યુદર વધે છે. શહેર કરતાં ગ્રામીણ વિસ્તારમાં માતા અને બાળમૃત્યુદર વધુ જોવા મળે છે.

વિશ્વમાં અને ભારતમાં સ્ત્રી અને બાળમૃત્યુમાં આરોગ્યવિષયક પરિબળમાં કુપોષણ મહત્ત્વનું પરિબળ છે.

ફાઓ ના એ અહેવાલ પ્રમાણે વિશ્વમાં 460 મિલિયન લોકો કુપોષણથી પીડાય છે. જ્યારે ડો. સુખાંતમેના અહેવાલ પ્રમાણે ભારતમાં 250 મિલિયન લોકો કુપોષણથી પીડાય છે. વિશ્વમાં દરરોજ 35000 માણસો ભૂખમરાતી મૃત્યુ પામે છે. જે દર મિનિટે 24 વ્યક્તિ મરે છે. જેમાં 18 તો બાળકો છે. આનાથી થતાં મૃત્યુને અટકાવવા વિકસિત દેશોએ કાબુ મેળવ્યો છે.

કુપોષણને કારણે ક્વાશિયારકોર, મેરાસમસ ક્ષારો અને પ્રજીવકોની ખામી જેને કારણે બેરીબેરી, અંધત્વ, હાડકાં નબળાં પડવાં (સ્ટિયો-મેલેશિયા) સુકતાન (રેકેટ્સ), ગોઈટર, દેહનો સોજો, હોજરીમાં ચાંદા, ફ્લોરોસિસ, લેથીઝિમ, મૂત્રપિંડમાં પથરી, આંખ અને ચામડીના રોગો થાય છે. પોષણની ખામીથી વિવિધ રોગો થાય છે. બાળમૃત્યુ દર વધે છે. વધુ રોગો થવાથી શરીરમાં રચનામાં ખામી સર્જાય છે અને વ્યક્તિ મૃત્યુ પામે છે. આ ઉપરાંત પ્રદૂષિત હવા, પ્રદૂષિત પાણી ગંદાવસવાટો સામાજિક રૂઢિ, માન્યતાઓ અને વલણો પણ આરોગ્યને હાની પહોંચાડે છે. જેની અસર સગર્ભા, ધાત્રીમાતા કે બાળક ઉપર પડે છે. જેને કારણે પણ માતા મૃત્યુદર કે બાળ મૃત્યુ વધવા પામે છે.

(ક) બાળમૃત્યુદર એટલે શું

દર હજાર જીવિત જન્મ પૈકી પ્રથમ વર્ષમાં મરતાં બાળકોની સંખ્યા એટલે બાળમૃત્યુદર.

બાળમૃત્યુના કારણો:

1. પરિપક્વ બાળજન્મ, 2. શ્વાસમાં ચેપ, 3. કુપોષણ, 4. ઝાડા, શ્વાસ ઊલટી અને ખેંચ

માતામૃત્યુ દર:

માતા મૃત્યુદર એટલે ગર્ભાવસ્થાના પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ કારણે દર સો હજાર પ્રસૂતિ દીઠ માતાના મૃત્યુનું પ્રમાણ. વિશ્વ કરતાં ભારતમાં માતા મૃત્યુ દર ઘણો ઊંચો છે. કારણ કે સ્ત્રીઓ પ્રસૂતિ પૂર્વેની અને પ્રસૂતિ દરમિયાનની સારવાર નિષ્ણાંત પાસે લેતી નથી, સમયસર અને યોગ્ય પોષણ મળતું નથી, પ્રસૂતિ સમયે સ્વચ્છ વાતાવરણનો અભાવ, ગર્ભપાત, ગર્ભની વિકટ પરિસ્થિતિ, સોજા, લોહીનું વધુ દબાણ, લોહની ફિક્કાસ, પ્રસૂતિ સમયે અતિ રક્તસ્રાવ, ગર્ભાવસ્થામાં આડું કે ત્રાંસુ બાળક હોવું (સુવારોગ) સુવાવડનો ચેપ વગેરે જેવાં તબીબો કારણો માતા મૃત્યુદર વધે છે.

માતૃમૃત્યુના સામાજિક કારણો જોએ તો (1) બાળકના જન્મ સમયે માતાની વય (2) સુવાવડની સંખ્યા (3) કુપોષણ (4) ગરીબી (5) નિરક્ષરતા (6) અજ્ઞાન અને વહેમ (7) બિનતાલીમી દાયણો પાસે સુવાવડ (8) સ્વચ્છતાની ખામી (9) રૂઢિ-રિવાજ વગેરે સામાજિક કારણો પણ માતા મૃત્યુ માટે જવાબદાર પરિબળ છે.

ભારતમાં જન્મદર 1951માં 40.8 પ્રતિ હજાર હતો, જે જે ઘટીને 2001માં 9 પ્રતિ હજાર વ્યક્તિ થયો. ગુજરાતમાં મૃત્યુદર 2001-02માં 7.7 હતો. જ્યારે ભારતનો 0.5 બાળમૃત્યુદર 2011માં 59, 2012માં 56 અને 2013માં 56 જેટલો રહેવા પામ્યો છે. (સ્ત્રોત:) 2013 પ્રમાણે ભારતના બાળકની જન્મસમયે 6.4 જેટલો રહ્યો છે.

ભારતનો જન્મદર 2009માં 22.5 હતો. ગ્રામીણ અને શહેરના સંદર્ભમાં જોઈએ તો અનુક્રમે 24.1 અને 18.3 હતો. જ્યારે મૃત્યુદર 9.3 અને ગ્રામીણ અને શહેરી સંદર્ભ અનુક્રમે 7.8 અને 5.8 હતો. ગુજરાતનો જન્મ દર 2008માં 22.6 હતો. ગ્રામીણ ગુજરાતમાં 24.1 અને શહેરી વિસ્તારમાં 20.3 હતો, જ્યારે મૃત્યુદર 6.9 હતો. ગ્રામીણ વિસ્તારનો 8.0 અને શહેરી વિસ્તારમાં 5.4 મૃત્યુદર જોવા મળ્યો હતો. શિશુ મૃત્યુદર જોઈએ તો 2009માં 50 હતો. ગ્રામીણ ભારતમાં 55 અને શહેરી વિસ્તારમાં 34 હતો. ગુજરાતમાં આ દર 48 અને ગ્રામીણ વિસ્તારમાં 55 અને શહેરી વિસ્તારમાં 33 જોવા મળ્યો હતો.

રાષ્ટ્રીય કુટુંબ સર્વે-3 માં જણાવ્યા મુજબ નવજાત શિશુ મૃત્યુદર અને બાળમૃત્યુદર જાતિ મુજબ નીચે પ્રમાણે જોવા મળે છે. નવજાતશિશુઓમાં પુલિંગ શિશુઓનો મૃત્યુદર 56.3 અને સ્ત્રીલિંગ નવજાતશિશુનો મૃત્યુદર 57.7 હતો. જ્યારે બાળકોના મૃત્યુદરમાં છોકરીઓનું પ્રમાણ 22.9 અને

છોકરાઓનું પ્રમાણ 14.2 હતું. આ અંકો દર્શાવે છે કે પુરુષ બાળકનું મહત્વ આજે ભારતના દરેક સમાજમાં જોવા મળે છે. માનવવિકાસ આંકની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો વિશ્વમાં ભારતનો ક્રમ 135મો જોવા મળે છે.

(ડ) માતા અને બાળમૃત્યુદર અટકાવવાના પગલાં

1. માતા અને બાળકના આહાર-પોષણ અંગે સમજ
2. સ્તનપાન અંગેની રૂઢિગત માન્યતામાં સુધારણા
3. રસીકરણ માટે જાગૃતિ
4. અંગત અને સામાજિક સ્વચ્છતાની સમજણ
5. સ્વચ્છ પાણીનું મહત્વ
6. વસ્તી શિક્ષણ
7. કુટુંબ શિક્ષણ
8. પ્રજનન સ્વાસ્થ્યની સમજણ
9. બાળકોના ઝાડા અટકાયત અને સારવાર
10. બાળકોના શ્વસનતંત્રના રોગો અટકાયત અને સારવાર
11. મેલેરિયા, ક્ષયરોગ, રક્તપિત અને રાષ્ટ્રીય કાર્યક્રમો અંગે સમજણ
12. મોડા લગ્નનું મહત્વ

આમ, માતૃબળ કલ્યાણની સેવાઓમાં સગર્ભાવસ્થા દરમિયાનની, પ્રસૂતિ દરમિયાનની તથા પ્રસૂતિ પછીની અવસ્થાઓમાં સ્ત્રી તથા બાળકોને પોષણ મળે તે હેતુથી વિના મૂલ્યે તપાસ, સંભાળ સારવાર અને પૂરક-પોષક ભોજન તથા દવાઓનું આયોજન થયું છે. બાળરસીનો કાર્યક્રમ પણ સરકારશ્રીએ સઘન બનાવ્યો છે. દા.ત. ભારતમાંથી પોલિયોને નાબૂદ કરવા માટે સરકારે અભિયાન ઉપાડ્યું છે. આજે ભારતને પોલિયો નાબૂદ રાષ્ટ્ર તરીકે જાહેર કર્યું છે. આ અગાઉ શીતળા અને ક્ષય માટે પણ આ જ રીતે અભિયાન-ઝુંબેશ હાથ ધરવામાં આવી હતી. આ સરકાર અનેક પ્રકારના દૃશ્ય-શ્રાવ્ય સંચારમાધ્યમાં કે પ્રિન્ટ મીડિયાનો પણ ઉપયોગ કરે છે. ખાસ કરીને જનસમુદાયમાં આ અંગે જાગૃતિ આવે આ અંગે સર્વ નાગરિકની સમજ વિકસે અને તે અંગે વધું સભાન અને સંવેદનશીલ બને.

1.4 ઉપસંહાર

આમ, પ્રજનનકાળ અવસ્થાના ગાળો ઘણો લાંબો છે. એ સમયગાળા દરમિયાન શારીરિક વિકાસની સમજ અને તેની સાથે સંકલાયેલ મનોવૈજ્ઞાનિક તબીબી જ્ઞાનની પણ યોગ્ય સમજ કે શિક્ષણ હોવું અતિ આવશ્યક છે. તો જોખમો ન ટાળી શકાય છે. આ માટે માસિક ધર્મ અને તે માટેની યોગ્ય કાળજી, સંકમિત રોગો અંગેની સંપૂર્ણ જાણકારી રાખવામાં આવે તો પ્રજનન અવસ્થાના જોખમોથી બચી શકાય છે.

એકમ-1 માં આપણે વિકાસ અને માનવવિકાસની સમજ મેળવવાનો પ્રયાસ કર્યો. માનવવિકાસમાં દરેક નાગરિકને તેના વિકાસ માટે યોગ્ય તક મળે તે માટે તે સંપૂર્ણ સક્ષમતાનો સમાવેશ થાય છે. માનવવિકાસમાં દરેક નાગરિક સારું આરોગ્ય, શિક્ષણ, સારો ખોરાક, રહેઠાણ વગેરેની પ્રાપ્તિ થવી જોઈએ. જેનાં માટે ભારતમાં રાષ્ટ્ર એ જવાબદાર પરિબળ બંધારણની દૃષ્ટિએ છે. જેમાં જ્ઞાતિભેદ અને જ્ઞાતિભેદની કોઈ શક્યતા નથી. માનવવિકાસ માટે આરોગ્ય એ ખૂબ જ અગત્યનું પરિબળ છે. કુપોષિત માતા અને બાળક રાષ્ટ્રના વિકાસમાં બાધારૂપ છે. જેના નિવારણ માટે રાષ્ટ્રના આરોગ્ય અને પરિવાર કલ્યાણના વિભાગો દ્વારા પ્રયાસો કરવામાં આવી રહ્યા છે. છતાં માનવવિકાસની દૃષ્ટિએ 2019માં ભારતનો ક્રમ 129મો છે જે ઘણું બધું કહી જાય છે. સારા આરોગ્ય માટે સામાજિક, શારીરિક, માનસિક આરોગ્ય પ્રત્યે ધ્યાન અપાવવું જોઈએ. સગર્ભામાતા, ધાત્રીમાતા, નવજાત શિશુની યોગ્ય કાળજી લેવાવવી જોઈએ.

1.5 તમારી પ્રગતિ ચકાસો (MCQs)

પ્રશ્ન:1 યુ.એન.ડી.પી. ના 2019ના અહેવાલ પ્રમાણે ભારતનો માનવ-વિકાસની દ્રષ્ટિએ વિશ્વમાં _____ મો ક્રમ છે.

(અ) 135 (બ) 137 (ક) 129

પ્રશ્ન:2 _____ ના વર્ષમાં વિશ્વ આરોગ્ય સંસ્થાએ આરોગ્યને મૂળભૂત માનવ અધિકાર તરીકે જાહેર કરેલ છે.

(અ) 1975 (બ) 1977 (ક) 1978

પ્રશ્ન:3 પુત્ર વયે યુવકોની ઊંચાઈ સામાન્ય રીતે આશરે _____ સેમી. જેટલી હોય છે.

(અ) 165 (બ) 170 (ક) 175

પ્રશ્ન:4 ગર્ભાધાનથી માંડીને બાળકના જન્મનો સમય સામાન્ય રીતે _____ દિવસનો હોય છે.

(અ) 265 (બ) 240 (ક) 280

પ્રશ્ન:5 રંગસૂત્રોમાં _____ થી વધુ જનીનતત્વો હોય છે.

(અ) 2000 (બ) 4000 (ક) 3000

પ્રશ્ન:6 માતા-પિતા તરફથી બાળકોને કેટલા રંગસૂત્રો મળે છે ?

(અ) 40 (બ) 42 (ક) 46

પ્રશ્ન:7 જનીન તત્વોના કેટલા પ્રકાર છે ?

(અ) બે (બ) ત્રણ (ક) ચાર

પ્રશ્ન:8 ભારતમાં 1951 માં જન્મદર પ્રતિ હજારે _____ જેટલો હતો.

(અ) 39.8 (બ) 40.8 (ક) 50.8

1.6 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો

જવાબ:1 (ક) 129

જવાબ:2 (ક) 1978

જવાબ:3 (અ) 165

જવાબ:4 (ક) 280

જવાબ:5 (ક) 3000

જવાબ:6 (ક) 46

જવાબ:7 (અ) બે

જવાબ:8 (બ) 40.8

1.7 ચાવીરૂપ શબ્દો (Glossary)

પ્રતિક્ષિપ્ત ક્રિયાઓ - મગજની સ્પષ્ટ દરમિયાંગીરી વગર થતી શારીરિક ક્રિયાઓ

પ્રજીવકો - વિટામીન્સ

રજપિંડ - ગર્ભાધાનથી બે અઠવાડિયા સુધીનો સમય

ઊભયપક્ષ - બંને તરફથી (માતા-પિતા)

N.F.H.S. - નેશનલ ફેમિલી હેલ્થ સર્વે

1.8 સ્વાધ્યાય લેખન (Assignment)

વિસ્તારપૂર્વક પ્રશ્નોના ઉત્તર જણાવો.

1. વૃદ્ધિ-વિકાસના પાંચ તબક્કાઓ જણાવો.

.....
.....
.....
.....

2. આરોગ્યની વ્યાખ્યા આપી, તેના મૂળતત્ત્વો ચર્ચો.

.....
.....
.....
.....

3. ગર્ભમાં રહેલ બાળક અને વાતાવરણની ચર્ચા કરો.

.....
.....
.....
.....

4. બાળ મૃત્યુ દર એટલે શું ? તેના કારણો અને અટકાવવાના ઉપાયો સૂચવો..

.....
.....
.....
.....

ટૂંકા પ્રશ્નો

1. માનવ વિકાસ એટલે શું ?

.....
.....
.....

2. આરોગ્યની વિભાવના જણાવો ?

.....
.....
.....

3. યુ.એન.ડી.પી.ની દ્રષ્ટિએ 2019 માં વિશ્વમાં ભારતનો ક્રમ કેટલામો છે ?

.....
.....
.....

4. માનવ વિકાસના કયા બે પરિબળો છે ?

.....

.....
.....
5. આરોગ્યના મૂળ તત્વો કેટલા અને કયાંકયાં છે ?

.....
.....
6. સૂચવેલા આગ્યને અસરકર્તા કયા કયા પરિબલો છે ?

.....
.....
7. ગર્ભાવસ્થાથી કુમાર અવસ્થા સુધીના વૃદ્ધિ અને વિકાસના તબક્કાઓ જણાવો ?

.....
.....
8. મનુષ્યના જીવનના તબક્કાઓ કયા કયા છે ?

.....
.....
9. Nature અને Nurture એટલે શું ?

.....
.....
10. રંગસૂત્રોમાં લગભગ કુલ કેટલાં જનીનતત્વો હોય છે ?

.....
.....
11. સ્ત્રી-પુરુષમાં કેટલા રંગસૂત્રોની જોડ હોય છે ?

.....
.....
12. જનીનતત્વો કેટલા પ્રકારના હોય છે ?

.....
.....
13. બાળકની નીતિ નિર્મા માટે કોણ સૌથી વધારે જવાબદાર છે ?

.....
14. બાળમૃત્યુદર એટલે ? ગુજરાતમાં તેનું પ્રમાણ કેટલું છે ?
.....
.....

15. માતામૃત્યુદર એટલે ? ગુજરાતમાં અને ભારતમાં તેનું પ્રમાણ કેટલું છે ?
.....
.....

16. કિશોર અવસ્થા કોને કહેવાય ?
.....
.....

17. કિશોર અવસ્થા ક્યારથી શરુ થાય છે ?
.....
.....

18. સગર્ભાવસ્થાનો ગાળો કુલ કેટલા દિવસનો હોય છે ?
.....
.....

19. ગર્ભાધાનથી બે અઠવાડિયા સુધીના સમયને શું કહેવાય છે ?
.....
.....

1.9 પ્રવૃત્તિ (Activities)

બાળકોના આરોગ્ય તથા જન્મ અને મૃત્યુ દરના સંદર્ભમાં વિશ્વના અને ભારત તથા ગુજરાતનાં તપાસતા તેમના આરોગ્ય અને બાળ મૃત્યુ દર તથા તેમનો જન્મ દર જાણી શકાશે, અને માતા તથા બાળ મૃત્યુ દર કેવી રીતે અટકાવી શકાય તે અંગેની જાણકારી મળશે.

1.10 કેસ સ્ટડી (Case Study)

કોઈપણ કૂપોષિત બાળકનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ કરવાથી તેના કારણો અને તેને દૂર કરવાના કે અટકાવવાના ઉપાયો સૂચવી શકશો.

1.11 સંદર્ભગ્રંથ

1. ગુજરાત માનવ વિકાસ અહેવાલ: 2004-મહાત્મા ગાંધી શ્રમ સંસ્થાન, અમદાવાદ
2. સામાજિક મનોવિજ્ઞાન: વિ.સ. વણીકર, યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ
3. અસાધારણ મનોવિજ્ઞાન: પટેલ મફતભાઈ જે. યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ
4. વસ્તી શિક્ષણ: પટેલ હર્ષદભાઈ, પાશ્વ પ્રકાશન
5. વ્યવસાયિક સમાજકાર્ય: ચાવડા ગીતાબેન, લોકનિકેતન પ્રકાશન, પાલનપુર

: એકમનું માળખું :

- 2.0 એકમના હેતુઓ
- 2.1 પ્રસ્તાવના
- 2.2 સગર્ભા માતા અને બાળ સંભાળ
 - 2.2.1 સગર્ભાની સ્વચ્છતા / શરીરની સંભાળ
 - 2.2.2 નવજાત શિશુની સંભાળ
- 2.3 પ્રજનન અવસ્થાના જોખમો
- 2.4 જન્મથી તરુણાવસ્થા સુધી પહોંચતા પહેલાં બાળકનો વિકાસ
- 2.5 ઉપસંહાર
- 2.6 તમારી પ્રગતિ ચકાસો (MCQs)
- 2.7 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો
- 2.8 ચાવીરૂપ શબ્દો (Glossary)
- 2.9 સ્વાધ્યાય લેખન (Assignment)
- 2.10 પ્રવૃત્તિ (Activities)
- 2.11 કેસ સ્ટડી (Case Study)
- 2.12 સંદર્ભગ્રંથ

2.0 એકમના હેતુઓ:

- આ એકમના અભ્યાસ બાદ આપ સમજવા માટે સક્ષમ હશો કે,
- સગર્ભા માતા અને બાળકોની સંભાળ કેવી રીતે કરી શકાય અને શા માટે જરૂરી છે.
- બાળકોની શારીરિક તપાસ અને રસીકરણની અગત્યતા.
- પ્રજનન અવસ્થાના જોખમો
- જન્મથી તરુણાવસ્થા સુધી પહોંચતા ફેલા બાળકનો વિકાસ

2.1 પ્રસ્તાવના:

સમાજ અને માતા-પિતા કે કુટુંબ માટે સગર્ભાવસ્થા દરમિયાન કાળજી રાખવી એ ખૂબ જ અગત્યની બાબત છે, તે માટે પતિ અને કુટુંબના અન્ય સભ્યોનો સહકાર ખૂબ જ જરૂરી હોય છે.

2.2 સગર્ભા માતા અને બાળ સંભાળ:

સ્ત્રી-પુરુષના શારીરિક મિલન બાદ સ્ત્રીના અંડકોષ અને પુરુષના શુક્રકોષમાં ફલિત થવાથી સ્ત્રીના ગર્ભમાં ગર્ભના વિકાસની પ્રક્રિયા શરૂ થાય છે. જે 280 દિવસે એટલે કે 9 માસ બાદ નવજાત શિશુરૂપે જન્મ લે છે. સ્ત્રીની સગર્ભાવસ્થા દરમિયાન તેની યોગ્ય સંભાળ લેવાવી ખૂબ જ જરૂરી છે. સ્ત્રીના ગર્ભાશયમાં ફલિતખંડ ગર્ભાશયની દિવાલ સાથે જોડાય છે અને ત્યાં રક્તવાહિનીનો વિકાસ થાય છે. તેથી નાજૂક ગર્ભને પોષણ મળે છે. આ ભ્રૂણ સ્વરૂપના બાળકની આસપાસ પ્રવાહી ઉત્પન્ન થાય છે. જેને ગર્ભજળ કહે છે. આ પ્રવાહીની આસપાસ થેલી જેવું પડ હોય છે. જેને જરાયું કહે છે.

ગર્ભજળ બાળકની આસપાસનું ઉષ્ણતામાન જાળવી રાખે છે. બાળકને રક્ષણ આપે છે અને બહારના આઘાતથી બચાવે છે.

પ્રથમ ત્રણ માસમાં ભ્રૂણના માથાનો અને કરોડજંજુનો વિકાસ થાય છે. માનવ આકારનું ભ્રૂણ, માતાના ગર્ભાશય સાથ ચોટેલા ઓર સાથે નાળ વડે જોડાયેલું છે. જ્યાં માતાના અને ભ્રૂણના પોતાના રક્તવહન વચ્ચે પોક પદાર્થો વગેરેનું આદાનપ્રદાન થાય છે.

મુખ્યત્વે સગર્ભા માતાએ નીચે મુજબ કાળજી રાખવી જોઈએ.

1. પોષણ
2. શરીરની સ્વચ્છતા અને સંભાળ
3. તબીબી સંભાળનું - તપાસનું મહત્ત્વ
4. પ્રસૂતિની તૈયારી

સગર્ભા સ્ત્રીનું પોષણ યોગ્ય થાય તે માટે વિશેષ કાળજી રાખવી જોઈએ. બાળકના યોગ્ય વિકાસ માટે અને પોતાના આરોગ્ય માટે સગર્ભા સ્ત્રીએ પૂરતા પ્રમાણમાં દરેક જાતનો ખોરાક ખાવો જોઈએ. રોજિંદા ખોરાકમાં માંસ-માછલી, ઈંડા, કઠોળ, ફળ, લીલા પાંદડાવાળા શાકભાજી, દૂધ અને અનાજ પૂરતા પ્રમાણમાં લેવાં જોઈએ અને સાથે પ્રવાહીનો ઉપયોગ પણ વધુ કરવો જોઈએ. સૂકામેવા, ફોતરીવાળા અનાજ, ખજૂર ખારેકનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. લોહી બનાવ માટે લોહતત્વની ગોળીઓ ઓછામાં ઓછા છ માસ સુધી લેવી જરૂરી છે.

આ સાથે જ ગર્ભને કે આરોગ્યને હાની પહોંચાડે તેવા પીણા તેમજ હાનિકારક પદાર્થોનું સેવન ન કરવું.

2.2.1 સગર્ભાની સ્વચ્છતાની-શરીરની સંભાળ:

સગર્ભા અવસ્થા દરમિયાન સ્ત્રીએ દરરોજ ન્હાવું જોઈએ. ન્હાતી વખતે તમામ ગુમ અંગોને પાણીથી સાબુથી સાફ કરવા જોઈએ. દિવસમાં એકથી બે વખત ન્હાવું જોઈએ. જેથી શરીર સ્વચ્છ રહે.

સગર્ભા સ્ત્રીઓએ સુતી વખતે ખાસ કાળજી રાખવી જોઈએ. ડાબી બાજુ કે જમણી બાજુ પડખું ફરીને જ સુવું જોઈએ. ઊંઘા થઈને ક્યારેય ન સુવું જોઈએ. પ્રથમ ત્રણ માસ કદાચ ઊંઘા થઈને સુઈ જવાયું હોય તો વાંધો નહીં, પરંતુ ચોથા માસ પછી બાળકનો જન્મ થાય ત્યાં સુધી ઊંઘા એટલે કે પેટના બળે સુવું જોઈએ નહીં. સાતમાં માસ બાદ જો શરીરે સોજા ચઢતાં હોય તો મીઠું થોડું ઓછું કરી પગ નીચે એક કે બે તકિયા મૂકીને સુવું જોઈએ. જેથી ઊંચા બ્લડપ્રેશરને નિયંત્રણમાં લાવી શકાય. સગર્ભા માતાના ગર્ભાશય રહેલ ગર્ભ જેમજેમ વૃદ્ધિ પામે છે તેમ તેમ તે સ્ત્રીની પેટની ચામડી ખેંચાય છે જેને લીધે ખંજવાળ આવે છે. આથી ત્વચા એમાંય ખાસ કરીને પેટની ચામડી, જાંઘની ચામડી અને સ્તન ઉપરની ત્વચા ઉપર તેલ અથવા કોલ્ડક્રીમ દ્વારા હળવા હાથે મસાજ કરવો જોઈએ. પેટું ઉપર મસાજ કરતી વખતે જરાપણ વજન ન આવે તેની કાળજી રાખવી. સ્તનની ડીંટડી અંદર દબાયેલી હોય તો તેને બહાર લાવવી, આંગળી અંગુઠા વચ્ચે રોલ કરવી. આમ કરવાથી ડીંટડી બહાર આવશે જેથી બાળને સ્તનપાન સમયે સરળતા રહે.

આમ, ખોરાક અને શરીરની અંગત કાળજી રાખવી અત્યંત જરૂરી છે. સાથોસાથ સગર્ભા સ્ત્રીની તબીબી તપાસ સમયાંતરે થતી રહે એ પણ જરૂરી છે. સગર્ભા સ્ત્રીની તબીબી તપાસ દ્વારા નીચે મુજબના મુદ્દાઓનો ખ્યાલ આસાનીથી આવી શકે છે.

- બાળકના શારીરિક-માનસિક બુદ્ધિ વિકાસનો ખ્યાલ
- સગર્ભા સ્ત્રીના સ્વાસ્થ્યનો ખ્યાલ
- પ્રસૂતિ સમયે આવનારી મુશ્કેલીનો અંદાજ આવી શકે છે.
- લોહીની ઉણપ

- સગર્ભા સ્ત્રીની નોંધણી થઈ શકે.
- સગર્ભા સ્ત્રીની ધનુર અટકાવવાની રસી આપી શકાય છે.

સગર્ભા સ્ત્રીઓએ આટલું ન કરવું જોઈએ :

1. પ્રથમ ત્રણ માસ દરમિયાન અનિવાર્ય ન હોય તો કોઈ પણ દવા ન લે. કોઈ અન્ય રોગ માટે દવા લેવાની થતી હોય તો તે અંગે તબીબને સગર્ભાવસ્થાની જાણ કરવી જોઈએ.
2. શરીરની આંતરિક તપાસ માટે લેવાનો હોય તે સમયે તબીબને સગર્ભાવસ્થાની જાણ કરવી.
3. જાતિય સમાગમ તબીબની સલાહ વગર ન કરવું.
4. અતિશય શ્રમ કે લાંબો પ્રવાસ શક્ય એટલો ટાળવો.
5. વધુ પડતું વજન ન ઉંચકવું કે ઊંચી એડીના ચપ્પલ-સેંડલ ન પહેરવા માટી ન ખાવી.

તબીબી તપાસ ક્યારે અને શા માટે ?

- પ્રથમ માસિક આવતું બંધ થયું હોય ત્યારે તબીબી (સ્ત્રીરોગ નિષ્ણાંત) ને બતાવી તપાસ કરાવવી. તપાસ કરાવ્યા બાદ ગર્ભ રહ્યો છે. એવું નિશ્ચિત થાય બાદ પ્રથમ ત્રણ માસ થોડી કાળજી રાખવી.
 - 16 અઠવાડિયે (3.4 મહિનો) લોહીની ફિકાશ-સિક્કિલિસ તપાસ, જોખમનો નિર્ણય અન્ય બિમારી તપાસ થઈ શકે.
 - 24 થી 28 અઠવાડિયે સોજા, લોહીની ફિકાશ, બાળકનો વિકાસ જાણવા માટે.
 - 32 અઠવાડિયે સગર્ભા સ્ત્રીનું વજન, સોજા, લોહીની ફિકાશ, બાળકનો વિકાસ બાળકની સ્થિતિ, દૈનિક ધબકારા, બાળકનો બહારથી તપાસી શકાય તેવો ભાગ જોડકાં છે કે નહીં તે જાણવું.
- આ ઉપરાંત ખાસ બાબત તો એ છે કે ગર્ભવતી સ્ત્રીની તપાસ પ્રથમ સાત માસ સુધી દર મહિને સાત અને આઠમા મહિને દર પંદર દિવસે નવમાં મહિનામાં દર અઠવાડિયે થવી જોઈએ.

ધનુરની રસી આપવા વિશે :

- સગર્ભાવસ્થાની જાણ થાય તે તરત જ ધનુરની રસી આપવી. (14 અઠવાડિયા પછી)
- જો સ્ત્રીને 10 વર્ષની વયે અને 15 વર્ષની વયે ધનુરની રસી અપાઈ હોય તો અથવા દ્વિતીય ગર્ભાવસ્થાની પ્રસૂતિ ત્રણ વર્ષના સમયગાળામાં જ થવાની હોય તો પણ ધનુરની રસીના બે ડોઝ મહિનાના અંતરે આપવા.

આ સાથે સગર્ભા સ્ત્રીની પ્રસૂતિ પણ યોગ્ય વાતાવરણમાં થાય તે જોવું જોઈએ. તાલીમબદ્ધ દાયણ પાસે અથવા હોસ્પિટલમાં પ્રસૂતિ થાય એવાં પગલાં કે પ્રયત્નો વધવાં જોઈએ. હોસ્પિટલમાં પ્રસૂતિ કરવાથી માતા મૃત્યુદર કે બાળ મૃત્યુદરમાં ઘટાડો કરી શકાય છે. ઘરે પ્રસૂતિ થતી હોય તેવાં કિસ્સાઓમાં સ્વચ્છતાનો અભાવ જોવા મળે છે. નાયડો અસ્વચ્છ દાંતરડા, ચપ્પુ વડે કાપવામાં આવે તો તેના ચેપ બાળક અને માતા બંનેને લાગી શકે છે.

2.2.2 નવજાત શિશુની સંભાળ:

બાળક માતાના ગર્ભમાંથી બહાર આવે કે તરત તેની પ્રથમ ક્રિયા એ રૂદન છે. આ રૂદન એ એની શ્વાસોચ્છવાસની ક્રિયા છે. આથી બાળક જન્મ પછી તરત જ રડવું જોઈએ. નવજાત શિશુના શરીર કે હાથપગના તળિયાં વાદળી હોય તો તેનો શ્વાસોચ્છવાસ બરાબર નથી. તેને રડાવવું જોઈએ આથી જ બાળકના જન્મ બાદ ડોક્ટર કે દાયણ બાળકને હળવી ટપલી કે ચૂંટણી ખણે છે. એની પાછળ આ જ કારણ છે. આવા બાળકના માથાનો ભાગ નીચે તરફ ઢળતો રહે તેમ રાખવું. તેને થાબડવું પણ ઊંધું લટકાવવું કે થાપટ મારવી નહીં. બાળકના જન્મ બાદ તેને ચોખ્ખા સફેદ કપડાં લપેટી લેવું - ઓઢાડવું, જેથી તના શરીરનું તાપમાન જળવાય. નવજાત શિશુને ગળથૂથી આપવી નહીં, તેને બદલે સ્તનપાન કરાવવું. બાળકને સ્તનપાન સમયે પ્રથમ દૂધ નીકળે એ જરૂરથી આપવું એનાથી બાળકને

પોષણ તો મળે જ છે, પરંતુ તેની રોગપ્રતિકારક શક્તિ પણ વધે છે. બાળકને સ્તનપાનની ઈચ્છા જ્યારે થાય ત્યારે તેને સ્તનપાન કરાવવું જોઈએ. પ્રસુતા માતા અને બાળક જે રૂમમાં સુવે ત્યાં સ્વચ્છતા જાળવવી જોઈએ. કારણકે બાળક નવ માસ ગર્ભમાં સુરક્ષિત હોય છે તે સમયે તેને ચેપ લાગતો નથી. આથી બહાર બાળકને જલ્દી ચેપ ન લાગે તેની કાળજી રાખવી જોઈએ.

બાળક મળત્યાગ કરે-મૂત્રત્યાગ કરે કે અનુકૂળ ન લાગે ત્યારે રડે છે માટે બાળકની યોગ્ય સંભાળ લેવાવી જોઈએ. નવજાત શિશુના ગુમાંગો અત્યંત નાજુક હોય છે તેને સ્વચ્છ કરતી વખતે કુમાશથી વર્તવું. કોમળ સ્વચ્છ વસ્ત્ર અથવા ભીના રૂ વડે સ્વચ્છ કરવું. આ ભાગ કોરા કરવા ત્યાં પાવડરનો છંટકાવ પણ કરવો સ્તનપાન કરાવ્યા બાદ બાળકના હોઠ ભીના કપડાંથી સાફ કરવાં. બાળકનો નાચડો ક્રમશઃ સૂકાઈ જઈને ખરી પડે છે. દરમિયાન તે કોરો રહે તેમ કરવું.

બાળકના વસ્ત્રો સુતરાઉ, મુલાયમ, ખુલ્લા, હૂંફ બટન વગરના કસ વડે બાંધી શકાય તેવાં અને સહેલાઈથી બદલી શકાય તેવાં હોવા જરૂરી છે. ઋતુ પ્રમાણે કપડાં અને યોગ્ય કાળજી બાળકની કાળજી રાખવી જોઈએ. બાળકને સ્નાન જન્મ પછી તરત જ ન કરાવવું. ઓછા વજનવાળા બાળકને અઠવાડિયા સુધી નવડાવવું નહીં નવડાવતી વખતે આંખ-કાન-નાક, મોંમાં સાબુ પાણી ન જાય તેની કાળજી રાખવી. સ્નાન દરમિયાન અને પછી બાળકને સીધો પવન ન લાગે તેની કાળજી રાખવી. બાળક ઉપર સૂર્ય પ્રકાશ કે લાઈટનો તીવ્ર સીધો પ્રકાશ ન પડે અથવા પવનનાં ઝાપટાં સીધાં ન લાગે તેનું ધ્યાન રાખવું જોઈએ.

નવજાત શિશુ માટે માતાનું દૂધ એ ઉત્તમ ખોરાક છે. ધાવણ એ સદાય તાજું, પ્રતિદ્રવ્યયુક્ત અને સુપાચ્ય છે. આ ઉપરાંત ધાવણ જંતુરહિત સહેલાઈથી મળી શકે તેવું હૂંફાળું હોય છે. બાળક ચાર માસ સુધી માત્ર માતાનું ધાવણ જ આપવું, ત્યારબાદ ધાવણ સાથે બીજો પૂરક પોષણ-આહાર આપો. આ આહાર દાળજી પાણી, મગજું પાણી, ટામેટાનો રસ માત્ર આપવું. પછીથી રગડા જેવું એટલે કે ઢીલી ખીચડી, દૂધમાં પલાળેલ રોટલી, રોટલાનો ભૂકો આપવો. બાળક એક વર્ષનું થાય ત્યારબાદ ઘરના રોજિંદા વપરાશી ખોરાક આપવા, પરંતુ તે વધુ તીખું મસાલેદાર ન હોય એ ખાસ જોવું. બાળકના જન્મના નવથી 12 માસ સુધીમાં ધાવણ છોડાવવાની પ્રક્રિયા ક્રમશઃ કરવી. બાળકને ધવરાવ્યા બાદ બાળકને ખભે લેવું અને પીઠ ઉપર ધીમેથી થાબડવું જેથી તેને ઓડકાર આવે અને પેટમાં હવા ભરાયેલી હોય તે બહાર આવે.

ધાત્રીમાતાએ પોતાના ખોરાકમાં પ્રવાહી ખોરાક વધુ લેવો. વાયુ કરે તેવા ખોરાક ઓછા લેવાં. બાળકને બંને સ્તન પર વારાફરતી ધવરાવવું. બાળકને પૂરતા પ્રમાણમાં સ્તનપાન કરાવવું. કોઈક સંજોગોમાં માતાનું દૂધ બાળકને ન મળી શકે એમ હોય તેવા સંજોગોમાં વાડકી અને ચમચીથી દૂધ આપવું. દૂધ પીવરાવવા માટે બોટલ કે ટોડીના ઉપયોગ બાળકને ચેપ લાગવાનો ભય રહે છે. તેને ઝાડાં ઉલ્ટી થઈ શકે છે અને બાળકનું મૃત્યુ પણ થઈ શકે છે.

બાળકની રસીકરણ:

બાળકનો વૃદ્ધિ અને વિકાસ તંદુરસ્ત થાય એ માટે સમયાંતરે રસી આપવી જોઈએ. જેથી બાળક જીવલેણ રોગો સામે પ્રતિકાર મેળવી શકે. બાળકને નીચે મુજબની રસીઓ આપવી જોઈએ. જે મહોં વાટે, ચામડીમાં કે સ્નાયુમાં કે સ્નાયુમાં ઈજેક્શન દ્વારા આપી શકાય છે.

પ્રાથમિક રસીકરણ:

સમય	રસીનું નામ	રસી દ્વારા અટકતાં રોગો	નોંધ
જન્મ સમયે અથવા દોઢ માસ	બી.સી.જી.	ટી.બી.	ચામડીનાં ઈજેક્શન
દોઢ માસ	ત્રિગુણી અને બાળલકવાની રસી	ધનુર ડિથેરિયા મોટી ઉધરસ બાળલકવા	થાપાના સ્નાયુમાં ઈજેક્શન પીવાના ટીપાં
અઢી માસ	ત્રિગુણી અને બાળલકવાની રસી	ધનુર ડિથેરિયા મોટી ઉધરસ બાળલકવા	થાપાના સ્નાયુમાં ઈજેક્શન પીવાના ટીપાં
સાડા ત્રણ માસ	ત્રિગુણી અને બાળલકવાની રસી	ધનુર ડિથેરિયા મોટી ઉધરસ બાળલકવા	થાપાના સ્નાયુમાં ઈજેક્શન પીવાના ટીપાં
9 માસ	ઓરીની રસી	ઓરી, અછબડા	ચામડીની નીચે ઈજેક્શન
પૂરક રસીકરણ :			
12થી 14	MMR (ઓરી, રૂબેલા મિઝલ્સ, લાપોટિયાની રસી		ચામડીની નીચે ઈજેક્શન
18 માસથી 24 માસ	ત્રિગુણી + પોલિયો રસી	(પૂરક ડોઝ)	સ્નાયુમાં ઈજેક્શન
5 વર્ષ	દ્વિગુણી રસી D.T.	ડિથેરિયા અને ધનુર	સ્નાયુમાં ઈજેક્શન
10 વર્ષ	ધનુરની રસી	ધનુર	સ્નાયુમાં ઈજેક્શન
15 વર્ષ	ધનુરની રસી	ધનુર	સ્નાયુમાં ઈજેક્શન

આમ, ઉપરોક્ત તમામ રસીઓના ડોઝ નિયત સમયે, નિયત અંતરે નિયત અને માત્રામાં બાળકને આપવામાં આવે તે જરૂરી છે. આ રસી અપાય તેની નોંધ પણ કાર્ડ પર કરાય અને રજિસ્ટરમાં થાય તે ખૂબ મહત્વનું છે. જો અપાય તો ઓ ઉપરાંત નૂરબીબી અને લાપોટિયું (ગાલ પયોળિયું) અટકાવી શકાય. ગાલ પયોળિયું થાય તેવા છોકરાના વૃષણ શુક્રપિંડમાં પણ સોજો આવી શકે છે. તેવું થાય તો શુક્રકોષણનું ઉત્પાદન અટકી જાય છે.

આમ, સગર્ભાવસ્થા અને પ્રસૂતિસમયે ધાત્રીમાતાની તેમજ નવજાતશિશુની યોગ્ય કાળજી સંભાળ લેવાવવી જોઈએ. જેથી માતા મૃત્યુ કે બાળમૃત્યુદર અને જન્મના દરમાં કમશ: ઘટાડો થઈ શકે છે. ગુજરાત અને ભારતભર તેને અટકાવવા માટે કુટુંબ અને બાળ મંત્રાલય દ્વારા સંકલિત બાળ વિકાસ કાર્યક્રમ હેઠળ સરકાર દ્વારા પણ ઘણાં પ્રયાસો થઈ રહ્યા છે. આ કાર્યક્રમો હેઠળ પૂરક આહાર દવાઓ, પ્રજનન સ્વાસ્થ્યની સમજ આપવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત કિશોરી-કિશોરીની પણ જાતિયજીવન સમજ અને શિક્ષણ આપવામાં આવે છે.

સગર્ભા માતા, અને ધાત્રી માતા કાળજી રાખવા છતાં ઘણી વખત નવજાતિ શિશું એ જીવનના જોખમવાળું હોય છે. એ અંગે તરત જ પ્રસૂતા સ્ત્રી અથવા તેના ઘરના સભ્યોએ બાળરોગનિષ્ણાંત અને સ્ત્રીરોગ નિષ્ણાંતનો સંપર્ક તરત જ સાધવો જોઈએ.

જીવનના જોખમવાળા બાળકો :

1. 2.5 કિલોથી ઓછું વજન
2. અપરિપકવ બાળકો.
3. વય કરતાં ઓછું વજન.
4. જોડકાં બાળકો.
5. સ્તનપાનની સમસ્યાવાળા બાળકો.
6. અલ્પપોષણ કુપોષણવાળા બાળકો.
7. માતા-પિતાનું અવસાન
8. ચોથું કે પાંચમું બાળક.

9. ઉપરાઉપરી પ્રસૂતિ.
10. મોટી વયે પ્રથમ બાળક.
11. કેટલીક બિમારી: ઝાડા, ઉલટી, તાવ, ન્યૂમોનિયા, ઓરી.
12. પૂર્વ સગર્ભાવસ્થાના બાળકનું મૃત્યું.
13. અગાઉના બાળકોનું મૃત્યુ.
14. સતત ત્રણ માસ સુધી વજનમાં વૃદ્ધિ ન થવી.

ઉપરોક્ત લક્ષણો ધરાવતું બાળક એ જોખમી બાળક કહેવાય છે. આ સંદર્ભે જો બાળકની યોગ્ય કાળજી કે સંભાળ રાખવામાં ન આવે તો બાળકનું મૃત્યુ નીપજી શકે છે. આ માટે તબીબી સારવાર અને જનજાગૃતિ શિક્ષણ પ્રવૃત્તિઓ પણ સરકારશ્રી દ્વારા કરવામાં આવે છે.

હવે આપણે જન્મથી તરુણાવસ્થા (કિશોરાવસ્થા)ના વિકાસની રૂપરેખાને વિગતે સમજવાનો પ્રયાસ કરીશું.

2.3 પ્રજનન અવસ્થાના જોખમો

સૃષ્ટિના ક્રમને અવિરત ચાલુ રાખવા માટે દરેક જીવ માત્ર એ પ્રજનન કાળમાંથી પસાર થવું પડતું હોય છે. જે દ્વારા તેઓ પોતાના જેવાં જ બીજા અન્ય જીવોને જન્મ આપે છે. નર-માદાના પ્રજનન અંગોના શારીરિક મિલનના પરિણામે નવો જીવ જન્મે છે.

પ્રજનન એટલે શું

સ્ત્રી-પુરુષ સમાગમ સમયે પુરુષના પ્રજનન કોષ શુક્રાણું અને સ્ત્રીના પ્રજનનકોષ સ્ત્રીબીજ કે અંડકોષનું મિલન થાય ત્યારે ગર્ભધાન પ્રક્રિયાને પરિણામે નવો જીવન આકાર લે છે અને જન્મ લે છે. આ સમગ્ર પ્રક્રિયાને પ્રજનન કહી શકાય.

પ્રજનનકાળ એટલે જ્યારે તરુણીઓમાં 11 થી 15 વર્ષની ઉંમરે માસિક આવવાની (મિનાકી) શરૂઆત થાય ત્યારથી લઈને સ્ત્રીઓમાં જ્યારે 45 થી 50 વર્ષની ઉંમરમાં માસિક પૂર્વ (મેનોપોઝ) થાય તે વચ્ચેના ગાળામાં જો સ્ત્રીબીજ અને પુરુષબીજનું મિલન થાય તેટલીવાર ગર્ભધારણ થઈ શકે છે. જ્યાં સુધી સ્ત્રીઓમાં એકપણ સ્ત્રીબીજ હોય ત્યાં સુધી તેની ગર્ભધારણ કરવાની શક્યતા રહેલી હોય છે. આથી જ માસિક શરૂ થવાની પ્રક્રિયાથી લઈને માસિક પૂર્ણ થવાની પ્રક્રિયાના વચ્ચેના સમયગાળાને પ્રજનનકાળ કહેવામાં આવે છે.

પ્રજનન અવસ્થાના જોખમો :

સ્ત્રી અને પુરુષની જ્યારે કિશોર-કિશોરી અવસ્થા હોય ત્યારથી જ તેઓના પ્રજનન અંગો શારીરિક સક્ષમ અને પરિપક્વ થવા લાગે છે. છોકરીઓમાં જ્યારથી રજસ્વલા (માસિકધર્મ) થાય છે તે સમયથી જ તે માતા બનવા માટે એટલે કે બાળકને જન્મ આપવા માટે સક્ષમ છે એવું માનવામાં આવે છે. પુરુષના જનનાંગોમાં કિશોર અવસ્થાથી જ અંતઃસ્ત્રાવો ઉત્પન્ન થવાનું અને વીર્ય સ્વરૂપે નીકળવાથી શરૂઆત થાય છે.

વિશ્વના અન્ય દેશો કરતાં ભારત દેશમાં સ્ત્રીઓની પ્રજનન અવસ્થા 14 વર્ષથી લઈ લગભગ 45 વર્ષ સુધીની હોય છે. મોડામાં મોડું 15 વર્ષ સુધી કિશોરીને માસિક ન આવે તો આરોગ્ય તપાસ કરાવવી જરૂરી બને છે.

તરુણાવસ્થામાં શારીરિક ફેરફારોમાં પ્રજનન અંગોનો વિકાસ થાય છે. આ સમયે છોકરા-છોકરીને વિજાતિય મૈત્રી બાંધવાની ઈચ્છા થાય કે સમય પસાર કરવાની ઈચ્છા થાય છે, પરંતુ શારીરિક અને ભાવનાત્મક સંબંધો કેળવવામાં અને જાતિય સમાગમ વિશે યુવાનોએ જવાબદારીપૂર્ણ નિર્ણય લે એવા પ્રયાસો કરવાં જોઈએ. લગ્ન પહેલાંના કે લગ્ન બહારના જાતિય સંબંધોને સામાજિક દૃષ્ટિએ સ્વીકાર નથી. આવા બનાવો બનવાથી છોકરી-છોકરીઓના આરોગ્ય ઉપર અસર થઈ શકે છે.

પ્રજનનકાળ દરમ્યાં થતાં જોખમો ઊભા થઈ શકે છે તે સમજવા જરૂરી છે.

જોખમો કોને કહેવાય ?

યોગ્ય ઉમરે, યોગ્ય પદ્ધતિસર રીતે સંપૂર્ણ સભાન અવસ્થામાં અસુરક્ષિત રીતે કરવામાં આવતાં વ્યવહારો શારીરિક જોખમોને સ્થાન આપે છે. શારીરિક જોખમો વધવાથી કોઈપણ સ્ત્રી-પુરુષના સમગ્ર પાસાંઓ વેર-વિખેર થાય છે. સ્ત્રીઓમાં માસિક સમયના ગાળામાં, સુવાવડ સમયે... બાળકો ન ઈચ્છિત ગર્ભધારણ વગેરે સમયે જોખમ વધે છે. સ્ત્રી-પુરુષ દ્વારા અસુરક્ષિત રીતે શારીરિક સંબંધ બાંધવાથી જીવલેણ સંક્રમિત રોગોનું જોખમ વધી શકે છે. આ રીતે સ્ત્રી-પુરુષને થતાં પ્રજનનકાળ દરમિયાનના જોખમોની ચર્ચા કરીશું.

સંક્રમિત રોગોનું જોખમ :

અણસમજ અને અસુરક્ષિત જાતિય સંબંધોથી અનેક સમસ્યાઓ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. જાતિય સંસર્ગથી ફેલાતા સંક્રમિત રોગો. દા.ત. જેવાં જાતિય રોગોના બનવું. જે વ્યવહાર સમાજમાન્ય નથી એવા વ્યહાર કરવાથી ખુલ્લા પડી જવાની બીકથી, ભયથી મનોમન અપરાધના ભોગ બનવું પડે છે. જેથી વ્યક્તિ આક્રમક બને છે. આથી જે સંબંધ સામાજિક રીતે સ્વીકૃત નથી એ ખૂબ જ જોખમ ભરેલો છે. શારીરિક જરૂરિયાત માનસિક ભાવનાત્મક સમતુલનને ખોરવે છે. આવા જોખમોને ટાળવા માટે યુવાનોને જાતિય શિક્ષણ આપવું ખૂબ જ જરૂરી છે. જેવાં સંક્રમિત રોગ થવાથી કોઈપણ વ્યક્તિ આ રોગથી પીડામાંથી મુક્ત થઈ શકતો નથી. આ સિવાય સિફિલિસ, ગોનોરિયા જેવાં રોગો જાતિય સંસર્ગજન્ય રોગોનો ભોગ બનવાની સંભાવના વધી શકે છે. લગ્ન પહેલાં છોકરા-છોકરીના લોહીની તપાસ કરવામાં આવે તો થેલેસેમિયા કે સેકેલસીસ એનિમિયા રોગોને ફેલાતો અટકાવી શકાય છે.

ગોનોરિયા, સિફિલિસ, થી બચવા માટે લોહીનું પરીક્ષણ કરીને જ લેવું જોઈએ. ઈન્જેક્શન લેતાં પહેલાં સોય, સીરીજ સ્ટરીલાઈઝ અથવા ડીસ્પોઝેબલ હોય એ જ વાપરવી જોઈએ. ના રોગી સાથે એક થાળીમાં જમાવથી તેના કપડાં પહેરવાથી, હસ્તધૂનન કરવાથી આ રોગ ફેલાતો નથી. કારણકે આ રોગના વિષાણુ માત્ર લોહીમા જ રહે છે.

માસિકસ્ત્રાવ સમયના જોખમો :

તરુણીના 12 થી 13 વર્ષ બાદ માસિક ધર્મની શરૂઆત થાય છે. આ સમયગાળા દરમિયાન શારીરિક સ્વચ્છતા જાળવવાની ખૂબ જરૂરી છે. જો સફાઈ યોગ્ય રીતે ન કરવામાં આવે તો જોખમ વધે છે. તરુણીને 15 થી 16 વર્ષ સુધીમાં માસિક ન આવે તો, માસિક ઓછું આવે, વધુ પડતું આવે અથવા નિયમિત દર માસે ન આવે તો શારીરિક રીતે પ્રજનનતંત્રમાં જોખમ ઉદભવી શકે છે. છતાં માસિક એકાદ અઠવાડિયામાં મોડું કે વહેલું આવે તો તે જોખમકારક નથી. માસિકચક્રને અંગ્રેજીમાં મેન્સ્ટ્રુલેશન કહે છે.

માસિકચક્રમાં આવતાં જોખમો અને સારવાર :

- માસિક આવ્યા પછી કે પહેલાં સફેદ પાણી ઝરતું હોય તો તેનું એક કારણ યોનિમાર્ગ. ચેપ જો બળતરા કે ખંજવાળ ન આવતી હોય તો ચિંતાનું કારણ નથી. તે યોનિમાર્ગમાંથી નીકળતો સ્નિગ્ધ સ્ત્રાવ જાતિય આવેગના સંદર્ભે હોઈ શકે છે. પરંતુ જો યોનિમાર્ગમાં બળતરા થતી હોય ખંજવાળ આવતી હોય આંતરિક વસ્ત્રો પર ડાઘ પડતો હોય તો ચેપ અંગે નિષ્ણાંત તબીબ પાસે સારવાર કરાવવી જોઈએ.
- માસિક સમયે જે રક્તસ્ત્રાવ થાય છે તે ગર્ભાશયનું આંતરિક પડ ખરતાં નીકળતા લોહી અને એન્ડ્રોમેટ્રિયમ રેસાનું મિશ્રણ છે. જે શરીરના અન્ય ભાગમાંથી ઈજા થવાથી નીકળતાં લોહી જેવું જ હોય છે. પરંતુ આ સમયે વાપરવામાં આવતા આંતરવસ્ત્રોની સ્વચ્છતા જાળવવામાં ન આવે તો યોનિમાર્ગમાં ચેપ લાગવાથી સંભાવના ખૂબ વધી જાય છે. આથી સમયે સ્વચ્છ, સુઘડ આંતઃ વસ્ત્રો વાપરવા જોઈએ. વાંરવાર બદલવા જોઈએ અને કાપડના ટુકડાને તકડામાં સૂકવી જંતુરહિત રાખવા જોઈએ અથવા તૈયાર સેનેટરી નેપકિન્સ વાપરવા જોઈએ જેથી ચેપના જોખમથી બચી શકાય છે.

- સ્ત્રી જ્યારે 45 કે તેથી વધુ ઉંમરની થાય ત્યારે તેના પ્રજનન અવયવોમાંથી અંડાશય પોતાની કાર્યદક્ષતા ધીમે ધીમે ગુમાવે છે. એટલે કે અંડબીજ પરિપક્વ ન થાય અને અંડાશયમાંથી ધીમે ધીમે માસિક સ્ત્રાવ આવતો બંધ થાય છે. આ કાળના પરિવર્તનને મેનોપોઝ કહેવાય છે. આ ફેરફારથી સ્ત્રીના બીજા અવયવોમાં દુઃખાવો થઈ શકે છે. દા.ત. પેટનો ભાગ વધવો, માનસિક ઉદ્વેગ વધે છે. લોહીના દબાણમાં પણ ફેરફાર થઈ શકે છે. આના ઉકેલ માટે સ્ત્રી રોગ નિષ્ણાંતનો સંપર્ક કરી દવા લેવી જોઈએ.
- સ્ત્રીઓને યોનિમાર્ગના મુખ ઉપર આંશિક રીતે એક પડદા જેવું પડ હોય છે. જેને હાયમેનકે યોનિપટલ કહેવાય છે જે ખૂબ પાતળું હોય છે. કેટલીક છોકરીઓમાં તે પડ જન્મથી જ નથી હોતું તો કેટલીક છોકરીઓમાં સાયકિલગથી, કસરતથી, ઘોડેસવારી કરવાથી અન્ય રમતગમત સમયે તૂટી શકે છે. આથી યોનિપટલ તૂટેલો હોય તો તેવી છોકરીઓને લગ્ન પહેલાં જાતિય સમાગમ કર્યો છે એવું સમાજમાં માનવામાં આવે છે. જે માન્યતા બિલકુલ ખોટી અને અવૈજ્ઞાનિક માનવામાં આવે છે. જે બિલકુલ ખોટું છે. આમ, યોનિપટલ એ કુંવારીપણાની નિશાની નથી. આવી ખોટી માન્યતાને કારણે પરિણિત યુગલોના ઘર તૂટવાની સંભાવના જોખમ વધી શકે છે. જે બિલકુલ ભૂલ કરેલ છે જેના માટે શારીરિક રચનાની માહિતી દરેક યુગલને આપવી જોઈએ.

ગર્ભવતી સ્ત્રીની સામે જોખમો:

ગર્ભવતી સ્ત્રી અતિશય શ્રમવાળું કામ કરે તો ગર્ભપાતનું જોખમ વધી શકે છે. લોહીની ઉણપ, કુપોષિત ગર્ભવતી સ્ત્રીના જીવનું જોખમ વધી શકે છે. પરિણિત સ્ત્રી-પુરુષના બ્લડનું રૂપ ભિન્ન હોય એટલે પોઝિટીવ અને નેગેટીવ હોય તો ગર્ભવતી સ્ત્રીનું જીવન જોખમી બને છે. ગર્ભવતી સ્ત્રી સમાગમ કરે તો ગર્ભમાં રહેલા બાળક માટે જોખમ ઊંભુ થવાની શક્યતા વધે છે. વારંવાર ગર્ભપાત થવો, સગર્ભાવસ્થા દરમિયાન યોનિમાંથી લોહી નીકળવું, સગર્ભાવસ્થા કે પ્રસૂતિ સમયે લોહીનું દબાણ વધી જાય તો જોખમ વધી જાય છે. ગર્ભવતી સ્ત્રી ધનુરની રસી ન મુકાવે તો તેના જાનનું જોખમ વધી શકે છે. સગર્ભા માતા વધુ પડતી લાંબી મુસાફરી કરે તો પણ જોખમ વધી શકે છે. સ્ત્રી 35 વર્ષ બાદ બાળકની માતા બને તો તેના જીવનું જોખમ વધે છે. ગર્ભપાતને કારણે ચેપ પણ લાગી શકે છે.

ગર્ભવતી સ્ત્રીઓ માટે ઊભા થતાં જોખમોને નિવારણ માટે સગર્ભામાતાને યોગ્ય દવા, સારવાર અને નિયમિત તપાસ થવી જોઈએ. બે કે તેથી વધુ સુવાવડને ટાળવી, જાતિય સમાગમને આ અવસ્થા દરમિયાન ટાળવો વગેરે પ્રયાસો કરવાથી ઉપરોક્ત જોખમોથી બચી શકાય છે. કેટલાંક સંજોગોમાં ગર્ભપાત કરાવવો પડે તો સ્ત્રી રોગ નિષ્ણાંત પાસે જ ગર્ભપાત કરાવવો જોઈએ. ગર્ભમાં રહેલ બાળકની જાતિ જાણવા માટે કે અન્ય કોઈ કારણસર ગર્ભનું પરિક્ષણ પણ જોખમકારક બની શકે છે. ગર્ભનું નુકશાન થઈ શકે છે. તપાસ બાદ અનિચ્છિત જાતિનું બાળક જો ગર્ભમાં રહે તો માનસિક અણગમો રહે છે. જેની બાળક અને માતા બન્ને ઉપર પડે છે.

જાતિય ક્રીડા અને જોખમો :

જાતિય આવેગનો સંતોષ આનંદદાયક હોય છે, પરંતુ તે સાથો સાથ પ્રજનન શક્યતા પણ વધારો કરે છે. પ્રજોષ્ઠિ એ સંભોગનું સ્વાભાવિક પરિણામ છે. તેથી જો પ્રજોષ્ઠિ ન જ કરવી હોય તો સંભોગને ટાળવો જોઈએ અથવા ગર્ભનિરોધક સાધનોનો ઉપયોગ કરવો કે ગર્ભનિરોધક સાધનોનો વપરાશ પતિ-પત્નીના જીવનમાં તાણ પેદા કરે છે. લગ્નજીવન વિખવાદ થવાના જોખમો વધી શકે છે. આથી સંતતિ નિયમનમાં બંને પક્ષનો સહકાર અને સંમતિ હોવી આવશ્યક છે. કુટુંબનિયોજનનું ઓપરેશન પતિ-પત્નીની બન્ને સંમતિથી કોઈ વ્યક્તિ કે પરિસ્થિતિના દબાણને કારણે ન કરાવવું જોઈએ. જાતિય ક્રીડાના સમયે બન્ને પક્ષની સંમતિ સાથે એક આનંદ સાથે અનુભવ કરવાની પ્રક્રિયા છે. જો એ વગર કરવામાં આવે તો આ ક્રીડા પીડાદાયક તેમજ નુકશાનકારક પણ બની શકી છે.

કુટુંબનિયોજનની વિવિધ પદ્ધતિઓ પૈકી સ્ત્રી જ્યારે કોપર-ટી પહેરે છે ત્યારે તેની સામે શારીરિક જોખમો ઊભા થાય છે. મોં વાટે લેવાતી દવાથી પણ શરીર વધવું, ચેપ લાગવો, લોહીનું દબાણ,

માનસિક થાક વગેરે જેવા જોખમો વધતા જાય છે. વળી, જાતિય ક્રીડા સમયે દુઃખાવો પણ થઈ શકે છે. ગર્ભનિરોધક ગોળી લેવાથી ઈસ્ટરોજન તથા પ્રોજેસ્ટરનું પ્રમાણ પણ વધી શકે છે. આની આડઅસરોમાં પેટમાં દુઃખાવો, છાતીમાં દુઃખાવો, નબળાઈ, ચક્કર, આંખની સમસ્યા-ધૂંધળું દેખાવવું અથવા દેખાતું બંધ થવું બોલવામાં તકલીફ, પગ કે જાંઘોમાં સતત દુઃખાવો વગેરે તકલીફો વધી શકે છે.

પૂર્ણ સંભોગ યોનિમાં કરવાને બદલે ઉત્તેજનાને અંતે વીર્યસ્રાવ યોનિની બહાર કાઢવાથી શુક્રાણુ યોનિમાં દાખલા થતા નથી. આ સમયે યોગ્ય સમજણ કે સંયમપૂર્વક વર્તવામાં ન આવે તો માનસિક અતૃપ્તિની લાગણી જન્મ લે છે. જે લાંબો સમય રહેતાં બન્ને એકબીજાથી વિમુખ થતાં જાય એવું પણ બની શકે છે.

ઉપરોક્ત જોખમોએ પ્રજનનકાળ દરમિયાન સ્ત્રી અને પુરુષના જીવનનું જોખમ વધારી શકે છે. આ ઉપરાંત ભૌગોલિક વાતાવરણ, સામાજિક ધાર્મિક પરંપરાઓને કારણે સ્ત્રીના જીવનનું જોખમ વધી શકે છે. જેમ કે નાની ઉંમરે લગ્ન, બે કરતાં વધારે બાળક, હોસ્પિટલ કરતાં દાયણો પાસે સુવાવડ, દીકરા-દીકરીના ઉછેરમાં રખાતાં ભેદભાવ, સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ પુરુષોની સરખામણીમાં ઘટવાને કારણે સ્ત્રીના જાનનું જોખમ વધી શકે છે. આ ઉપરાંત જાતિય શિક્ષણનો અભાવ પણ પ્રજનનકાળમાં જોખમો પેદા કરી શકે છે.

2.4 જન્મથી તરુણાવસ્થા સુધી પહોંચતા પહેલાં બાળકનો વિકાસ

(i) શારીરિક વૃદ્ધિ:

જન્મથી માંડી પુષ્ટ ઉંમર સુધી શરીરના અંગ-ઉપાંગોની વૃદ્ધિ થાય છે. શરીરનો વિકાસ થાય છે. એમાં બધાં જ અંગોની વૃદ્ધિ થાય છે. એમાં બધાં જ અંગોની વૃદ્ધિ એક સાથે કે એકસરખી થતી નથી સ્નાયુઓ, હાડકાં ફેફસાં અને જનનાંગોનાં કદમાં જન્મ સમયે હોય એના કરતાં વીસ ગણી વૃદ્ધિ થાય છે. જ્યારે નાક, મગજ, માથું વગેરેના કદમાં પ્રમાણમાં ઓછી વૃદ્ધિ થાય છે. જન્મ સમયે હોત તેના કરતાં પુષ્ટ ઉંમરે માથાનાં કદનો બમણો, છાતીનો અઢીગણો, ધડનો ત્રણ ગણો, હાથ અને બાજુઓનો ચાર ગણો અને પગનો પાંચ ગણી વૃદ્ધિ થાય છે. છ વર્ષની ઉંમર સુધીમાં મગજનો વિકાસ 90 ટકા જેટલો થઈ જાય છે. મગજના વિકાસ સાથે માનસિક બૌદ્ધિક વિકાસ પણ થાય છે.

(ii) શારીરિક હલનચલનો:

વયવૃદ્ધિ સાથે બાળકના સ્નાયુઓ, મજાતંતુઓ પરિપકવ બને છે અને ધીમે ધીમે તે સ્નાયુઓમાં હલનચલન અને નિયમન ઉપર નિયંત્રણ પ્રાપ્ત કરે છે ઉંમર વધે તેમ તેમ શારીરિક અને ચેષ્ટા શક્તિઓમાં વિકાસ વૃદ્ધિ થાય છે. અંગોપાંગનું સહનિયમન કરવાની શક્તિ વિકસે છે. બાળકમાં વેદના સંવેદનશક્તિ જેટલી પુષ્ટ ઉંમરે ખીલે છે તેની અડધોઅડધ જેટલી તો સાત વર્ષની ઉંમરે વિકસે છે. ઐચ્છિક ઉપયોગ અને તેનું હલનચલન વગેરે 80 ટકા જેટલું 10 વર્ષની ઉંમરમાં વિકાસ પામે છે. ઉંમર થતાં એમાં કપડાં પહેરવા, પેન્સિલ પકડવી વગેરે કૌશલ્યો શીખે છે. પરંતુ અહીં તાલીમ અને મહાવરાની પણ અગત્યતા છે.

(iii) જાતિયતા તફાવત:

જન્મ સમયે છોકરા કરતાં છોકરીની ઊંચાઈ અને વજન વધારે હોય છે. વય વિકાસની સાથોસાથ આમાં વધતાં ઓછા તફાવત જોવા મળે છે, પરંતુ અંતે પુષ્ટવયે તો છોકરાઓ છોકરી કરતાં ઊંચા મજબુત અને વજનદાર હોય છે. છોકરાઓ કરતાં છોકરીઓ શારીરિક, સ્નાયવિક અને સામાજિક વિકાસમાં એક-બે વરસ જેટલી આગળ હોય છે. છોકરીઓમાં સ્નાયવિક નિયંત્રણ વિશેષ હોય છે. શારીરિક, બૌદ્ધિક અને આવેગશીલતાની દૃષ્ટિએ છોકરી વધારે પુષ્ટ હોય છે.

(iv) માનસિક વિકાસ:

જન્મથી પાંચ-છ વર્ષ સુધી બાળકની સામાન્ય માનસિક શક્તિ અતિ ઝડપથી વિકસે છે. સામાન્ય બુદ્ધિશક્તિની આ ઝડપી વૃદ્ધિ શરીરતંત્ર, મગજ અને કરોડરજજીની વૃદ્ધિની સમાંતર હોય છે. છથી

ચૌદ વર્ષ સુધી માનસિક શક્તિ પ્રમાણમાં છ વર્ષના બાળકની સરખામણીમાં ધીમી ગતિએ વધે છે. તેજસ્વી બાળકોમાં વિકાસની ઝડપ સાધારણ બાળક કરતાં કંઈક વધારે હોય છે. બુદ્ધિની સાથોસાથ આકલન અને બ્રહ્મશક્તિનો વિકાસ થાય છે. એક વર્ષની ઉંમરે બે-ત્રણ શબ્દ બાળક બોલી શકે છે. જ્યારે 12 વર્ષની ઉંમર સુધીમાં તેની પાસે 10,000 શબ્દોનું ભંડોળ તેની પાસે હોય છે. (અસાધારણ મનોવિજ્ઞાન-ડો. મફતભાઈ પટેલ) પહેલાં સહેલા શબ્દો પછી જોડયાં શબ્દો પછી લાંબા વાક્યો અંતે તે વ્યાકરણ શીખે છે. આઠ વર્ષે તે પોતાની રીતે સમાન અર્થવાળા શબ્દો શોધે છે. બાળક જેમ મોટું થાય તેમ તેનામાં અનુભવમાંથી ફાયદો ઉઠાવવાની, સામાન્યીકરણ કરવાનું અને સામાન્ય નિયમોને વિશિષ્ટ હકીકતને લાગુ પાડવાની શક્તિઓ વિકસે છે. દા.ત. છથી આઠ વર્ષનું બાળક બીજું બાળક રમત રમતું હોય તે જ રમત તે જ રમત તે જ સાધન તેને જોઈએ એવી જિંદ કરતો હોય છે. જમવાની બાબતમાં પણ આવું જ જોવા મળે છે. બાળકમાં કાર્યકરણનો ખ્યાલ પ્રથમ સ્વકેન્દ્રો ચેતનાલક્ષી હોય છે. તે જડ પદાર્થો પણ ચેતન વ્યવહારો આરોપે છે. અને પોતાની જાતને અનુલક્ષીને ઘટનાઓ સમજાવે છે. દા.ત. આઠ નવ વર્ષનું બાળક તેના અન્ય મિત્રો સાથે ઘર-ઘર રમવાની રમતે રમે છે. આ રમત રમતી વખતે ઘરમાં જે કાંઈ વર્તન વ્યવહાર, ભાષા વડીલો દ્વારા બોલાય છે તે પ્રમાણે રતમમાં વર્તે છે. નાની ઢીંગલીને પોતાની ટીકરી સમજે છે અને ઘરમાં તેને જે રીતે વ્હાલ, ગુસ્સો કરવામાં આવતો હોય તો ઢીંગલી ઉપર આરોપે છે. દસ વર્ષનું બાળક વિચારોમાં વિરોધાભાસને સમજી શકે છે. સામાન્યીકરણની શક્તિ તેનામાં ખીલી ગઈ હોય છે. તેમજ તે પદાર્થના રંગરૂપનું વર્ણન કરી શકે છે. બાર વર્ષે તે વર્તનનું મૂલ્યાંકન કરી અભિપ્રાયો આપી શકે છે.

(v) સામાજિક વિકાસ:

બાળકમાં શારીરિક કદ અને માનસિક શક્તિ વધે છે. તેની સાથોસાથ સામાજિક ભાગીદારીની પણ વૃદ્ધિ થાય છે. કુટુંબ, ઘર, આડોશી-પાડોશી, ઘર તેમજ શાળાનું સમવ્યસ્ક જૂથ તેને સાથે રમવાની, તેને સહકાર આપવાની, ભાગ પડાવવાની અને બીજાના હક્કનો સ્વીકાર કરવાની ટેવો પડે છે. બાળકના જન્મથી ત્રીજા માસથી બીજાની હાજરી ઓળખતું થાય છે. છ માસે પોતાની માને ઓળખે છે. આઠ-દસ માસનું બાળક અનુકરણાત્મક અવાજ કાઢે છે. જ્યારે અઢીથી ત્રણ વર્ષના બાળકમાં સામાજિક પ્રતિભાવો સ્પષ્ટ અને ઉગ્ર સ્વરૂપમાં વ્યક્ત થાય છે. બે વર્ષના શિશુમાં નૈતિક મૂલ્યલક્ષી ભેદ પારખવાની શક્તિ હોતી નથી. બે વર્ષ બાળકની રમતો પારસ્પરિક નહીં પરંતુ સમાંતર હોય છે. ચારેક વર્ષનું બાળક સમૂહમાં રમતો રમે છે. તેને તેની ઉપરના અન્ય બાળકો સાથે રમવું વધારે ગમે છે. ચિત્રો જે કાંઈ કરે તો વધારે ગમતું હોય છે. અન્ય વર્તનની, બોલીની અસર તેના ઉપર પડે છે. 4 થી 5 વર્ષ બીજા સાથે રમવા તલસે છે. બીજા બાળકોની સૌથી વધારે ગમે છે. વડીલો કહે તે કરે છે. 2 વર્ષનું બાળક ઓરડામાં એકલું રમે છે. પણ ચારથી પાંચ વર્ષનું બાળક એકલું રમતું નથી. તેઓ આ ઉંમરે કજીયા પણ કરે છે પણ તે ક્ષણિક હોય છે. દોસ્તી વધુ હોય છે. 6 થી 14 વર્ષનું બાળક વધુ બાળકો સાથે સંબંધો બાંધે છે. વડીલોએ કરેલ વર્તણૂક વર્તન-વ્યવહાર તે તેના સાથી મિત્રો સાથે કરે છે. અહીં છોકરા-છોકરીઓના અલગ જૂથો પણ પડે છે. 11-12 વર્ષની ઉંમરે તેમના જાતિય સભાનતા આવે છે. આ ઉંમર બાલ્યાવસ્થા સમોવડિયા ટોળકી ની ઉંમર છે. બાળક ટોળીનો સભ્ય હોય છે. ટોળીના સમોવડિયા ની અસર ટોળીના બાળકો ઉપર ઘેરી પડે છે. રોસ નામનો શિક્ષણ મનોવૈજ્ઞાનિક આ ઉંમર વિશે કહે છે કે, “આ ઉંમરના બાળકની માતા મૂંઝાયા કરે છે કે મારો બાબો (દીકરો) અત્યાર સુધી મને છોડીને ક્યાંય જતો નહીં. માતા વગર ગમતું નથી પણ હવે તો મારી પાસે પણ આવતો નથી એના ગોઠિયાઓમાં જ હંમેશા હરતોફરતો હોય છે. આ માટે ચિંતા નહીં પણ સમજ એ કેળવવાની છે કે આ બાળકને સમાજ અનુકૂળ થવા કે કરવા માટેની આ નિસર્ગની યોજના છે.” (સામાજિક મનોવિજ્ઞાન - વિ.સ. વણીકર)

શરૂઆતની આ ટોળી અવ્યવસ્થિત અને અવિધિસરની હોય છે. મ્યુસેન નામનો બાલ મનોવૈજ્ઞાનિક કહે છે કે, એટલે સમોવડિયાનું જૂથ એ બાળકનો સાચો ગુરુ છે.

છથી દસ વર્ષના ગાળામાં સામાજિક બંધનો અને રમતના નિયમોના સ્વીકારવાના વલણ વિકસે છે. ધીમે ધીમે તે અન્યના દષ્ટિબિંદુઓનો સ્વીકાર કરે છે. નિયમોને માન આપવાનું અને દબાણને

વશ થવાનું સામાજિક વલણ ખીલે છે. છ વર્ષના બાળકને બંને નીતિનાં મિત્રો હોય છે. પાંચથી છ વર્ષ બાળક સામાજિક બંધનો અને ધોરણો સ્વીકારે છે. ચારથી છ વર્ષનું બાળક જિજ્ઞાસુ હોય છે.

આમ, જન્મથી માંડી 11 વર્ષની ઉંમર સુધીમાં બાળકમા શારીરિક, માનસિક અને સામાજિક વિકાસની શરૂઆત થઈ જાય છે. પરંતુ તેની પુષ્કતાની શરૂઆત 12 વર્ષ પછી થાય છે. જે સૌ પ્રથમ કિશોર-કિશોરીમાંથી પુષ્ક વ્યક્તિ તરીકે સમાજમાં વર્તન કરે છે.

2.5 ઉપસંહાર

આ એકમમાં આપણે વિકાસ અને માનવવિકાસની સમજ મેળવવાનો પ્રયાસ કર્યો. સારા આરોગ્ય માટે સામાજિક, શારીરિક, માનસિક આરોગ્ય પ્રત્યે ધ્યાન અપાવવું જોઈએ. સગર્ભામાતા, ધાત્રીમાતા, નવજાત શિશુની યોગ્ય કાળજી લેવાવવી જોઈએ.

બાળકના જન્મ માટે સ્ત્રી પુરુષના જવાબદાર પરિબળો, જનીનતત્વોની ભૂમિકા, બાળકની જાતિ માટે જવાબદાર પરિબળ, ગર્ભસ્થ શિશુના વિકાસમાં વારસો જેટલો જવાબદાર છે એટલું જ તેને મળતું વાતાવરણ જવાબદાર છે એ પણ સમજવું જોઈએ. નબળા આરોગ્યને કારણે થાત મૃત્યુ અને મૃત્યુદરને સમજીએ તો જ માતા-શિશુને નબળા આરોગ્યથી થતાં મૃત્યુદરને અટકાવી શકીએ છીએ. બાળવિકાસની અવસ્થાઓ સમજતાં આપણને બાળકના શારીરિક-માનસિક વિકાસ અને તેની જરૂરિયાતોને સમજી શકીએ છીએ. સગર્ભા માતાની યોગ્ય કાળજી અને સંભાળ લેવાથી માતા મત્યુદર અને બાળ મૃત્યુદરને રોકી શક્યા છે એ અંગે વિસ્તૃત સમજ મેળવવાનો પ્રયાસ આપણે આ એકમમાં કર્યો.

2.6 તમારી પ્રગતિ ચકાસો (MCQs)

પ્રશ્ન:1 પ્રથમ _____ માસમાં ભ્રૂણના માથાનો અને કરોડરજ્જૂનો વિકાસ થાય છે.

(અ) ચાર (બ) પાંચ (ક) ત્રણ

પ્રશ્ન:2 સ્ત્રીઓમાં મેનોપોઝ _____ વર્ષની ઉંમરે માસિક આવવાનું બંધ થાય છે.

(અ) 45 થી 50 (બ) 50 થી 55 (ક) 55 થી 60

પ્રશ્ન:3 સ્ત્રી _____ વર્ષ બાદ માતા બને તો તેના જીવનું જોખમ વધે છે.

(અ) 25 (બ) 35 (ક) 20

પ્રશ્ન:4 _____ વર્ષની ઉંમર સુધીમાં બાળકના મગજનો 90% જેટલો વિકાસ થઈ જાય છે.

(અ) 4 (બ) 5 (ક) 6

પ્રશ્ન:5 બાળક પાસે _____ વર્ષની ઉંમર સુધીમાં 10000 જેટલા શબ્દોનું ભંડોળ હોય છે.

(અ) 10 (બ) 11 (ક) 12

પ્રશ્ન:6 બાળક _____ વર્ષની ઉંમરે વર્તનનું મૂલ્યાંકન કરીને અભિપ્રાયો આપી શકે છે.

(અ) 12 (બ) 10 (ક) 8

પ્રશ્ન:7 બાળકોમાં કઈ ઉંમર ટોળકીની ગણાય છે ?

(અ) 10 (બ) 12 (ક) 8

2.7 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો:

જવાબ:1 (ક) ત્રણ

જવાબ:2 (અ) 45 થી 50

જવાબ:3 (બ) 35

જવાબ:4 (ક) 6

જવાબ:5	(ક)	12
જવાબ:6	(અ)	12
જવાબ:7	(બ)	12

2.8 ચાવીરૂપ શબ્દો (Glossary)

Placenta	-	ગર્ભમાં રહેલા બચ્ચાંની રક્ષા માટેનું આચ્છાદન
ગળથૂથી	-	જનમ્યા બાદ તરત જ બાળકને રૂ વડે આપવામાં આવતું પ્રવાહી
MMR	-	Measles, Mumps (ગાલ પર્યોગિયું) and Rubella
મેનોપોઝ	-	માસિક સ્રાવ આવતો બંધ થવો.
HIV	-	Human Immuno Deficiency Virus
STD	-	Sexually Transmitted Disease (જાતિય સંક્રમિત રોગ)
AIDS	-	Acquired Immuno Deficiency Syndrome (એક પ્રકારની પરિસ્થિતિ છે જેમાં તકવાદી રોગોના ચેપ સહેલાઈથી લાગી જાય છે.)
સમોવડિયો	-	સમાન વયનો

2.9 સ્વાધ્યાય લેખન (Assignment)

1. સગર્ભાની સ્વચ્છતાની કાળજી કેવી રીતે રાખશો ?-સમજાવો.
2. નવજાત શિશુની સંભાળ ટૂંકમાં રસીકરણ સાથે સમજાવો.
3. પ્રજનન અવસ્થાના જોખમો સમજાવો
4. જાતિય ક્રીડા અને જોખમો વિષે નોંધ લખો.
5. જન્મથી તરુણાવસ્થા સુધી પહોંચતા પહેલા બાળકનો વિકાસ કેવો હોય છે.- ચર્ચા કરો.

2.10 પ્રવૃત્તિ (Activities):

કુટુંબમાં કે સગા-વહાલાને ત્યાં જો કોઈ સ્ત્રી ગર્ભવતી હોય તો તેને તમે કઈ-કઈ બાબતોની કાળજી રાખવી અને કેવી રીતે રાખવી તે અંગેની જાણકારી આપી શકાય, જેથી ભવિષ્યમાં થનારા નુકશાનથી તેને બચાવી શકાય.

2.11 કેસ સ્ટડી (Case Study):

કોઈ સ્વસ્થ બાળકની માતાનો વ્યક્તિ ઇતિહાસ (ગર્ભધારણ થી બાળકના જન્મ સુધીનો) તપાસતા આપને માલૂમ પડશે કે તેણીએ ક્યાં-ક્યા પ્રકારની કાળજી રાખી હતી, જેમાં તમને આ એકમમાં સમાવિષ્ટ મુદ્દાઓ ઉપયોગી બનશે.

2.12 સંદર્ભગ્રંથ :

1. ગુજરાત માનવ વિકાસ અહેવાલ : 2004-મહાત્મા ગાંધી શ્રમ સંસ્થાન, અમદાવાદ
2. સામાજિક મનોવિજ્ઞાન : વિ.સ. વણીકર, યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ
3. અસાધારણ મનોવિજ્ઞાન : પટેલ મફતભાઈ જે. યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ
4. વસ્તી શિક્ષણ : પટેલ હર્ષદભાઈ, પાશ્વ પ્રકાશન
5. વ્યવસાયિક સમાજકાર્ય : ચાવડા ગીતાબેન, લોકનિકેતન પ્રકાશન, પાલનપુર

: એકમનું માળખું :

- 3.0 એકમના હેતુઓ
- 3.1 પ્રસ્તાવના
- 3.2 પ્રારંભિક અને પૂર્વ બાલ્યાવસ્થામાં કુટુંબ અને સભ્યોની ભૂમિકા
 - 3.2.1 કુટુંબ બાળકને હૂંફ, પ્રેમ, સલામતી આપવાનું કાર્ય કરે છે.
 - 3.2.2 કુટુંબમાં બાળકનું જીવનઘડતર કરે છે.
 - 3.2.3 કૌશલ્યોના વિકાસ માટેની તાલીમ પૂરી પાડે છે.
 - 3.2.4 બાળકના મનોવલણનું ગઠન કરવાનું કાર્ય.
 - 3.2.5 બાળક અનુકરણથી શીખે છે.
- 3.3 કિશોરાવસ્થા-તારુણ્યાવસ્થા
- 3.4 ઉપસંહાર
- 3.5 તમારી પ્રગતિ ચકાસો (MCQs)
- 3.6 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો
- 3.7 ચાવીરૂપ શબ્દો (Glossary)
- 3.8 સ્વાધ્યાય લેખન (Assignment)
- 3.9 પ્રવૃત્તિ (Activities)
- 3.10 કેસ સ્ટડી (Case Study)
- 3.11 સંદર્ભગ્રંથ

3.0 એકમના હેતુઓ :

આ એકમના અભ્યાસ બાદ તમે સમજવા માટે સક્ષમ હશો કે.

- કુટુંબના સભ્યોની બાળકના પ્રારંભિક અને પૂર્વ બાલ્યાવસ્થામાં ભૂમિકા શું છે.
- કિશોરાવસ્થા કોને કહેવાય અને તે દરમિયાનનો વિકાસ કેવો હોય છે.
- તરુણ-તરુણીઓને મૂંઝવતા પ્રશ્નો કેવા હોય છે અને તેના ઉપાયો કયા-કયા છે.

3.1 પ્રસ્તાવના :

જન્મથી વૃદ્ધાવસ્થા સુધી વ્યક્તિને વિકાસ અને વૃદ્ધિના અનેક તબક્કાઓમાંથી પસાર થવું પડે છે. આ તમામ તબક્કાઓમાં મનોશારીરીક જરૂરિયાતો બદલાતી રહે છે. બાળકના વૃદ્ધિ અને વિકાસ તેને મળતો શારીરિક-માનસિક વારસો ઉપરાંત તેને મળતું સામાજિક વાતાવરણ. આ વાતાવરણમાં કુટુંબ અને કુટુંબમાં રહેતાં સૌ કોઈ જેમ કે માતા-પિતા, વડીલો વગેરેના વર્તન વ્યવહારો વર્તણૂકની અસર બાળકના વિકાસ ઉપર પડે છે.

બાળકની નવજાત શિશુઅવસ્થા, શૈશવાવસ્થા, કિશોરાવસ્થા પ્રમાણે તેની અલગ અલગ જરૂરિયાતો હોય છે. બાળક પોતાની વાસ્તવિક પરિસ્થિતિને યથાયોગ્ય સમજે એ માટે એક મુખ્ય જરૂરિયાત એ છે કે તેના માતા-પિતા પ્રેમ, હૂંફ, લાગણીનો સ્વીકાર થવો જોઈએ. આ ઉપરાંત માતા-પિતાની પરસ્પર વાતચીતમાં આદર, પ્રેમ અને સન્માન હોવા જરૂરી છે. કુટુંબનું વાતાવરણ સુસંવાદી અને આનંદજનક હોય તે પણ ખૂબ જરૂરી છે.

કુટુંબ દરેક મનુષ્ય માટે સર્વસામાન્ય એવું સામાજિક જૂથ છે. બાળકને ઉછેરમાં સ્વસ્થ અને સારાં સંબંધોવાળું વાતાવરણ મળે તો બાળકનું વ્યક્તિત્વ પણ સ્વસ્થ અને સારું બની શકે છે. વ્યક્તિમાં માનસિક સમસ્યાઓ ઉત્પન્ન થવામાં તેમજ તેના નિરાકરણ કે ઉકેલ લાવવામાં કુટુંબસંસ્થા એ એક અસરકારક ભૂમિકાનું વહન કરે છે. બાળકના વૃદ્ધિ અને વિકાસમાં કુટુંબની અસરકારકતા બાળકોની જુદી અવસ્થા પ્રમાણે સમજવાનાં પ્રયાસો કરીશું.

3.2 પ્રારંભિક અને પૂર્વ બાલ્યાવસ્થામાં કુટુંબ અને સભ્યોની ભૂમિકા

બાળકનાં ઉછેરમાં કુટુંબસંસ્થાની અસરકારક ભૂમિકામાં નીચે મુજબના મુદ્દાઓ જોવા મળે છે.

1. કુટુંબ બાળકને હૂંફ, પ્રેમ, સલામતી આપવાનું કાર્ય કરે છે.
2. કુટુંબમાં બાળકનું જીવનઘડતર કરે છે.
3. કૌશલ્યોના વિકાસ માટેની તાલીમ પૂરી પાડે છે.
4. બાળકના મનોવલણનું ગઠન કરવાનું કાર્ય.
5. બાળક અનુકરણથી શીખે છે.

આથી બાળકને કુટુંબમાં જે હકારાત્મક અને વિકાસાત્મક વાતાવરણ મળવું જોઈએ. વ્યક્તિત્વ ઘડતરની બુનિયાદ એ બાળપણ છે. બાળક પોતાની વાસ્તવિક પરિસ્થિતિને યથાયોગ્ય સમજે એ માટે મુખ્ય પાયાની બાબત એ છે કે માતા-પિતા દ્વારા તેનો યોગ્ય રીતે સ્વીકાર થવો જોઈએ. ઘરનું વાતાવરણ પુશનુમાન, આનંદી અને કંઈક શીખવાની પ્રેરણા બાળકને મળતી રહે તેવું હોવું જોઈએ. ઘરમાં જો બાળકને યોગ્ય વાતાવરણ જો મળે તો બાળકના વ્યક્તિત્વનો વિકાસ સારો થાય. આથી જ એક અંગ્રેજી માન્યતા કહેવામાં આવ્યું છે કે, એટલે કે કુટુંબ એ સદગુણોનું ધરુંવાડીયું છે. વિશેષ રીતે સમજીએ તો જેવું વાલીએ તેવું લણીએ. બાળકમાં સદગુણો, સારી, ટેવો, સદાચાર, વગેરે ગુણોનું સિંચન જો બાળપણથી કરવામાં આવે તો ગુણો પરિપક્વ ઉપર ફળરૂપે પામી શકીએ છીએ. હવે આપણે ઉપરોક્ત તમામ પાસાઓની વિગતે ચર્ચા કરીશું.

3.2.1 કુટુંબ બાળકને હૂંફ, પ્રેમ, સલામતી આપવાનું કાર્ય કરે છે.

બાળક જન્મે ત્યારથી કુટુંબ તેને વાતાવરણ પુરું પાડે છે. બાળકનું સર્વ પ્રથમ સમાયોજનની પ્રક્રિયા શીખે છે. જે તે માતા પાસેથી શીખે છે, કારણે આહાર જેવી મૂળભૂત જરૂરિયાતોના સંતોષ માટે તે માતા ઉપર આધારિત હોય છે. આ આહારથી તે સ્તનપાન કરે છે. આ સ્તનપાન વખતે તે માતાનો લાંબે ગાળે આ બાબત તેના આવેગોને વધુ સંયમિત અને પુષ્ટ રીતે અભિવ્યક્ત કરી શકે છે.

બાળકના ઉછેરમાં માતા તરફથી મળતાં વ્હાલ, હૂંફ, કાળજીઓને વધુ સારી રીતે સમજાવતાં મનોવૈજ્ઞાનિક રીબેલ જણાવે છે કે, “માતાની ધવડાવવાની લાલનપાલન કરવાની ક્રિયાઓ બાળકમાં અદભૂત તૃપ્તિનો અહેસાસ કરાવે છે.” સ્તનપાન કરાવવાથી બાળકમાં સલામતીની ભાવના પ્રબળ બને છે. જો માતા દ્વારા બાળકને લાંબા સમય સુધી સ્તનપાન કરાવવામાં આવે તો બાળકને અતિરક્ષણ મળી રહ્યું છે. એવાં લક્ષણો જન્મે છે. જ્યારે ઓછું સ્તનપાન કરાવવામાં આવે તો અવગણનાના લક્ષણો જન્મે છે. કેટલાંક નિષ્ણાંતોની એવી દૃઢ માન્યતા છે કે પુષ્ટ વ્યક્તિઓમાં આશાવાદી કે નિરાશાવાદી વલણનું એક કારણ નાનપણમાં તેને મળેલ ઓછું ધાવણ પણ જવાબદાર બને છે. વાત્સલ્યનો અભાવ કે ઈન્કાર બાળકમાં ભાવાત્મક અસલામતી જન્માવે છે. પોતે સતત સ્નેહ સાહચર્ય અને સહકાર ઝંખે છે, પણ મેળવી શકતા નથી પરિણામ સ્વરૂપે તેઓ સામેનાનો સ્નેહ મેળવવા વધુને વધુ તિરસ્કૃત બને છે.

3.2.2 કુટુંબમાં બાળકનું જીવનઘડતર કરે છે (3 થી 6 વર્ષ)

આ સમયમાં બાળકની સ્વતંત્ર રીતે કાર્ય કરવાની શરૂઆત થાય છે. સામાન્યતઃ બાળકોની જરૂરિયાતો તાત્કાલિક પૂરી પાડવામાં આવે છે જો કોઈ સંજોગોમાં તેમની આ જરૂરિયાતો સંતોષવામાં ન આવે તો બાળકમાં ગ્લાનિ, ચિંતા કે હતાશા જન્મે છે. આને લાંબાગાળાની અસર સ્વરૂપે જોઈએ તો

જો બાળકની જરૂરિયાતો ન સંતોષી શકાય તો તે મોટા થાય ત્યારે આક્રમક બને એવા કિસ્સાઓ જોવા મળી શકે છે.

શૈશવકાળમાં શિશુની પ્રાથમિક જરૂરિયાતો ઉપરાંત તેમને માતા-પિતા તરફથી સ્નેહ અને સંરક્ષણ પૂરાં પડે તે જરૂરી છે. શૈશવવયમાં આ સ્નેહથી વંચિત રહે તો તે અસલામતી અનુભવે છે. મોટો થતાં તે ઊણપને કારણે તે વહેમી, વિકૃત મનોદશાવાળો બને એ શક્ય છે. બાળકોની અવગણના કુટુંબના સભ્યો દ્વારા કરવામાં આવે તો બાળકના શારીરિક, માનસિક, સામાજિક વિકાસમાં અવરોધ ઊભા થાય છે. જે આગળ જતાં બાળકમાં સમાજ વિરોધી વર્તન કરવા માટે જવાબદાર બને છે. આ ઊણપવાળા બાળકો સામાજિક સમાયોજન પ્રાપ્ત કરી શકતાં નથી. આથી ઉલટું જોઈએ તો વધું પડતાં લાડ લડાવવાથી બાળકનો સ્વતંત્ર વિકાસ રુંધાય છે. આથી વધુ પડતું રક્ષણ એ વિકાસને રુંધે છે. નાની બાબતોમાં બાળકને રોકટોક કરવાથી બાળકમાં જુદા જુદાં કૌશલ્યોનો વિકાસ થતો નથી. બાળક સ્વાવલંબી બની શકતો નથી. પરંવલંબી બને છે. જેને કારણે બાળકમાં હતાશાના બીજ રોપાય છે.

3.3.2.3 કૌશલ્યોના વિકાસ માટેની તાલીમ પૂરી પાડે છે.

માતા-પિતા દ્વારા કુટુંબમાં થતાં વર્તનવ્યવહારો કે બાળક સાથે થતાં વર્તન વ્યવહારનો બાળકનાં વ્યક્તિત્વ ઘડતરમાં ફાળો છે. બાળકના કેટલાંક વર્તનવ્યવહારને પ્રોત્સાહિત કરવાં કેટલાંક તેના વર્તન વ્યવહારને અટકાવીને માતા-પિતા બાળકના વ્યક્તિત્વમાં ગુણો, વલણો અને મૂલ્યનું નિર્માણ કરવાની ભૂમિકા અદા કરે છે. બાળકને પોતાના ભાવિ જીવનમાં કેવા પ્રકારની ભૂમિકા ભજવવાની છે એ હકીકતોનો ખ્યાલ પણ બાળકોને માતા-પિતા દ્વારા જ મળે છે. જાતિય ભૂમિકાઓ અદા કરવામાં આ હકીકત સવિશેષ લાગુ પડે છે. દા.ત. છોકરાઓ ખરબચડી અને આક્રમક રમતો રમે અને યાંત્રિક બાબતોમાં રસ લેતા થાય એ માટે તેમને પ્રોત્સાહિત કરવામાં આવે છે. જ્યારે છોકરીઓને નરમ, લજ્જાશીલ વલણવાળી બનાવવાનો પ્રયાસ કુટુંબના સભ્યો તરફથી કરવામાં આવે છે.

3.2.4 બાળકના મનોવલણનું ગઠન કરવાનું કાર્ય:

બાળકના જીવનઘડતરમાં તેના માતા-પિતાના વર્તન વ્યવહારની સાથો-સાથ તેમના મનોવલણોનું પણ આગવું સ્થાન છે. જે માતા-પિતા પોતાના બાળકને સ્નેહ અને સ્નમાન આપે છે તે માતા-પિતાઓ બાળકમાં આત્મવિશ્વાસ અને સ્વ યોગ્યતાની લાગણીને દઢીભૂત કરે છે. બાળકને પોતાના સામે આવી પડતી સસમ્યાઓનો સામને કરવા માટે આવી લાગણી ઘણી ઉપયોગી છે.

કેટલીક વખત માતા-પિતાના આંતરિક પ્રેમના અભાવે ગૃહકંકાસ કે તંગદીલી જન્મે છે. જેની અસર બાળક ઉપર પડે છે. માતા-પિતાના સતત ઝઘડા અને હૂંસાતૂંસી બાળકની પ્રગતિને રુંધે છે. પતિ-પત્ની વચ્ચે થતા ઝઘડા બાદ પલાયનવૃત્તિ જન્મે છે. અહીં બાળકના વિકાસ ઉપર માઠી અસર થાય છે. લગ્નવિચ્છેદવાળા માતા-પિતાનું બાળક બેમાંથી એકની સાથે રહેવાની એકની ખોટમાં સતત જીવે છે. જેનાથી તેનામાં અરશ્રિતપણાની લાગણી જન્મે છે. આવેગાત્મક અસમતુલા જન્મે છે તેમજ તેનો સામાજિક વિકાસ પણ રુંધાય છે. કેટલીક વખત આગળ જતાં તે અસામાજિક કૃત્યો તરફ કે વિધ્વંસક પ્રવૃત્તિ-ટોળીનો સભ્ય પણ બને છે. મનોવૈજ્ઞાનિક ગ્રે એવું સ્પષ્ટ માને છે કે, “બાળકના જન્મ બાદ તેના માતા-પિતા દ્વારા લેવાતાં છૂટાછેડાએ સામાજિક રોગ વિકૃતિઓનું ચિહ્ન છે.”

ઘરનું વાતાવરણ જો લોકશાહી ઢબનું હોય તો બાળક બહિર્મુખી બને છે. એટલે કે તેઓ આક્રમક, નિર્ભય કલ્પનાશીલ, ઉચ્ચ નેતૃત્વવાળા, શક્તિશાળી, જિજ્ઞાસુ અને પ્રગતિશીલ વિચારસણીવાળા બને છે. જ્યારે આપખુદ કુટુંબના ધરોવાળાં બાળકો સામાજિક રીતે બિન આક્રમક, વધુ ભયભીત, ઓછાં કલ્પનાશીલ અને ઓછી સહનશક્તિવાળા બને છે. વધુ પડતાં અતિશય ઊંચા નૈતિક ધોરણોને કારણે કુંઠિત વ્યક્તિત્વનો વિકાસ થાય છે. બાળકની સ્વતંત્રતા ઉપર વારંવાર દબલગીરી, દરમ્યાનગીરી કરવાથી બાળકને માતા-પિતા પ્રત્યે રોષ રાખે છે અને ભવિષ્યમાં બળવાખોર કે અતિનમ્ર બને છે. લઘુતાગ્રંથિથી પીડાતું પણ થઈ જાય છે. કુટુંબમાં વર્તન અંગે કોઈ ચોક્કસ નિયમ કે ધોરણ ન હોય અથવા આ ધોરણો બદલાતાં રહેતાં હોય તો તેને કારણે બાળકની ચિંતા કે તાણની લાગણીમાં વધારો

થાય છે. વધારે પડતી કડકાઈથી બાળક પહેલ કરવાની શક્તિ ગુમાવે છે. આ કાણે સ્વતંત્રપણે વિચાર રજૂ કરવાની કે પ્રગટ કરવાની વૃત્તિનો વિકાસ થતો નથી. આવા વાતાવરણમાં ઉછેર પામતું બાળક ભવિષ્યમાં વધુ આજ્ઞાંકિત બને અથવા સત્તાધારી વ્યક્તિ પ્રત્યે બંડ પોકારે કે બાગી બની શકે છે. બાળકની આક્રમક વૃત્તિને માતા-પિતાને વાળવી યોગ્ય દિશામાં વાળવી જોઈએ. જો માતા-પિતા દ્વારા બાળકની આક્રમકવૃત્તિની ઉપેક્ષા કરવામાં આવે કે અતિ કડક વલણ અપનાવવામાં બાળકમાં જન્મ પામેલી વિરોધી વૃત્તિ કાં તો બળવાખોર કે ભીરુતામાં પરિણમે છે. આક્રમક વૃત્તિને કારણે બાળકમાં વ્યક્તિત્વ સમાયોજનના ઘણાં પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે.

કુટુંબમાં પ્રથમ બાળક હોય અને બીજા બાળકનો જન્મ થાય ત્યારે જાણ્યે અજાણ્યે માતા-પિતા દ્વારા બીજા બાળક ઉપર વધારે ધ્યાન આપવાની જરૂરિયાત ઊભી થાય છે. આ સમયે મોટું બાળક એવું માનવા માંડે છે કે હવે માતા-પિતા દ્વારા મારી ઉપેક્ષા થઈ રહે છે અને મારી હવે જરૂરીયાત નથી એવું માનતો થાય છે. ઈચ્છાને કારણે બાળક આક્રમક અને કોપી બને છે. સહોદર એકબીજા પ્રત્યે વેરભાવ રાખે અને પોતે બિનસલામતીની લાગણી અનુભવે છે. બાળકોની આ પ્રક્રિયા ઉપર કુટુંબમાં બાળકોની સંખ્યા, તેમનો જન્મનો ક્રમ, જાતિ તથા વયનો તફાવત મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. શૈયક્રિયા અંગેના નિયંત્રણો પાડવાની શક્તિ તેનામાં હોય ત્યારે તે નિયંત્રણ બાળકમાં ભય અને ચિંતાના ભાવ જન્માવે છે.

3.2.5 બાળક અનુકરણથી શીખે છે :

બાળક ઘણી બધી રીતભાતો અનુકરણથી શીખે છે. માતા-પિતા કે ઘરના સભ્યો દ્વારા થતાં વર્તનનું તે નિરીક્ષણ કરે છે. ત્યાર પછી તે વર્તન કરે છે. કુટુંબમાં બાળક જે સભ્ય સાથે વધુ તાદાત્મ્ય ધરાવે છે તેનું અનુકરણ કરે છે એ બાબત ખાસ સમજવા જેવી છે.

બાળકો માતા-પિતાના માત્ર બાહ્ય રીતભાતોનું અનુકરણ કરતાં નથી, પરંતુ ઘરમાં બનતા મુશ્કેલીઓના સમયે તેનો સામનો કઈ રીતે કરે છે. તેનો હલ કઈ રીતે લાવે છે. આ તમામ પરિસ્થિતિ અને વ્યવહારની ઢબનું પણ તેઓ અનુકરણ કરે છે. મા-બાપના નૈતિક અ સાંસ્કૃતિક ધારા-ધોરણનું પણ જાણે-અજાણ્યે તે અનુકરણ કરે છે.

આમ, નાનપણમાં બાળકની અનુકરણ કરવાની પ્રક્રિયા એ શિક્ષણની જ પ્રક્રિયા છે. આથી એમ જરૂરથી કહી શકાય કે બાળકના સારા-નરસા વ્યવહારોનું મૂળ તેના કુટુંબના સભ્યોના વર્તન વ્યવહારને આધારે હોઈ શકે છે.

3.3 કિશોરાવસ્થા-તારુણ્યાવસ્થા

તારુણ્યનો અંગ્રેજી શબ્દ છે. જે લેટિન શબ્દ ‘Adolescence’ પરથી ઉતરી આવ્યો છે. આ શબ્દનો અર્થ સમજાવે તો “વૃદ્ધિ પામવું” અથવા “પુષ્પતા પ્રાપ્ત કરવી” તરુણાવસ્થા એટલે જીવનની એવી અવસ્થા કે, “જે સમયમાં અપુષ્પ વ્યક્તિ તેના શારીરિક અને માનસિક વિકાસની ટોચે પહોંચે છે. શારીરિક બંધારણ પ્રજોત્તિ માટે પુષ્પતા પ્રાપ્ત કરી લે છે.” (આપણી મૂઝવણ આપણી સમસ્યા અમદાવાદ અને સામાજિક મનોવિજ્ઞાન વિ.સ.વણીકર)

તરુણાવસ્થાની શરૂઆત છોકરીઓમાં 12 થી 15 વર્ષે થાય છે. જ્યારે છોકરાઓમાં બે એક વર્ષ મોડી એટલે 14 થી 16 વર્ષ સુધીમાં થાય છે.

માનસિક દૃષ્ટિએ પુષ્પતાની સાથે વ્યક્તિ આવેગોની અને સામાજિક પરિપક્વતાં ધારણ કરે છે. પરંતુ શારીરિક પરિપક્વતા પ્રમાણમાં ધીમી હોય છે. સામાજિક જીવનની જવાબદારી તરુણ-તરુણીઓ પર વહેલી લાદવામાં આવે એટલી જલ્દી પુષ્પતા આવે છે.

તારુણ્ય અવસ્થામાં થતી વૃદ્ધિને ત્રણ તબક્કાઓમાં હિલગાર્ડ અને એટીકીનસેન-1967 તેના પુસ્તકમાં દર્શાવી છે.

તારુણ્યપૂર્વ 10 થી 12 વર્ષ

તારુણ્યપ્રારંભ 13 થી 16 વર્ષ

ઉત્તર તારુણ્ય 17 થી 18 વર્ષ

કિશોર અવસ્થા એ બાળપણથી પુષ્ક બનવાની પ્રક્રિયામાં સંક્રાંતિ કાળ કે વયસંધિકાળ. આ અવસ્થા શારીરિક જૈવિક માનસિક પરિવર્તનોને પરિણામે તરુણ-તરુણીઓમાં કેટલીક સમાયોજન સમસ્યાઓ પ્રગટાવે છે. જેથી આ કાળ એ ચિંતા અને વિષાદનો કાળ પણ કહેવાયો છે.

તરુણ વિદ્યાર્થીઓ સ્થાપિત સામાજિક નૈતિક મૂલ્યો, નિયમો વિરોધની અવગણના કરે છે. વર્તન ચારિત્ર્ય મુંઝવણ-મુશ્કેલી ગુનાહિત પ્રવૃત્તિઓમાં સંડોવવાનું પ્રમાણ વધે છે. આ અવસ્થામાં તરુણોમાં આવતો તરવરટા, જુસ્સો આક્રમક વલણ વગેરે શા માટે ઉદભવે છે તેને હવે સમજવાનો પ્રયત્ન કરીશું.

(i) જૈવિય પાસું અને જાતિય પાંસુ :

બાળક અને તરુણ વચ્ચે ભેદ જાતિય લક્ષણો અને જાતિય પુષ્કતાથી પડે છે. જાતિય લક્ષણોમાં બે પ્રકાર જોવા મળે છે.

1. ગૌણ

2. મુખ્ય

કિશોરી ગૌણ જાતિય લક્ષણો: નિતંબ ઉપર ચરબીનો ભરાવો

મુખ્ય જાતિય લક્ષણો : છાતીનો વિકાસ, પેદું પહોળું થવું, જાતિય જતન અવયવો ઉપર અને બગલમાં વાળ ઉગવા, મોઢા ઉપર તેમજ શરીર ઉપર આછી રૂવાંટી થવી, પરસેવો થવો, આંતરીક ગર્ભાશયનું કદ વધવું.

ઉપરોક્ત લક્ષણો શરીરના બાહ્ય અને આંતરિક પરિસ્થિતિમાં ફેરફાર સૂચવે છે. ત્યારબાદ કિશોરી રજસ્વલા થાય છે. કેટલાંક સંશોધકો માને છે કે પ્રથમ રજોદર્શન પછી કિશોરી ગર્ભધારણ અને બાળકને જન્મ આપવા કે મા બનવા માટે તે સક્ષણ હોતી નથી. આ સક્ષમતા તે 18 વર્ષે મેળવે છે.

કિશોરોના જાતિય લક્ષણો :

- જનનાંગોના કદમાં વધારો અને તેના ઉપર વાળ ઉગવા.
- વૃષણની કોથળી મોટી થવી.
- છાતી, બગલ અને મૂંછ ઉપર વાળ તેમજ શરીરના અન્ય ભાગોમાં વાળ વધવાની શરૂઆત.
- અવાજમાં બદલાવ.
- સ્નાયુઓ મજબૂત બનવા.
- પરસેવો વધવો.

કિશોરોમાં જાતિય આવેગ, ઉત્તેજના અનુભવતાં શિષ્ટ ટટ્ટાર થાય છે એમાંથી રાત્રે વીર્યનો સ્રાવ પણ થાય છે, જે દરેક તરુણોમાં 14 થી 18 વર્ષના ગાળામાં તાય છે.

તારુણ્ય લક્ષણો પુષ્કતા પ્રાપ્તિમાં વ્યક્તિગત સામાજિક ભૌગોલિક પરિબળોને લીધે તફાવત આવી શકે છે. વ્યક્તિગત રીતે કિશોર-કિશોરીમાં પુષ્કતાના પ્રારંભને આનુવંશિક પરિબળો તેમજ ખોરાક, તંદુરસ્તી, આબોહવા સામાજિક-આર્થિક સ્તરની બાબતો અસર કરે છે. પુષ્કતાના પ્રારંભ પહેલાં મસ્તિષ્ક ગ્રંથિના અગ્રભાગમાંથી જાતિયગ્રંથિ ઉત્પ્રેરક હોર્મોન સ્રાવની શરૂ થાય છે. જે જાતિય ગ્રંથિઓની વૃદ્ધિને વેગ આપે છે. તરુણીઓના અંડાશય અને તરણમાં વૃષણમાંથી અનુક્રમે અસ્ટ્રોજીન અને એન્ડ્રોજીન રસાયણિકોના સ્રાવ નીકળવાની શરૂઆત થાય છે. આ સાથે અંડાશયમાં સ્ત્રીબીજ અને વૃષણમાં પુરુષબીજ બનવાની શરૂઆત થાય છે.

(ii) શારીરિક પાસું :

કિશોર અવસ્થાની શરૂઆતથી જ છોકરાઓ અને છોકરીઓમાં શારીરિક ફેરફારો થાય છે. 12 થી 14 વર્ષના ગાળામાં છોકરીની ઊંચાઈ વધુ વધે છે, પરંતુ 14 થી 20-22 વર્ષ સુધી છોકરાઓની ઊંચાઈ વધવાનું ચાલુ રહે છે.

તરુણાવસ્થામાં વજનમાં થતો વધારો મુખ્યત્વે સ્નાયુઓ અને અસ્થિરમાં થતી વૃદ્ધિને કામે હોય છે. કિશોર-કિશોરમાં થતી શારીરિક જૈવિક વૃદ્ધિ પરત્વે વ્યક્તિગત તફાવતો હોય છે. વહેલી પુષ્પતા બનતી છોકરી તેના સમવયસ્કોમાં પોતે મોટી છે એવું જુદાંપણું અનુભવે છે. જ્યારે મોડેથી પુષ્પ બનતી છોકરીને શરીરમાં ખામી અપૂરતા વિકાસની ચિંતા-વ્યગ્રતા અનુભવે છે (BayleyandTuddenhama-1944). વહેલો પુષ્પ બનતો છોકરો વહેલું વિજાતિય આકર્ષણ અનુભવવાને કારણે વ્યગ્રતા અનુભવે છે. આનાથી ઉલટું મોડેથી પુષ્પ બનતો તરુણ વધારે સામાજિક ભાવનાવાળો અને સ્વભાવમાં અતિશય નરમ બને છે. પુષ્પ બનવાની ક્રિયામાં ચહેરા ઉપર થતાં ખીલ વિશે, છાતીનો વિકાસ, સ્તનના કદમાં વધારો, જનનાંગોના કદ વિશે જાતિય આવેગો અને ઊર્મિઓના અનુભવની નવીનતા વિશે, રજોદર્શન તેમજ વીર્યસ્ત્રાવ વિશે માહિતીનો અભાવ જોવા મળે છે. આ કારણોસર તરુણ-તરુણીઓમાં ગુનાહિતતા, અજૂગતાના ભાવ જન્મે છે અને મુંઝવણ અનુભવે છે.

આ તરુણ-તરુણીઓ શારીરિક જીવનના સંક્રાંતિકાળ દરમિયાન વિશેષ મુંઝવણ, તણાવ, ચિંતા વગેરેનો અનુભવ ન કરે તે માટે આ સમય દરમિયાન શાળા કોલેજોમાં જાતિય શિક્ષણ આપવું જોઈએ. શરીરમાં થતાં સ્વાભાવિક ફેરફારો એ કુદરતી પ્રક્રિયા છે. જે તમામ આ કાળ દરમિયાન અનુભવે છે એવું જણાવવું જોઈએ. આ સમયે છોકરા-છોકરી જાતિય આવેગને સંતોષવા માટે ગેરમાર્ગે ન દોરાય એ પણ જોવું જોઈએ. આપણા સમાજમાં લગ્ન પહેલાંના જાતિય સમાગમને તુચ્છ ગણવામાં આવ્યો છે. આ ઉપરાંત વગર વિચારીએ ચોરીછૂપીથી જાતિય સંતોષ માણવાથી કેટલીક વિવિધ ગેનોરિયા, સિક્કિલીસના રોગી ન બની જવાય એ અંગે તરુણ-તરુણીઓને સમજાવવું જોઈએ. કુટુંબમાં વડીલો દ્વારા, માતા-પિતા દ્વારા પણ પોતાનું બાળક જ્યારે કિશોરાવસ્થામાં પહોંચે ત્યારે જાતિય શિક્ષણની સંપૂર્ણ સમજ આપવી જોઈએ. માતા-પિતાએ તેના મિત્ર બનીને દરેક વાતને તેના આગળ મૂકવી જોઈએ. તો બાળક બહાર મિત્રો પાસેથી કે અન્ય અજ્ઞાની લોકો પાસેથી માહિતી મેળવશે નહીં અને નકારાત્મક બાબતો તરફ દોરવાશે નહીં.

(iii) માનસિક-આવેગાત્મક પાસું:

1. સ્વતંત્રતા માટેની ઝંખના:

તરુણાવસ્થા દરમિયાન કિશોર એક સ્વતંત્ર વ્યક્તિ તરીકે સામાજિક મોભો મેળવવાની ઝંખના રાખે છે. તાબેદારીમાંથી છૂટવાથી કે કોઈની રોકટોક ગમતી નથી. પોતે હવે નાનો નહીં પરંતુ મોટો છે કે મોટી છે એવી મનોવૃત્તિ તે અનુભવે છે. જલ્દી મોટા અને સ્વતંત્ર વિચારો આવે છે.

2. સમવયસ્કોની મિત્રાચારી:

કુટુંબના સભ્યો કરતાં બહાર શાળા, કોલેજ કે રહેઠાણની આસપાસના સમવયસ્કોના જૂથમાં રહેવું તેમજ અંગત મિત્રો બનાવવા એવું વલણ આ અવસ્થામાં જોવા મળે છે. પોતાના સાથીઓમાં સ્થાન, મોભો અને સ્વીકૃતિને ઝંખે છે. કેટલીકવાર તરુણો પોતાનાં પરિવારના ધોરણો અને વ્યવહારોથી જુદાં પડી પોતાનાં જૂથનાં ધોરણો અને વ્યવહારોને સ્વીકારવા માટે ઉત્સુક બને છે. જૂથમાં પોતે કંઈક છે એવું બતાવવાની વૃત્તિ ધરાવે છે. વિજાતિય મિત્રોમાં રસ ઉત્પન્ન થાય છે. જેને કારણે પોતાના સમવયસ્ક મિત્રો સાથે સ્પર્ધા કે આવેગાત્મક સંઘર્ષમાં ઉતરે છે.

3. બૌદ્ધિક વિકાસ:

તારુણ્યનો સમયગાળો એ બૌદ્ધિક વિકાસ અને વિસ્તારનો શૈક્ષણિક વિકાસનો સમયગાળો છે. વ્યક્તિમાં જ્ઞાનબુદ્ધિ સાથે ભવિષ્યની કારકિર્દી વિશેની તૈયારી અને મહેનત કરવાનું વલણ વિકસવા પામે છે.

4. મૂલ્યોનો વિકાસ:

તરુણમાં સ્વનો વિકાસ થાય છે એની સાથોસાથ નવા વિચારો ખીલવાનું વલણ, સ્થાપિત પરિસ્થિતિ સામે આકોશ, નવસર્જન કે પરિવર્તન કરવા માટેનાં મૂલ્યો આદર્શો અને મહેચ્છાઓ પ્રગટે છે.

5. જાતિય આકર્ષણ અને જાતિય દર્શન:

જાતિયવૃત્તિનો આધાર શારીરિક જૈવિય છે. પરંતુ મિત્રો કુટુંબ, શિક્ષણ, ધર્મ, સમાજ અને સંસ્કૃતિ વગેરે અનેક પરિબલોની સંયુક્ત અસરને પરિણામે વ્યક્તિમાં જાતિય બાબતો વિશે મનોવલણો, પૂર્વગ્રહનું ગઠન થાય છે. એના પ્રતિબંધ રૂપે જાતિય સંતોષ વિશેની કલ્પનાઓ, સ્વપ્ન, દિવાસ્વપ્નમાં રાચે છે. આની અસર તેના વર્તન, વ્યવહાર ઉપર પડે છે. કેટલીક વખતે તે વિકૃતિરૂપે પણ બહાર આવે છે જેનો પ્રભાવ તેના જીવનના સમાયોજન ઉપર પણ જોવા મળી શકે છે.

આમ, તરુણાવસ્થાના વિકાસમાં મુખ્ય ત્રણ બાબતો અતિમહત્વની છે. જેને આધારે તે શારીરિક, માનસિક ફેરફાર અનુભવે છે. આ કાળ દરમિયાન જાતિય ગ્રંથિઓનો વિકાસ થાય છે, એમાંથી સ્નાવ ઝરે છે અ તરુણ-તરુણી જાતિય આવેગ અનુભવે છે. કુટુંબ સમાજમાં એક અલગ ઓળક ઊભી કરવાનો પ્રયાસ કરે છે. સ્વતંત્ર વિચારસરણી ધરાવતો થાય છે. જોમ અને જુસ્સામાં વધારો થાય છે. વિજાતિય આકર્ષણ વધવાની શરૂઆત પણ આ કાળથી થાય છે. પોતાની રસ રુચિ અનુસાર નેતાની પસંદગી કરે છે. આ નેતા સામાજિક, આર્થિક, શૈક્ષણિક મનોરંજન ક્ષેત્રે આગવું પ્રદાન હોય એવાને પોતાના તરીકે પસંદ કરે છે. કેટલીક વખત પોતાના શારીરિક દેખાવ સાથે અન્ય ખ્યાતનામ નેતા, અભિનેતા કે અભિનેત્રીના દેખાવ સાથે સરખાવવાનો પ્રયાસ કરે છે. પોતે શારીરિક-માનસિક રીતે સક્ષમ હોય છતાં આ સમયગાળા દરમિયાન કેટલીક મુંઝવણો અનુભવે છે એને જોવાનો પ્રયાસ કરીશું.

(iv) તરુણ-તરુણીઓમાં જોવા મળતી મુંઝવણો:

તરુણ-તરુણીઓની આ અવસ્થામાં થતાં શારીરિક પરિવર્તન તેમજ માનસિક વૈચારિક પરિવર્તનને પરિણામે એક ચોક્કસ પ્રકારની મુંઝવણ અનુભવે છે. તારુણ્યના પ્રારંભમાં થતાં શારીરિક જાતિય પરિવર્તનોમાં છોકરાઓ કરતાં છોકરીઓ સવિશેષ મુંઝવણ અનુભવે છે. જાતિય ફેરફારથી છોકરીઓમાં શરમ, સંકોચની લાગણીઓનો વિકાસ થાય છે. એમાં અપવાદ પણ હોઈ શકે છે. આ પરિવર્તનથી વર્તનની છાપ બદલાય છે. છોકરો કે છોકરી પોતાની ખાનગી વાતો મા કે પિતાને કકહેવામાં સંકોચ અનુભવે છે. માતા-પિતા, ભાઈ-ભાણું સાથે વ્યવહાર, કપડાં પહેરવામાં જેમાં સારું લાગશે કે ખરાબ, દેખાવ, અભ્યાસ સંદર્ભે મુંઝવણ અનુભવે છે. છોકરીઓમાં જાતિય પરિવર્તન, માસિક ધર્મ અંગે કેટલીક ચિંતા મિશ્રિત કુતૂહલ જન્માવે છે. જાતિય બાબતોમાં રસ, છોકરી પ્રત્યે આકર્ષણ, જનનાંગોમાં ઉત્તેજના, રાત્રિ સ્નાવ, હસ્તમૈથુન વગેરે બાબતો તરુણોમાં અનેક પ્રકારની મુંઝવણો ઉપજાવે છે. કેટલીક વખતે તરુણ પોતે મોટો થઈ ગયો છે એ કારણે ઘરના સભ્યો પાસે આર્થિક રીતે પરાવલંબી રહેવું પડે, અભ્યાસાર્થે અથવા ઘરના સભ્યોના તનાવગ્રસ્ત સંબંધોમાં પણ તે રોષ પ્રગટ કરે છે. વિજાતિય મિત્રોની દોસ્તી પર નિયંત્રણ વગેરે પણ ચિંતા, વ્યગ્રતા કે મુંઝવણમાં વધારો કરે છે. તરુણ-તરુણીઓ પોતપોતાની કારકિર્દી અંગે પણ અનેક પ્રકારની મુંઝવણો અનુભવે છે.

જીવનમાં હવે મારે શું કરવું કયું લક્ષ્ય પ્રાપ્ત કરું તો મારી સુખાકારીમાં વધારો કરી શું વડીલો, શિક્ષકો, સમવયસ્કો પાસેથી તે તરુણો આધારિત હોદ્દો અભ્યાસ પસંદ કરે છે, અને પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયાસો પણ કરે છે. પરંતુ તે અંગે પોતાની ક્ષમતા, આવડત, રસ, રુચિ છે કે નહી તેનો ત્યાગ મેળવી શકતો નથી અને સફળતા ન મળે તો નાસી પાસ થાય છે. તારુણ્યનું તોફાન એ જૈવિક એ સામાજિક ઔદ્યોગિક ઘટના છે. સમાજ અને સંસ્કૃતિના અભ્યાસ દર્શાવે છે કે ભદ્ર સમાજમાં તે ચિંતા અને વ્યગ્રતાનો કાળ છે. તેના કેટલાંક ઉકેલો આ પ્રમાણે છે.

તરુણ-તરુણીઓના મુંઝવતા પ્રશ્નો અંગે ઘરમાં માતા-પિતા, વડીલોએ નીચે મુજબની કાળજી રાખવી જોઈએ.

1. કિશોરવસ્થાના શરૂઆતમાં જ શરીરના બદલાવોની જાણકારી આપવી.
2. જાતિય ઉત્તેજનાની સમજ.
3. માસિક ધર્મની સમજ.
4. જાતિય સંતોષ અને સામાજિક માળખાની સમજ.
5. સંક્રમિત રોગોની સમજ.
6. દરેક બાળકની બૌદ્ધિક ક્ષણતા સાથે રસ, રુચિ અને અભિયોગ્યતાની માહિતી, કારકિર્દી ઘડતરની સમજ.

ઉપરોક્ત તમામ બાબતોની સમજ તરુણાવસ્થા પ્રારંભે કે તરુણાવસ્થા દરમિયાન તરુણ-તરુણીઓને આપવામાં આવે તો દરેકનો યોગ્ય રીતે અને હકારાત્મક રીતે વિકાસ થઈ શકે અને ભવિષ્યમાં તે ઉમદા નાગરિક તરીકે દેશ, સમાજ કે રાષ્ટ્રના ગઠનમાં પોતાનો ફાળો નોંધાવી શકે.

ગર્ભાધાનથી કિશોરાવસ્થાએ જીવનપદ્ધતિની એક વિકાસ પ્રક્રિયા તરીકે :

ગર્ભાધાનથી માંડી કિશોરાવસ્થા સુધીનો અભ્યાસ એ વિકાસાત્મક અભ્યાસ છે. વિકાસ પ્રક્રિયાના અભ્યાસમાં બાળકના શારીરિક, માનસિક, સામાજિક વિકાસના તબક્કાઓથી લઈ પુષ્ક વ્યક્તિના વિકાસની પ્રક્રિયામાં સંકળાયેલા તમામ પાસાં અને પરિબલોનો અભ્યાસ કરવામાં આવે છે.

મનુષ્યના સમગ્ર જીવનકાળનો મહત્તમ વૃદ્ધિ અને વિકાસ ગર્ભાધાનથી લઈ કિશોર અવસ્થા 20 વર્ષ સુધીમાં થઈ જાય છે. આ પુષ્કતાની વય સુધીમા વૃદ્ધિ અને વિકાસ ખૂબ જ ઝડપી અને એકદમ સ્પષ્ટ રીતે તરી આવે તેવાં લક્ષણોવાળો, ચઢતા આરોહવાળો તેમજ બહુમુખી પ્રકારનો હોય છે. ત્યારબાદ વિકાસ અટકી જાય છે એવું નથી કારણ એ અવિરત ચાલનારી પ્રક્રિયા છે. આમ, જીવવું એટલે વિકસવું, વૃદ્ધિ-વિકાસ થવો તેને જીવનપદ્ધતિની પ્રક્રિયા તરીકે તેને વિકાસાત્મક મનોવિજ્ઞાનની વિવિધ શાખાઓ તેનો અભ્યાસ કરે છે.

એરિક એરિક્શન (1963) જીવન પ્રક્રિયાને આઠ મનોસામાજિક વહેંચી જણાવે છે કે, “વ્યક્તિમાં થતાં શારીરિક વિકાસનો પ્રભાવ તેનાં મનોવલણો, જ્ઞાનાત્મક વ્યાપારો અને જીવન ઉપર પડે છે. વિકાસ પ્રક્રિયાની અવસ્થામાંથી આપણે અહીં પાંચ અવસ્થાને સમજવાનો પ્રયાસ કરીશું.”

ક્રમ	અવસ્થા	મનોવૈજ્ઞાનિક કટોકટી	સામાજિક સંબંધો	પરિણામો
1	પ્રથમ વર્ષ	વિશ્વાસ વિરુદ્ધ અવિશ્વાસ	માતા	વિશ્વાસ અને આશા
2	બીજું વર્ષ	સ્વાયત્તતા વિરુદ્ધ શંકા	માતા-પિતા	આત્મનિયંત્રણની ભાવના
3	ત્રણથી પાંચ વર્ષ	ઉત્સાહ પહેલગીરી આશંકા	કુટુંબ	હેતુલક્ષિતા, દિશા આત્મવિશ્વાસ
4	છઠ્ઠા વરસથી	મહેનત વિરુદ્ધ લઘુતા	મિત્રો, શાળા	બૌદ્ધિક, સામાજિક, શારીરિક કૌશલ્યમાં સજજતા
5	તારુણ્ય	પોતાની ઓળખ વિરુદ્ધ ગૂંચવાડો	મિત્રો અન્ય જૂથો, મોટા, નેતા અભિનેતા	પોતાના વિશેની છબી ઓળખ

3.4 ઉપસંહાર:

આ એકમમાં તમે માનવ જીવનનો વિકાસ કેવી રીતે થાય છે અને કયા-કયા તબક્કામાં થાય છે તે અંગે જાણકારી મેળવી, ઉપરાંત પ્રારંભિક અને પૂર્વબાલ્યાવસ્થામાં કુટુંબની ભૂમિકા શું હોય છે તે અંગે પણ જાણકારી મેળવી અને કિશોરાવસ્થામાં બાળકો સાથે કેવી રીતે વર્તવું તેની જાણકારી મેળવી અને આવી જાણકારી દ્વારા કિશોરોને તે અવસ્થા દરમિયાન કેવી કાળજી રાખવી જોઈએ તણી પણ ચર્ચા કરી. આ બધી બાબતોને ધ્યાનમાં રાખીને તેઓને પડતી મુશ્કેલીઓનો સામનો કેવી રીતે કરવો તે પણ શીખવાડી શકાય, જેમાં માતા-પિતાની ભૂમિકા મુખ્ય છે.

3.5 તમારી પ્રગતિ ચકાસો (MCQs)

પ્રશ્ન:1 બાળકને હુંફ અને સલામતી આપવાનું કામ કઈ સામાજિક સંસ્થા સૌ પ્રથમ કરે છે ?

(અ) સમાજ (બ) WHO (ક) કુટુંબ

પ્રશ્ન:2 _____ વર્ષની ઉમરે બાળકમાં સ્વતંત્ર રીતે કાર્ય કરવાની શરૂઆત થાય છે.

(અ) 2 થી 3 (બ) 3 થી 6 (ક) 4 થી 6

પ્રશ્ન:3 લોકશાહી ઢબના કૌટુંબિક વાતાવરણમાં બાળક _____ બને છે.

(અ) અંતર્મુખી (બ) બહિર્મુખી (ક) આપખુદ

પ્રશ્ન:4 તરુણાવસ્થાની શરૂઆત છોકરીઓમાં _____ વર્ષે થાય છે.

(અ) 11 થી 13 (બ) 14 થી 16 (ક) 12 થી 15

પ્રશ્ન:5 તારુણ્ય અવસ્થામાં થતી વૃદ્ધિને હિલગાર્ડ અને અટકીન્શને કેટલા તબક્કામાં વહેંચી છે ?

(અ) ચાર (બ) બે (ક) ત્રણ

પ્રશ્ન:6 મનોસમાજિક અવસ્થાના આઠ તબક્કાઓ _____ એ દર્શાવ્યા હતા.

(અ) એરિક્સને (બ) ફોઈડે (ક) યુંગે

3.6 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો:

જવાબ:1 (ક) કુટુંબ

જવાબ:2 (બ) 3 થી 6

જવાબ:3 (બ) બહિર્મુખી

જવાબ:4 (ક) 12 થી 15

જવાબ:5 (ક) ત્રણ

જવાબ:6 (અ) એરિક્સને

3.7 ચાવીરૂપ શબ્દો (Glossary):

સમાયોજન - વ્યક્તિ અને તેના વાતાવરણ વચ્ચેની સફળ આંતરક્રિયા

મનોવલણ - અમુક પ્રકારના વિચારો/માન્યતાની પૂર્વવૃત્તિ

ઉત્પ્રેરક - ઉત્પ્રેરના પેદા કરે તેવું

અનુકરણ - શીખવાની એક રીત(જોઈ-જોઈને વર્તન કરવું/શીખવું)

3.8 સ્વાધ્યાય લેખન (Assignment)

પ્રશ્ન:1 બાળકની વૃદ્ધિમાં કુટુંબના માતા-પિતાના વલણોની શું છાપ પડે છે ? તેની ચર્ચા કરો.

.....
.....

.....
.....
પ્રશ્ન:2 શૈશવાવસ્થામાં કુટુંબની ભૂમિકા સમજાવો.

.....
.....
.....
.....
પ્રશ્ન:3 કિશોર અવસ્થા દરમિયાનના કિશોરના અને કિશોરીના ગૌણ જાતિય લક્ષણો ચર્ચો.

.....
.....
.....
.....
પ્રશ્ન:4 તરુણાવસ્થા દરમિયાનના માનસિક-આવેગાત્મક પાસાઓ સમજાવો.

.....
.....
.....
.....
પ્રશ્ન:5 તરુણાવસ્થા દરમિયાન જોવા મળતી મુશ્કેલીઓ ચર્ચો.

3.9 પ્રવૃત્તિ (Activities) :

કિશોર-કિશોરીઓનો સર્વે કરીને તેઓના વિકાસની, આદતોની, જોખમોની અને આ અવસ્થા દરમિયાનની મુશ્કેલીઓ અંગે જાણકારી મેળવી શકાય છે, તે અંગે તેમણે માર્ગદર્શન આપી શકાય છે.

3.10 કેસ સ્ટડી (Case Study):

કોઈ એક કુટુંબનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ કરીને તેમાં કયા પ્રકારની કૌટુંબિક વ્યવસ્થા છે અને બાળકોનો ઉછેર (પદ્ધતિ) કેવો છે તેનો ચિતાર મેળવી શકાય, અને તેના આધારે સૂચનો કરી શકાય.

3.11 સંદર્ભગ્રંથ :

1. સામાજિક મનોવિજ્ઞાન : વિ.સ. વણીકર, યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ
2. વસ્તી શિક્ષણ : પટેલ હર્ષદભાઈ, પાર્શ્વ પ્રકાશન
3. બાળ જન્મ સચિત્ર પુસ્તક : ચેતના તાલીમ પુસ્તિકા, અમદાવાદ
4. આપણી મુંઝવણ આપણી સમજણ : જેન્ડર રિસોર્સ સેન્ટર
5. થોડું જાણીએ આપણી અંદર આવતાં બદલાવ વિશે.

: એકમનું માળખું :

- 4.0 એકમનાં હેતુઓ
- 4.1 પ્રસ્તાવના
- 4.2 માનવ વ્યક્તિત્વ અને વિકાસના સિદ્ધાંતો અને યુવાવસ્થા
 - 4.2.1 મનોવિશ્લેષણાત્મક સિદ્ધાંત
 - 4.2.2 એરિક્સનનો સિદ્ધાંત
 - 4.2.3 પિયાજેનો બોધાત્મક સિદ્ધાંત
 - 4.2.4 સલ્લીવાનનો સંસ્કૃતિલક્ષી સિદ્ધાંત
- 4.3 યૌવનનો અર્થ, વ્યાખ્યા, લાક્ષણિકતાઓ
- 4.4 યુવાન અને પુષ્પ વ્યક્તિની લાક્ષણિકતાઓ સાથે સંકળાયેલી કેટલી પરિભાષા અને શબ્દો
- 4.5 યુવાનોની સ્થિતિનું વિશ્લેષણ (વસ્તીચિત્ર, સ્થિતિ ચિત્ર)
- 4.6 યુવાનોની અપેક્ષાઓ અને સમસ્યાઓ
- 4.7 ભારતમાં યુવાનીતિ અને યુવા વિકાસ માટેના કાર્યક્રમો
- 4.8 તમારી પ્રગતિ ચકાસો (MCQs)
- 4.9 ચાવીરૂપ શબ્દો (Glossary)
- 4.10 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો
- 4.11 સ્વાધ્યાય લેખન (Assignment)
- 4.12 પ્રવૃત્તિ (Activities)
- 4.13 કેસ સ્ટડી (Case Study)
- 4.14 સંદર્ભગ્રંથ

4.0 એકમનાં હેતુઓ:

આ એકમના અભ્યાસ બાદ તમે સમજવા સક્ષમ હશો કે,

1. યુવાવસ્થાની સૈદ્ધાંતિક પરિપ્રેક્ષ્યની સમજણમળશે.
2. ભારતીય સમાજમાં યુવાનોની સ્થિતિ અને સમસ્યાઓની જાણકારીમળશે.
3. ભારતમાં યુવાનોના વિકાસ માટેની નીતિ અને યોજનાઓની જાણકારી મળશે.

4.1 પ્રસ્તાવના :

ભારતીય સમાજમાં યુવાનો એ આજનો જ વિષય નથી પરંતુ તે માનવજીવનની ઉત્પત્તિથી માંડીને આજ સુધી, માનવ વૃદ્ધિ અને વિકાસના તબક્કામાં આવતો યુવાવસ્થાના સમયગાળાની ચર્ચાનો વિષય છે. આ સમયગાળામાં જ માનવ વંશવેલો આગળ વધારવાનો સમયગાળો શરૂ થાય છે. તેથી ભારત જ નહિ પરંતુ સમગ્ર માનવજાતના બધાંજ સમુદાયો માટે યુવાવસ્થાનો સમયગાળો મહત્વનો બની રહ્યો છે. યુવા પેઢીએ કોઈપણ રાષ્ટ્ર શરીરની કરોડરજજી છે. યુવા પેઢીની અલગ અલગ વિશિષ્ટતા,

ગુણો હોય છે. જેમાં યુવાનોની વાત કરીએ તો યુવાનો એટલે કોણ યુવાનોના શું લક્ષણ હોઈ શકે કેવી લાક્ષણિકતા હોય તો તે વ્યક્તિને આપણે યુવાન તરીકે ગણાવી શકીએ. આપણે આ એકમમાં માનવ વિકાસના સિદ્ધાંતોમાં યુવાવસ્થા. યુવાવસ્થા કોને કહેવાય, યુવાવસ્થાની લાક્ષણિકતાઓ, યુવાનોની સ્થિતિનું વિશ્લેષણ (વસ્તીચિત્ર, સ્થિતિ ચિત્ર) સમસ્યાઓની જાણકારી મેળવીશું.

4.2 માનવ વ્યક્તિત્વ અને વિકાસના સિદ્ધાંતો અને યુવાવસ્થા

માનવ વ્યક્તિત્વ અને વિકાસના સંદર્ભે અનેક સિદ્ધાંતો પ્રસ્થાપિત થયા છે. યુવાવસ્થાને સમજવાનો પ્રયાસ કરીએ તો કેટલાંક મહત્વના સિદ્ધાંતો અને તેના પરિપ્રેક્ષ્યને સમજવા જરૂરી છે. જેથી સમાજકાર્ય વ્યવહાર કરતી વખતે માનવીના વ્યક્તિનું વૈજ્ઞાનિક અધ્યયન કરેલું હોવું આવશ્યક છે.

4.2.1 મનોવિશ્લેષણાત્મક સિદ્ધાંત:

મનોવિશ્લેષણ - મનોગત્યાત્મક સિદ્ધાંતનો પરિપ્રેક્ષ્ય સમજાવતા ફ્રોઈડ એવું માને છે કે, અચેતન પરિભળો વર્તનને દોરે છે. જેમકે, વારંવાર પગ હલાવવા. આંગળીની વીટી વારંવાર ફેરવવી, નખ કરડવા વગેરે વર્તન પાછળ અચેતન પ્રેરણાઓ જવાબદાર હોય છે. ફ્રોઈડ માનસિક વિકૃતિ ધરાવતા દર્દીઓની સારવાર કરતાં હતા, તેમના કાર્યના અનુભવમાંથી અચેતન મનનો ફળદાયી સિદ્ધાંત તેમણે શોધી કાઢ્યો અચેતન મન ખુબજ બળવાન હોય છે. ચેતન મન એ, હિમશીલા જેમ સમુદ્રની ઉપરના ભાગમાં 1-10 ભાગ દેખાય છે. અચેતન મન 9-10 ભાગ દેખાયું નથી પરંતુ વર્તનમાં જવાબદાર હોય છે. ફ્રોઈડ મનોજાતીય વિકાસના પાંચ તબક્કાઓ દ્વારા વર્તનને સમજાવવાનો પ્રયાસ કરે છે. તેઓ વિકાસના વિવિધ તબક્કાઓમાં યુવાવસ્થાના તબક્કાને જનનેદ્રિય અવસ્થા દ્વારા સમજાવે છે. જનનેદ્રિય અવસ્થામાં બાળક અવસ્થામાંથી યુવાવસ્થામાં પ્રવેશે છે. 12 વર્ષની ઉંમરે તેનામાં જાતિયતા અંગે રસ જાગે છે. તેનામાં જનનેદ્રિય અને તેને લગતી પ્રવૃત્તિમાં રસ લેતો જોવામા આવે છે. સુસમાયોજિત વ્યક્તિ મુખઅવસ્થા, ગુદાઅવસ્થા, લિંગઅવસ્થા વગેરે સાથે તાલ મિલાવે છે. આનાથી પુરુષ કે સ્ત્રી પ્રેમ અને જાતિય સંતોષ મેળવવા શક્તિમાન થાય છે. મોટાભાગના પુષ્પ ઉંમરના જાતિય પ્રશ્નો મુખઅવસ્થા, ગુદાઅવસ્થા અને લિંગઅવસ્થાની સ્થિરીકરણને લીધે ઉદભવ્યા હોય છે.

4.2.2 એરિક્સનનો સિદ્ધાંત:

વ્યક્તિત્વનો સિદ્ધાંત - એરિક એરિક્સન “ઓળખની કટોકટી”ના મૂળભૂત ખ્યાલને એરિક એરિક્સન તેમના પુસ્તકમાં વ્યક્તિત્વવિકાસ પર તથા સામાજિક સાંસ્કૃતિક પરિભળોની અસરનો સ્પષ્ટ પરિચય આપે છે. તેઓ 1951 થી 1960 સુધી પીટસબર્ગ યુનિ. ની તબીબી સ્કૂલના તબીબી મનોચિકિત્સક વિભાગમાં અને ત્યારબાદ હાર્વર્ડ યુનિ. માં પ્રોફેસર તરીકે કામ કરતાં હતા. તેઓએ “વ્યક્તિત્વ વિકાસના તબક્કા”ના નિષ્ણાત હતા. તેઓએ વિષવાના મહાન લોકોના જીવનના વ્યક્તિત્વના મનોવિશ્લેષણ કરીને વ્યક્તિત્વના સિદ્ધાંતની યથાર્થતા ચકાસવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. તેઓએ વ્યક્તિત્વના વિકાસની અવસ્થાઓને આઠ તબક્કામાં સમજાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. જેમાં પાંચમો તબક્કો એ ઓળખ વિરુદ્ધ ભૂમિકાની દ્વિધા કે ગૂંચવાડો એ છઠ્ઠો તબક્કો નિકટતા વિરુદ્ધ એકલતા એરિક્સન પાંચમો તબક્કામાં તરુણાવસ્થાના 12-18 વર્ષના સમયગાળાને સમજાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. આ તબક્કામાં વ્યક્તિ એવું વિચારે છે કે તે કોણ છે તેમનું શું કામ છે તેઓ જીવનમાં કયા જઈ રહ્યા છે આવા સમયમાં વ્યક્તિ પોતાની ઓળખને શોધવાનો પ્રયાસ કરે છે. તેમાં તેની સામે આવતી નવી ભૂમિકાઓના પ્રશ્નોનો સામનો કરે છે. પ્રેમ અને વ્યાવસાયિક ક્ષેત્ર, માતાપિતા જે પ્રકારનું પ્રોત્સાહન આપે છે. શાળામાં શિક્ષકો જે સમજાવે છે. સાથી મિત્રો જે પ્રકારનું વલણ દાખવે છે. તેમાં તરુણ પોતે શું છે શું બની શકે તેની સમજણ ન વિકસે તો દ્વિધા અનુભવાય છે. છઠ્ઠો તબક્કો 18-35 વર્ષનો છે. પુષ્પાવસ્થાના આરંભકાળનો તબક્કો વ્યક્તિ તેના મિત્રો સાથે નિકટતા કેળવે છે. કુટુંબ સાથે સ્થિર થવાનો પ્રયાસ કરે છે. કુટુંબ અને મિત્રો સાથે સંબંધો બાંધવાની જરૂરિયાત ઉદભવે છે. ક્યારેક, કુટુંબ અને મિત્રો સંબંધો બાંધવામાં તે નિષ્ફળ જાય છે. નિકટતાની વ્યાખ્યા આપતા એરિક્સન જણાવે છે કે,

“નિકટતા એટલે પોતાની જાત શોધવી અને સાથે સાથે પાતની જાત બીજામાં ખોઈ નાંખવી” આ જગતમાં કોઈક મારું પોતાનું હોવું જોઈએ તેવો ખ્યાલ વિકસે છે. યુવા વ્યક્તિ બીજી વ્યક્તિઓ સાથે તંદુરસ્ત અને નિકટનો સંબંધ બાંધે તો નિકટતા સિદ્ધ થાય છે.

4.2.3 પિયાજેનો બૌદ્ધાત્મક સિદ્ધાંત:

બૌદ્ધાત્મક સિદ્ધાંત જન પિયાજે બોદ્ધાત્મક પરિપ્રેક્ષ્ય એ વ્યક્તિ કેવી રીતે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે. તેને આપણે સર્જનાત્મક તપાસ દ્વારા જાણી શકીએ છીએ. જેમાં ઇન્દ્રિયોનો ઉપયોગ કરીને વ્યક્તિ કેવી રીતે બોદ્ધ કે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે. તેની સમજ જન પિયાજે બાળકો નૈતિક તબક્કાના વિકાસ અંગેનો કરેલા અભ્યાસ દ્વારા મોટું પ્રદાન કર્યું છે. તેઓ પ્રાણીવાદના પુરસ્કર્તા હતા. પિયાજે જ્યારે નાના હતા ત્યારે તેમણે જુદા જુદા વિષયો પર નિરીક્ષણ કરવાની અનોખી રીતે વિકસાવી હતી. નાના બાળકોના નિરીક્ષણ ક્રયા. આ ઉપરથી તેઓએ બોદ્ધાત્મક વિકાસના તબક્કાઓ આપ્યા. આ સિદ્ધાંતમાં બાળકોના વિચારોની પ્રક્રિયામાં ફેરફાર આવે છે. જેનાંથી પોતાના વિશ્વ વિશે સામથ્ય મેળવવાની શક્તિ વધે છે અને તે પોતાના જ્ઞાનનો ઉપયોગ વિશ્વ માટે કરે છે. પિયાજે માને છે કે બૌદ્ધિક વર્તનનો પાયો એ જન્મજાત વલણ કે વૃત્તિ છે. તે જીવનના બધાજ તબક્કામાં જોવા મળે છે. વ્યક્તિ પોતાના જીવનમાં સંગઠન, અનુકૂલન અને સમતુલન વ્યક્તિ કેવી રીતે રચે છે, તેની સમજ આપે છે. વ્યક્તિએ વાતાવરણ સાથે અનુકૂલનમાં દર્શાવવાનું હોય છે. બાળકો પોતાની આજુબાજુના જગતનું જ્ઞાન મેળવે છે. તેમની સાંવેદનીક, કારક અને પ્રતિક્ષેપ ક્ષમતા જગતના જ્ઞાન મેળવવા માટે ઉપયોગમાં આવે છે. પિયાજે તેના સિદ્ધાંતને સમજવા માટે ચાર તબક્કા સમજાવે છે. યુવાવસ્થાના સમયગાળાના સંદર્ભે ચોથો તબક્કો “ઔપચારિક કાર્યિક તબક્કો” કહે છે. આ તબક્કો 11 વર્ષથી 15 વર્ષ સુધીનો ગણવામાં આવે છે અને તે પુખ્તાવસ્થા સુધી ચાલું રહે છે. અહીં વ્યક્તિ અંગત અનુભવથી આગળ વધે છે અને અમૂર્ત તથા વધારે તાર્કિક રીતે વર્તે છે. તેઓ આદર્શ માબાપ વિશે વિચારે ચે તે ભવિષ્ય વિશે વિચારે છે. અટકળો કે સિદ્ધાંત કલ્પનાઓ રચે છે.

4.2.4 સલ્લીવાનનો સંસ્કૃતિલક્ષી સિદ્ધાંત:

મનોવિશ્લેષણનો સંસ્કૃતિલક્ષી સિદ્ધાંત-સલ્લીવાન-નવ ફોઈડવાદી મનોવૈજ્ઞાનિકોમાં હેરી સ્ટેક સલ્લીવાને મનોવિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં મોટું પ્રદાન આપ્યું છે. તેઓ વ્યક્તિત્વના આંતરિક ઘટકો ઉપર ભાર મૂકવાને બદલે વ્યક્તિત્વના સામાજિક વાતાવરણને ઘણું મહત્ત્વ આપે છે. સલ્લીવાન પોતાના સિદ્ધાંતને સમજાવતા લખે છે કે, અમેરિકન સંસ્કૃતિના લોકોના અભ્યાસ કરીને આ સિદ્ધાંત વિકાસાવ્યો હોવાથી કદાચ બીજા સમાજો કે સંસ્કૃતિને આ સિદ્ધાંત કેટલા અંશે કારગત નીવડશે તે સવાલ છે, પરંતુ તેમાંથી એ બાબત સ્પષ્ટ થાય છે કે, તેઓ સામાજિક ભિન્નતા તેમજ વ્યક્તિગત ભિન્નતા વચ્ચેના સંબંધને સ્પષ્ટ રીતે સમજી શક્યા છે. તેઓ એવું પ્રસ્થાપિત કરે છે કે જુદી જુદી સંસ્કૃતિના લોકો પાસેથી એકસરખા વર્તનની અપેક્ષાઓ રાખી શકાય નહિ. આ વિશિષ્ટતાને કારણેજ મનોવિશ્લેષણના સંસ્કૃતિલક્ષી સિદ્ધાંત તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. સાલ્લીવાનના સિદ્ધાંતમાં આંતર-વૈયક્તિક સંબંધનો ખ્યાલ, માનસિક તંગદિલીનો ખ્યાલ વિકૃત ચિંતાનો ખ્યાલ, વ્યક્તિત્વ વિકાસના તબક્કાઓ, ગત્યાત્મકતાનો ખ્યાલ, વ્યક્તિત્વરોપણનો ખ્યાલ અને જ્ઞાનાત્મક અનુભવનો ખ્યાલ સમજાવે છે. સાલ્લીવાનના વ્યક્તિત્વ વિકાસના 7 તબક્કામાં પૂર્વપુખ્તાવસ્થા (યુવાવસ્થા) ને સમજાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. જેમાં 17 થી 25 વર્ષ સુધીનો સમયગાળા દરમિયાન શારીરિક કેન્દ્રી વિકાસ સંપૂર્ણ થયો જોવા મળે છે. સુગ્રંથિત, સ્થિર તથા સંપૂર્ણ સ્થાપિત એવી સ્વ વિકાસની પદ્ધતિ હોય છે. બૌદ્ધિક અને સમજણ યુક્ત જ્ઞાનાત્મક અનુભવોમાં વધારો થાય છે. મહત્ત્વના આંતર-વૈયક્તિક અનુભવોમાં સામાન્ય રીતે વિકૃત ચિંતાની સામે સલામતીની ઈચ્છાઓ, સામાજિક મૈત્રી તથા સામાજિક સભ્યપદની તીવ્ર ઈચ્છા, સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ, દુનિયા અ સમાજને સમજવાની અને માણવાની ઈચ્છા પ્રબળ બને છે.

4.3 યૌવનનો અર્થ, વ્યાખ્યા, લાક્ષણિકતાઓ

યૌવન એવું બોલીએ તો તરત કેવી અનુભૂતિ થાય છે થનગનાટ, જોમ જુસ્સો, સાહસ ઉર્જાસભર,

રાષ્ટ્રીય કવિ ઝવેરચંદ મેઘાણી (“તરુણોનું મનોરાજ્ય” (1929) પાના. 67) યુવાન એટલે

“ઘટમાં ઘોડા થનગને, આત્મ વીંઝે પાંખ, અણ દીઠેલી ભોમ પર યૌવન માંડે આંખ”

જેવા શબ્દો દ્વારા યુવાવસ્થાને વર્ણવે છે.

ગાંધી કહેતા કે - “જે દેશની પ્રજાનો યુવાવર્ગ મર્યાદા, વિવેક, નમ્રતા, સહિષ્ણુતા ગુમાવે તે પ્રજા વિનાશ પામે છે.”

રજનીશ ઓશોના મતે - યુવાન એટલે શોધક યુવાન યુવાન હોવું એટલે અમૃત સાથે સંબંધનો રસ્તો, યુવા હોવું એટલે આત્માની શોધ છે. યુવા હોવું પરમાત્માના મંદિરમાં પ્રાર્થના છે. (સ્વામી આનંદવૈરાગ્ય, પાના નં. 153) તેઓ

યુવા મનની કેટલીક લાક્ષણિકતાઓ નીચે મુજબ દર્શાવે છે.

1. યુવાવસ્થાનો માનવ મનની પાછળ ભાગતો નથી પરંતુ આગળ તરફ જુવે છે.
2. યુવાવસ્થાનો માનવ સ્મૃતિઓમાં સમય પસાર થતો નથી, પરંતુ પોતાની શક્તિને યોજના બનાવવામાં કામે લગાડે છે.
3. યુવાવસ્થાનો માનવ સ્વર્ગની, મોક્ષની, પરલોકની વિશે વિચારતો નથી. પરંતુ સ્મૃતિઓને બદલાનો વિચાર કરે છે.
4. યુવાન હોવું એટલે ચોવીસ કલાક ખતરામાં જીવવું, ધરડા હોવું એટલે સુરક્ષામાં જીવવું, યુવાચિત ખતરામાં જીવવાનું નામ છે. વૃદ્ધ ચિત્ત જુનીપ્રથાઓ પર ચાલવાનું ચિત્ત છે.
5. યુવાન એટલે - તેજસ્વિતા, તપસ્વિતા, તત્પરતા.

તૈત્તિરીય ઉપનિષદ (2.8) “જે વ્યક્તિ સાધુચરિત, અધ્યયનશીલ આશાવાન, દ્રઢનિર્ણયવાળો, બળવાન હોય તે વ્યક્તિ યુવાન છે.”

શ્રી માતાજી (કેળવણી પૃ-148-178) “વિકાસ અને પ્રગતિ માટેની શક્તિ જેમાં હોય, ભાવિમાં જીવતા હોય. જે બનવું હોય તેવા થવા માટે, જેવા હોઈએ તેનો ત્યાગ કરવા તૈયાર થાયે તે. કોઈપણ વસ્તુ સુધારી શકાય એમ નથી એવી માન્યતાનો અસ્વિકાર કરે તે યુવાન છે.”

મૂળશંકર ભટ્ટ (જીવનયોગ જાન્યુ.83) “જેનું હૃદય ગરમ હોય અને મગજ ઠંડુ હોય, મસ્તક આકાશ તરફ અને પગ ધત્તી પર હોય તે એટલે યુવાન”

જે.કૃષ્ણમૂર્તિ (શિક્ષણ અને જીવન રહસ્ય) “જે વ્યક્તિ આશા અને અસંતોષથી ભરેલા છે તે યુવાન છે”

સ્વામી સચ્ચિદાનંદ (સંસાર-રામાયણ, પૃ 119-120) “જે વ્યક્તિમાં સાહસ અને સંયમ બંને છે, તે વ્યક્તિ યુવાન છે.”

મુનિશ્રી જિતચંદ્રવિજયજી (ચલો આત્મનિરીક્ષણ કરીએ, પ-36-39) “જે પવિત્ર, ઉન્નત, જીવન જીવનારો, શક્તિશાળી, વિનયી, વિવેકી, પુરુષાર્થશીલ હોય તે યુવાન છે.”

બબલભાઈ મહેતા (બબલભાઈની ડાયરી (અપ્રગટ) વિસાપુર જેલ. તા. 12-1-1934) “જે વ્યક્તિ નિરાધાર, નિઃસહાય ન હોય અને જેનામાં સ્વામાન હોય તે વ્યક્તિ યુવાન છે.”

રાષ્ટ્રીય યુવા નીતિ, (2003) “13 થી 35 વયની અંદર આવતા વ્યક્તિઓને યુવાન કહેવાય. જેમાં 10થી 19 વર્ષના જૂથના વ્યક્તિ કિશોરવયના ગણવામાં આવે છે.”

રાષ્ટ્રીય યુવા નીતિ, (2014) “15થી 29 વર્ષની વયજૂથ ધરાવતા વ્યક્તિઓને યુવાન કહેવાય.”

સંયુક્ત રાષ્ટ્ર સંગઠન “15થી 24 વર્ષના જૂથમાં સમાવિષ્ટ થતી વ્યક્તિઓ યુવાનો છે.” જેમાં 15-19 વર્ષના યુવાશ્રેણીમાં પ્રવેશ કરતાં 20-24 વર્ષના પુષ્કની ભૂમિકા માટે વિદાય લેવાની તૈયારી કરી રહેલા જૂથ તરીકના છે.” કોમનવેલ્થ દેશોમાં 15-29 વર્ષના વ્યક્તિને યુવાન કહેવામાં આવે છે. મુજબ

13-35 વર્ષ અને 16-30 વર્ષના વ્યક્તિને યુવાન કહેવામાં આવે છે.

15 થી 35 વર્ષના વયજૂથમાં સમાવિષ્ટ થતા વ્યક્તિઓ યુવાન છે, તેમાં 15થી 19 વયજૂથ સબ જુનિયર યુથ, 20થી 24 વર્ષના જુનિયર જૂથ ગણ્યું છે. અને 25થી 34 વર્ષના વયજૂથને સિનિયર જૂથ ગણ્યું છે”

પ્રાર્થમ લાઈફ એવું બોલીએ તો તેનો અર્થ મુખ્ય, સૌથી મહત્વનું. પ્રાથમિક, મૂળભૂત, શ્રેષ્ઠ. ના. કક્ષાકનો પહેલો ભાગ, શેષ ભાગ, સંપૂર્ણ કળા, પરાકાષ્ટા, અવિભાજ્ય સંખ્યા.

યુવાન વિશેની કોઈ ચોખ્ખી અને સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા નથી, યુવાન એમ આપણે બોલીએ છીએ, તેનો અર્થ બાળપણ અને પુષ્કવય વચ્ચેનો જીવનગાળો.

જે પરિપક્વ બનવાની પ્રક્રિયા કે અવસ્થામાં છે. પરિપક્વ બની રહ્યા છે, તે બાળક નથી પરંતુ કિશોરઅવસ્થા અને યુવાઅવસ્થાનો જીવનગાળો છે.

યુવાન હોવાની સમજ, તંરંગીઅવસ્થાથી પુષ્કઅવસ્થા તરફની ગતિ એટલે યુવાન. અપરિપક્વતા અને બીન અનુભવતી હોવાની સ્થિતિ એટલે યુવાન. યુવા અવસ્થાને ઘમાં લોકો નકારાત્મક અવસ્થા પણ કહે છે. જેમાં યુવાનોમાં એકાંતની ઈચ્છા વધે છે. સાથે સાથે ટોળામાં રહેવાનું તેમને ગમે છે. કામકરવા તરફ અરુચિ, સમન્વયનો અભાવ, કંટાળો બેચેનપણાની અનુભૂતિ, સામાજિક વિરોધાભાવ, શાસન પ્રત્યે વિરોધ, વિજાતીય પ્રત્યે વિરોધ, તીવ્ર કક્ષાની આવેગશીલા, આત્મવિશ્વાસનો અભાવ, લીંગ સંબંધી વાતોમાં લીન રહેવું, અતિશય શરમાળપણું અને દિવાસ્વપ્નમાં રાચવું, વગેરે વલણો અને વર્તનો યુવાનોમાં જોવા મળે છે.

નારાયણદેસાઈ કહે છે કે, યુવાન એટલે શ્રેય અને પ્રેયનો રસ્તો નક્કી કરવાની ઉંમર.

ઉંમરના સંદર્ભે યુવાન વિશેનાં મત-મતાંતર જોવા મળે છે.

બાળકને આપણે 18 વર્ષ સુધીના વ્યક્તિને ગણ્યાં છે. અને બાળસુધારણા સેવા અધિનિયમ મુજબ યુવાન અપરાધીઓ માટેની ઉંમર 14 થી 25 વર્ષની માનવામાં આવે છે.

બાળલગ્ન અટકાયત અધિનિયમ, 2006 મુજબ બાળક એટલે એવી વ્યક્તિ જેમા પુરુષ હોય તો તેણે 21 વર્ષની ઉંમર પુરી કરી નથી, અને જો સ્ત્રી હોય તો 18 વર્ષની ઉંમર પુરી ન હોય તેને બાળક ગણવામાં આવે છે. તેનો અર્થ કે બાળક હોવાનો ઉંમરના સંદર્ભે પુરુષ અને સ્ત્રી બાળક માટે જુદી જુદી વ્યાખ્યા છે. આફ્રીકન યુવા ખતપત્રકમાં યુવાન એટલે 15 થી 35 વર્ષની ઉંમરની બધીજ વ્યક્તિ. કોમનવેલ્થ યુવાકાર્યક્રમમાં યુવાન માટે 16 થી 30 વર્ષની, ઝીંબાબ્વેમાં 16 થી 24 વર્ષ, મલેશિયામાં 16 થી 40 વર્ષની ઉંમરની વ્યક્તિને યુવાન માનવામાં આવે છે.

4.4 યુવાન અને પુષ્ક વ્યક્તિની લાક્ષણિકતાઓ સાથે સંકળાયેલી કેટલી પરિભાષા અને શબ્દો	
“યુવાન” સાથે જોડાયેલા શબ્દો કે પરિભાષા	“પુષ્ક” સાથે જોડાયેલા શબ્દો કે પરિભાષા
માર્ગદર્શનની જરૂર પડે, શાણપણનો અભાવ	કાળજીપૂર્વકના કે રાખનારા, ધોરણ મુજબ વર્તનારા
સ્વપ્ન જોનારા, સ્વપ્ન દ્રષ્ટા, ભાવિ આશાવાળા	આલોચનાત્મક, સ્વપનના હત્યારા, અમુક આદર્શોમાં જીવનારા
સ્વતંત્ર, પ્રયોગાત્મક, રમતીયાળ	બોજો અને જવાબદારી વહન કરનાર, વ્યસ્ત,
પુલ્લા મનવાળા, સ્થિતિ સ્થાપક, નાવીન્ય કરનારા.	કઠોર વિચારશરણી, વળગી રહેનારા, રૂઢિચુસ્ત
બળવાખોર, વિદ્રોહી, મુક્ત જુસ્સાદાર	વ્યાવસાયિક અને પરંપરાવાદી
નિદીપતા, નિષ્કપટ, સંભવિત શક્તિવાળા	લોભી, ભ્રષ્ટ, સ્વાથી

સુવિધાવંચિત, નિર્બળ- જોખમકારક, અવાજવિહીન નિર્ણાયક, સત્તાધારક કે સત્તાવાહી

ઉપરોક્ત વિગતો જોતાં એવું જાણવા મળે છે કે યુવાનો અને પુષ્ક વ્યક્તિની લાક્ષણિકતાઓ સાથે સંકળાયેલા શબ્દોને જોતાં યુવાન એ પુષ્ક વ્યક્તિ કરતાં કરતાં જુદા જ પ્રકારની લાક્ષણિકતાઓ ધરાવે છે.

4.5 યુવાનોની સ્થિતિનું વિશ્લેષણ (વસ્તીચિત્ર, સ્થિતિ ચિત્ર)

આજે સમગ્ર વિશ્વમાં યુવાનો માટે ત્રણ પ્રકારની ચિંતા કે વલણો જોવા મળે છે. (1) ઔપચારિક ક્ષેત્ર નોકરીની તકોમાં મોટા ભાગના દેશોમાં નાટ્યાત્મક ઘટાડો થઈ રહ્યો છે. (2) શહેરીકરણ વધી રહ્યું છે. તેથી ગ્રામીણ યુવાનોના ભોગે સંસાધનોનો વપરાશ વધી રહ્યો છે. (3) જમીન અને અન્ય સંસાધનો ઉપર વસ્તીનું દબાણ વધી રહ્યું છે. ભારત દેશ આજે સમગ્ર વિશ્વમાં સૌથી વધુ યુવાન લોકોનો દેશ છે. 2011 ની વસ્તી ગણતરી મુજબ ભારતમાં કિશોરો અને યુવાનોની વસ્તી કેટલી છે તેને વિવિધ પ્રકારથી જાણવાનો પ્રયાસ કરીશું.

ભારતમાં કિશોર અને યુવાનોની વસ્તી.(2011ની વસ્તી ગણતરી મુજબ)			
ઉંમરનો વર્ગ	કુલ વસ્તી (ભારતમાં) કરોડ		
	વ્યક્તિઓ	પુરુષ	સ્ત્રીઓ
સમગ્ર ભારતની બધીજ ઉંમરની વસ્તી	121.1 (100%)	62.32 (100%)	58.75 (100%)
કિશોરો(10-19) ની વસ્તી	25.32 (20.9%)	13.34 (21.4%)	11.98 (20.4%)
યુવાનો(15-24) ની વસ્તી	23.19 (19.2%)	12.15 (19.5%)	11.03 (18.8%)
સમગ્ર ગ્રામીણ ભારતમાં બધીજ ઉંમરની વસ્તી	83.37 (68.8%)	42.77 (68.6%)	40.59 (69.1%)
કિશોરો(10-19) ની વસ્તી	18.07 (21.7%)	9.50 (22.2%)	8.56 (21.1%)
યુવાનો(15-24) ની વસ્તી	15.77 (18.9%)	8.27 (19.3%)	7.50 (18.5%)
સમગ્ર શહેરી ભારતમાં બધીજ ઉંમરની વસ્તી	37.71 (31.2%)	19.54 (31.4%)	18.16 (31.1%)
કિશોરો(10-19)ની વસ્તી	7.25 (19.2%)	3.83 (19.6%)	3.41 (18.8%)

યુવાનો(15-24) ની વસ્તી 7.42 (19.7%) 3.88 (19.9%) 3.53 (%)

ભારતમાં અનુસુચિત જાતિના કિશોર અને યુવાનોની વસ્તી.(2011ની વસ્તી ગણતરી મુજબ)			
ઉંમરનો વર્ગ	કુલ અનુસુચિત જાતિની વસ્તી		
	વ્યક્તિઓ	પુરુષ	સ્ત્રીઓ
સમગ્ર ભારતની બધીજ ઉંમરની વસ્તી	20.13 (100%)	10.35 (100%)	9.78 (100%)
કિશોરો(10-19) ની વસ્તી	4.43	2.34	2.09
યુવાનો(15-24) ની વસ્તી	3.97	2.08	1.88
સમગ્ર ગ્રામીણ ભારતમાં બધીજ ઉંમરની વસ્તી	15.38	7.91	7.47
કિશોરો(10-19) ની વસ્તી	3.42	1.81	1.61
યુવાનો(15-24) ની વસ્તી	2.96	1.56	1.39
સમગ્ર શહેરી ભારતમાં બધીજ ઉંમરની વસ્તી	4.75	2.44	2.31
કિશોરો(10-19)ની વસ્તી	1.01	0.53	0.48

યુવાનો(15-24) ની વસ્તી 1.01 0.52 0.49

ભારતમાં અનુસુચિત જનજાતિના કિશોર અને યુવાનોની વસ્તી.(2011ની વસ્તી ગણતરી

ઉંમરનો વર્ગ	મુજબ)		
	વ્યક્તિઓ	પુરુષ	સ્ત્રીઓ
સમગ્ર ભારતની બધીજ ઉંમરની વસ્તી	10.45 (100%)	5.25 (100%)	5.19 (100%)
કિશોરો(10-19)ની વસ્તી	2.32	1.18	1.13
યુવાનો(15-24)ની વસ્તી	1.99	1.00	0.99
સમગ્ર ગ્રામીણ ભારતમાં બધીજ ઉંમરની વસ્તી	9.40	4.72	4.68
કિશોરો(10-19)ની વસ્તી	2.09	1.06	1.02
યુવાનો(15-24)ની વસ્તી	1.76	0.88	0.87
સમગ્ર શહેરી ભારતમાં બધીજ ઉંમરની વસ્તી	1.04	0.52	0.52
કિશોરો(10-19)ની વસ્તી	0.24	0.12	0.11
યુવાનો(15-24)ની વસ્તી	0.22	0.11	0.11

"http://censusindia.gov.in/access date -19-12-2014 <2014%22http://censusindia.gov.in/%20access%20date%20-19-12-2014>

4.6 યુવાનોની અપેક્ષાઓ અને સમસ્યાઓ:

(i) આજના યુવાનોની અપેક્ષા

કોઈપણ દેશના યુવાનો, તેમની અવસ્થા મુજબ તેમનીઓ અપેક્ષાઓ લગભગ એકસરખી જોવા મળે છે. નીચે જણાવ્યા મુજબ યુવાનોની અપેક્ષાઓ:

1. તંદુરસ્ત જીવનશૈલી, સારું સ્વાસ્થ્ય કે તંદુરસ્તી, ગુણવત્તાયુક્ત સ્વાસ્થ્ય સેવાઓ (શારીરિક, માનસિક, સામાજિક, આધ્યાત્મિક)

દરેક યુવાન પોતાને માટે એવી શારીરિક તંદુરસ્તી ઇચ્છે છે જેમાં તેનું શરીર સુડોળ, ઘાટીલું અને આરોગ્યપ્રદ હોય તથા તેને કોઈ રોગ ન હોય જેથી તે વધુ કાર્યક્ષમતાથી કાર્ય કરી શકે. તે માનસિક રીતે પણ તંદુરસ્તી ઇચ્છે છે જેમાં કોઈપણ ચિંતા વગરનું, હતાશા વગરનું અને એવું સામાજિક સ્વાસ્થ્ય ઇચ્છે છે જેમાં તેનો બીજા સાથેનો વ્યવહાર સારો હોય અને તેનું સારું સામાજિક સમાયોજન હોય જેમાં તેને સામાજિક દરજ્જા પ્રમાણે વર્તન વ્યવહાર કરતો હોય તથા આધ્યાત્મિક સ્વાસ્થ્ય એટલે કે હકારાત્મક રીતે જીવનને જીવવા માંગે છે.

2. વૈયક્તિક અને સામાજિક સદગુણો કેળવવાની ક્ષમતાઓ.

દરેક યુવાનની અપેક્ષા હોય છે કે તે પોતે સારો માણસ હોય અને સમાજમાં પણ તેની સારી છાપ હોય તેમજ નજીકના લોકો તેને પોતાનો આદર્શ માને તેવી ઝંખના હોય છે. વૈયક્તિક સદગુણ તે પોતાનો વ્યવહાર બીજા સાથે સારો હોય તે માટે તેમજ બીજા સાથે સારો સંબંધ ઊભો કરવા માટે તથા સ્વ વિકાસ કરવા માટે ઇચ્છે છે અને સામાજિક સદગુણો તે તેના સામાજિક દરજ્જાને સારી રીતે ભજવવા માટે ઇચ્છે છે. જેનાથી સમાજમાં તેનું સ્થાન ઊભુ થાય અને સામાજિક નિર્ણયોમાં તેનો પણ મત લેવાય તે માટે ઇચ્છે છે.

3. જ્ઞાનાત્મક અને સર્જનાત્મક ક્ષમતાઓ

દરેક યુવાનની અપેક્ષા હોય છે કે તે જ્ઞાનથી પરીપૂર્ણ હોય અને તેનામાં નવિન કરવાની કુશળતા હોય આ માટે તેને જરૂર સારા શિક્ષણની અને સારી કેળવણી મેળવવાની હોય તેમાટે જરૂરી છે સારી કોલેજ અને મહાવિદ્યાલયની અંદર પ્રવેશ મળે અને સારા પ્રાધ્યાપકો અને અધ્યાપકોનું માર્ગદર્શનની જેથી તે પોતે નવું જ્ઞાન મેળવી શકે જ્ઞાનાત્મક ક્ષમતા કેળવી શકે અને જેનાથી તે પોતાનામાં પડેલી આંતરિક શક્તિ બહાર કાઢીને નવું સર્જન કરતો થાય જેથી તેની સર્જનાત્મક ક્ષમતાઓ પણ

વિકસે. જેનાથી તે સમાજમાં નવિન આપીને પોતાના સમાજનો વિકાસ કરી શકે.

4. સ્વાતંત્ર્ય અને જીવન પરનું નિયંત્રણ

સ્વાતંત્ર્ય એટલે કે તે કોઈપણ બંધનમાં રહેવા માંગતો નથી તે જીવનને કોઈપણ પ્રકારના સિમા વિના જીવવા ઈચ્છે છે પણ તેને તે ખબર નથી કે સ્વતંત્રતા શું છે. તે પોતાના જીવન પર બીજા દ્વારા લાગેલું અનુશાસન ઈચ્છતો નથી તે પોતે જ પોતાના જીવન પર નિયંત્રણ કરી શકે તેવી અપેક્ષાઓ ઈચ્છે છે. તે પોતાની જાતને સ્વાધીનતાથી અને સ્વાયત્તાથી જીવવા માંગે છે.

5. સાર્થક અને અર્થપૂર્ણ વ્યવસાયિક ક્ષમતા માટેની પરીપૂર્ણતા, નિપુણતા કે તાલિમ.

વ્યવસાયિક ક્ષમતાઓની પરીપૂર્ણતા એટલે કે યુવાન જે પણ વ્યવસયામા જોડાયેલો છે કે જોડાવા માંગે છે તે વ્યવસાય અંગેનું જ્ઞાન, સંગઠન, આચારસંહિતા, સમુદાય દ્વારા તે વ્યવસાયનો સ્વિકાર અને તે વ્યવસાય માટે તાલિમની વ્યવસ્થા હોય. દરેક યુવાન વ્યવસાયિક ક્ષમતા મેળવવા જુદા જુદા સેમિનારમાં, ચર્ચાઓમાં જવાનું તથા તેમાંથી વ્યવસાયની નિપુણતા કેળવી શકે અને પોતાનું સંગઠન કરીને તેને થતા વિરોધમાં પોતાના હકો મેળવી શકે તેવી વ્યવસાયિક કુશળતા મેળવવા માંગે છે.

6. આજીવિકા તરફની ગતિ

યુવાન વ્યવસાયિક ક્ષમતાઓ કેળવીને પોતે પોતાની આજીવિકા પ્રાપ્ત કરવા માંગતો હોય છે. જેના વડે તે પોતાનું જીવન સારીરીતે જીવી શકે અને પોતાના પરીવારમાં પોતાનું આર્થિક પોગદાન આપવા માંગે છે. તે એવી આજીવિકા મેળવવા માંગે છે જેનાથી તેને આનંદ પ્રાપ્ત થાય અને તે જ આજીવિકાથી તે પોતાનો સ્વ વિકાસ પણ કરી શકે તે પોતાનો દૈનિક ખર્ચને પહોંચી વળવા માટે પણ આજીવિકા તરફ ગતિ કરવા માંગે છે.

7. સલામતિ અને સુરક્ષા

દરેક યુવાન સલામતિ અને સુરક્ષા ઈચ્છતા હોય છે. તે સુરક્ષા ઈચ્છે છે કે તે કોઈ ગુનાઈત પ્રવૃત્તિનો ભોગ ન બની જાય, તે સલામતિ ઈચ્છે છે કે સમાજમાં તે કલંકનો ભોગ ન બની જાય. તે આર્થિક રીતે પણ સલામતિ ઈચ્છે છે. તે શોષણ સામે સલામતિ ઈચ્છે છે. તે છેડતીનો ભોગ ન બની જાય તે ઈચ્છે છે, તે બળાત્કારનો ભોગ ન બની જવાય તે અંગે સલામતિ ઈચ્છે છે. તે નકારાત્મક ઘટનાઓની અસરથી સલામતિ અને સુરક્ષા ઈચ્છે છે. તે કોઈ એવા હિંસાત્મક સંગઠનમાં જોડાઈને તેના હાથા ન બની જવાય તે માટે સલામતિ અને સુરક્ષા ઈચ્છે છે.

8. જીવનમા આનંદ મેળવવા માટેની ક્ષમતા અને નવરાશના સમયે જરૂરી મંચ કે સ્થાનો.

દરેક યુવાન પોતાના જીવનમાં નવરાશના સમયે જરૂરી મંચ કે સ્થાન પ્રાપ્ત કરીને જીવન આનંદની ક્ષમતા મેળવવા માંગે છે. તેને કોઈ તેની દૈનિક ક્રિયા ગોઠવી હોય આપે તે તેને પસંદ નથી પણ તે પોતાની જાતે જ પોતાની દૈનિક ક્રિયા ગોઠવીને પોતાની રીતે પોતાનો વિકાસ કરવા માંગે છે. તેને નવરાશના સમયમાં પોતાનો વિકાસ કરી શકે તે માટે સ્થાન શોધે છે. જેમકે નવરાશના સમયમાં સંગીત શીખવું, નાટક કરવા, રમત રમવી, મિત્રો સાથે વાતો કરવી, ફરવા જવું વગેરે.

9. દેખભાળ વાળા, સહાયક સંબંધો વિકસાવવા.

દરેક યુવાન એવા સંબંધો ઈચ્છે જેમાં કોઈ તેની દેખભાળ લે. તે કોઈપણ પ્રકારના ભેદભાવ વગરના નિસ્વાર્થ સંબંધો વિકસાવવા માંગે છે. તે એવા પ્રેમ સંબંધો વિકસાવવા માંગે છે. જેમાં નાત-જાત-રંગ-રૂપ-ધર્મના બંધનો ન હોય. જે માટે તે કેટલીક વાર પોતાના પરીવારની વિરુદ્ધમાં પણ જતા રહે છે. તે એવા સંબંધો વિકસાવવા માંગે છે જેમાં તે એકબીજાની સારીરીતે કાળજી લઈ શકે અને પોતાની ખાનગી વાત પણ શેર કરી શકે.

10. સમાજમાં સક્રિય નાગરિકત્વ અને સભ્યપદ, સ્વમૂલ્ય અને ફાળો આપવો.

દરેક યુવાન પોતાના દેશનું સક્રિય નાગરિકત્વ અને સભ્યપદ ઈચ્છે છે. જેનાથી તે પોતાના દેશમાં પોતાની ભાગીદારી નોંધાવી શકે. તેમજ રાજકીય સમીકરણોમાં પણ નિર્ણયો જેવા કે મત આપવો, રાજકીય પક્ષને સપોર્ટ કરવો તથા રાજકીય રીતે ચુંટણીમાં ઊભા રહેવા માટે પણ તે નાગરિકત્વ

ઝંખે છે.

(ii) આજના યુવાનોની સમસ્યાઓ

1. શિક્ષણ સંબંધિત સમસ્યાઓ

યુવાવસ્થા દરમ્યાન જ્યારે યુવાન શિક્ષણ લેતો હોય છે તે દરમ્યાન તેને ઘણા પ્રકારની સમસ્યાઓનો સામનો કરવો પડતો હોય છે. જેમાં યુવાનો ને સારી મહાવિદ્યાલયમાં પ્રવેશ મેળવવામાં, પ્રવેશ મળી ગયા પછી ફી ભરવાની. તથા જો કોલેજ નજીકમાં ન હોય તો હોસ્ટેલમાં રહેવું પડે તેથી તેની સમસ્યા. તે સિવાય જો ઘણીવાર કોલેજ સાતે નોકરી કરતા હોઈએ તો કોલેજ અને નોકરીનો સમય સાચવવાની સમસ્યા અને ઘણીવાર કોલેજ નજીક હોય તો આવવા જવા માટેના ટ્રાન્સપોર્ટેશનની સમસ્યા, આ સિવાય ગુણવત્તાયુક્ત શિક્ષણ ન મળે તો પણ સમસ્યા, અને કેટલીક કોલેજોમાં પૂરતો અધ્યાપક સ્ટાફ ન હોય તેની પણ અસર યુવાનોના શિક્ષણ પર પડે છે. આવી સમસ્યાનો ભોગ યુવાન એ શિક્ષણ મેળવતા ભોગવવી પડે છે.

2. વ્યવસાયિક કારકિર્દી અને રોજગાર સંબંધિત સમસ્યાઓ

યુવાન ઘણી આશા સાથે શિક્ષણ મેળવીને વ્યવસાયિક કારકિર્દી બનાવવા પ્રયત્ન કરે છે. પણ જ્યારે શિક્ષણ મેળવી લીધા બાદ જ્યારે રોજગારીની વાત આવે ત્યારે તેને તેની ડીગ્રી પ્રમાણે નોકરી નથી મળતી અને જો નોકરી મળે છે તો તેમને ડીગ્રી પ્રમાણે વેતન નથી મળતું. તથા જો રોજગારી બીજા શહેરમાં મળે છે તો પછી ત્યાં સ્થળાંતરીત થવું પડે છે જેથી શોષણનો ભોગ બનવું પડે છે તેમજ માનવ તસ્કરીનો ભોગ પણ બનવું પડે છે. તે સિવાય નશીલાપદાર્થ અને દેહવ્યાપારનો પણ ભોગ બનવું પડે છે અને જો રોજગારી સંબંધિત સમસ્યાનો ઉકેલ ન આવે તો તેઓ નકારાત્મક કાર્યોમાં જોડાઈ જાય છે.

3. સ્વાસ્થ્ય સંબંધી સમસ્યાઓ (શારીરિક અને માનસિક)

દરેક યુવાનની અપેક્ષા સારા સ્વાસ્થ્યની હોય છે પણ જો તેની આ અપેક્ષા પૂર્ણ ન થાય તો શારીરિક સમસ્યાઓ જેવી કે થેલેસેમિયા, એઈડ્સ, ઝાડા-ઉલ્ટી વગેરે જેવી સમસ્યાઓ સર્જાય અને માનસિક સમસ્યાઓ જેવી કે તણાવ, ભય, ડર, ચિંતા, દબાણ, ઉન્માદ વગેરે જેવી સમસ્યા ઉદભવે છે તેમજ વ્યભિચાર, દેહવ્યાપાર જેવા જોખમભર્યા વર્તનની સાથે જાતીયસ્વાસ્થ્ય સંબંધિત સમસ્યાઓ પણ ઉદભવે છે.

4. વ્યસન સંબંધી સમસ્યાઓ

યુવાનો મોટા ભાગે બે પ્રકારના વ્યસનોનો ભોગ બનતા હોય છે જેમાં કેટલાક વ્યસનોને તે ઈન્જેક્શન વડે લે છે તે સિવાય તે પ્રવાહી સ્વરૂપે અને સૂંધીને વ્યસન કરતા હોય છે. જે વ્યસનોમાં મોટાભાગે નિકોટીન અને આલ્કોહોલનું પ્રમાણ વધુ હોય છે. વ્યસનને કારણે મોટા ભાગના યુવાનો કેન્સર જેવી સમસ્યાઓનો ભોગ બનતા હોય છે અને ઘણીવાર લકઠકાંડનો પણ ભોગ બનતા હોય છે.

5. હિંસક પ્રવૃત્તિના ભોગ બનવાની સમસ્યાઓ

યુવાનો હાલમાં અજાણતા એવી પ્રવૃત્તિ સાથે સંકળાય જાય છે જે હિંસક પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ છે તેઓ મોટાભાગે ગુનાહિત પ્રવૃત્તિ જેવી કે ચોરી, લૂંટફાટ, બળાત્કાર, જુગાર, આંતકવાદની, નકસલવાદની, ડ્રગ્સની હેરાફેરી, માનવ તસ્કરીની પ્રવૃત્તિનો ભોગ બની જાય છે. આ પ્રવૃત્તિઓનો ભોગ તે બેરોજગારીને કારણે કે પછી માનસિક નબળા સ્વાસ્થ્યને કારણે બનતા હોય છે. તેમજ હાલમાં સાઈબર ક્રાઈમમાં પણ મોટાભાગના યુવાનો ભોગ બનતા હોય છે.

6. જાતિયવર્તનો સંબંધિત સમસ્યાઓ

યુવાનોને જો પોતાના પ્રાથમિક શિક્ષણ દરમ્યાન જાતિય શિક્ષણ આપવામાં ના આવ્યું હોય ત્યારે તેનો ભોગ યુવાનો યુવાવસ્થામાં બનતા હોય છે. યુવાનોને જાતિય શિક્ષણની અપૂરતી માહિતી તેમને દેહવ્યાપાર, જાતિય શોષણ, બળાત્કાર જેવા વર્તનોમાં જોડી દે છે. જેનાથી તેમને જાતિય રોગનો

ભોગ બનાવી દે છે જેના પરીણામોનો ભોગ સમગ્ર કુટુંબ બને છે.

7. નિસહાય જૂથના યુવાનોની સમસ્યાઓ

નિસહાય જૂથના યુવાનો એટલે કે ના યુવાનો જેમાં લેસ્બિયન, ગે. બાય સેક્સ્યુઅલ, ટ્રાન્સજેન્ડર અને ક્વેર. આ યુવાનો એવા છે કે જેમને સરકાર તરફથી પણ કોઈ રક્ષણ આપવામાં આવતું નથી. તેઓને જાતીય શિક્ષણનું જ્ઞાન ન હોવાથી તેઓ જાતીય રોગોનો પણ ભોગ બનતા હોય છે તેમજ તેઓને પોતાના પરીવાર તરફથી પણ સ્વિકાર નથી મળતો જેથી તેમની જીવન ઘણી મુશ્કેલીઓ ભરેલી હોય છે. તેમજ તેઓ પોલીસ દમનનો પણ ભોગ બનતા હોય છે.

8. વિકલાંગ યુવાનોની સમસ્યાઓ

વિકલાંગ યુવાનો એટલે કે એવા યુવાનો જેઓ શારીરિક રીતે વિકલાંગ યુવાનો અને બીજા માનસિક રીતે વિકલાંગ યુવાનો, જેમાં શારીરિક રીતે વિકલાંગ એટલે કે જેમને હાથ, પગ, આંખ નથી, મુકબધિર છે તેવા યુવાનો અને માનસિક વિકલાંગ યુવાનો એટલે કે જેનો માનસિક રીતે આઈક્યુ લેવલ ઓછું હોય તેવા યુવાનો. જે શારીરિક રીતે વિકલાંગ છે તેમને દૈનિક ક્રિયામાં ખુબ જ સમસ્યાનો ભોગ બનવું પડે છે તેમજ ઘણીવાર તેઓને સારી ડીગ્રી મેળવવા માંગતા હોવા છતાં તે ડીગ્રી નથી મેળવી શકતા. તેમજ જે માનસિક રીતે વિકલાંગ છે તેમાં તેમની કાળજી વધુ લેવી પડે છે. ઘણીવાર તેઓને પૂરતી કાળજી ન મળતા તેઓ પોતાને પણ નુકશાન કરી બેસતા હોય છે.

9. ગુનાના આરોપસર જેલમાં પુરાયેલા કે ધકેલાયેલા યુવાનોની સમસ્યા

આ યુવાનો એવા છે કે જેઓ કોઈપણ કારણસર ગુનાનો ભોગ બની ગયેલા છે તેઓ ઉપર માત્ર આરોપ છે તે ગુનેગાર નથી. તે યુવાન જેલમાં ગયા હોવાથી તેમની સામાજિક છબી ખરડાઈ જાય છે જેથી તેમની લગ્નની સમસ્યા, રોજગારીની સમસ્યા સર્જાય છે. તેમજ તેમની વિકાસ કરવાની આ ઉંમર જ જેલમાં પૂરી થઈ જતા તેઓ પોતાનો વિકાસ પણ કરી શકતા નથી. અને જો પોતાના બાળકો હોય તો તેમનું જીવન પણ અંધકારમાં વિતે છે.

10. યુવામંચથી વંચિતતાની સમસ્યા

દરેક યુવાન પોતાના નવરાશના સમયમાં પોતાનો વિકાસ કરવા માટે કોઈને કોઈ મંચ, જગ્યા, પ્લેટફોર્મની અભિલાષા રાખતો હોય છે. તેને યુવામંચ ન પ્રાપ્ત થતા તેનો વિકાસ રૂંધાઈ જાય છે. ઘણા સારા કલાકાર, રમતવીરો, સામાજિક કાર્યકર્તાઓ અને રાજનેતાઓ બનવાની ક્ષમતા ધરાવે છે, પરંતુ તેમને યોગ્ય મંચ ન મળતા તેઓ પોતાનો વિકાસ નથી કરી શક્યા તથા જેઓ ઉચ્ચ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કર્યું હોય તેમને તો યુવામંચ પ્રાપ્ત થયો હોય પણ જેમને ઉચ્ચ શિક્ષણ નથી મેળવ્યું તેમને કેવીરીતે યુવામંચ પ્રાપ્ત થાય. વર્તમાન રીયલ એસ્ટેટની ઊભા કરનારે યુવાનો માટેના મેદાનો લઈ લીધા છે, તેમાં રમતવીરોના યુવામંચ નાશ પામ્યા છે.

4.7 ભારતમાં યુવાનીતિ અને યુવા વિકાસ માટેના કાર્યક્રમો:

ભારતમાં રાષ્ટ્રીય યુવાનીતિ 2003માં તૈયાર કરવામાં આવી હતી તેમાં મુખ્ય ઝોક યુવા સશક્તિકરણ અને લિંગ ન્યાય ઉપર આપવામાં આવ્યો હતો. આ યુવા નીતિમાં યુવાનો સાથે નિસ્ખત ધરાવતા ચાવીરૂપ ક્ષેત્રોમાં શિક્ષણ, તાલીમ અને રોજગારી, આરોગ્ય અને કુટુંબ કલ્યાણ, પર્યાવરણ અને વન્યજીવોનું પરિસંરક્ષણ, મનોરંજન અને રમત-ગમત, કળા અને સંસ્કૃતિ, વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજી, તથા સભ્ય અને સારું નાગરિકત્વ વગેરે. જેવા મુખ્ય ક્ષેત્રોને ધ્યાનમાં રાખીને નીતિ બનાવવામાં આવી હતી.

2010ની યુવાનીતિનું મુખ્યલક્ષ્ય “યુવાનોનું સશક્તિકરણ દ્વારા રાષ્ટ્રનો સમગ્રલક્ષી વિકાસ કરવો” તેમાં લક્ષ્યજૂથ મુજબ નીતિના અમલ કરવા ઉપર ભાર દેવામાં આવ્યો હતો. જેમાં 9 લક્ષ્યજૂથ નક્કી કરવામાં આવ્યા હતા.

1. સમગ્ર દેશના યુવાનો.

2. ઝુંપડપટ્ટીમાં રહેતા અને સ્થળતાંરીત યુવાનો.
3. ગ્રામીણ યુવાનો.
4. આદિવાસી યુવાનો.
5. ઝોખમી યુવા જૂથો જેવાકે પદાર્થોના દુરુપયોગમાં સપડાયેલા, માનવ હેરાફેરીમાં સપડાયેલા, ઝોખમી વ્યવસાયોમાં રોકાયેલા, બાંધવા મજૂર તરીકે બંધાયેલા યુવાનો.
6. હિંસાત્મક સંઘર્ષમાં સપડાયેલા યુવાનો.
7. અધવચ્ચેથી અભ્યાસ છોડી દીધેલ યુવાનો.
8. સામાજિક નૈતિક કલંકનો ભોગ બનેલ યુવાનો.
9. નિરિક્ષણ ગૃહમાં રહેતા, અનાથાલયમાં રહેતા અને કેદી તરીકે જીવતા યુવાનો.

આવા યુવાનોના લક્ષ્યજૂથધ્યાનમાં રાખીને મુજબ 2010ની યુવાનીતિના મુજબ કાર્યક્રમો અને યોજનાઓ બનાવવામાં આવી હતી. જેમાં યુવા નીતિ 2010ના ઝોક ક્ષેત્રો નીચે મુજબના હતા.

1. રાષ્ટ્રીય મૂલ્યો, સામાજિક સંવાદિતા અને રાષ્ટ્રીય એકતાને પ્રોત્સાહન
2. રોજગાર અને સાહસિકતાની તકોના માધ્યમથી યુવાનોનું સશક્તિકરણ
3. શિક્ષણ-ઔપચારિક, બિન-ઔપચારિક અને નિરંતર શિક્ષણ
4. આરોગ્ય અને તંદુરસ્ત જીવનશૈલી
5. રમતો અને મનોરંજન સુવિધાઓ
6. લિંગ ન્યાય અને સમાનતાનો પ્રોત્સાહન.
7. સમુદાય સેવામાં સહભાગીદારી
8. જીવનનાં પડકારોનો સામનો કરવા માટેની કિશોરોને તૈયાર કરવા.
9. બિનઆરોગ્યપ્રદ અને સામાજિક પ્રથા વિરુદ્ધ સામાજિક ન્યાય અને પગલાં.
10. પર્યાવરણ સંબંધિત મુદ્દાઓ, પર્યાવરણ સંરક્ષણ અને જાળવણી.
11. યુવાનો અને સ્થાનિક શાસન, રાજ્ય પ્રાયોજિત કાર્યક્રમો અને યોજનાઓ.

ઉપરોક્ત ઝોક ક્ષેત્રોની દેખરેખ અને મૂલ્યાંકન માટેનું વ્યવસ્થાતંત્ર રચવામાં આવ્યું હતું.

2014માં નવી રાષ્ટ્રીય યુવાનીતિનો મુસદ્દો તૈયાર કરવામાં આવ્યો હતો. તેનું દર્શન અને લક્ષ્ય તથા તેના અગ્રતાક્રમો અને કેન્દ્રિય બાબતો નીચે મુજબ છે.

ક્રમ	હેતુઓ	2014ની નવી રાષ્ટ્રીય અગ્રતાક્રમના ક્ષેત્રો	2014ની નવી રાષ્ટ્રીય યુવાનીતિનો મુસદ્દો ભાવિ અનિવાર્યતા કે કેન્દ્રિય બાબતો
1.	ભારતના આર્થિક વિકાસ માટે ટકાઉ ફાળો આપી શકે તેવા ઉત્પાદક માનવબળ તૈયાર કરવું.	શિક્ષણ	<ul style="list-style-type: none"> ● તંત્રની ક્ષમતા અને ગુણવત્તા વિકસાવવી. ● કૌશલ્ય વિકાસ અને નિરંતર શિક્ષણને પ્રોત્સાહન આપવું.
		રોજગારી અને કૌશલ્ય વર્ધન	<ul style="list-style-type: none"> ● લક્ષિત યુવાનો સુધી પહોંચવું અને તેમણે જાગૃત કરવા ● સમગ્ર તંત્ર અને પક્ષકારો કે હિસ્સેદારો વચ્ચે સાંકળ -જોડાણ કરવું ● સરકાર અને અન્ય હિસ્સેદારો કે પક્ષકારોની ભૂમિકાને વ્યાખ્યાનિત કરવી.
		ઉદ્યોગ સાહસિકતા	<ul style="list-style-type: none"> ● લક્ષિત યુવાનો સુધી પહોંચવાના કાર્યક્રમો. ● ક્ષમતાવર્ધન માટે અસરકારક કાર્યક્રમોનું ઘડતર

			<p>કે માપન કરવું.</p> <ul style="list-style-type: none"> • યુવાસાહસિકો માટે વૈવિધ્યપૂર્ણ કાર્યક્રમો બનાવવા. • વ્યાપક દેખરેખ અને મૂલ્યાંકન માટેના તંત્રનો અમલ કરવો.
2.	ભાવિ પડકારોનો સામનો કરી શકે તેવી મજબૂત અને તંદુરસ્ત પેઢીનો વિકાસ કરવો	<p>આરોગ્ય અને સ્વસ્થ જીવનશૈલી</p> <p>રમત ગમત</p>	<ul style="list-style-type: none"> • સેવા વિતરણમાં સુધારો કરવો. • આરોગ્ય, પોષણ અને અટકાયતી કાળજીઓ વિશે જાગૃત્તિ. • યુવાનો માટે લક્ષ્યાંકિત રોગોના નિયંત્રકાર્યક્રમો • રમતો અને તાલીમો મેળવવા માટે માટેની સુવિધા અને વ્યવસ્થા વધારવી. • રમતગમત અને સાસ્કૃતિક બાબતોનું યુવાનોમાં પ્રોત્સાહન વધારવું. • પ્રતિભાશાળી રમતવીરોને આધાર-ટેકો પૂરો પાડવો અને વિકસાવવા.
3.	સામાજિક મૂલ્યો કેળવવા અને સામુદાયિક સેવાને પ્રોત્સાહન આપીને રાષ્ટ્રીય ભાવનાનું ઘડતર કરવું.	<p>સામાજિક મૂલ્યોને પ્રોત્સાહન</p> <p>સમુદાય સાથે જોડાણ</p>	<ul style="list-style-type: none"> • નિશ્ચિત સ્વરૂપનું મૂલ્યશિક્ષણ તંત્ર વિકસાવવું. • યુવાનો માટે મજબૂત જીદાન કાર્યક્રમો બનાવવા. • મૂલ્યોનાં ફેલાવો અને સંવાદિતા તરફના કાર્યો માટે સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ અને બિન નફાકારક સંસ્થાઓને ટેકો કરવો. • સમુદાયના વિકાસ માટેની પ્રવર્તમાન સંસ્થાઓથી લાભાન્વિત કરવા. • સામાજિક સાહસિકતાને પ્રોત્સાહન આપવું.
4.	શાસનના તમામ સ્તરે ભાગીદારી અને નાગરિકોની સામેલગીરીની સુવિધા કરવી.	<p>રાજકારણ અને શાસનતંત્રમાં સહભાગીદારી</p> <p>યુવા જોડાણ</p>	<ul style="list-style-type: none"> • રાજકીયતંત્રોથી બહારના યુવાનોનું જોડાણ કરવું • યુવાનો લાભન્વિત થઈ શકે તેવી શાસનપદ્ધતિ વિકસાવવી. • શહેરી શાસનતંત્રમાં યુવાનોના જોડાણને પ્રોત્સાહન આપવું. • યુવા વિકાસની યોજનાઓના અસરકારક પગલાઓ અને દેખરેખ • યુવાનોના જોડાણ વધારવા માટેના મંચ ઊભા કરવા.
5.	વંચિત અને સીમાંત યુવાનોના જોખમોમાં ટેકો આપવો અને તેમના માટે ન્યાયપૂર્ણ તકોનું સર્જન કરવું.	<p>સામેલગીરી</p> <p>સામાજિક ન્યાય</p>	<ul style="list-style-type: none"> • વંચિત યુવાનો માટે સામર્થ્ય કે સશક્તિકરણ અને ક્ષમતાવર્ધન • સંઘર્ષ પ્રભાવિત વિસ્તારના યુવાનો માટે આર્થિક વિકાસની તકોની ખાતરી. • અપંગ યુવાનો માટે બહુ આયામી કે બહુ પાંખિયાવાળો અભિગમ વિકસાવવો. • યુવાનોને જોખમી સ્થિતિમાં જતાં અટકાવવા માટે તકો અને જાગૃત્તિ વિકસાવવી. • લાભન્વિત યુવાનોને અન્યાયી વ્યવહારોથી અટકાવવા કે દૂર રાખવા. • બધાંજ સ્તરે ન્યાયનો પ્રવેશ મજબૂત બનાવવો કે

દ્રઢ કરવો.

યુવા વિકાસ માટેની યોજનાઓ

યુવા કિશોર વિકાસ માટે રાષ્ટ્રીય કાર્યક્રમ(NPYAD)(National Programme for Youth Adolescent આ કાર્યક્રમ અંતર્ગત અનેક યોજનાઓ ચલાવવામાં આવે છે.

જે નીચેના વિભાગો મુજબ જોવા મળે છે.

1. યુવા નેતાગીરી અને વ્યક્તિત્વ વિકાસ
 - યુવા નેતાગીરી અને વ્યક્તિત્વ વિકાસની તાલીમ
2. રાષ્ટ્રીય એકતા પ્રોત્સાહન.
 - રાષ્ટ્રીય એકતા શિબિર
 - આંતર રાજ્ય યુવા વિનિમય કાર્યક્રમ
 - બહુ સાંસ્કૃતિક કાર્યો
 - રાષ્ટ્રીય યુવા મહોત્સવ
 - રાજ્ય યુવા મહોત્સવ
 - રાષ્ટ્રીય યુવા એવોર્ડ
3. સાહસ પ્રોત્સાહન
 - ભારતમાં મૂળભૂત અને મધ્યવર્તી કક્ષાના સાહસોને પ્રોત્સાહનો
 - ભારતમાં ઉચ્ચ અને અભિયાન કક્ષાના સાહસોને પ્રોત્સાહન
 - માન્ય સંસ્થાઓને અનુદાન
 - તેંસીંગ નોરગે રાષ્ટ્રીય સાહસ
4. કિશોરોનો વિકાસ અને સશક્તિકરણ
 - જીવન કૌશલ્ય શિક્ષણ
 - પરામર્શન
 - કારકિર્દી માર્ગદર્શન
 - રહેવાશી શિબિર
5. તાંત્રિક અને સંશોધન વિકાસ
 - પર્યાવરણ સંવર્ધન
 - યુવા મુદ્દા ઉપરના સંશોધન અને અભ્યાસો
 - દસ્તાવેજીકરણ અને પ્રકાશન
 - યુવાનો, કિશોરોના મુદ્દાઓ, રાષ્ટ્રીય સુગ્રથન અને સાહસો ઉપર સેમિનાર, પરિષદ, નિદર્શન અને કાર્યશાળા

આમ, યુવાનો અને કિશોરોના વિકાસ માટે યુવા અને સાંસ્કૃતિક મંત્રાલય મારફતે વિભિન્ન યોજનાઓ અને કાર્યક્રમો ચલાવવામાં છે.

4.8 ઉપસંહાર :

કોઈપણ સમાજમાં યુવાવસ્થાને એ નવી ઘટના નથી પરંતુ ભારતમાં જે પ્રમાણમાં યુવાવસ્તીમાં વધારો થયો છે, તેમજ પરંપરાગત સામાજિક સાંસ્કૃતિક પરિબળોની અસરની જીવતો ભારતીય સમાજમાં યુવાનો એ એક પડકાર છે. તેમની જરૂરિયાતો અને સમસ્યાઓ તરફ દુર્લક્ષતા એ વિકાસને માટે ખૂબ

મોટો અવરોધ સાબિત થશે. સરકાર અને સમાજ યુવાનોની સ્થિતિને ધ્યાનમં રાખીને જે વ્યવસ્થાતંત્ર રચ્યું છે, યોજનાઓ બનાવી છે, તેનો ન્યાયી અમલ એ આવતા ઉજ્જવળ ભવિષ્ય બનાવવામાં ઉપયોગી બનશે.

4.9 તમારી પ્રગતિ ચકાસો (MCQs)

પ્રશ્ન:1 મનોગત્યાત્મક સિદ્ધાંત સાથે કોનું નામ જોડાયેલું છે ?

(અ) યુંગનું (બ) ફ્રોઈડનું (ક) એરિક્સન

પ્રશ્ન:2 ChildhoodandSociety- પુસ્તક કોણે લખેલું ?

(અ) એરિક્સન (બ) ફ્રોઈડનું (ક) યુંગનું

પ્રશ્ન:3 રાષ્ટ્રીય યુવા નીતિ-2014 મુજબ કઈ ઉમરની વ્યક્તિ યુવાન ગણાય ?

(અ) 15 થી 20 (બ) 15 થી 22 (ક) 15 થી 29

પ્રશ્ન:4 વ્યક્તિ ચેતન રીતે જે અનુભવો યાદ ના કરી શકે તે કયા માનસિક સ્તરમાં પડેલ હોય છે ?

(અ) અચેતન (બ) ચેતન (ક) અર્ધચેતન

પ્રશ્ન:5 કયા અધિનિયમ મુજબ પુરુષ 21 વર્ષની નીચેનો હોય તો તેને બાળક કહેવાય ?

(અ) બાળલગ્ન અટકાયત અધિનિયમ.2004

(બ) બાળલગ્ન અટકાયત અધિનિયમ.2006

(ક) બાળલગ્ન અટકાયત અધિનિયમ.2008

પ્રશ્ન:6 કયો દેશ-2011 ની વસ્તી ગણતરી મુજબ સૌથી વધુ યુવાધન ધરાવે છે ?

(અ) ભારત (બ) ચીન (ક) જાપાન

4.10 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો:

જવાબ-1 (બ) ફ્રોઈડનું

જવાબ-2 (અ) એરિક્સન

જવાબ-3 (ક) 15 થી 29

જવાબ-4 (અ) અચેતન

જવાબ-5 (બ) બાળલગ્ન અટકાયત અધિનિયમ.2006

જવાબ-6 (અ) ભારત

4.11 ચાવીરૂપ શબ્દો (Glossary):

ચેતન મન - વ્યક્તિ જે બાબતોથી જ્ઞાત હોય તેવી દરેક બાબત

અચેતન મન - વ્યક્તિ જે બાબતોથી અજ્ઞાત હોય તેવી દરેક બાબત

સર્જનાત્મક - નવા વિચારો, નવી શોધો વગેરે...

ક્ષમતાવર્ધન - શક્તિમાં વધારો કરે તેવું

4.12 સ્વાધ્યાય લેખન (Assignment) :

પ્રશ્ન:1 માનવ વ્યક્તિત્વનો એરિક્સનનો સિદ્ધાંત વર્ણવો.

.....

.....
પ્રશ્ન:2 પિયાજેનો બોધાત્મક વિકાસનો સિદ્ધાંત ટૂંકમાં વર્ણવો.
.....
.....
.....
.....

પ્રશ્ન:3 યૌવનનો અર્થ આપી તેની લાક્ષણિકતાઓ જણાવો.
.....
.....
.....
.....

પ્રશ્ન:4 આજના યુવાનોની અપેક્ષાઓ ટૂંકમાં જણાવો.
.....
.....
.....
.....

પ્રશ્ન:5 આજના યુવાનોની સમસ્યાઓ ટૂંકમાં જણાવો.
.....
.....
.....
.....

4.13 પ્રવૃત્તિ (Activities):

ગ્રામીણ અને શહેરી યુવાનોની અપેક્ષાઓ શું છે ? અને તેમને કઈ-કઈ મુશ્કેલીઓ નડે છે તેનો માર્ગદર્શક અભ્યાસ કરી શકાય.

4.14 કેસ સ્ટડી (Case Study):

એક નાનાં સર્વેક્ષણ દ્વારા વર્તમાન સમયમાં યુવાનોની અપેક્ષાઓ અને સમસ્યાઓ જાણીને તેને નિવારવાના ઉપાયો સૂચવી શકાય. અને તેનો રાષ્ટ્રીય યુવા નીતિમાં સમાવેશ કરી શકાય.

4.15 સંદર્ભગ્રંથ

1. ભટ્ટ, કુસુમ કે, (2014) વ્યક્તિવના સિદ્ધાંતો, યુનિ. ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ
2. દેસાઈ, યોગેશ (1994) વિકાસલક્ષી મનોવિજ્ઞાન, યુનિ. ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ
3. ચાવડા, એચ.એલ. અને બી.પી.પટેલ (2004) યુવા પાશ્ચ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ
4. મેઘાણી, મહેંદ્ર અને બીજા (સંપાદન) (1972) મેઘાણીનાંકાવ્યો, ગુર્જરગ્રંથરત્નકાર્યાલય, અમદાવાદ
5. સ્વામી આનંદ વૈરાગ્ય (અનુવાદક) ડો. વણકર (2011) શિક્ષણઓશોની દ્રષ્ટીએ, હુયુઝનબુક્સ, નવીદિલ્હી.
6. બાળલગ્ન અટકાયત અધિનિયમ, 2006.
7. Mishra V.D. (1993) Youth Culture: Inter India Publications New Delhi

8. Kehily Mary iLkune (2007) Understanidng youth: perspective identities and practices sage publication
9. Harrison Roger and others (2007) Leading work with young people, sage p.
10. Central Social Welfare Board-Committee on Child Care (Report), New Delhi; Govt. Of India, Deptt. Of Social Welfare.
11. Children act-no. 25 of 2005.
12. Pyles, M.L. - Institutions for Childcare and Treatment.
13. Erickson, N. Frick - Childhood and Society.
14. Natioanl Institute of Public Corporation and Child Development - Annual Report (Latest publication)
15. Macmillan Dictionary for Students Macmillan, Pan Ltd. (1981), page 1155. Retrieved 2010-7-15
16. Govt. Of India - India (Latest Annual Publication)
17. Govt. Of India - Social Welfare in India, New Delhi, Planning Commission.
18. Chaturvedi, T.N. - Administation for Child Welfare.
19. <<http://www.unesco.org/new/en/social-and-human-sciences/themes/youth/youth-definition/>>
20. <<http://www.unesco.org/new/en/social-and-human-sciences/themes/youth/youth-definition/>>

ડો.બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી

જ્યોતિમય પરિસર, સરખેજ-ગાંધીનગર હાઇવે,
છારોડી, અમદાવાદ-૩૮૨૪૮૧
વેબસાઇટ : www.baou.edu.in